

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 58.

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

58.

**FŐSZERKESZTŐ
HOFFMANN ISTVÁN**

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

**BÁBA BARBARA, BENŐ ATTILA, CSERNICKÓ ISTVÁN
DOBI EDIT, PETTERI LAIHONEN, LANSTYÁK ISTVÁN
RÁCZ ANITA, RESZEGI KATALIN, JOZEF SCHWING
TÓTH VALÉRIA**

DEBRECEN, 2020

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

Internet: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/58>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Névszói *-ik* végződéseink egyikének valószínű keletkezéstörténete*

HONTI LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Anyanyelvünkben hat, részben azonos történeti háttérű *-ik* végződés van, ebből három névszói, három igei:

1. az *-ik* kiemelőjel, pl. *egy-ik*, *más-ik*,
2. a morféma-összetétellel alakult *-Vd-ik* sorszámnévképző, melynek *-ik* eleme kiemelőjeli eredetű, pl. *más-od-ik*, *öt-öd-ik*,
3. a nyelvjárási többes szám 3. személyű *-ik* birtokos személyjel, pl. *ház-ik* ~ *kez-ik*,
4. a tárgyas ragozású jelen idejű pl. 3. személyű ige *-ik* személyragja: nyelvjárásokban hátsó és elülső hangrendű igén egyaránt, pl. *lát-ik*, *néz-ik*, a köznyelvben elülső hangrendű igén, pl. *néz-ik* (~ *lát-ják*),
5. az alanyi ragozású ikes ige jelen és elbeszélő múlt idejű, feltételes és felszólító módú egyes szám 3. személyű *(-V)-ik* \gtrsim *-ék* ragja, pl. *ész-ik*: *ëgy-ék* (~ *ëgy-ën*), *ën-n-ék* (~ *ën-ne*), *ëv-ék* (~ *ëv-e*, *ön*, *én*),
6. az alanyi ragozású mediális és visszaható ikes ige elbeszélő múlt és jelen idejű, feltételes és felszólító módú egyes szám 3. személyű *(-V)-ik* \gtrsim *-ék* ragja, pl. *hall-ik*: *hallj-ék* (~ *hallj-on*), *halla-n-ék* (~ *halla-na*), *?hall-ék* (~ *hall-a*), *mosaksz-ik*: *mosakodj-ék* (~ *mosakodj-on*), *mosakod-n-ék* (~ *mosakod-na*), *mosakod-ék* (~ *mosakod-a*).

2. A kérdés kutatásának története

E helyt az igen tekintélyes szakirodalmi háttérű *-ik* kiemelőjel létrejöttét és sorsát taglalom (szokásomhoz híven bőséges idézetekkel, hogy — megkönnyítendő a tájékozódást — megkíméljem esetleges olvasómat az általam felhasznált, olykor talán nehezen elérhető források megkeresésétől). A szakirodalom azt sugallja, hogy az *-ik* két hangeleme két önálló morféma volt eredetileg. Ezt megerősítik az általam ismert adatok is.

* Lektorom igen alaposan elolvasta dolgozatomat, amit persze hálással megköszönök; több olyan megjegyzést tett, amelyeket figyelembe vettem írásom végső megformálása során.

2.1. A vizsgálandó adatok

A leggyakoribb *-ik* kiemelőjeles derivátumok: *egyik, másik, mindenik, (vala)-melyik*.

Ezek olykor *-ik* nélkül is előfordulnak ugyanabban a funkcióban, amint erre részben már a CzF. (2: 26) is fölhevítve a figyelmet az *egy* szócikkben: „Néha *egyik* helyett is használtatik: *egynek elesése, másnak fölkelése*”. Az itt felsorolt adatoknak vannak némileg eltérően megformált változataik nyelvtörténetünkben, mai köznyelvünkben és nyelvjárásainkban: *egy-, eggy-, egyi-, eggyi-, eggye-* (legtöbbször persze szókezdő *ë*-vel), *más-, mási-, minden-, minden-, (vala)mely-, (vala)mellyi-*.

Pl. *egigiukról masikra, egyjic* '[alter eorum] unus eorum; einer von ihnen', *eggyikünk* 'unus nostrum', *eggyitek* 'unus vestrum', *kettőnek eggyike* 'duorum alter' (NySz. 1: 580), *égic masictól megvalasztatott* (NySz. 2: 701),

egyitek, mellyitek, valamellyitek (DÖBRENTÉI 1842a [MünchK]: 286), *valamelyiteket* (CzF. 6: 770b),

egyink 19, *másunk* egy híján 20 (DÖBRENTÉI 1842b [Berzsenyi]: 81), *egyink* te jog felölled, és *másink* te balod felől üljünk te dicsőségedben; tű *eggyitek* elárol engemet (SZABÓ T. 1985: 94, 144),

a templomba *egyikünk, egyitek* sem mene; Sem *egyitek*, sem *másitok* nem akar rajtam segíteni (TOEPLER 1842: 98),

együnk a másunknak, egyitek a másoknak (ZOLNAI 1893: 38),

egyitek nem jobb a *másiknál, egyitek* nem rosszabb a *másiknál* (VAJDA 1841: 98),

„nincs kifogásom az ellen se, ha a tánc hevében *egyitek-másitok* átkarolja, megcsókolja” (MIKSZÁTH 1959: 171).

CZUCZOR és FOGARASI összegyűjtötte és közzétette nagyszótárunkban az akkoriban ismert legfontosabb változatokat, és értelmezte is őket:

„*egyik* [...] mn. tt. *egyik-ét*. Élünk vele, midőn többek közül egyet különösen kimutatunk. *Egyik eb, másik kutya* [...] Az egybirtokú személyragok hozzájárul-tával, *közöl* névtő kihagyása eszközölthetik. *Ő a választottak egyike*, körülírva: *ő a választottak közül egyik* [...] Az egyes számban csak a harmadik személyragot veszi fel, de a többesben mind a hármat: *egyikünk*, azaz, egyik közölünk, *egyitek*, v. *egyiketek* (Molnár Albertnél: *egyitek*, mi ma sem szokatlan), *egyikők*, némely szójárásban: *egyikőjök*. Régi magyar iratokban előfordul személyrag nélkül is, pl. *azoknak sem egyikhez* (a mostani divat szerént: *sem egyikéhez*); *felmenvén a hajó egyikbe*;¹ *mikor volna a városok egyikben; és így lőtt a napok egyikben; e két*

¹ Ez az adat zavarba hoz, vajon nem hibás-e *a hajók egyikbe* helyett? KOROMPAY KLÁRA kolléganőmtől kértem segítséget a *bornak egyike* (KOROMPAY 1992: 353) és ezen adat ügyében. Levélbeli választát (2020. V. 15.) ezúton is megköszönöm: „Úgy látszik, nagyobb mennyiségű borról van itt szó (vö.: Kondor Ferenc hozta bornak egyike). Én ezt úgy értelmezem, hogy több

fiamnak egyik üljön te jog felőled. Tatrosi cod. *Asszonyembereknek egyik.* Döbrentei cod. De ezek mai időben az általánosan uralkodó szokás ellen vannak s az ekként írónak vagy beszélőnek hibákul rovatnának; a régiségben is latinoságoknak látszanak”² (CzF. 2: 54).

„*másik* [...] Többesben nem használtatik:³ Alapértelemeire nézve am. *más*, csakhogy nyelvszokásunk szerént az *ik* képző határozottabb, s mintegy különböztető, kitüntető, különösebben az *egyik* szóval ellentétes jelentést kölcsönöz neki. Ily különbség van a *szebb szebbik* [...] stb. között. Jelesen a számnevekben: *egy egyik*” (CzF. 4: 131).

„*valamelyik*, (vala-melyik) ösz. névmás. A többi közül valaki. A több személyt jelentő ragokat is fölveszi. *Valamelyik közöletek* v. *valamelyikötök fűtyölt.* *A kitűzött jutalmat valamelyikünk elnyeri.* *Valamelyikteket* v. *valamelyiteket katonának viszik.* Ellentéte: *egyik sem, egyikünk sem, egyiktek* v. *egyitek sem, egyikök sem*” (CzF. 6: 770).

Az *-ik*-kel bővült, legtöbbször névmási funkciójú lexéma rendszerint kettő közül emel ki egyet, bár nem mindig tűnhet így, pl. *a legszebbiket nézegetem*, vagyis sok nagyon szép valami lehet a csoportban, de tulajdonképpen itt is kéttagú az oppozíció: egy valami áll szemben különösen szépként az összes többivel, a kevésbé szépek együttesével.

2.2. A legfontosabb nézetek

Ismereteim szerint első ízben SIMONYI foglalkozott az *-ik* történeti magyarázatával, aki elszigetelt maradványnak (periferikussá vált elemnek) minősítette legalább az *egyik, másik, mindenik* alakokat, továbbá talán a sorszámnevek és a középfokú melléknévek *-ik*-kel bővült formáját is, ilyenek pl. a *másod-ik* és a *jobb-ik* (TMNy. 716). Magát a szerkezetet ő is és az utókor is a genitivus partitívus hordozójának tekintette. Az ÉrdyC (266) *kőzyghen* adat kapcsán SIMONYI azt írta, hogy „*az ik* lehet a többes 3. szem. *-ök, -jök* mellékalakja, mint pl. az *eggyik, második* alakokban; vö. *cuzicun* HB. – Az *i* belehatol a többesnek 1. s 2. személyébe is: »bort be ne hozhasson my *közinkben*« [...] Végre itt is keletkeztek a 3. szem. hatása alatt olyan alakok, minők *főlibém, elejbém* stb.”⁴ (SIMONYI

üveg vagy hordó bor érkeztetett, s ezekre összefoglalóan utal az egyes számú alak. A CzF.-adat valóban különös. De ilyen formában túl szűkszavú ahhoz, hogy értelmezni tudjam”.

² Itt gyaníthatólag arra céloznak a szótár megalkotói, hogy latin minta utánzásáról van szó. Talán ilyen latin szerkezetekre gondolhattak, mint *unus de multis, unus multorum* (GEORGES 2013: 4887); kétlelem, hogy a m. *egyik, másik* és a velük alkotott szerkezet létrejöttében szerepe lehetett a latinnak, hiszen a magyar szerkezetnek nagy valószínűséggel még a honfoglalás előtt kellett kialakulnia.

³ Szerintem létezik többes számú alak is: *másikak*.

⁴ A *főlibém* és az (*elém* ~) *elejbém* > *elibém* alakokra történeti magyarázatként való hivatkozás téves, ezekben ui. „*V* + latívuszi **j*” > *ej* > *é* ~ *i* változás történt (vö. TESz. 1: 738, ZSILINSZKY 1991: 446, D. MÁTAI 1992: 576). „A határozószóként kivesző (igekötővé vált) *félé, fél* helyébe

1892–1895: 99). Ez tehát talán azt jelentheti, hogy morfológiailag (is) két-eleműnek tekintette az *-ik*-et. Az *-ik* végződés előzményéről így vélekedett: „Hogy ezek személyragos formák, azt bizonyítja a régiségben számtalanszor előforduló birtokos szerkezetük; pl. [Bekezdés] *ez két tolvajnak egyik engemet megmövet (megnevet) [...] ezeket hallotta az nyolcz frátereknek egyiktől...* [Bekezdés] Az eddigiekből már most valószínűséggel az következik, hogy azelőtt *-ik* volt e személyrag, s csak aztán lett belőle a hangrend szerint váltakozó *-ok*, *-ök*, *-ők* és *-uk*, *-ük*” (TMNy. 716, vö. még SIMONYI 1907: 395–396). MELICH egyetértett ezzel az értelmezéssel (1918: 246–247). E felfogás szerint csak később vesztette el az *-ik* a birtokosra utaló funkciót (SIMONYI 1905: 131).

E morfémánk mai megítélése szakirodalmunkban (BERRÁR 1957, BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967 és BENKŐ 1980 nem szól a kiemelőljelről!):

Az *egy* „Származékai közül az *egyszer* határozószó és az *egyik* megszilárdult ragos alakulatok. Az utóbbinak *-ik* végződése azonos az *-uk* ~ *-ük* többes számú 3. személyű birtokos személyraggal; eredeti jelentése tehát ’egyikük, közülük egy’ volt (vö. még 1416 u./1466; *egginc* ’egyikünk, közülünk egy’; MünchK. 92); a rag funkciójának elhomályosulásával ez a jelentés az *-ik* végződéshez toldott, újabb birtokos személyraggal fejezhető ki: *egyikünk, egyiktek, egyikük*” (TESz. 1: 716). Ez lényegében a SIMONYI megfogalmazta történeti értelmezés dióhéj-szerű összefoglalása.

A beszélt nyelvi *egyőnk, egyőnk* ’egyikünk’, *egyőtök* ’egyiktek’ (ÚMTsz. 2: 30), *hármőnk, négyőnk* stb. az *együnk, egyikünk, egyiktek, hármunk, négyünk* stb. helyett a (*két* ~ *kettő* >) *kettőnk* analógiájára bekövetkezett változás eredménye.

A visszaható és nyomatékosító *maga* névmás többes szám 3. személyű alakjainak egyike is az *-ik* végződést tartalmazza: *magik* ~ *magak, magok, maguk* (lásd ÚMTsz. 3: 944), amelyek közül BALASSA (1891: 53, 136) és SIMONYI (TMNy. 716) a *magik* formát megőrzött régiségnek tekinti, miként SIMONYI (TMNy. 716) az *egyik, másik, mindenik* alakot is. Az *-ik* többes szám 3. személyű végződés létrejöttéről és területi, nyelvjárási képviselőeiről lásd BALASSA 1891: 136–137, SIMONYI 1914: 149–150.

Nemrég HEGEDŰS igyekezett áttekinteni az *-ik* történetével kapcsolatos nézeteket: „BENKŐ (1980: 206) és további adatok és következtetések (KOROMPAY 1992: 353–354) alapján (pl. hogy az adatok többségében az *egyik*–*másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik, vagy hogy a nyelvi tudatban a többes birtokossal való összekapcsolás nem érvényesült, s ezért kapnak még egy birtokos

újabb, testes határozóragos forma igyekezett beépülni; ez az új elem az ómagyarban még ritka és elég változatos alakú volt: *fēlibe, fōlibe; fēlire, fōlire*; ugyanígy: *elēbe* stb.” (D. MÁTAI 2003b: 406, vö. még D. MÁTAI 2011: 174–175).

személyjelet is: *bornak egyike*⁵ stb.) a kiemelő jel eredete bizonytalan.⁶ Ami valószínű: »kialakulása ... elsősorban a rendkívül gyakori *egyik–másik* névmáspárhoz köthető« ([KOROMPAY 1992:] 353). [Bekezdés] Ezt a bizonytalanságot tükrözik a Magyar nyelvtörténet (MNYt.) különböző szerzők által írott fejezeteinek megállapításai: az *egyik/másik -ik*-je ősmagyar kori, funkciója: kiemelő jel (D. MÁTAI MÁRIA 2003/2005: 219); ómagyar kor, kiemelő jel, »a kiemelés, megkülönböztetés eszköze« (SÁROSI ZSÓFIA 2003/2005: 365); ómagyar kor, kijelölő jelzői szerep (HORVÁTH LÁSZLÓ 2003/2005: 466)» (HEGEDŰS 2014: 197). Ennél valamivel többen szólaltak meg mostanában az ügyben, mikor is keletkezhetett e végződés: „a korai ómagyar korban vagy már az azt megelőző időkben” (SIPOS 1991: 394), a korai ómagyar kor vége felé (S. HÁMORI 1991: 696), (talán) már az ősmagyar korban (D. MÁTAI 2011: 144) jött létre a genitívus partitívusi szerkezet. Kialakulásának módjáról nyelvtörténészeink egyike később módosított most idézendő álláspontján: „Magának e morfémának a keletkezéstörténete nem tekinthető teljesen tisztázottnak. Csak annyi kétségtelen, hogy kialakulása egyes névmásokhoz, azon belül is elsősorban a rendkívül gyakori *egyik–másik* névmáspárhoz köthető. Ezek *-ik* eleme a legelterjedtebb felfogás szerint a T/3. birtokos személyjel átértékelődésével keletkezett. Korszakunk számos adata funkcionális oldalról támogatja is ezt az eredeztetést [...] Ugyanakkor több olyan mozzanat is van, mely vagy alaki, vagy funkcionális szempontból a jelzett föltevés ellen szól” (KOROMPAY 1992: 353). Később így módosult ez a nézete: „a magyartanítás tapasztalataival gazdagodva, azt kell mondanom, hogy az *-ik* morfémának a T/3. birtokos személyjelből való származtatását ma valószínűbbnek tartom, mint azelőtt” (KOROMPAY 2011: 155).

A „történeti áttekintés után felmerül néhány kérdés: 1. mikorra tehetjük a kiemelő jel eredetét, kialakulását? 2. mi lehetett a jel legősibb funkciója, s meg egyezik-e ez a későbbi szerepekkel? 3. Önálló magyar nyelvi kialakulást feltételezve mely elem vagy elemek átértékelődése (funkcióváltása) lehetett az alapja a kiemelő jel létrejöttének?” (HEGEDŰS 2014: 197). HEGEDŰS válaszai ezekre a kérdésekre:

1. „Úgy vélem, a kiemelő jel egy lehetséges alapja: az *-ik* (~ *-ig*) latívuszi raghalmozás (ugyanaz, amelyből majd a terminatívuszrag [...] alakul). Létrejöttének ideje az ősmagyar kor lehetett. A raghalmozás eredete: a két ősi latívusrag, az *-i* és a *-k* összeforrása új minőséget eredményezett”⁷ (HEGEDŰS 2014: 198).

2. „Az *-ik* alaki rögzülése és az eredeti latívuszagoktól való jelentésbeli elkülönülése magával hozhatta a ragfunkció elhomályosulását. Az eredeti ragfunkció

⁵ *bornak egyike* (KOROMPAY 1992: 353).

⁶ BENKŐ az idézett helyen (1980: 206) nem szól a kiemelőjelről, hanem csak az igei jeleket emlegeti.

⁷ Erről lásd KOROMPAY 1991b: 293.

elhomályosulása (a határozottságra való utalás szerepének felerősödése) pedig okozhatta azt, hogy (jellé válva) más jelet, továbbá határozóragokat és tárgyragot vehetett fel (*egyike, másika, egyikkel, másikra, harmadikat, nagyobbikban*)” (HEGEDŰS 2014: 198).

3. „A raghalmozás ősmagyar kori kialakulását és az eredeti latívuszrag-összetevőktől való jelentésbeli elkülönülését követően még ebben a nyelvtörténeti korban két út mutatkozhatott a továbbalakulásra. Az egyik út a funkciómegtartás lehetősége. Ennek kapcsán a meglevő nyomatékosító funkció erősödhetett fel, s az *-ik* jel a megerősítés, kiemelés eszköze lett a névmásokban (*egyik/másik*). A másik út a funkcióeltolódás lehetősége, mely az *-ig* terminatívuszragot eredményezi [...] Az ősmagyar kort követően az *-ik* ómagyar kori története a következő lehetett: 1. a határozatlan névmás nyomatékosítása (*egyik/másik*). 2. a nyomatékosítás átvonódása a kérdő névmásra (*melyik* [TESz.: 1420!]⁸), 3. az *egyik/másik* a felsorolás kiindulópontja lehet »s ilyen módon az utána megjelenő sorszámnevek alaki viselkedését is befolyásolja« (KOROMPAY 1992: 353) – kialakul az összetett sorszámnévképző (*-dik*). S mivel a nyomatékosítás funkciómegtartása folyamatosan jellemezhetette, az ómagyar kor végén kiemelő jelként melléknevek közép- és felsőfokú alakjaiban is megjelenhetett” (HEGEDŰS 2014: 198).

Megjegyzéseim HEGEDŰS eme közléseihez: 1. Nem értem, hogy a localisi, terminatívuszi (~ „határvetői” ragi [így KOROMPAY 1991b: 293]) funkciónak mi-nek a következtében lehetne nyomatékosabban köze a kiemeléshez, mint bármely más helyhatározó ragjának. 2. Szakirodalmi ismereteim szerint (pl. KOROMPAY 1991b: 293–294) az *-ig* rag mindvégig megtartotta a latívuszi funkcióból fakadó terminatívuszi funkcióját. 3. Az adatok ismeretében az *-ik* helyett eredetibb *-i*-vel kell számolni, majd pedig *-i* ~ *-ik* alternációval (lásd még a 2. pontban írottakat).

Úgy tűnik, a kérdést tanulmányozók közül SÁROSI tekinti a legfiatalabb, azaz ómagyar kori elemnek a kiemelőjelet, de szerinte is „Eredetének kiindulópontja valószínűleg az *egyik–másik* névmáspár” (SÁROSI 2003/2005: 365).

Legújabban talán É. KISS nyilatkozott a kiemelőjel keletkezésének és történetének ügyében: „Az *-ik* toldalék eredete a XIX. század óta foglalkoztatja a nyelvészeket. SIMONYI (1895:⁹ 716), majd MELICH (1918) úgy vélte, hogy az *-ik* eredetileg T/3. birtokos személyragként funkcionált. A személyes névmási eredetű *-i* képviselte a 3. személyt, a *-k* pedig többesjelként járult hozzá” (É. KISS 2017a: 77). Ha jól értem szavait, megelégedett HEGEDŰS nézetének kivonatos ismertetésével, de nem szólt expressis verbis arról, mi a véleménye róla, indirekt módon azonban alighanem elutasítja, hiszen voltaképpen a SIMONYI és a BALLASSA vázolta felfogást vallja (lásd É. KISS 2017a: 75, 77, 85–86, 88–89, miként más írásaiban is: É. KISS 2017b, 2018: 741–745).

⁸ Egészen pontosan: TESz. 2: 886: „1420 k.: *Melic*”.

⁹ TMNy.

A fentebb idézett, 'egyik', 'másik', 'mindenik' és '(vala)melyik' jelentésben szereplő *egy-, eggy-, egyi-, eggyi-, eggye-, más-, mási-, minden-, minden-, (vala)-mely-, (vala)mellyi-* adatokra hivatkozva kétséget fejezem ki azt illetően, hogy az *egyik*, a *másik*, a *mindenik* és a *(vala)melyik* névmások *-ik* eleme azonos lenne a többes szám 3. személyű személyjellel; ha ez ugyanis csakugyan így lenne, szerintem csak ráértéssel, adaptációval tehetett volna szert erre a funkcióra az *-ik* annak következtében, hogy ilyen hangalakú birtokos személyjelet is létrehozott a nyelv, és a ráértést az is elősegíthette volna, hogy az elülső hangrendű igék jelen idejű tárgyas ragozásában ugyancsak többes számú 3. személyben is megszületett az *-ik* személyrag (amely a veláris igékben nyelvjárásokban is előfordul). A 2.1. pontban is felsorakoztatott régi és mai adatok azonban egyértelműen azt mutatják, hogy ennek a morfémanak ténylegesen nincsen közvetlenül birtokjelölői funkciója, azt legfeljebb csak a kontextus sugallhatja. Ezen kétséget persze azzal is igazolhatom, hogy alternatív történeti magyarázattal rukkolok elő (ezt lásd a 3. pontban).

Úgy látom, hogy vitáznom kell a következő kijelentéssel: „Valójában az a kérdés, hogy miért fordulhatott mégis elő az ómagyarban a (20) alatti példa *barátoknak valamelyik szerkezete*,¹⁰ azaz, miért találunk szórványosan T/3. egyeztetést nem személyes névmási birtokos esetén is. A (20)-as szerkezet arra vezethető vissza, hogy a dativusi birtokos először ún. külső birtokosként, a belső birtokossal koreferens adjunktumként került be a magyar mondatba — feltehetőleg indo-európai hatásra (NIKOLAEVA 2002). Amikor e szerkezetben a belső birtokos rejtett névmás volt, a külső birtokos belső birtokosnak tűnhetett; idővel ez vezetett a *-nak* ragos birtokos belső birtokossá válásához. A (20)-as példában azonban az egyeztetés még névmási belső birtokost jelez” (É. KISS 2017a: 82–83). É. KISS tehát sok más kutatóhoz hasonlóan a *barátoknak valamelyik szerkezet -ik* elemében többes szám 3. személyű birtokos személyjelet lát, amely később képzővé (kiemelőjellé) válva vesztette el birtokos személyjeli funkcióját, és vette fel a főnévi birtokos megkívánta tényleges birtokos személyjelet: *barátoknak valamelyik-e*. Eleve nem lehetett az *-ik* kiemelőjelnek birtokos személyjeli funkciója, tudtommal ugyanis alig vannak a nyelvemlékeinkben *gazdák kutyáik, borászok hordóik, szülők fiaik* megformáltságú birtokos szerkezetek (de lásd a következő bekezdést). Ezt a problémát azonban — ahogy én látom — az általam később ismertetendő javaslat (lásd 3. pont) megoldja.

Most pedig a történeti grammatikánk szerzőinek nézetét idézem: „A g e n i - t i v u s p a r t i t i v u s kifejezésének egyes típusai feltehetően a korszak [a

¹⁰ „a. hogyha *barátoknak valamelyik* eluezend (JókK 119) b. hog minden valaki kerest kerënd harminc napiglan *valamel* isténtol (BécsiK 145)” (É. KISS 2017a: 81; kiemelés az eredetiben, H. L.).

korai ómagyar, H. L.] vége felé jelentkezhettek; vö. JókK. 16: »ha... *emberecnek valamelyik* merýen... ellene tenný« (R. HUTÁS 1991: 696), példák: „*keralok-no[c] [ke]ralatul*” (i. h.), „*keralucnoc kýralanoc, [a]ngolocnak coronaia*, Habro-
[agben walacnok *keguffe*ge” (R. HUTÁS 1991: 698; kiemelés az eredetiben, H. L.), „A tízènkèt *apaftalocnac ... nèuec* èz” (R. HUTÁS 1991: 700). „Az alaki-
lag többes számú (több birtokra utaló) birtokos jelző birtokszava egyes számú
birtokosra mutató személyjelet kap (azaz inkongruens a birtokos jelzővel) [...] *keralucnoc kýralanoc* [...] Minden valószínűség szerint ez a nem egyeztető forma
volt az eredeti. Korán megjelentek viszont az egyeztető, redundáns alakok is; erre
utalhat a HBK. »*szentii ef unuttei cuzicun*« adata; vö. még [...] LobkK. 231–2:
»lakozez ... *zileinek hazoknal*«” (R. HUTÁS 1991: 702). „A birtokszóként előfor-
duló *egyik, másik, valamelyik* szóalak *-ik* végződése a T/3. birtokosra utal: JókK.
16: »ha ... *emberecnek valamelyik* merýen ... ellene tenný« [...] A végződés
személyjel értéke azonban elhomályosodott, s az *-ik* végződéshez újabb személy-
jel kapcsolódott; vö. 1616: »kondor ferench hozta *bornak egyike* zýn bor« RMNy.
2/2: 12” (S. HÁMORI 1995: 369).¹¹ A „többes számú birtokos + többes szám 3.
személyű birtokos személyjeles” *tízènkèt apaftalocnac ... nèuec, zileinek hazok-
nal* szerkezet kongruens megformálását éppen olyan kisiklásnak, hiperkorrekt
formának tekintem, mint a számnévi jelző utáni többes számú jelzett szót, pl.
nyolcz frátereknek (lásd fentebb), *tízènkèt apaftalocnac*.¹²

Nem tartoznak ugyan nagyon szorosan a tárgyhoz NIKOLAEVA itt emlegetett
állításai, de mégis érdemes nagyon röviden reflektálni azok némelyikére: „A
magyar dativus possessivus kialakulásáról is eléggé ellentmondásosan vélekedik
NIKOLAEVA: »the Dative possessor construction in Hungarian is a likely result of
the convergence with European languages and therefore is relatively recent. It
emerged after the Hungarian Conquest, first probably in the written language
influenced by the Latin texts, although we cannot exclude the influence of the
neighboring languages on spoken Hungarian either« (NIKOLAEVA 2002: 283). Ez-
zel kapcsolatos észrevételeim: [Bekezdés] (a) A szerzőnek abból a feltevéséből,
hogy a magyar dativus possessivus kialakulása az »európai« (?) nyelvekkel való
konvergenciának volna köszönhető, még nem következhet, hogy a magyarban

¹¹ Lektorom az utolsó adathoz ezt a kiegészítő megjegyzést fűzte: „Egy korábban már idézett
adat itt valamivel bővebb kontextusban jelenik meg (»Kondor Ferenc hozta bornak egyike szín
bor«). Az utolsó két szó alapján konkrétan választ lehet adni a kérdésre: világos, hogy legalább
kétféle borról volt szó, ezzel függhet össze a többes értékű használat.” Gyaníthatólag igaza van.

¹² Ugyancsak a lektorom megjegyzése: „A »szileiknek házoknál« típus kongruens megformá-
lását a szerző kisiklásnak, hiperkorrekt formának tekinti. Az előbbi kifejezést túlzónak találom, de
érteni vélem a gondolat irányát. Saját tapasztalataim alapján azt mondhatom, hogy a kódexnyelv
kifejezetten kedvelte az ilyen jellegű szerkezeteket... s általában is kedvelte a minél erősebb
morfológiai jelöltséget. Ez hozzátartozott ahhoz a nyelvi eszményhez, sőt stíluseszményhez, amely
ebben a nyelvváltozatban érvényesült.” Erről részletesebben lásd KOROMPAY 1991c.

meglehetősen fiatal jelenségről lenne szó (vö. KOROMPAY 1991:¹³ 301–302). [Bekezdés] (b) NIKOLAEVA megfogalmazásának alapján nem tudom eldönteni, a szerző szerint vajon konvergencia révén vagy idegen nyelvi hatásként alakult-e ki a magyar dativus possessivus, mert a kettő nem ugyanaz... [Bekezdés] Továbbá számos egyéb nyelvben is fordulnak elő olyan szerkezetek, amelyekben a dativus funkcionálisan igen közel áll a genitivushoz” (HONTI 2007: 21–22). Azzal sem tudok mit kezdeni, hogy: „Hungarian copied the morphology of the neighboring languages” (NIKOLAEVA 2002: 284). Ugyanilyen szellemiségű, de még képtelenebb állítással is találkoztam a szakirodalomban a magyar birtokos szerkezettel kapcsolatban: „SZÉKELY szerint »... megjegyezhetjük, hogy SIMONYI-nak a *-nek* rag szláv eredetére vonatkozó véleménye sem tartható« (SZÉKELY 2005: 59). SZÉKELY-nek abban igaza van, hogy a kérdéses magyar ragot nem lehet a szlávból eredeztetni, de megjegyezhetem, SIMONYI ilyen képtelenséget nem is állított. Amit viszont állított, azt idézem: »A d a t i v u s n a k b i r t o k o s j e l z ő ü l v a l ó h a s z n á l a t a (a »dativus genitivalis«, mint VERSEGHY nevezi) a finnugor nyelvek közül, úgy látszik, csak a magyarban fordul elő, itt p e d i g v a l ó s z í n ű l e g s z l á v e r e d e t ű, mert viszont a szláv nyelvekben ez a használat egészen általános... már a HB.-ben előfordul a *-nek*-ragos birtokos, noha ez a rag akkor még félig-meddig névutó volt, mert hiszen nem illeszkedett... Kétségtelen, hogy ez a használat a honfoglalást követő században keletkezett az akkori erős szláv hatás következtében« (SIMONYI 1914: 153; én emeltem ki: H. L.)” (HONTI 2007: 21, 9. jegyzet).

A datívuszrag mint dativus possessivusi funkciójú morféma más finnugor nyelvekben is szerepel a külső birtokos jelölőjeként, ez tehát gyaníthatólag ősi jelenség (HONTI 2007: 20, 23), és valóban átmehetett a belső birtokos jelölőjének funkciójába, de kérdés, vajon a *barátoknak valamelyik* szerkezet alaktani megformáltságának ehhez tényleg van-e köze.

3. A javasolt megoldás

Uralisztikai háttérismeretek birtokában másként látom az *-ik* kiemelőjel megszületését, mint az eddig idézett szakemberek. Úgy látom, hogy az eddigi állásfoglalások szerzői egyetértenek abban, hogy az *-ik* két eleme két különböző előzményre megy vissza, mégpedig az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelre és az abszolút névszói paradigma többesjelére, és ezek együttese többes számú 3. személyű birtokos személyjelenként funkcionált; ezt azonban kétlem. Abban a tekintetben viszont egyetértek az eddig idézett kutatókkal, hogy valóban két különböző forrás fedezhető föl ezen morféma előéletében. Lévnén az *-ik*

¹³ A mostani irodalomjegyzékemben: KOROMPAY 1991b.

kiemelő funkciójú, ősi elemekből alakult végződés, szétnéztem a magyar rokonnak nyelvi adatai körében.

3.1. Az *-i* morféma

A permi nyelvekben van kiemelő funkciójú *-i/-i* morféma. Pl. votj. *kīži*, *kīžī* (~ *kīž*) 'wie', zürj. *kīži*, *kuži* (~ *kīž*, *kuž*, *kūž*) 'wie', amely CSÚCS (2005: 246) szerint vagy latívuszi szuffixum, vagy analógiásan megjelent (?) hang. További ilyen permi adatok: votj. *tañi* (~ *tañ*) 'sieh!, sieh her!', *taži* (~ *taž*) 'so, also, auf diese Weise' (WUoK. 255), zürj. *kodi* (~ *kod*) 'wer?', *setəni* (~ *setən*) 'dort, da', *taži* (~ *taž*) 'so, auf diese Weise', *tani* (~ *tan*) 'hier' (WUo 103, 371, 269), *сэни* (~ *сен*) 'там', *öni* 'теперь' (BUBRIH 1949: 88, 89), *кōни?* 'где?' (~ *нэкōн* 'нигде'), *сэни* (~ *сэн*) 'там', *öni* 'теперь', *кыдзи?* 'как?' (LYTKIN 1955: 256, 257, 258, 259), *öni* 'теперь', *кытi?* (~ *кыт?*) 'по чему?', *tāmi* 'здесь, по этому месту', *сэmi* 'там, по тому месту' (LYTKIN 1962: 294, 295). SEREBRENNIKOV (1963: 360–361) emleget néhány *-i* végű zürjén névutót: „В языке коми есть несколько послелогов, содержащих окончания древнего локатива *-i*, обычно в соединении с суффиксом латива *-j*”. SEREBRENNIKOV (i. h.) UOTILÁra (1945) hivatkozva emlegeti ezt az ősi *-i*-t, és UOTILA (1945: 328) TOIVONEN (1944) nyomán ír arról, hogy a m. *belé*, *alá* stb., az osztj. *lǭlǫi* 'pois', *lǭlǫ* 'kotiin; takaisin', a finn *läpi* 'át, keresztül' stb. ezt az *-i*, *-i* latívuszragot tartalmazza, de ősi lokatívuszi *-i*-ről SEREBRENNIKOVval ellentétben én nem tudok.

LYTKIN (1962: 297) a permják *öni* 'теперь' kapcsán azt írja, hogy (ez is) szóképző szuffixumot tartalmaz, amely elvesztette eredeti funkcióját. Az *öni*, *öni* szóvégi magánhangzójának mibenlétéről nem szól az ĚSK.¹ (212) és az ĚSK.² (212), miképpen pl. a zürjén *мысти* „временный послелог 'через, по, по истечении, после'” esetében sem (ĚSK.¹ 184, ĚSK.² 184), de: *kodi* 'кто', „конечное *i*, как в слове *мый* 'что', древний местоименный суффикс (Ист. морф., 209)”¹⁴ (ĚSK.¹ 127, ĚSK.² 127) < *kod* 'кто, какой, который' (ĚSK.¹ 125–126, ĚSK.² 125–126), *кості* „раньше времени, преждевременно”. Производ. от *кост* при помощи суффикса *-i*” (ĚSK.¹ 135, ĚSK.² 135) < *кост* 'промежуток' (ĚSK.¹ 134, ĚSK.² 134); ez utóbbihoz vö. még LYTKIN 1955: 265.

Az obi-ugor nyelvekben is jelen van az a képző, amely rokonságban állhat a magyar *-ik* jel *i*-jével.

Az osztják **-i/*-i* denominális képző használatos a teljes nyelvterületen: V Vj. Likr. Mj. Trj. *-i/-i*, J *-i*, Irt. Ni. Š *-ə*, Kaz. Sy. O *-i*. Ez tkp. nomen possessoris képzésére szolgál az osztjákban (SCHÜTZ 1910–1911: 37–39, SAUER 1967: 118 kk., HONTI 1993: 138). Pl. Vj *kulj sɔɣən*, Trj *kulj sǣɣən* 'Rindenkorb mit

¹⁴ „Конечное *i* в *kodi* восходит к уральскому местоименному суффиксу *-j*, который обнаруживается также в коми-зырянском вопросительном местоимении *ту-ј* 'что', ср. удм. *та*” (SEREBRENNIKOV 1963: 209).

Fischen', Trj *pomi paj*, DN *pumə paj*, Ni *pumə paj* 'Heuhaufen, -schober', Ni Šer *jeŋkə*, Kaz *jeŋki*, O *joŋkə* 'gefroren, vereist, mit Eis bedeckt' (SAUER 1967: 119–120); vö. Vj *kul* stb. 'Fisch', Trj *pom* stb. 'Heu, Gras', Ni *jeŋk* stb. 'Eis' (i. h.). Ez a szuffixum megtalálható adverbiumokban is, pl. (predikatív V Vj *kotəki* ~) Trj. *kotti*, J *kotti*, Kaz *χōtti* 'irgendwo, wo' (≤ V Vj Trj J *kot* 'где; wo'), V *lōk k.*, Vj *jō' k.*, Trj *Λə' k.* 'он где?' (DEWOS. 444–445, lásd még PD 61, TERĚŠKIN 1981: 176), Trj *tāt*, *tātti* 'siellä; dort, da' ~ *tōtti* 'er ist dort', *tōttiyan* 'sie beide sind dort', *tōtti* 'sie sind dort' (VÉRTES 1964: 260, 264), V *semti*, Trj *sāmti* 'ясно, очевидно; sichtbar' (~ Kaz *semət* 'sichtbar; действительно' < *sem* 'Auge')¹⁵ (DEWOS. 1340, vö. SAUER 1967: 108, 201).

Az *-i* megvan a vogulban is (lásd SZABÓ 1904: 417, 443, SZ. KISPÁL 1966: 28, vö. még LEHTISALO 1936: 55), nomen agentis stb. jön létre általa (SZABÓ 1904: 418–419, 443–444, vö. még SZ. KISPÁL 1966: 30–37). „In den nördlichen Dialekten endigen die nachdrücklichen Nominative auf *-i*, dem in So *tāi*”¹⁶ noch ein anderes *-i* folgt. Dieses *-i* ist ein besonderes Suffix, das auch sonst in Pronomina, und wie es scheint, oft gerade verstärkend gebraucht erscheint. Beispiele: (MUNK.) *tu* 'az', *tati* 'ime az'... ~ mit den Poss.-Suffixen *tatim*, *tatin* od. *tajim*, *tajin* etc. (NyK 21 334). Vgl. weiter (MUNK.) N *χoti* 'minő, micsoda?'. Ein ähnliches *-i*-Element trifft man auch im Ostj., z. B. (KARJ.) Trj. *ṭ'əmī*, V *ṭimī*, Vj. *ṭemī* usw. 'dieser'; (PÁP.) *tomi* 'amaz' ~ *tom* id. (s. JÓZSEF SCHÜTZ NyK 40 39, FINCZICZKY NyK 47 380), (PAAS.) K *χoiɜ*, J *χoiɜ* (?) 'wer?'. Über die aus anderen Sprachen angeführten *i*-Suffixe s. LEHTISALO MSFOu. 72 386” (LIIMOLA 1944: 50). Az északi vogulban még egy névmásban is találkoztam ezzel a pusztá *-i*-vel: *χoti* 'minő, micsoda?' (VNyj. 14, M-WWb. 93), LO *χōti*, So *χō'ti* 'was für ein(e), welche(r/s)?' (K-WWb. 250).

Talán közzismert, hogy (szinte) azonos a magyar és a permi infinitívusképző: m. *-ni* ~ zürj. *-nĭ*, votj. *-nĭ*, pl. m. *mĕn-ni*, zürj. *mun-nĭ*, votj. *mĭnĭ-nĭ*. Úgy tűnik, azonos elemekből keletkeztek, az elszenvedett változások sora is azonos lehetett, eredménye pedig az lett, hogy mindhárom nyelvben felső nyelvválású illabiális magánhangzó (magyar *i* ~ permi *ĭ*) követi az *n*-t. „A *-ni* képzős igenév egy uráli–finnugor **-n* képzős nomen actionis lativusragos alakjából magyarázható. Az **-i* lativusrag járult az igenév végmagánhangzójához, s a végződés az ősmagyar kor elején **-nĭ/-nĭj* lehetett. A *i-s* diftongus monoftongizációja s ezáltal az igenév-képző egyalakúvá válása az ősmagyar kor végére megtörtént, a képző *-ní* lett. Az *i* az ősmagyar kor elején még hosszan hangozhatott, de rövidülése megindulhatott”

¹⁵ Ezeknek az osztják adverbiumoknak a *t* eleme az ősi lokatívuszrag folytatója (lásd HONTI 2019: 400).

¹⁶ LIIMOLA ebben a tanulmányában c s a k i t t és úgy közli ezt a mutató névmást, mintha az olvasó már tudna róla, KANNISTO szótárában viszont megvan: LO *tai*, So *tai*, *ta'ĭ* 'jene(r/s), gerade jene(r/s)' (K-WWb. 856).

(A. JÁSZÓ 1991: 340). Továbbá: „можно предполагать, что пермский инфинитив по происхождению представляет собой окаменелую форму аллатива на -у [-i, H. L.], образованную от отглагольного имени на -n” (SEREBRENNIKOV 1963: 310). Ez a kis kitérő csak azt szolgálta, hogy szemléltessem, más morfémában is megőrződhetett (bár némi hangváltozásokon keresztül) az *i*-szerű magánhangzó.

A magyarban egyebek közt nomen possessi képzésére is szolgál az *-i*, pl. *isten-i*, *ember-i* stb. (lásd SZINNYEI 1922: 87, 1927: 100, LEHTISALO 1936: 58–59). Használatáról és létrejöttéről ez olvasható a szakirodalomban:

„Az ősmagyar korban lezajlott az a folyamat, melynek eredményeképpen az *-é* birtokjel bizonyos mondatbeli helyzetben átértékelődött, s alaki, funkcionális hasadással létrejött t az *i* ($< -i < \tilde{i}$) nomen possessi képző. A változás menete a következő lehetett: az *(a) birtok (a) királyé* típusú szerkezetekben a birtokjeles névszó állítmányi szerepben áll. A magyar nyelv eléggé szabad szórendje megengedi, hogy a szerkezet tagjai fordított sorrendben kövessék egymást: *(a) királyé (a) birtok*. Megelőzve az alanyt az eredetileg névszói állítmány jelzői szerepet, s ezzel melléknévi szófaji értéket kaphat. A mondatban betöltött immár kettős funkció lehetővé s egyben szükségessé tette az alaktani elkülönülést, amely az ősmagyar kor végére általában végbe is megy: a birtokjel *-é*, a melléknévképző *-i* ($> -i$) formában szilárdul meg. A melléknévképző már a korai ómagyar kortól *-i* ($> -i$) hangalakúnak mutatkozik: HB.: *munhi* (mennyei), KTSz.: *[ke]rali*” (SZEGFÜ 1991: 210).

„*-i*; *-si*. Igen g y a k o r i , t e r m é k e n y képző. ’Valakihez, vmihez tartozó’ á l t a l á n o s a b b jelentése az alapszótól függően számos j e l e n t é s - á r n y a l a t b a n realizálódik” (RUZSICZKY 1961: 409; kiemelés az eredetiben, H. L.).

„¹ [1193] Melléknévképző. Valószínűleg még az ősmagyar korban keletkezett funkcióváltással. A hová? kérdésre felelő ősi **-j* latívuszragból fejlődött a tulajdonítást kifejező *-é* birtokjel. Az *-i* ennek zártabb változatából vált alaki és funkcionális elkülönüléssel ’valahová, valamihez tartozást’ kifejező képzővé, pl. *egri*, *anyai*, *régi*” (EtSzt. 324).

„közvetett bizonyítékkal szolgál az a belső, eredetbeli összefüggés, mely az *-é* birtokjel és a belőle alaki és funkcionális elkülönüléssel létrejött *-i* ($< -i$) melléknévképző, illetve helynévképző között fennáll. E toldalék első adatai az ómagyar kor elején jelentkeznek [...] így magának az *-i* képzőnek a keletkezése is az ősmagyar korra vetíthető vissza. Fejlődéstörténeti előzménye, az *-é* birtokjel ezek szerint még korábbi; ez ismét amellet szól, hogy kialakulása az ősmagyar korban, s feltehetőleg annak korai szakaszában ment végbe” (KOROMPAY 1991a: 263).

„Más toldalékból, **funkcióváltással** jött létre például az *-i* melléknévképző az *-é* birtokjelből. *(A) birtok (a) királyé*-féle birtokjeles szerkezetek tagjainak

sorrendje bizonyos mondatokban felcserélődhetett: (a) *királyé* (a) *birtok*, így az eredetileg névszói állítmány (*királyé*) az alanyt megelőzve melléknévi értéket kapott, azaz melléknévnek kezdték érezni. Ezt erősítette az alaktani elkülönülés is: az *-é* birtokjelként, az *-i* melléknévképzőként rögzült a nyelvjárássok többségében (HB.: *munhi* 'mennyei', KTSz.: [*ke*] *rali* 'királyi'") (SÁROSI 2003/2005: 145; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Kritikaként jegyzem meg, hogy ez a „funkcióváltás” magyarázat nekem éppen olyan fantasztikusnak és elfogadhatatlannak tűnik, mint MÉSZÖLYnek (1929: 67, 1941–1943: 3) az ikes ragozásra és az egyes szám 3. személyű *-ik* személyvégződés keletkezésére előadott vélekedése, hogy ti. *a fa eltörik* 'a fát eltörik' → 'a fa eltörik', *a kenyér törik* 'a kenyeret törik' → 'a kenyér törik'.

Az uráli **j ~ *i* morfémának az uralisztika történetében többféle alapszintű funkciót tulajdonítottak: „Das Pluralsuffix *i* der oben aufgezählten Sprachen sei nach den herkömmlichen Auffassungen (a) aus einem ursprünglichen Suffix zur Bildung von possessiven Adjektiven, (b) von Kollektiva abzuleiten, oder (c) es sei auf »ein Augmentativsuffix ohne spezifische Funktion« zurückzuführen (so MIKOLA 1988a:¹⁷ 288); (d) nur manche Finnougristen haben dem grundsprachlichen Vorgänger des *i* eine deutlich plurale Funktion zugeschrieben” (HONTI 1997: 27).

3.2. A *-k* morféma

A *-k* elem vajon hogyan került ebbe az összefüggésbe? Úgy, hogy a rokon nyelvekben vannak nyomatékosító *k* partikulák vagy ilyen elemet tartalmazó nyomatékosítók is. Az én ismereteim szerint a finnugor család legnyugatibb (azaz a korai ősfinn leszármazottai) és legkeletibb nyelvei (vagyis az ugorok) rendelkeznek ilyenekkel. Tudtommal ezeket ALVRE (1985) részletezte, de reményeim ellenére LAANEST (1982) nem szól ezekről. Két fő csoportot különít el ALVRE:

„*-ka, -kä*: In den ostseefinnischen Sprachen gibt es dazu zweierlei Beispiele: 1) durch Hinzufügen des Suffixes verändert sich nicht die Grundbedeutung des Pronomens; 2) es entsteht ein völlig neues Pronomen mit einer anderen Bedeutung. [Bekezdés] Daß zur *V e r s t ä r k u n g* einer Frage den Interrogativpronomen **ku, *ke* und **mi* das *a k z e n t u i e r e n d e* Suffix *-ka, -kä* [én emeltem ki, H. L.] hinzugefügt wurde, ist weitgehend erwartungsgemäß. Fi. *kuka* (dial. *kekä*) 'wer' und *mikä* 'was' haben auch in anderen nahverwandten Sprachen Entsprechungen. Zum Genitiv *kunka* bemerkt PENTTILÄ (1963: 205),¹⁸

¹⁷ A mostani irodalomjegyzékemben: MIKOLA 1988.

¹⁸ PENTTILÄ 1963/2002: 205 is.

daß dieser »tuskin esiintyvä« (kaum vorkommend) ist; der Genitiv des Pronomens *mikä* ist aber allgemein gebräuchlich, wobei das regelmäßige *min* nur noch in Dichtungen erscheint. Das akzentuierende Suffix tritt nicht in allen Kasus auf (ibid. 200 ff.).¹⁹ [Bekezdés] In den Grundzügen das gleiche Bild findet sich beim finnischen Relativ- (resp. Indefinit)pronomen *joka* 'wer, was; jeder'. Im Lappischen benutzt man das Suffix in *juoka*, *juogâ* nur in einzelnen Formen des Paradigmas (SKES I 116).²⁰ Das Hinzufügen des Suffixes gibt trotzdem den Anstoß zu einer wesentlichen Bedeutungsveränderung, denn nach Angaben entfernt verwandter Sprachen sind die Stämme *jo-*, *e-*, *i-* ursprünglich nur den Demonstrativpronomen eigen gewesen. Est. *iga*, dial. *eGa*, *eGä* 'jeder' wie auch kar. *joga*, *jogo*, ižor. *joGa*, *joGo*, weps. *d'oga*, wot. *jeka*, *jeka* und liv. *jegâ*, *jegâ*, *jegâ* sind nur als Indefinitpronomen im Gebrauch. Wot. *jeka*, *jeka*, *ikâ* ist wie das entsprechende Indefinitpronomen im Finnischen, Karelischen und Wepsischen indeklinabel; z. B. *jeka paikkaza* 'auf jeder Stelle' (ARISTE 1948: 67; 1968: 60). In die *ka*-Gruppe gehört noch wot. *kammuga* 'solcher', das zweifellos auch eine präfigierte Form (*kam-* < *kas-*) ist" (ALVRE 1985: 158–159; kiemelés az eredetiben, H. L.).

„*-kin, *-kik: Dieses Suffix hat gewöhnlich akzentuierende Bedeutung 'auch'; z. B. est. *minagi tulen* = fi. *minäkin tulen* 'ich komme auch'. Dem Interrogativ- und auch dem Relativpronomen angefügt werden mit Hilfe dieses Suffixes mehrere Indefinitpronomen abgeleitet: est. *keegi* 'jemand', *miski* 'irgend etwas', *mingi* 'irgendein', *kumbki* 'einer oder der andere, beide', *ükski* 'auch nur ein', fi. *jokin* 'jemand, irgend etwas', *kukin* 'jeder', *minin* 'irgendein'. Est. *mingi* ist eine nicht ganz regelmäßige Ableitung, denn *-gi* hat sich hier dem Genitiv *mi-n* angefügt und beim Flektieren werden dem Suffix *-gi* keine Kasusendungen vorangestellt (vgl. *mingi* : *min-gi-le*, aber *keegi* : *kellele-gi*). Vom finnischen Pronomen *jokin* wird in den meisten obliquen Kasus auch eine Variante auf *-in* (< *-yin) gebraucht; z. B. Part. *jotakin* ~ *jotain*, Iness. *jossa-kin* ~ *jossain* u. a. Auf dem Partitiv basiert liv. *midägiD* 'irgendein, irgend etwas', *-gi* und *-ki* gibt es noch im weps. *kengi* 'jeder', *mingi* 'irgend etwas', *kudambki* 'beide' u. a. [...] Wenn sich in den östlichen ostseefinnischen Sprachen das Suffix *-kaan*, *-kään* zugunsten des *kin*-Typs zurückgezogen hat, dann ist es in der finnischen Verneinung zum Beispiel in den Pronomen *kenkään*, *kukaan* 'niemand', *mikään* 'nichts', *kumpikaan*, *kumpainenkaan* 'keiner von beiden' nach wie vor lebensfähig" (ALVRE 1985: 159).

¹⁹ Pl. *kekä* (nyelvjárás) 'ki': *ketä* (partitívusz), *kestä* 'kiről', *kuka* ~ *ku* (ritka, költői nyelvi) 'ki', *kunka* (nagyon ritka) 'kinek a', *kuta* (partitívusz; választékos), *kusta* 'kiről', *mikä* ~ *mi* 'mi', *minkä* ~ *min* (genitívusz; költői nyelvi) 'minek a', *mitä* (partitívusz), *mistä* 'miről' (PENTTILÄ 1963/2002: 205: 200–201).

²⁰ Lásd még SSA. 1: 238, 239.

Anyanyelvünk legközelebbi rokonaiban is vannak ilyen nyomatékosító elemek:

Ami a vogult illeti, erre fölfigyelt már a tudományosan megalapozott finnugor nyelvhasonlítás úttörője BUDENZ (UA. 291, vö. még FINCZICZKY 1928–1930: 371). LIIMOLA (1944) tárgyalta ezt a kérdést igen alaposan: „Die nachdrücklichen Nominative sind von den nachdrucklosen mit dem betonenden, nachdruckgebenden Suffix *-k* gebildet. Dieses Suffix trifft man auch sonst in Pronomina, z. B. (MUNK.) N *titik* 'ez', (KANN. mscr.) KU *tiṭṭ*, KM, KO *təṭṭ*, P *tʰiṭʰṭ*, VNK *tʰiṭʰṭ*, So *tʰiṭṭ*, 'dieser (nachdrücklich), dieser hier ~ (MUNK.) N *ti* 'ez, dieser', (KANN.) TJ, TČ, LO, So *ti*, KU, KM, KO *tə*, P, VN, VS, LU *tʰi* 'dieser'. Weiter kommt es in Adjektiven vor und bedeutet in ihnen 'welcher von zwei', z. B. (KANN. mscr.) TJ *iaṇṇ*, TČ *iaṇṇ*, KU *iaṇṇ*, KM *iaṇṇ*, P *iaṇṇ*, VN *iaṇṇ*, VS *iaṇṇ*, LU *iaṇṇ*, LO *iōlik* 'der untere' ~ TJ *iaṇṇ*, TČ *iaṇṇ*, KU *iaṇ*, KO *ial*, So *iō-li* 'unterer, Unter-'; (KANN. mscr.) TJ *iñiñ*, TČ *iñiñ*, KU *iñiñ*, KM *iñiñ*, KO *iñiñ*, P *iñiñ*, TJ *iñiñ*, TČ *iñiñ*, KU, KO *iñiñ*, KM *iñiñ*, P *iñiñ* usw. 'gross'; (MUNK.) T *muṣuṣ* 'kisebb' ~ *muṣ* 'kis', usw.” (LIIMOLA 1944: 45–46). A legutóbbi MUNKÁCSI-adathoz vö. (MUNK.) T *muṣuṣ* 'kisebb; kleiner (comparativus)', *miṣä* ~ *miṣä* ~ *miṣä* 'kislány; junges Mädchen', vö. *miṣ* ~ *muṣ* 'kis, kicsi, fiatal, kedves; klein, jung, lieb' (M-WWb. 309).

Ez a pusztá *k*, *χ* nyomatékosító szuffixum a nyugati, a keleti és a déli vogul személyes névmások körében általános, míg északon csak *-ki* formában jelentkezik, ahol csak *-k*-val nyomatékosított névmásokat nem találtam: TJ TČ *emχ*, KU *amχ*, *omk*, P *amχ*, LO *amki*, So *amGi* 'ich selbst' ~ TJ TČ *em*, KU *om*, P LO So *am* 'ich', TJ TČ *nññ*, *nññχ*, KU *nññk*, P *nññk*, LO *nññki*, So *nññGi* 'du selbst' ~ TJ TČ *neñ*, KU KO *nññ*, P *nññ*, LO *nññ*, So *nññ* 'du', TJ TČ *tñχ*, KU *tñk*, P *tñk*, *tñkqā*, LO *tñkβi*(!), So *tñβGi*²¹ ~ *tñβGi*(!) 'er selbst' ~ TJ *tñ*, TČ *tñ*, KU *tñβ*, P *tñβ*, LO *tñβ*, So *tñβ* 'er' (LIIMOLA 1944: 20–21, 42–43 (még vö. LM, LU, K, P, T nyelvjárási adatok: VNYj. 109, 163, 196, 237, 268). Lehet, hogy a hosszabb, északi *-ki* végződésnek lehetett más nyelvjárásokban ugyancsak hosszabb változata is, amire a P sg. 3. *tñkqā* utalhat. Egyszerűbb lejegyzési formában az északi

²¹ A P *tñkqā*, LO *tñkβi*(!), So *tñβGi*(!) 'er selbst' a várakozásnak megfelelő formák, de a So *tñβGi* 'id.' furcsa alakulatlak látszik. Értelmezésére két lehetőség van: 1. Vagy a *k* (= *kw*) fonéma fonetikai elemeinek metatézisével keletkezett: *kw* > *wk*, 2. vagy az egyébként nem adatolt *-ki* nyomatékosító elemnek a So *tñβ* 'er' névmáshoz való csatlakozásról van szó. Az első lehetőség tűnik valószínűnek, elemekre bontható, másodlagos képzési mozzanattal rendelkező mássalhangzó-
nak ugyanis más rokon nyelvben is, az osztjákban és a zürjénben tapasztalható szórványosan
elemekre bomlása és azoknak a metatézise; ilyen pl. az osztj. Kaz. *weṣṣa* (= *weče*) ~ O *wetsa* ~
westa < zürj. *veṣṭi*, *veṣṭi* 'aus der Verlegenheit helfen' (TOIVONEN 1956: 23, DEWOS. 1157, vö.
STEINITZ 1976: 88–89, HONTI 1980: 20–21), és a zürj. *iḍḍid* ~ *iṣta*, *iṣtem*, *iṣtem*, *iḍda*, *iḍda*, *iḍta*
'groß' (WUo. 69, 72, 73), *kod* ~ *kojd* 'подобный, сходный; ähnlich' (WUo. 113), *miḷa* ~ *mijla*
'miért, minek; warum, wozu', *sad* ~ *saḍ* 'nüchtern' (WUo. 227.), *vojṭir* ~ *o'er* 'Leute, Volk' (WUo.
344) (a zürjén jelenséget illetően, de más értelmezésben lásd RÉDEI 1978a: 142, 1978b: 191, 1985:
223, 2002: 172).

személyes névmások nyomatékos alakjai így néznek ki: *É amki* 'én magam', *nañki, takwi, mēñki* 'mi ketten', *nēñki, tēñki, manki* 'csak mi', *nanki, tanki* (V Nyj. 13).

A keleti osztják nyelvjárások egy részében van VVj. *-(ə)ki/- (ə)ki*, Sal *-(ə)ka* hangalakú, ún. predikatív partikula, amely melléknevekhez és (ritkábban) adverbiumokhoz járulva állítmányi partikulaként funkcionál, pl. V *tim kul ātaməki* 'ez a hal rossz' (GULYA 1969: 24), Vj *tem āmp jəməki* 'dieser Hund ist gut' (VÉRTES 1964: 171), Sal *kūtarəle šēnš-ūrət jăšpeŋəkə* 'у бурундучка спинка полосатая' (TERĚŠKIN 1981: 71), *jəm utəm* 'до свидания (досл. доброй, благополучной жизни)' (TERĚŠKIN 1981: 91), *jəməkə: ma j. wōttəm* 'я хорошо живу' (tkp. 'я хороший') (TERĚŠKIN 1981: 93) (ehhez vö. még HONTI 1982: 115, B. SZÉKELY 1993: 124). Ez a végződés összefügghet a transzlatívusz *-(ə)kə/- (ə)kə*, *-(ə)γə/- (ə)γə* ragjával és a melléknevekhez járuló kiemelő funkciójú Trj *-γə/- γə* partikulával, amelynek használata opcionális, pl. *ěj lārŋəγə kātāt ~ έj lārŋə kātāt* 'die in einer Reihe befindlichen Häuser'. Talán csak azt követően vált predikatívizáló partikulává a V, Vj és Sal nyelvjárásban, hogy a transzlatívuszrag és a vele nyilván kölcsönhatásban állott kiemelő funkciójú partikula *-ə/-ə* magánhangzójának helyére lépett a fentebb emlegetett *-i/-i* denominális képző (HONTI 1993: 138–139, vö. még B. SZÉKELY 1993: 124).

Ha az alany kettős vagy többes számú, akkor a névszói állítmányhoz járuló predikatív partikulát követi még a főnévi abszolút paradigma dualis- vagy pluralisjele is (tehát VVj. du. *-γən/- γən*, *-kən/- kən*, pl. *t*), sőt a pluralisjel pleonasztikusan kétszeresen (!) vagy akár háromszorosan (!) is ki lehet téve. Pl. V *kat əlləki* 'a ház nagy', *katkən* (2) *əlləkiγən* (2) 'a házak nagyok', *kat t* (∞) *əlləkitāt* (∞) (háromszorosan van jelölve a többes szám a névszói állítmányon!), *tem āmpət* (∞) *jəməkajāt* (∞) (kétszeresen van jelölve a többes szám a névszói állítmányon!) 'ezek a kutya jók, VVj. *āŋətłal* (∞) *jaγərtaŋəkj* (∞) 'a szarvai ágasbogasak' (HONTI 1984: 98). Birtokos személyjeles névszóhoz is csatlakozik a predikatív partikula és a számjel: V *lin* (2) *mä kōrasəwaməkiγən* (2) 'ők hozzám hasonlóak' (HONTI 1993: 137). „E feltevést valószínűsítendő megemlítem, hogy a mordvin predikatív ragozásban is szerephez jut egy melléknévképző: »Die Herkunft anzeigende Elativform wird durch Derivationselement adjektivisiert: *kostoŋat?* 'Woher kommst du?', Elat. *kosto?* 'woher?' + Adjektivsuffix *-ń* + Endung der 2. Pers. Sg. *-at*« (BARTENS 1991: 12)» (HONTI 1993: 138–139).

3.3. Az *-ik* kiemelőjel elemeiről hangtörténeti összefoglalás gyanánt

Többen is hangsúlyozzák (lásd fentebb), hogy *-ik* kiemelőjelünk az *egyik–másik* névmáspárban alakulhatott ki az ősmagyar korban. Amint a fenti példák mutatják, e páros mindkét tagja előfordul kiemelő funkcióban mind szótári alakban, mind pedig a pusztán *-i*-vel és az *-i*-nek a *-k*-val alkotott együttesével is: *egy-*,

egyí-, egyik, más-, mási-, másik. Mivel ezek hangsúlyos mondatrészt jelöltek, érthető, hogy célszerű volt morfológiailag jelölni ezt a körülményt egy elemmel, majd pleonazmus révén kettővel is. Az *-i* azért is alkalmas volt erre a szerepre, mert alapnyelvi örökségként eleve fontos megkülönböztető funkciója volt. Valószínű, hogy a két-két első változat (*egy-, egyi-, illetve más-, mási-*) csak rövid ideig láthatta el széleskörűen ezt a funkciót, hiszen nem lett önálló lexémává a hosszabb *egyik, másik* változatokkal ellentétben. Megjegyzendő, hogy a kiemelő funkciójú partikula némelykor a finnben is hiányozhat (lásd PENTTILÄ 1963/2002: 200–201).

Mivel az alapnyelvi **-i* morfémának markáns funkciói voltak (vö. HONTI 1997: 26–32, 88–91), e morféma nem vett részt szükségszerűen a szokásos hangváltozásokban, így megőrződhetett az uráli nyelvek nagy részében. Úgy látom, hogy nincs jelentősége annak, vajon a magyar *-i* melléknévképző közvetlenül az uráli **-i* folytatója-e, vagy alaki és funkcionális elkülönülés révén az *-é* birtokjel ikertestvére-e (ősmagyar „tővégi vokális + **i*”: **ēj > i ~ é > i* révén).

Az *-ik* második elemének előzményét látom tehát az itt tárgyalt kiemelő funkciójú *k*-ban, amelynek előzményeként finnugor alapnyelvi **k*-val számolok. A hagyományos nézet szerint azonban ennek a magyarban szóvégi (és/vagy szóbelseji) helyzetben spirantizáción keresztül el kellett volna tűnnie, vagy bele kellett volna olvadnia a megelőző magánhangzóba: **-k(-) > *-γ(-) > *-u(-)/*-ü(-) > -∅/-V̄*. Markáns morfológiai funkciót hordozó mássalhangzók azonban vagy váratlan és így szokatlan hangváltozást szenvedtek el, vagy megőrizték eredeti hangalakjukat, ilyenek egyebek közt az egyes szám 2. személyű *-d* birtokos személyjel és a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyű *-d* igeragja *-z* helyett, valamint a többes szám 2. személyű birtokos személyjel és az igeragozás többes szám 2. személyű *-tok/-tők/-tök* személyvégződése, mely morféma mindkét mássalhangzójának hangalakja ellentétes a hagyományos hangtörténeti felfogás szerint várhatóval. Így őrződhetett meg tehát a kiemelő funkciójú **-k* magyar *-k*-ként.

Az itt tárgyalt *-ik* kiemelőjelen kívül van más, hasonló funkciójú elem is („valószínűleg névmásképző”) anyanyelvünkben, ez pedig az *-Vn*: *ily ~ ilyen* (TESz. 2: 202), *oly ~ olyan* (TESz. 2: 1080), *mind ~ minden* (TESz. 2: 926). Az idézett adatok mind névmások, amelyek már önmagukban nyomatékosak, így az *Vn*-nel való ellátottság voltaképpen pleonazmusnak tekinthető. Ezt a nyomatékosító morfémát a TESz. részben az *-n* névmásképzővel azonosítja, az (*így ~*) *ígyen* (TESz. 2: 193), (*úgy ~*) *úgyan* (TESz. 3: 1026), (*hogy ~*) *hogyan* (TESz. 2: 129) esetében módhatározói raggal számol a szótár, de a *minden* tárgyalásakor kevésbé valószínűnek tartja a névmásképzői eredetet, inkább az *ígyen* stb. magyarázatára hajlik.

4. Összegzés

A jelen tanulmány abból a tényből kiindulva tárgyalja az *-ik* morféma keletkezését és kialakulásának menetét, hogy a leggyakoribb kiemelőjeles *egyik* és *másik* névmások, amelyekben valószínűleg megszületett az *-ik*, a régiségben és a nyelvjárásokban hangsúlyos helyzetben csak *-i* végződéssel bővülve vagy bármiféle kiemelő funkciójú végződés nélkül is használatosak. A magyar *-i*-nek és a *-k*-nak vannak a finnugor nyelvek jórésztében (balti-finn, lapp, votják, zürjén, osztják, vogul) olyan megfelelőik, amelyek szintén hangsúlyossá teszik azt a lexémát, amelyhez csatlakoznak; ezek az ősmagyarban három lépésben váltak *-ik* kiemelőjellé, pl. *egy* ~ „*egy + i*” > *egy-* ~ *egyi-* ~ „*egyi + k*” > *egy-* ~ *egyi-* ~ *egyik*. Ez az *-ik* azonban nem lett a többes szám 3. személyű birtokos jelévé, ez a megfogalmazás az ezt a kérdést tárgyalt szakemberek összessége nézetének ellenében adódik következtetésül.

Irodalom

- ALVRE, PAUL 1985. Zur Struktur der ostseefinnischen Pronomen. *Советское финно-угроведение* 21: 157–165.
- ARISTE, PAUL 1948. *Vadja keele grammatika*. Tallinn, RK Teaduslik Kirjandus.
- ARISTE, PAUL 1968. *A Grammar of the Votic Language*. Uralic and Altaic Series 68. Bloomington–The Hague, Indiana University–Mouton & Co.
- BALASSA JÓZSEF 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BARTENS, RAIIJA 1991. Das rätselhafte Adjektiv. *Linguistica Uralica* 27: 12–14.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *A magyar történeti mondattan*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BUBRIH, D. V. [БУБРИХ, Д. В.] 1949. *Грамматика литературного коми языка*. Ленинград, Ленинградский университет.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, 1862–1874.
- CSÚCS SÁNDOR 2005. *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Lieferung 1–15. Berlin, Akademie-Verlag, 1966–1993.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1842a. *Régi magyar nyelvemlékek 3. [Müncheni Kódex]*. Buda, Magyar Tudós Társaság.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1842b. *Berzsenyi Dániel Összes művei. Költem 's folyóbeszéd*. Buda, Magyar Királyi Egyetem.

- ĚSK.¹ = LYTKIN, V. I.–GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И.–ГУЛЯЕВ, Е. С.], *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва, Наука, 1970.
- ĚSK.² = LYTKIN, V. I.–GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И.–ГУЛЯЕВ, Е. С.], *Краткий этимологический словарь коми языка*. Переиздание с дополнением. Москва, Наука, 1990.
- ÉtSzt. = ZAICZ szerk. 2006. ZAICZ GÁBOR szerk., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006.
- FINCZICZKY ISTVÁN 1928–1930. A vogul névmások. *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 365–398.
- GEORGES, KARL-ERNST 2013. *Ausführliches lateinisch–deutsches Handwörterbuch. Aus den Quellen zusammengetragen und mit besonderer Bezugnahme auf Synonymik und Antiquitäten unter Berücksichtigung der besten Hilfsmittel ausgearbeitet von K.–E. G. Zweiter Band I–Z*. Darmstadt, Wilhelm-Weischedel-Fonds der BWG.
- GULYA JÁNOS 1969. Vahi osztják szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 21–59.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1991. Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 676–715.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1995. Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. kötet. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 329–425.
- HEGEDŰS ATTILA 2014. Alaktörténeti problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.
- HONTI LÁSZLÓ 1980. Zur Frage nach dem Wechsel „Affrikate/Sibilant ~ homorganer Verschlusslaut” im Ostjakischen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30: 1–24.
- HONTI LÁSZLÓ 1982. A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 91–119.
- HONTI LÁSZLÓ 1984/1986. *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HONTI LÁSZLÓ 1993. A névszói állítmány alaktana az osztjákban. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–SZÍJ ENIKŐ szerk., *Hajdú Péter 70 éves*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 135–142.
- HONTI LÁSZLÓ 1997. Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- HONTI LÁSZLÓ 2007. A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 7–56.
- HONTI LÁSZLÓ 2019. Ősi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői. *Magyar Nyelv* 115: 385–407.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003/2005. Szó szerkezet-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 430–482.
- R. HUTÁS MAGDOLNA 1991. Az alárendelő szerkezetek: a főnévi szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 676–715.

- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 319–352.
- SZ. KISPÁL MAGDOLNA 1966. *A vogul igenév mondattana*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. KISS KATALIN 2017a. Az *-ik* kiemelőjel eredetéről. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 75–90.
- É. KISS KATALIN 2017b. Possessive Agreement Turned into a Derivational Suffix. In: BARTOS HUBA–DEN DIKKEN, MARCEL–VÁRADI TAMÁS szerk., *Boundaries crossed: Studies at the crossroads of morphosyntax, phonology, pragmatics, and semantics*. Dordrecht, Springer, 87–105.
- É. KISS KATALIN–TÁNCZOS ORSOLYA 2018. From possessor agreement to object marking in the evolution of the Udmurt *-jez* suffix: a grammaticalization approach to morpheme syncretism. *Language* 94: 733–757.
- KOROMPAY KLÁRA 1991a. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- KOROMPAY KLÁRA 1991b. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1991c. Műfaji és stíláriis jellegzetességek az ómagyar kori névszóragozás körében. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE. 375–378.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 2/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 321–354.
- KOROMPAY KLÁRA 2011. Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek... és a magyar nyelvtörténet. In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Szinkronikus nyelvléírás és diakrónia*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 148–162.
- K-WWb. = KANNISTO, ARTTURI–EIRAS, VUOKKO–MOISIO, ARTO, *Wogulisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 35. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Helsinki, Société Finno-Ougrienne–Kotimaisten Kielten Keskus, 2013.
- LAANEST, ARVO 1982. *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Hamburg, Buske Verlag.
- LEHTISALO, TOIVO 1936. *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 72.
- LIIMOLA, MATTI 1944. Zu den wogulischen Personalpronomina. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 28: 20–56.
- ЛЫТКИН, В. И. szerk. [ЛЫТКИН, В. И. отв. ред.] 1955. *Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Фонетика, лексика, морфология*. Сыктывкар, Коми книжное издательство.

- ЛЫТКИН, В. И. szerk. [ЛЫТКИН, В. И. ред.] 1962. *Коми-пермяцкий язык. Учебник для высших учебных заведений*. Кудымкар, Коми-пермяцкое книжное издательство.
- D. MÁTAI MÁRIA 1992. A határozószók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 2/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 570–661.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003/2005. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 393–429.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1918. Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz. *Magyar Nyelv* 14: 230–252.
- MÉSZÖLY GEDEON 1929. Kérdések – Feleletek. *Népünk és nyelvünk* 1: 67.
- MÉSZÖLY GEDEON 1941–1943. Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 1–13.
- MIKOLA TIBOR 1988. Az uráli számjelek eredetének kérdéséhez. In: DOMOKOS PÉTER–PUSZTAY JÁNOS szerk., *Bereczki Emlékkönyv. Bereczki Gábor 60. születésnapjára. Urálistikai tanulmányok* 2. Budapest, ELTE. 283–288.
- MIKSZÁTH KÁLMÁN 1959. *M. K. Összes művei* 12. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- M-WWb. = MUNKÁCSI BERNÁT–KÁLMÁN BÉLA, *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- NIKOLAEVA, IRINA 2002. The Hungarian external possessor in a European perspective. In: BLOKLAND, ROGIER–HASSELBLATT, CORNELIUS szerk., *Finn-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. Studia Fenno-Ugrica Groningana 2. Maastricht, Shaker Publishing. 272–285.
- NyH.⁷ = SZINNYEI JÓZSEF 1927. *Magyar nyelvhasznítás*. Hetedik, javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest. 1890–1893.
- PD. = PAASONEN, H.–DONNER, KAI 1926. *H. P.s Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Zusammengestellt, neu transkribiert und herausgegeben von K. D.* Lexica Societatis Fenno-Ugricae 2. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PENTTILÄ, AARNI 1963. *Suomen kielioppi*. Toinen painos. Porvoo–Helsinki, WSOY.
- PENTTILÄ, AARNI 2002. *Suomen kielioppi*. Kolmas, muuttamaton painos. Vantaa, Dark Oy.
- RÉDEI KÁROLY 1978a. *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- RÉDEI KÁROLY 1978b. *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar*. Wien, Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.
- RÉDEI KÁROLY 1985. Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Syrjänischen. In: VEENKER, WOLFGANG szerk., *Dialectologia Uralica*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 20. Hamburg, Otto Harrassowitz. 221–229.
- RÉDEI KÁROLY 2002. Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Syrjänischen. In: *Ausgewählte Schriften von Károly Rédei. Hergestellt für Károly Rédei zum 70.*

- Geburtstag. Rédei Károly válogatott írásai.* Urálistikái tanulmányok 12. Budapest, ELTE BTK Finnugor Tanszék. 170–177.
- RUZSICZKY ÉVA 1961, A szóképzés. In: TOMPA JÓZSEF szerk. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés, hangtan, szótan.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 333–420.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003/2005. Morfématörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 129–172.
- SAUER, GERT 1967. *Die Nominalbildung im Ostjakischen.* Finnisch-Ugrische Studien 5. Berlin, Akademie Verlag.
- SCHÜTZ JÓZSEF 1910–1911. Az északi-osztják szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 40: 1–75.
- SEREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] 1963. *Историческая морфология пермских языков.* Москва, Издательство Академии наук СССР.
- SIMONYI ZSIGMOND 1892–1895. *A magyar határozók 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905. *A magyar nyelv.* Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. Budapest, Athenaeum.
- SIMONYI ZSIGMOND 1907. *Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik.* Straßburg, Verlag von Karl J. Trübner.
- SIMONYI ZSIGMOND 1914. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SIPOS PÁL 1991. A névmások. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 353–400.
- SKES. 1. = TOIVONEN, Y. H. 1955. *Suomen kielen etymologinen sanakirja 1.* Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12/1.
- SSA. 1 = ITKONEN, ERKKI–KULONEN, ULLA-MAIJA szerk., *Suomen sanojen alkuperä 1.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura–Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992.
- STEINITZ, WOLFGANG 1976. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare.* Ostjakologische Arbeiten 2. Budapest–Berlin–Den Haag, Akadémiai Kiadó–Akademie-Verlag–Mouton.
- SZABÓ DEZSŐ 1904. A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 55–74, 217–234, 417–457.
- SZABÓ T. ÁDÁM szerk. 1985. *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SZÉKELY GÁBOR 2005. Simonyi Zsigmond és a finnugor összehasonlító mondattan kezdetei. In: *Nyelvészeti Tanulmányok. Simonyi-Emlékkülés, 2003.* Pécs, Iskolakultúra. 57–62.

- B. SZÉKELY GÁBOR 1993. On the origin of the predicative particle in Eastern Ostyak. *Linguistica Uralica* 29: 124–127.
- SZINNYEI JÓZSEF 1922. *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Zweite, verbesserte Auflage. Berlin–Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger–Walter de Gruyter & Co.
- TERĚŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] 1981. *Словарь восточнохантыйских диалектов*. Ленинград, Наука.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TMNy. = BALASSA JÓZSEF–SIMONYI ZSIGMOND, *Tűzetes magyar nyelvtan történeti alapon 1. Magyar hangtan és alaktan*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1895.
- TOEPLER, GOTTLIEB EDUARD 1842. *Theoretisch-practische Grammatik der ungarischen Sprache*. Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage. Pesth, Gustav Heckenast.
- TOIVONEN, Y. H. 1944. Zur Vorgeschichte des ungarischen Lativs. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 28: 9–19.
- TOIVONEN, Y. H. 1956. Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- UA. = BUDENZ JÓZSEF, *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1884–1894.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- UOTILA, T. E. 1945. Sijapäätteiden syntyhistoriaa. *Virittäjä* 49: 327–336.
- VAJDA PÉTER 1841. *Dalhon* 3. Pest.
- VÉRTES EDIT 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. KARJALAINEN*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128.
- VNyj. = MUNKÁCSI BERNÁT, *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1894.
- WUo. = WICHMANN, YRJÖ–UOTILA, T. E., *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 7. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1942.
- WUoK. = WICHMANN, YRJÖ–UOTILA, T. E.–KORHONEN, MIKKO, *Wotjakischer Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 21. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1987.
- ZOLNAI GYULA 1893. Mondattani búvárlatok. *Nyelvtudományi Közlemények* 23: 35–59.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 442–460.

A Probable Etymology for One of Our Nominal *-ik* Suffixes

There are altogether six such suffixes in the Hungarian language that have an *-ik* phonological form; three of these are used in the nominal and three in the verb category. This paper examines the history of research and the circumstances for the emergence of the *-ik* element with a highlighting function. The most frequently occurring lexemes of the formations created with this morpheme are *egyik* ‘one of’, *másik* ‘another, other one’, *mindenik* ‘everyone’, *melyik* ‘which one’, and *valamelyik* ‘one of them’. A large part of those studying this issue in Hungarian and Finno-Ugric Studies have identified this element as the pl. 3rd person possessive suffix (dialectal *-ik* ~ *-uk/-ük* in literary language) in a way that this morpheme was perceived to have two components: *-i* was interpreted as the dialectal sg. 3rd person possessive suffix (e.g., *ház-i* ‘his house’, *kez-i* ‘his hand’), while *-k* was identified as the plural suffix (e.g., *háza-k* ‘houses’, *keze-k* ‘hands’).

This paper studies the emergence of the *-ik* morpheme and the process of its formation starting out from the fact that the most frequent *egyik* and *másik* pronouns with a highlighting suffix (in which *-ik* was probably first used) appear in old language and dialects both in an accented position only with an *-i* suffix added and without any ending with a highlighting function. The Hungarian *-i* and *-k* have such equivalents in a large part of Finno-Ugric languages (Balto-Finnic, Sami, Votic, Komi, Khanty, Mansi) that also make the lexeme they are attached to accented; these turned into the *-ik* highlighting suffix in Proto-Hungarian in three steps, *egy* ~ “*egy + i*” > *egy-* ~ *egyi-* ~ “*egy + k*” > *egy-* ~ *egy-* ~ *egyik*. This *-ik*, however, did not become the pl. 3rd person possessive suffix, this wording appears as a conclusion in opposition to the overall view of experts studying this issue.

Keywords: Hungarian, Finno-Ugric, morphology, possessive suffix, *-ik* highlighting suffix

Honti László

ORCID: 0000-0002-6072-5164

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Nyelvtudományi Intézet, Budapest

A nyelvi metonímia körülhatárolásának lehetőségei*

TÓTH MÁTÉ

1. Bevezetés és problémafelvetés

A metafora és a metonímia vizsgálata évszázadokig elsősorban a retorika tárgyköréhez tartozott, mely szóképekként tekintett rájuk. Az alakzatok rendszerén belül elfoglalt helyük, a nekik tulajdonított funkció és jelentőségük megítélése folyamatosan változott. A nyelvészeti iskolák közül elsőként a strukturális nyelvészet szentelt kiemelt figyelmet a metafora és a metonímia nyelvészeti szempontú vizsgálatának. Később LAKOFF és JOHNSON 1980-ban megjelent *Metaphors we live by* című munkája adott elemi erejű lökést a metaforára, a metonímiára és a két jelenség egymáshoz fűződő viszonyára irányuló nyelvészeti kutatásoknak. Megközelítésüket nagyban befolyásolták a kor legfrissebb kognitív pszichológiai eredményei, ennek megfelelően elméletük központi megállapítása, hogy a metonímia és a metafora nem pusztán nyelvi díszítőelemek, azaz nem szóképek, hanem az emberi kogníció alapvető műveletei, azaz gondolatképek.

A metonímia holisztikus kognitív nyelvészeti szakirodalomban gyakran viszszafelelő megfigyelés, hogy a metonímiának szentelt figyelem eltörpül a metafora iránt tanúsított érdeklődés mellett. A metonímiát sokáig „a metafora szegény húgáé” (BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2014: 315) meglehetősen elhanyagolták, míg a metafora „a metonímia gazdag rokonaként” kitüntetett figyelmet élvezett (RUIZ DE MENDOZA 1999, idézi BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2014: 315). A fogalmi metonímiával és metaforával foglalkozó holisztikus kognitív nyelvészeti munkák alaposabb vizsgálata valóban azt mutatja, hogy a kortárs metonímiakutatás a metaforakutatás árnyékában fejlődött. Az egyenlőtlen figyelem eredményeképpen a metonímia kutatása egyrészt elmarad a metafora rendkívül intenzív kognitív nyelvészeti vizsgálata mögött, másrészt pedig meglehetősen egyirányú fejlődést mutat.

A metonímiával foglalkozó kutatók figyelme kezdetben elsősorban a metonímia és a metafora elhatárolására, illetve nyelvi és fogalmi szinten megragadható interakciójára irányult (pl. BARCELONA 2000a, DIRVEN–PÖRINGS 2002). A metonímiakutatás elsődleges célkitűzése később pedig az lett, hogy kimutassák

* A szerző a Petőfi S. János Publikációs Díj kitüntetettje 2019-ben.

és alátámasztják a fogalmi metonímia mindenütt tetten érhető és a fogalmi metaforáival szemben elsődleges szerepét az emberi gondolkodásban, következtéseinkben és a nyelvben (pl. RADDEN 2002, 2005, BARCELONA 2010, PANTHER 2005, PANTHER–RADDEN 1999, PANTHER–THORNBURG 2003a, 2007, LANGACKER 2009a, 2009b, FU 2012).

Ezeknek a törekvéseknek köszönhetően a holisztikus kognitív nyelvészet mára általánosan elfogadott felfogásában a metonímia egy olyan kognitív mechanizmus, mely központi és még a metaforáénál is alapvetőbb szerepet játszik a fogalmi és nyelvi szerveződés minden területén. Ennek következtében azonban a metonímia nyelvi meg nyilvánuló jelenséggént való vizsgálata háttérbe szorult, amit világosan mutat az is, hogy általában nem tesznek éles különbséget fogalmi és nyelvi metonímiák között, és a kettő kapcsolatát meglehetősen homályosan fogalmazzák meg. A metonimikus kifejezéseket leggyakrabban egyszerűen a fogalmi metonímiák nyelvi meg nyilvánulásainak tekintik.

Ha azonban a fogalmi metonímia mindenütt tetten érhető szerepére vonatkozó nézetet a legtágabb értelemben fogadjuk el, akkor arra juthatunk, hogy a nyelv alapvetően metonimikus természetű, amiből viszont az következik, hogy minden egyes nyelvi kifejezés metonimikus. Ez pedig könnyen azt a kedvezőtlen helyzetet eredményezheti, hogy a *metonímia* és különösképpen a *metonimikus kifejezés* fogalma teljesen parttalanná válik, amennyiben ez utóbbit nyelvi szinten is meg nyilvánuló tulajdonságait figyelmen kívül hagyva és kizárólag általános metonimikus fogalmi motiváltságot figyelembe véve definiáljuk.

Annak eredményeképpen, hogy a metonímia a metafora elhanyagolt hűgából egy mindenütt tetten érhető fogalmi jelenséggé nőtte ki magát, fennáll az a veszély, hogy a holisztikus kognitív nyelvészet általánosan elfogadott *metonímia* fogalma korlátlanul válik és kiüresedik. Egy fogalom parttalansága alapvetően két stratégia alkalmazásával válhat kezelhetővé: (i) szűkebben definiáljuk a fogalmat, így az általa felölelt jelenségek elhatárolhatóvá válnak más hasonló jelenségektől, valamint (ii) homogén csoportokra osztjuk fel a fogalom által felölelt jelenségeket, így könnyebben fogalmazhatunk meg rájuk vonatkozó általánosításokat.

A jelen tanulmányban az első utat választva a nyelvi és a fogalmi metonímia pontosabb elkülönítése mellett érvelek, és arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen kritériumok alapján határolható el a nyelvi metonímia a hozzá kapcsolódó jelenségektől. A választ keresve a nyelvi metonímia két olyan tulajdonságára irányítom a figyelmet, melyekben lényegesen eltérnek a mentális tartalmak nyelvi eszközökkel történő aktiválásának egyéb módjaitól: (i) együttesen aktiválnak komplex mentális tartalmakat, méghozzá (ii) implicit módon. Együttes aktiváláson azt értem, hogy a forrást, a célt és a kettő közötti kapcsolatot egyszerre, egységgént aktiválják. Mindezt pedig úgy érik el, hogy egy adott szituáció nyelvi leképázésében kizárólag a forrást tartalom jelenik meg explicit módon.

2. Fogalmi és nyelvi metonímia

Mielőtt rátérnék az említett probléma megválaszolására, illetve a nyelvi metonímiát megkülönböztető sajátosságokra, érdemes röviden kitérni arra, hogy mit ért a holisztikus kognitív nyelvészet a metonímia fogalmán. A kognitív metonímiakutatás kiindulópontja, hogy a metonímia a metaforához hasonlóan elsődlegesen fogalmi jelenség, míg a nyelvi metonímiák csak származtatott, a fogalmi metonímiákhoz képest másodlagos jelenségek. A holisztikus kognitív nyelvészeti szakirodalom valamennyi általánosan elfogadott definíciója szerint (pl. RADDEN–KÖVECSES 1999, CROFT 2002, BARCELONA 2002, 2003a, 2011a, PANTHER–THORNBURG 2003c, 2004, 2007, PEIRSMAN–GEERAERTS 2006a, 2006b) a fogalmi metonímia olyan kognitív mechanizmus vagy fogalmi művelet, mely alapvető szerepet játszik mindennapi gondolkodásunkban.

Az említett definíciók leglényegesebb elemei a következő sematizált formában ragadhatók meg. A metonímia két egymással valamilyen (asszociatív) viszonyban álló entitás között létrehozott kapcsolat, melynek eredményeképpen az egyik entitás előtérbe kerül (például a nyelvi kifejezések szintjén explicit módon megjelenik), míg a másik entitás a háttérbe szorul (például nyelviileg implicit marad), ugyanakkor utóbbi entitás az előbbin keresztül válik hozzáférhetővé a jelentéskalkuláció során. A meghatározás szándékosan leegyszerűsítő, azonban jól megragad három alapvető kérdést, melyet a szakirodalomban fellelhető definíciós kísérletek gyakran eltérően válaszolnak meg. Az első ilyen kérdés a két entitás természetére vonatkozik. A különféle meghatározások nyelvi jelekről, a világ valós entitásairól, fogalmi entitásokról, fogalmakról, fogalmi tartományokról, fogalmi mátrixokról vagy éppen altartományokról beszélnek. A második gyakran tárgyalt kérdés a két entitás közötti viszonyra vonatkozik. Az egyes szerzők szemantikai vagy fogalmi közelséget, érintkezést vagy funkcionális kapcsolatot feltételeznek a metonímia által összekötött entitások között. Végül pedig eltérő módon próbálják megragadni a két entitás metonimikus összekapcsolásának eredményét, azaz a metonímia funkcióját. Megoszlanak a vélemények abban, hogy a metonímia lényege a helyettesítés, a referenciaeltolás, a fogalmi kiemelés, a gazdaságosság vagy éppen ezek kombinációja.

Nézzünk meg ebben a tekintetben egy olyan példát, amelyet valószínűleg minden metonímiakutató egyértelműen metonímiának tartana:

(1) *A 126-os szoba éppen ebédel.* [a szobában dolgozók/lakók]

Sematikus meghatározásunk szerint az egyik entitás, az ún. forrás a 126-OS SZOBA, míg a másik, az ún. cél A SZOBÁBAN LAKÓ/DOLGOZÓ EMBEREK. A két entitás egyértelmű viszonyban áll egymással, amely végső soron visszavezethető a TARTÁLY képi sémájára. A 126-OS SZOBA előtérbe kerül, nyelviileg is megjelenik, míg A SZOBÁBAN DOLGOZÓK/LAKÓK a háttérbe szorulnak, nyelviileg nem

jelennek meg, ugyanakkor a jelentésalkotás szempontjából az utóbbiak az előbbin keresztül válnak hozzáférhetővé.

A metonímia fogalmi természetére vonatkozó nézet kifejezetten megtermékenyítően hatott a kognitív nyelvészeti metonímiakutatásra, melynek vitathatatlan és legfontosabb felismerése, hogy a fogalmi metonímia egyáltalán nem ritka és jelentéktelen jelenség, hanem a fenti példához hasonló főnévi referenciális kifejezéseken túl ott húzódik motivációs tényezőként egy sor egyéb, egymástól merőben eltérő nyelvi jelenség kognitív hátterében is. KOCH (1999: 143 és 2004: 13–14) rámutatott például a fogalmi metonímia kiemelt szerepére a szinkrón poliszémiában és a diakrón jelentésváltozásban. JÄKEL (1999: 215) fontos motivációs tényezőként említi a fogalmi metonímiát a német családnevek etimológiájában. THORNBURG és PANTHER (1997) meggyőzően kimutatták, hogy referenciális metonímiák mellett gyakran találkozhatunk predikatív metonímiákkal is. RADDEN és KÖVECSÉS (1999) mára már alapvetésnek számító munkájában szép számmal találunk igék vagy igei csoportok alakját öltő metonimikus kifejezéseket is. Többen megállapították, hogy két nyelvi egység kombinációját szintén motiválhatják fogalmi metonímiák: PANTHER és THORNBURG (2002) az angol *-er* főnévképző metonimikusan és metaforikusan kiterjesztett jelentéseiről írnak a szóképzésben. BENCZES (2006) az angol főnév+főnév típusú összetett szavak kapcsán említi metonimikusan motivált összetett szavakat. RADDEN (2002) pedig számos melléknévi jelzős szerkezet metonimikus motiváltságára mutatott rá.

Számos szerző cáfolta azt a korábban általános elfogadott nézetet is, miszerint a metonímia elsődlegesen a lexikális egységek szintjére korlátozódna (többek közt PANTHER–THORNBURG 1999 és 2003b, RADDEN 2005, BARCELONA 2005, 2007, 2009, LANGACKER 2009a). PANTHER és THORNBURG (1999) angol és magyar adatok kontrasztív vizsgálata alapján rámutattak, hogy például a POTENCIÁLTÁS A TÉNYLEGESSÉG HELYETT fogalmi metonímia jóval gyakrabban jelenik meg a predikációk (2), sőt akár az illokúciós aktusok (3) szintjén, mint a lexikai egységeken. Míg WARREN (1999 és 2002) azt hangsúlyozza, hogy két propozíció is állhat egymással metonimikus viszonyban.

(2) *Be tudta fejezni a feladatot.* [Befejezte a feladatot.]

(3) *Ide tudnád adni a telefonodat egy percre?* [Ideadod a telefonodat?]

Mindemellett számos munka született, mely azt hangsúlyozza, hogy a metonímia tetten érhető a fonológiában (vö. TAYLOR 1995: 12. fejezet, RADDEN 2005), a nyelvtanban (pl. PANTHER–THORNBURG–BARCELONA 2009), a pragmatikai jelentésképzésben (pl. PANTHER–THORNBURG 2003a), a grammatikalizációs folyamatokban (pl. TRAUGOTT–DASHER 2002, FU 2012) vagy éppen a diskurzusok szerkezetének alakításában (pl. BARCELONA 2005, 2007, FU 2012), nem is szólva a fogalmi metonímiák nem nyelvi megnyilvánulásairól. Egyre nagyobb számban jelennek meg olyan kutatási eredmények, melyek amellet

szólnak, hogy rengeteg különféle nyelvi jelenség háttérben fellelhető motivációs tényezőként a fogalmi metonímia. Ennek megfelelően több szerző is azon a véleményen van, hogy a metonímia mindenütt tetten érhető folyamat az emberi gondolkodásban és nyelvben (pl. RADDEN 2005, BARCELONA 2010, PANTHER 2005, PANTHER–THORNBURG 2007). RADDEN és KÖVECSES (1999) megközelítésében a nyelv maga alapvetően metonimikus természetű. LANGACKER (2009a: 2. fejezet, 2009b) hasonlóképpen érvel a nyelvtanról. FU (2012) pedig egészen odáig megy, hogy a metonímia nem pusztán fogalmi részeket és egészeket összekötő folyamat, de már a rész és egész fogalmak kialakulásában és megalkotásában is elengedhetetlen szerepet játszik.

Mint korábban említettük, a metonímiakutatás sokáig a metaforakutatás árnyékában fejlődött. Az elmúlt bő két évtizedben azonban egyre több szerző érvelt amellett, hogy a metonímia legalább olyan fontos szerepet játszik az emberi gondolkodásban, mint a metafora. A két jelenség viszonyáról pedig többen megállapították, hogy a metaforák a tapasztalataink szintjén gyakran még alapvetőbb metonimikus viszonyokon nyugszanak. RADDEN (2002) kimutatta, hogy számos fogalmi metaforát metonímiák motiválnak, legalábbis a fogalomalkotás valamely korai szakaszában. BARCELONA (2000b) amellett érvel, hogy alapvetően minden metafora fogalmi metonimikus gyökerű. PANTHER (2013) szerint az ún. elsődleges metaforák,¹ azaz az összetettebb metaforák alapvető építőelemei tulajdonképpen metonímiák. FU (2012) pedig úgy véli, hogy az olyan központi fogalmi metaforák, mint például AZ IDŐ TÉR, valójában metonimikus fogalomalkotási folyamatok eredményeképpen jönnek létre. A fogalmi metonímiára irányuló viszonylag kevesebb figyelemre adott reakcióként tehát a fogalmi metonímiakutatáson belül létrejött egy olyan meghatározó irányzat, mely a fogalmi metonímia elsődlegességét hangsúlyozza a metaforával szemben.

A fentiek fényében összegzésképpen megállapítható, hogy a kognitív metonímiakutatás legjelentősebb vívmánya a fogalmi metonímia mindenütt tetten érhetőségére és elsődlegességére vonatkozó nézet. Ugyanakkor rá kell mutatnunk, hogy a metonímia ilyen tág értelmezése nemcsak számtalan lehetőséget rejt, hanem bizonyos kihívásokat és terminológiai problémákat is felvet. Egyes szerzők (az utóbbi időben például BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2014) felhívták a figyelmet arra, hogy a terminus túlzott használata annak nem kívánt kiüresedését eredményezheti. Másképpen megfogalmazva a metonímia mindenütt jelenlétét és elsődlegességére vonatkozó nézet szélsőséges esetben odáig vezethet, hogy végső soron minden nyelvi jelenség metonimikussá válik, azaz ha korlátlanul használjuk a terminust a nyelvészeti elemzésekben, a metonímia fogalma parttalanná válhat, és előfordulhat, hogy nem lesz képes megragadni a vizsgált

¹ A fogalomhoz lásd: GRADY 1997 és LAKOFF–JOHNSON 1999.

jelenségek általánosítható jellemzőit. Ezen túlmenően a szakirodalomból egyértelműen kiderül, hogy a metonímia fogalmi jelenségként élvez kitéüntetett figyelmet, míg nyelviileg is megnyilvánuló jellemzőinek vizsgálata háttérbe szorult.

A metonímia tag értelmezéséből adódóan a *metonímia* terminus erősen polyszémévé vált. Számos különféle értelemben történő használata két alapvető irányt mutat: egyrészt egy sor kifejezetten heterogén fogalmi jelenséget jelöl, másrészt pedig nyelvi jelenségek rendkívül változatos csoportját. A terminus használata ugyanakkor mind a két értelemben vegyes képet mutat. A fogalmi jelenségek szintjén a következő terminusokkal találkozhatunk a szakirodalomban: *metonimikus fogalmak*, *metonimikus idealizált kognitív modellek*, *metonimikus kapcsolatok*, *metonímiát létrehozó kapcsolatok*, *metonimikus leképezések*, *metonimikus minták* vagy *sémák*, illetve *metonimikus érvelés* vagy *gondolkodás*. A *metonímia* terminus itt egyszerre jelölhet tehát fogalmi kapcsolatot, mentális folyamatot és ennek a mentális folyamatnak az eredményét is.

A *metonímia* terminusa azonban fogalmi természetű jelenségek mellett nyelvi jelenségeket is jelöl. Ezt a fajta kettőséget a kognitív metonímiakutatás gyakran nem érzékeli, és ebből adódóan nem is tárgyalja. Ennek egyik oka az lehet, hogy az elsődlegesen fogalmi irányultságú kutatásokban az élesebb különbségtétel nem játszik különösebb szerepet. Másrészt sokan megoldottnak tekintik a terminológiai bizonytalanságot a *fogalmi metonímia* és a *metonimikus kifejezés* fogalompár bevezetésével: előbbi egy mentális folyamatot jelöl, míg utóbbi a mentális folyamat nyelvi megvalósulását. PANTHER és THORNBURG (2007: 240) *nyelvi metonímiá*-n olyan (egyszerű vagy összetett) nyelvi jelet értenek, amely egy fogalmi metonímia forrástartalmát fejezi ki. Így az (1)-es példában a *126-os szoba* nyelvi metonímia A HELY AZ OTT LAKÓK/DOLGOZÓK HELYETT fogalmi metonímia forrástartalmát, azaz a HELYET fejezi ki nyelviileg.

A fogalmi és nyelvi metonímia viszonyában tehát az utóbbit az előbbi motiválja a fogalmak szintjén, míg az utóbbi az előbbit fejezi ki a nyelvi jelek szintjén. Ugyanakkor a fogalmi szintű metonimikus motiváltság és a metonimikus kifejezések közötti összefüggés jóval összetettebb is lehet, mint a példában látható egyszerű megfelelés. Az összefüggés összetettségének egyik oka lehet például a szakirodalomban jól dokumentált többszörös motiváltság (pl. FASS 1988: 179, BENCZES 2005a vagy DOBROVOL'SKIJ 2007): egy adott nyelvi kifejezést egyszerre több különböző fogalmi metonímia, egy metonimikus láncolat (pl. REDDY 1993, FASS 1991, 1997: 120, RUIZ DE MENDOZA–PÉREZ HERNÁNDEZ 2003: 38–40) vagy akár fogalmi metaforák és metonímiák bonyolult interakciója is motiválhat (pl. FASS 1997: 120, GEERAERTS 2002, GOOSSENS 2002, RUIZ DE MENDOZA–DÍEZ VELASCO 2002, RUIZ DE MENDOZA–PÉREZ HERNÁNDEZ 2003: 40–45). A terminuspár viszonyát problematikusá teheti továbbá a fogalmi metonímia rendkívül tag megközelítése is, miszerint egy mindenütt tetten érhető kognitív

elvről vagy képességről van szó, mely a legkülönbébb nyelvi formákban nyilvánulhat meg.

A helyzet tehát a következőképpen foglalható össze. A fogalmi metonímia terminusa — rendkívül tág értelmezéséből adódóan — könnyen kiüresedhet, míg a nyelvi metonímia terminusa alkalmatlanná válhat a nyelvi kifejezések többé-kevésbé homogén csoportjának jelölésére. A probléma így nem az, hogy a metonímia fogalmi vagy nyelvi természetű jelenség-e, hanem sokkal inkább terminológiai kérdéssel állunk szemben. A dilemma az, hogy a *metonímia* terminusát nyelvi vagy kognitív jelenségekre alkalmazzuk. Ez a probléma pedig nem oldható fel egyszerűen azzal, hogy következetesen különbséget teszünk metonimikus kifejezések és fogalmi metonímiák között. Ennek oka egyrészt az, hogy a metonimikus fogalmi motiváltságon kívül nincsenek olyan jól meghatározott kritériumaink, melyek alapján egy figuratív kifejezést egyértelműen metonimikusnak tekinthetnénk. Hiszen ha a nyelvi metonímia kategóriája pusztán a metonimikus fogalmi motiváltság legtágabb értelmezésén alapul, akkor a kategória tulajdonképpen minden nyelvi kifejezést magában fog foglalni, következésképpen az egyes nyelvi kifejezések közötti különbségek elmosódnak. Másrészt, ha a *metonímia* terminusával kizárólag fogalmi műveleteket jelölünk, akkor túlságosan tágan meghatározott kategóriát kapunk. Ráadásul ennek a rendkívül tág kategóriának a meghatározásához használt, fogalmi természetű jelenségeket megragadó fogalmaink (pl. *fogalmi tartományok*, *fogalmi közelség* és *érintkezés* stb.) gyakran olyan éleetlenek, hogy segítségükkel nincs módunk a kategória egységes és egyértelmű meghatározására.

Mindezek fényében tehát érdemes élesebb különbséget tenni fogalmi és nyelvi metonímia között, mivel mindkét terminusnak van létjogosultsága abban az értelemben, hogy a metonímia jelen van mind a gondolkodásunkban, mind pedig a nyelvben. Fogalmi szinten a metonímia általános kognitív jelenségeket jelölő terminusok segítségével határozható meg — a holisztikus kognitív nyelvészet elméleti elkötelezettségeivel összhangban. Ezzel szemben azonban, ha a nyelvi metonímiát kívánjuk meghatározni, a metonimikus fogalmi motiváltság mellett olyan tényezőket is figyelembe kell vennünk, melyek a nyelvi kifejezések szintjén nyilvánulnak meg. Ennek megfelelően az alábbiakban ilyen tényezők segítségével próbálom szűkebben meghatározni a nyelvi metonímiát.²

² Fontos megjegyezni, hogy a metonímia tág értelmezésében rejlő parttalanság veszélye nem ismeretlen a holisztikus kognitív nyelvészet szakirodalmában sem; a metonímia adott szinten, egyéb szempontok bevonásával történő pontosabb körülhatárolására való törekvés nem egyedülálló. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa. Fogalmi szinten mások mellett PARADIS (2004, 2011) például pontosabban megragadja a jelentések ún. fazettái (facets), az aktív zónák és a metonímia közötti összefüggéseket és különbségeket; RUIZ DE MENDOZA (2011) a konstruálás egyéb módjai között helyezi el a metonímiát, míg CROFT (2002) tartománykiemelésként határolja el a metonímiát a tartományleképezéssel járó metaforától. A metonímia nyelvi szinten jelentkező

3. Együttes aktiválás

Megközelítésemben a nyelvi metonímia egyik sajátosan jellemző tulajdonsága, hogy összetett mentális tartalmakat aktivál: egyszerre aktiválja a forrás- és a céltartalmat, valamint a forrástól a célhoz vezető mentális útvonalat. Az aktivált tartalmakhoz nem pusztán hozzáférünk a jelentésalkotás folyamata során, hanem ezek a tartalmak az adott kifejezés értelmezésének szerves részévé is válnak.

Ezzel egyben — a kognitív metonímiakutatás jelenlegi fősodrával összhangban — elutasítom azt a hagyományos nézetet, miszerint a metonímia pusztán helyettesítés lenne, ahol egy entitás nevét felcseréljük egy vele fogalmilag érintkező, másik entitás névére. Mindamellett, hogy a holisztikus kognitív nyelvészet szerint a metonímia nem neveket, azaz szavakat, hanem fogalmakat köt össze, többen rámutattak arra is, hogy a metonímia lényege egyrésztől nem pusztán a helyettesítés, másrésztől pedig nem minden metonímia jár helyettesítéssel (pl. BARCELONA 2002: 220, DIRVEN 2002: 102, BENCZES 2011: 209). A referenciális metonímia meghatározása során WARREN (1999: 128, 2002: 120) egyértelműen elutasítja a helyettesítésre vonatkozó nézetet, ugyanis megközelítésében a forrás (az explicit megjelenő módosító) és a cél (az implicit maradó fej) referenciális egységet alkotnak. PANTHER és THORNBURG (1999: 334) szintén azt hangsúlyozzák, hogy amikor metonímiát használunk, a forrás és a cél egyaránt jelen vannak fogalmilag; továbbá kiemelik, hogy a forrástartalmat nem semmisíti meg a céltartalom, hanem fogalmilag aktív marad (PANTHER–THORNBURG 2004: 97). Majd egy későbbi munkájukban rámutatnak, hogy a metonimikus kifejezések több tartalmat hordoznak, mint a forrás és a cél önmagában, illetve az egyik pusztán helyettesítése a másikkal (PANTHER–THORNBURG 2007: 238).

Teljes mértékben osztom tehát azt a meglátást, hogy nyelvi metonímia lényegét tekintve nem pusztán helyettesítés, azaz a forrás nem egyszerűen hozzáférési pontként szolgál a céltartalomhoz, hanem kifejezetten aktív a jelentésalkotás során, és nagyban hozzájárul a nyelvi metonímiák értelmezéséhez. A forrástartalom, a céltartalom és a forrást a céllal összekötő mentális ösvény egyszerre aktiválódnak a jelentésképzés során, és így egy összetett referenciális egységet, referenciális komplexumot alkotnak. Ez egyaránt vonatkozik minden nyelvi metonímiára, legyen szó főnévi vagy éppen propozíciókat összekötő metonímiákról.

(4) *A nyaralóból kurta kocsmá lett. Járt oda mindenféle gége.*³ [vendég]

sajátosságaira koncentráló megközelítések között feltétlenül meg kell említenünk például WARREN (1999, 2002) munkáit. Mások a metonímia pragmatikai funkcióira fókuszálva tesznek különbséget a metonímia jól körülhatárolható típusai között (pl. THORNBURG–PANTHER 1997, PANTHER–THORNBURG 1999). A metonímia tág és szűkebb értelmezésére irányuló tendenciák közötti különbségeket kiválóan példázza a JANDA (2011, 2014) és BRDAR–BRDAR–SZABÓ (2014) között kibontakozó vita a szuffixumokkal történő szóképzés metonimikus voltát illetően.

³ Gárdonyi 1959: 277–278.

(5) A: *Hogy mentél ki a reptérre?*

B: *Hívtam egy taxit.* [Taxival mentem.]

Így a (4)-es példában a GÉGE és a VENDÉG referenciális egységet alkotnak azáltal, hogy az előbbi az utóbbinak egy olyan testrésze, mely kifejezett fontossággal bír a KOCSMA fogalmi keretében, azaz két (tágabb értelemben) dologi természetű tartalom és a kettőjüket összekötő viszony egyszerre aktiválódik. Ugyanez igaz az (5)-ös példában szereplő propozicionális metonímiára is, ahol két propozíció és az őket összekötő viszony egyaránt aktívvá válik a megnyilatkozás értelmezése során. Ebben a tekintetben minden nyelvi metonímia hasonlóképpen működik, a két példa közötti különbség pusztán az aktivált mentális tartalmak eltérő típusában rejlik: az első esetben DOLGOK (illetve SZEMÉLYEK), míg a másodikban PROPOZÍCIÓK válnak aktívvá.

Az, hogy a céltartalomnak miért kell mindenképpen aktívnak maradnia, egyértelmű, hiszen máskülönben a (4)-es példa értelmetlen lenne, az (5)-ös pedig irreleváns. Ugyanez vonatkozik a forrás és a cél közötti viszonyra is. A VENDÉG és a GÉGE közti fogalmi viszony, illetve a 'Hívtam egy taxit' és a 'Taxival mentem' propozíciók közti összefüggés aktiválása nélkül az értelmezés során hiányozna a céltartalom aktiválásához vezető mentális ösvény, így a példákban szereplő nyelvi kifejezések megint csak értelmetlenek, illetve irrelevánsak lennének.

Ezzel szemben viszont talán kevésbé könnyedén belátható, hogy miért maradna aktív a forrástartalom. Mint korábban már utaltam rá, a forrástartalom nem pusztán hozzáférési pontként szolgál a céltartalomhoz, melyet az értelmezés során irrelevánsként elvetünk. Épp ellenkezőleg, a forrástartalom nagyban hozzájárul az adott kifejezés jelentéséhez, hiszen nemcsak hozzáférhetővé teszi a céltartalmat, de módosítja és ki is egészíti azt. A (4)-es példában ráirányítja a figyelmet arra, hogy a vendégek elsősorban mivel is vannak elfoglalva egy kurta kocsmában, így a metonimikus kifejezés több tartalommal szolgál, mintha a *gége* kifejezés egyszerűen csak helyettesítené a szó szerinti *vendég* kifejezést (vö. WARREN 1999 és 2002). Ugyanez igaz az (5)-ös példára is, ahol a *Hívtam egy taxit* nyelvi metonímia több információval szolgál, mint önmagában a 'Taxival mentem' célpropozíció, mivel a beszélő például le is inthetett egy taxit. Más szóval a szó szerinti nyelvi formában (*Taxival mentem*) a teljes folyamat kezdeti szakaszának pontos mibenléte teljes mértékben aktiválatlan maradna.

A nyelvi metonímia forrástartalmának aktiválása mellett szólhatnak továbbá azok az esetek, ahol a nyelvi metonímia jelzőt kap. Érvelésemet egy mára klaszszikussá vált példa magyar nyelvű változataival szemléltetem:

(6a) A *sonkás szendvics* fizetni szeretne.

(6b) A *fura bajszos sonkás szendvics* fizetni szeretne.

(6c) A *majonézes sonkás szendvics* fizetni szeretne.

A (6b) példában úgy tűnhet, hogy a *fura bajszos* jelző kizárólag a céltartalmi jelentést módosítja, mivel nem kompatibilis a forrástartalommal (SONKÁS SZENDVICS). Ugyanakkor, ha egészen pontosak vagyunk, a jelző tulajdonképpen a forrás és a cél által alkotott teljes referenciális komplexum jelentését módosítja: A FURA BAJSZOS VENDÉG, AKI SONKÁS SZENDVICSET RENDELT. A (6c) esetében pedig, ahol a *majonézes* jelző látszólag csak a forrást módosítja, valójában a teljes referenciális komplexum jelentése, azaz az együttesen aktivált tartalmak jelentése módosul: A VENDÉG, AKI MAJONÉZES SONKÁS SZENDVICSET RENDELT. A két példa tüzetesebb elemzése azt mutatja, hogy bár a jelző csak a forrás- vagy csak a céltartalommal kompatibilis, valójában a referenciális komplexumot módosítja, ahol mind a forrás, mind pedig a cél aktív.

Továbbá, ha a forrástartalom teljes inaktív lenne, és csak a céltartalom aktiválódna, az azt is jelentené, hogy ugyanaz a nyelvi kifejezés egyszerre metonimikus forrásként és szó szerinti jelentésében is megjelenhetne ugyanannak a szituációnak a konstruálásában. Valójában azonban ennek éppen az ellenkezője igaz. Mint arra WARREN (2002) rámutat, a metonimikus kifejezések például nem eredményeznek zeugmát, mivel a metonímia forrása és célja referenciális egységet alkotnak, vagyis a jelen tanulmányban használt terminussal élve együttesen aktiválódnak. Tekintsük a (7)-es példát:

(7) **Hívtam egy taxit, majd hívtam egy taxit.*

Ha a (7)-es példában az első tagmondat a ‘Hívtam egy taxit’ proposíciót aktiválná, a második pedig egy metonimikus kifejezés lenne, amely kizárólag a ‘Taxival mentem’ célproposíciót aktiválná, a két tagmondat kombinációja elfogadható és releváns lenne. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a (7) példában szereplő megnyilatkozás tényleges kommunikációban sosem hangozna el, hiszen redundáns, ráadásul az egyik tagmondat irreleváns is a *Hogy mentél ki a reptérre?* kérdésre adott válaszként. Meglátásom szerint a (7)-es példa redundanciáját pontosan a nyelvi metonímia forrástartalmának aktiváltsága okozza. A nyelvben és a nyelvi kommunikációban érvényre jutó gazdaságosság alapelve értelmében egyazon szituáció egyazon nyelvi leképezésében nem aktiválódik kétszer ugyanaz a tartalom.⁴ Ennek megfelelően a (7)-es megnyilatkozás tényleges előfordulása nemcsak a formai ismétlődés elkerülése érdekében igen valószínűtlen, hanem azért is, mert a nyelvi metonímia is aktiválja a forrástartalmat, ezért nem felelne meg annak a kognitív elvnek, hogy nincs szükség ugyanazon tartalom kettős aktiválására az adott helyzet nyelvi leképezésében.

⁴ Nem vitatva természetesen, hogy az adott tartalom kettős aktiválása járulékos vagy további kognitív hatást érhet el, például nagyobb hangsúlyt adhat a kétszeresen aktivált tartalomnak, vagy egyéb retorikai hatással járhat, ugyanakkor a hétköznapi kommunikációban a kettős aktiválás inkább marginális jelenségnek tekinthető.

Végezetül szintén a nyelvi metonímia forrástartalmának aktiváltságát támogatja a metonímia érvényteleníthetősége, melyre PANTHER és THORNBURG meggyőzően rámutattak (2003b és 2003c: 7). Könnyen előfordulhat, hogy a beszélő feloldja vagy semmissé teszi a saját maga által használt metonímiát:

(8) *Utálok a fogorvost. Azaz, hogy fogorvoshoz kell menni. Na, értitek?*

(9) *A 4D ultrahang egyszerűen csodálatos. Hazaviheted a gyereket DVD-n. Úgy értem, a gyerek videóját, mint egy filmet.*

Ha a forrástartalom (a FOGORVOS, illetve a GYEREK) alapvetően inaktív lenne, és a nyelvi metonímia kizárólag a céltartalmat aktiválná, értelmetlen és felesleges lenne a nyelvi metonímia feloldása, amely tulajdonképpen a forrástartalom inaktíválásaként funkcionál.

Amikor azonban amellett érvelek, hogy a nyelvi metonímia egyszerre aktiválja a forrást, a célt és a kettőt összekötő mentális ösvényt, nem zárom ki azt a lehetőséget, hogy egyes nyelvi metonímiák esetében esetleg nem egyenlő mértékben aktiválódnak, hiszen az aktiváltság fokozati kérdés (vö. CHAFE 1994, idézi: TOLCSVAI NAGY 2013: 136). Példának okáért az erősen konvencionalizált, lexikalizált, kifejezetten gyakori vagy ún. halott metonímiák esetében előfordulhat, hogy a forrástartalom már elhomályosult, vagy a céltartalom annyira bevetté vált, hogy a forrás teljesen háttérbe szorul és inaktív marad, a forrást és a célt összekötő mentális ösvény pedig annyira automatizált és berögződött, hogy alig aktiválódik.

Az erősen konvencionalizált esetek mellett fontos megjegyezni, hogy a legtöbb nyelvi metonímia figyelemeltolással is jár: a forrás vagy a cél egymáshoz viszonyítva a figyelem előterébe kerül, vagy annak háttérébe szorul. Mint arra KOCSÁNY (2006: 100–101) rámutat (LANGACKER 1993-ra hivatkozva), a (10)-es példában a forrástartalom (OBOÁK) a háttérben marad, a céltartalom (ZENÉSZEK) viszont az előtérbe kerül, míg a (11)-es példában a figyelem fókusza éppen fordított: a forrástartalom (EXFÉRJ) előlép a figyelem előterébe, szemben a céltartalommal (AUTÓ), mely háttérbe szorul.

(10) *Az oboák menjenek egy kicsit balra, hogy jobban férjünk.*

(11) *Az exférjem a felső szinten parkol.*

Később LANGACKER előtér és háttér fogalmait irodalmi példák elemzésére alkalmazva KOCSÁNY (2006: 101–102) rávilágít arra, hogy mindkét fogalom meglehetősen spekulatív és intuitív természetű. Számos nyelvi metonímia esetében kérdéses, hogy egyértelműen, plauzibilis és interszubjektív módon eldönthető-e, tulajdonképpen mire is fókuszálják a figyelmet. KOCSÁNY szerint a kérdés megválaszolását erősen befolyásolja egy sor olyan tényező is, mint a világról szóló tudás, vagy éppen a személyes és kulturális preferenciák.⁵ Bár úgy tűnik, hogy a

⁵ Ugyanez vonatkozik más hasonló fogalmakra is, melyeket a metonímia forrása és célja közötti különbségek leírására használtak. CROFT (2002) tartománykiemelés fogalma kapcsán például olykor

legtöbb nyelvi metonímia az aktivált referenciális komplexum valamelyik elemére irányítja a figyelmet, tehát ilyen értelemben a cél- és a forrástartalom aktiváltsága aszimmetrikus, teljes mértékben osztom KOCSÁNY nézetét, miszerint ez a figyelemi aszimmetria nehezen ragadható meg, és számos különféle tényező befolyásolja.⁶

Mindezeknek megfelelően érveléssel azt kívántam hangsúlyozni, hogy a nyelvi metonímia lényegi, meghatározó tulajdonsága, hogy a cél, a forrás és a kettőt összekötő mentális ösvény bizonyos mértékben együttesen aktív a jelentésalkotás folyamán. Azt a kérdést pedig, hogy egy adott nyelvi metonímia mit emel ki a figyelem szempontjából, vagy mit helyez a figyelem előterébe (azaz az aktiváltság mértékében tapasztalható aszimmetria kérdését), további empirikus kutatások válaszolhatják majd meg.

4. A nyelvi metonímia implicitége

A nyelvi metonímia egy másik alapvető jellemzője az implicitég, mely megkülönböztetheti más hasonló vagy rokon jelenségektől, melyek szintén nyelvi eszközökkel biztosítanak hozzáférést mentális tartalmakhoz. Amikor a nyelvi metonímia implicitége mellett érvelek, implicitégen azt értem, hogy bár a nyelvi metonímia együttesen aktivál mentális tartalmakat, az aktivált tartalmak közül kizárólag a forrástartalom jelenik meg nyelvileg, explicit módon. A céltartalom, illetve a forrás és a cél közötti fogalmi viszony ugyanakkor nem jelenik meg a forrástartalommal együtt nyelvileg kifejezett módon az adott szituáció ugyanazon nyelvi leképezésében. Ha mégis megjelenének — például a (12b-c) vagy (13b) mondatokban látható módon — akkor az adott kifejezés már nem tekinthető nyelvi metonímiának.

(12a) *Már fő a tea.* [a víz, amelyből majd tea készül]

(12b) *Már fő a teavíz.*

(12c) *Már fő a víz, amelyből tea készül majd.*

(13a) *Hívtam egy taxit.* [Taxival mentem.]

(13b) *Hívtam egy taxit, és azzal mentem ki a reptérre.*

A (12b) példában mind a VÍZ, mind a TEA fogalma megjelenik nyelvileg, míg a (12c) példában a két fogalom közötti viszony is explicit módon kifejezésre jut mellékmondat formájában. A (13b) esetében pedig mindkét propozíció nyelvi

nehezen dönthető el, mit is emel ki a metonímia, RUIZ DE MENDOZA–DÍEZ VELASCO (2002) ún. source-in-target és target-in-source metonímiái esetében pedig nem mindig egyértelmű, hogy a forrás tartalmazza-e a célt, vagy fordítva, illetve hogy milyen értelemben tartalmazza egyik a másikat.

⁶ A KOCSÁNY (2006) által említett tényezők mellett az aktiváltság aszimmetriáját vagy a tartománykiemelést és a figyelem előtérbe helyezését alapvetően befolyásolja például a szűkebb, nyelvi szöveggörnyezet és a tágabb kontextus is. (Lásd például az adott fogalmi keret fontosságát a metonímia szempontjából, melyre CROFT [2002, 2006] hívja fel a figyelmet.)

formát ölt. Ebből adódóan ezek a kifejezések nem nyelvi metonímiák, még ha ugyanabban a fogalmi keretben ugyanazok a fogalmak, proposíciók és viszonyok vesznek is részt bennük, mint az (a) jelű metonimikus megfelelőikben.

Bizonyos nyelvi metonímiák látszólag ellentmondhatnak az implicitésre vonatkozó kitételnek, különösképpen például a (14)-es kifejezéshez hasonló, az *X (nem) Y* formát öltő metonímiák, ahol két entitást metonimikusan azonosítunk egymással.

(14) *Réka csak egy csinos kis pofi.*

Mivel az adott helyzet nyelvi leképezésében itt együtt jelenik meg RÉKA és az egyik testrésze (CSINOS KIS POFI), felmerülhet, hogy a kifejezés a fenti értelemben nem implicit. Ugyanakkor — ahogyan egy hasonló példa kapcsán PANTHER és THORNBURG (2007) rámutatnak — jelen esetben a *csinos kis pofi* nyelvi metonímia céltartalma nem RÉKA, hanem egy SZEMÉLY, a kifejezés pedig több jelentést hordoz, mint pusztán ‘egy személy, akinek csinos kis pofija van’. Az én elemzésemben ez a többletjelentés éppen azáltal jön létre, hogy a céltartalom implicit marad, azt hangsúlyozva, hogy a szóban forgó személy az egyik testrészére redukálódik (degradálódik). Úgy tűnik, hogy itt a céltartalom (tehát, hogy Réka egy személy) teljes mértékben a háttérbe szorul, a forrás és a cél aktiváltságának mértéke pedig a végletekig aszimmetrikus. A nyíltan szexista beszédmódban és gondolkodásban nem ritka, hogy egy személyt metonimikusan oly mértékben az egyik testrészére redukálnak, hogy a SZEMÉLY céltartalom már aligha tekinthető aktívnek, így a személy, akire az állítás vonatkozik, teljes mértékben tárgyasul.

A mentális tartalmak együttes és implicit aktiválása révén a nyelvi metonímia különösen hatékony és gazdaságos eszköz az összetett jelentések közvetítésében, melyek gyakran emergens jelentéselemekkel is bírnak. A relevanciaelmélet fogalmait kölcsönvéve azt mondhatjuk, hogy a nyelvi metonímia viszonylag erős kognitív hatást érhet el viszonylag kevés kognitív erőfeszítéssel. A nyelvi metonímia például onomasziológiai funkciójában lehetővé teszi számunkra, hogy olyan céltartalmakról beszélhessünk, melyek komplexitásuk, homályosságuk, ad hoc jellegük vagy meghatározatlanságuk miatt nehezen ragadhatók és nevezhetők meg, mivel implicit módon aktiválhatjuk őket.

Az implicitég kapcsán már több szerző is felvetette, hogy az a nyelvi metonímia egyik meghatározó jellemzője (például BARCELONA 2011a: 19–20, PANTHER–THORNBURG 2004, PANTHER 2005 WARREN 1999, 2002 és 2006, újabban és hangsúlyosabban pedig BRDAR–BRDAR–SZABÓ 2014). Ugyanakkor a szakirodalom olykor figyelmen kívül vagy kifejtetlenül hagyja a metonímiának ezt a tulajdonságát, mivel az érdeklődés homlokterében elsősorban a fogalmi metonímia áll, nem pedig annak nyelvi megvalósulása. A jelen megközelítésben ellenben jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítok a fogalmi és a nyelvi metonímia

megkülönböztetésének, így az implicitséget a nyelvi metonímia lényegi és meghatározó tulajdonságának tartom.

Fontos szem előtt tartani azonban, hogy az implicitség — az aktiváltsághoz hasonlóan — szintén fokozatok kérdése. Az alábbi fiktív párbeszédben kiemelt, propozicionális metonímiák például az implicitség különböző fokozatait mutatják, amit a résztvevők is észlelnek (lásd az aláhúzott szövegrészeket). Az A beszélő egy erőszakos módszereiről hírhedt chicagói rendőrőrmester, B beszélő pedig az egyik beosztottja. Az eligazítás során A arra utasítja a beosztottjait, hogy elfogása esetén személyesen neki adják át a Pulpo nevű rendőrgyilkost. Ismerve A bosszúszomját és erőszakos múltját, A arra utal, hogy végez Pulpóval.

(15) A: *Figyelem! Pulpo ma reggel odalent megtámadta a családunkat. [...]*
Szóval tisztázzuk ezt. Nem kell parancs. Nincsenek szabályok. Rajtunk áll,
hogy elfogjuk. És amikor meglesz, átadjátok őt nekem és Alvinnek.
[...]

B: *Bocsánat. Én csak azt szeretném tisztában látni, amit az előbb mondtál.*

A: ***Pulpo nem juthat vissza a cellájába. Így már világos?***⁷

Mindkét kiemelt propozicionális metonímia céltartalma a következő: ‘Végezni fogunk Pulpóval’. Ez a céltartalom mindkét esetben implicit marad, azonban az első metonímiát mind az eligazítás résztvevői, mind a néző implicitebbnek érzékeli, mint a másodikat. Az eltérés oka abban rejlik, hogy mennyire közvetlen vagy közvetett a forrástartalomtól a céltartalomhoz vezető mentális ösvény.

A különböző nyelvi metonímiák eltérő mértékű implicitségének egyik további alapvető forrása a metonimikus értelmezést irányító kontextuális támogatás mennyisége és explicitsége, más szóval, hogy a kontextus mennyire erőteljesen indítja be az implicit céltartalom, valamint a cél és a forrás közötti implicit viszony együttes aktiválását. Ha nyelvi metonímia implicitségére a jelen dolgozatban felvázolt módon tekintünk, tehát ha csak a forrás jelenik meg explicit módon, a cél és a két tartalmat összekötő fogalmi viszony azonban implicit marad az adott szituáció nyelvi leképezésében, akkor az egyes nyelvi metonímiák implicitsége eltérő lehet attól függően, hogy milyen mértékű és erősségű kontextuális támogatást kap az implicit elemeinek az aktiválása.

Ebben a vonatkozásban az illokúciós, a propozicionális és az ún. kétszeresen igaz metonímiák tekinthetők a leginkább implicitnek, mivel nem sértenek igazsághelytételket, nem inkompatibilisek a szűkebb nyelvi kontextusukkal, metonimikus értelmezésüket pedig csak a tágabb kontextus indítja be. Így az (5)-ös példában a *Hívtam egy taxit* megnyilatkozás csak a feltett kérdésre adott válaszként értelmezhető metonimikusan. A kétszeresen igaz metonímiák (például: *Brüsszel nem*

⁷ *Bűnös Chicago* 1. évad 14. epizód.

Moszkva) csak a tágabb kontextus ismeretében kapnak pontosabb metonimikus értelmezést.

Ennél valamivel kisebb fokú implicitiséget mutatnak a szakirodalomban prototipikusnak tekintett referenciális metonímiák, illetve a lexikális szinten megjelenő (igei és melléknévi) metonímiák. Metonimikus értelmezésüket a közvetlen nyelvi kontextusukkal mutatott felszíni inkompatibilitásuk indítja be. Ebben a tekintetben hasonlóan működnek, mint a PUSTEJOVSKY (1991, 1995) által típuski-kényszerítésnek (*coercion*) nevezett jelenségek, azaz a metonimikus értelmezést az előfordulásuk közvetlen nyelvi környezete „kényszeríti ki”. Ugyanakkor implicitiségüket tovább csökkenthetik a tágabb nyelvi kontextusból származó információk, például a figyelem- és referenciaeltolást jelző anaforikus névmások (az anaforikus névmás explicit módon utal az implicit céltartalomra). Továbbá előfordulhat az is, hogy a céltartalom explicitté válik a társalgás vagy a szöveg egy későbbi pontján, mint a (16)-os példában szereplő ún. reprezentációs metonímia esetében, de tulajdonképpen ez történik a (8)-as és (9)-es példában is.

(16) „*Ez volnék én*” – mondta, majd az asztalra helyezte **a** névjegykártyáját.

A fogalmi metonímia (és metafora) motivációs szerepét az összetett szavak alkotásában behatóan tanulmányozta a holisztikus kognitív nyelvészet (mások mellett például BARCELONA 2008, 2009 és 2011b, YOON 2013 és különösképpen BENCZES 2004a, 2004b, 2005a, 2005b, 2006, 2011 és 2013). A metonimikus motiváltságú összetett szavak rendkívül heterogének lehetnek az implicitiségük tekintetében, ugyanakkor sok esetben az eddig említett nyelvi metonímiákhoz képest jóval kevésbé implicitek, ugyanis a forrás és a céltartalom gyakran együtt jelenik meg bennük (például a fenti *teavíz* esetében is), és csak a két összetételi tag által jelölt fogalmak közötti kapcsolat marad nyelvilleg kifejezetlen, így az implicitiség itt képviselt, szigorúbb felfogásában gyakran nem tekinthetők nyelvi metonímiáknak.

A derivációs szóképzés szintén azokhoz a területekhez tartozik, ahol intenzív vizsgálatnak vetették alá a fogalmi metonímiát mint motivációs tényezőt (pl. PANTHER–THORNBURG 2002, RADDEN 2005, BARCELONA 2009, BASILIO 2009, KUCZOK 2011, BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2013, 2014, BRDAR 2017, JANDA 2011, 2014). Még ha el is fogadjuk, hogy a szóképzési folyamatok mögött gyakran fogalmi metonímiák húzódnak meg, de legalábbis a fogalmi metonímiához hasonló kognitív mechanizmusok vagy fogalmi viszonyok állnak a háttérükben, az általuk eredményezett lexikális egységek (legyen szó konverzióról vagy affixumok használatáról) az itt tárgyalt jelenségek közül csak a legkisebb fokú implicitiséget mutatják, ezért csak marginálisan vagy egyáltalán nem tekinthetők nyelvi metonímiáknak. Ebben a tekintetben természetesen eltérést mutat a konverzió és az affixumokkal történő szóképzés. Az (angol nyelvben egyébiránt kifejezetten gyakori) konverzió eredményeképpen létrejött lexikális egységek még tekinthetők

olyan nyelvi metonímiáknak, melyek csak kisebb mértékben implicitek. Vegyünk például egy nagyon egyszerű angol példát, a *to butter* ‘megvajaz, vajjal megken’ igét, mely konverzió útján jött létre a *butter* főnévből.

(17) *Go ahead, **butter** your toast!*

(18) *Right after he **buttered** his toast, he dropped it, and as always it landed facing down.*

A (17)-es példában a *butter* ige nagyfokú implicitséget mutató nyelvi metonímia, mely A CSELEKVÉSHEZ HASZNÁLT ANYAG A CSELEKVÉS HELYETT fogalmi metonímiára vezethető vissza. A kifejezés egyaránt aktiválja a céltartalmat (MEGKEN), a forrástartalmat (VAJ) és a kettő közötti kapcsolatot (A CSELEKVÉSHEZ HASZNÁLT ANYAG). Érdekes módon az angol nyelvben nincs olyan egyszerű ige, amely meg tudná ragadni és ki tudná fejezni a metonímia által aktivált komplex tartalmat (VAJJAL MEGKEN), tehát itt a cselekvés megnevezéséhez elengedhetetlen a metonímia használata, így a céltartalom szükségképpen implicit marad (szemben például a *spread butter on sth.* szó szerinti kifejezéssel). Ugyanakkor a metonimikus konverzió eredményeképpen megváltozik a kiinduló főnév grammatikai kategóriája, azaz egy főnévből képzett ige jön létre. Ezt a kategóriaváltást pedig morfológiailag egyértelműen jelölik az igei inflexiók szuffixumok, mint a (18)-as példában. Ezért ha egy metonimikus denominatív ige ragozott alakban jelenik meg, a szóképzés mögött meghúzódó fogalmi metonimikus motiváció nyelviileg explicit módon jelöltté válik. Így bár a céltartalom implicit marad, a szófajváltás miatti ragozás látható módon megjelenik, így csökkentve az implícitág mértékét.

Grammatikai változás akkor is felléphet, ha nem történik szófajváltás:

(19) *A terem falát egy **Rembrandt** díszíti.*

(20) *Az árverésen a **Manet-k** is gazdára találtak.*

A (19)-es és (20)-as példában szereplő nyelvi metonímiák AZ ALKOTÓ AZ ALKOTÁS HELYETT fogalmi metonímiára vezethetők vissza, tehát az *egy Rembrandt* kifejezés a ‘Rembrandt egyik festménye’, a *Manet-k* pedig a ‘Manet festményei’ komplex tartalmat aktiválja. Bár szófajváltás nem történik, de a tulajdonnevek nyelvi metonímiaként való használatára egyértelműen utal a névelőhasználat, illetve a többes szám jele, melyek nem a forrásként szolgáló tulajdonnévhez, hanem a céltartalomhoz igazodnak, így támogatják a metonimikus értelmezést, és csökkentik a metonímia implicitségét.

Ha szigorúan vesszük a nyelvi metonímia implicitségét, meg kell állapítanunk, hogy a konverzióval szemben a szuffixumokkal történő szóképzés eredménye sokszor nem tekinthető nyelvi metonímiának. Szemléltetés céljából vegyünk ismét egy egyszerű angol példát, a *to bake* igéből az *-er* szuffixummal képzett *baker* főnevet. Ha el is fogadjuk, hogy a szóképzési folyamat mögött a CSELEKVÉS A CSELEKVŐ HELYETT fogalmi metonímia húzódik meg, a *baker* főnevet

mégsem tekinthetjük implicitnek az általam javasolt értelemben. Először is azért, mert a *baker* összetett lexikális egységként közvetlenül és explicit módon aktiválja a céltartalmat (PÉK), így legfeljebb csak halott metonímiának lenne tekinthető. Másodsorban pedig azért, mert az *-er* főnévképző explicit módon kifejezi a SÜTÉS és a PÉK tartalmak közötti fogalmi viszonyt (mindössze az marad nyelvi implicit, hogy általában mit süt egy pék). A két fogalom között fennálló viszonyt még akkor is nyelvi explicit módon jelöltnék tekinthetjük, ha tudjuk azt is, hogy az *-er* főnévképző maga is poliszém, és egyes jelentésváltozataiban különböző igékkel kombinálva különböző viszonyokat aktivál, a képző egyes jelentésváltozatait pedig fogalmi metonímiák és metaforák kötik össze a központi jelentésével (vö. PANTHER–THORNBURG 2002). A *baker* főnévhez hasonló képzett szavakban és az egyértelműen nyelvi metonímiáknak tekinthető kifejezésekben az a közös, hogy (i) gyakran olyan fogalmi viszonyokon alapulnak, melyeket a fogalmi metonímiák is kiaknáznak (CSELEKVŐ és CSELEKVÉS viszonya); (ii) hangsúlyosan kiemelik a jelölt fogalom egyik aspektusát (jelen esetben azt, hogy a pék süt); (iii) ráadásul az ige és a képző kombinációja emergens jelentéseket is hordoz (például, hogy a pék a sütésből él, és pékárut süt). Az alapvető különbség viszont az, hogy előbbiek inkább explicit, míg utóbbiak inkább implicit módon teszik mindezt.

Végezetül a szóképzés eredményeképpen létrejött lexikális elemek nyelvi metonímiaként történő besorolása ellen szól az is, hogy a szóképzés bemenetül szolgáló szó és a képzett szó együtt is megjelenhet egy szituáció ugyanazon nyelvi leképezésében, míg — ahogyan azt az előző fejezetben említettem — a nyelvi metonímia az adott tartalom kettős aktiválásának elkerülése miatt nem szerepelhet ugyanabban a nyelvi leképezésben szó szerinti jelentésében és metonimikus értelmezésében is. A (21)-es példa ezt szemlélteti egy képzett szó esetében immár magyar változatban.

(21) *A pékségben a pék mindig friss pékáruval vár.*

Bár a példa konstruált, és kétségtől fűrészen hangozhat, de hasonló megnyilatkozások könnyedén előfordulhatnak a valós hétköznapi kommunikáció során. A furcsaságot az eredményezheti, hogy mind a *pékség*, mind pedig a *pékáru* szavak aktiválják valamilyen mértékben a PÉK fogalmat, ami az adott tartalom „túlzott aktiválását” eredményezheti a szituáció egyazon nyelvi leképezésén belül, azonban mégsem olyan mértékben teszik ezt, mint ahogyan az egyértelműen nyelvi metonímiának tekinthető kifejezések aktiválják a forrástartalmat. Összességképpen elmondható tehát, hogy bár a képzett szavakat hasonló fogalmi viszonyok motiválják, mint a nyelvi metonímiákat, mégsem tekinthetők egyértelműen nyelvi metonímiának, esetleg alacsonyabb fokú implicitiséget mutató, marginális esetekként elemezhetők.⁸

⁸ A szóképzés és a metonímia viszonyára csak roppant vázlatosan és leegyszerűsítően tértem ki, a kérdéskör kimerítőbb tárgyalásához lásd a JANDA (2011, 2014) és BRDAR–BRDAR–SZABÓ

5. Nyelvi metonímia és aktív zónák

A nyelvi metonímia eddig azonosított két lényegi tulajdonsága — a mentális tartalmak együttes aktiválása és az implicitség — alkalmasnak tűnnek arra, hogy segítségükkel a nyelvi metonímia jobban elhatárolhatóvá váljon más hasonló jelenségektől, elsősorban az ún. aktív zóna jelenségektől és a következő fejezetben tárgyalt nyelvi metaforától.

Az aktív zóna fogalmát LANGACKER vezette be (1984, 1991: 7. fejezet, 1999: 62–66, 2009a: 41–45, 2009b), azonban a fogalom legtömörebb és talán legkönnyebben megragadható meghatározását RADDEN és DIRVEN adják (2007: 335), miszerint egy entitás aktív zónája az entitás azon része egy fogalmi kereten belül, amely egy adott szituációban alapvetően részt vesz. A jelenséget egy irodalmi példával szemléltetem.

(22) *Olyan magas, hogy nem illik rá a nyúl szó, de széles, fehér arca, fakókék szeme, az az ideges rángás a kurta orra alatt, ahogy **cigaretta** dug a szájába, részben mégis indokolja a becenevét, amit akkor kapott, amikor még ő is gyerek volt.*⁹

A CIGARETTA fogalom aktív zónája a *dug* ige által profilált viszonyt tekintve a DOHÁNYZÁS fogalmi keretében ‘a cigaretta azon vége, amelyben a füstszűrő található’, a SZÁJ fogalomé pedig az ‘ajkak’. Mint látható, jelen esetben az aktív zónák nem esnek teljesen egybe a *cigaretta*, illetve a *száj* főnevek által jelölt fogalmakkal. Ez a jelenség olyannyira gyakori a nyelvben, hogy tulajdonképpen alapértelmezett esetnek tekinthető, az ellenkezője — az aktív zóna és a lexikális fogalom teljes egybeesése — jóval ritkább.

A szakirodalomban nem mindig egyértelmű, hogy milyen viszonyban állnak egymással az aktív zóna jelenségek és a metonímia, azonban úgy tűnik, hogy a metonímia tágabb felfogásában az aktív zóna jelenségeket a metonímia eseteinek tekintik (vö. például LANGACKER 2009a, 2009b, BARCELONA 2002, 2011a). Ugyanakkor az utóbbi időben egyes kutatók olyan megközelítéseket is kidolgoztak, melyek a metonímiát szűkebben értelmezve különbséget tesznek az aktív zóna jelenségek egyes típusai és a metonímia között (mindenekelőtt PARADIS 2004, 2011, GEERAERTS–PEIRSMAN 2011).

BARCELONA (2002 és 2011a) a metonímia egyik legágabb felfogását képviselve az aktív zóna jelenségeket az ún. sematikus (23) és tipikus (24) metonímiák közé sorolja.

(23) *Ez a könyv óriási nagy.* (BARCELONA 2011a: 18)

(24) *Ez a könyv Irak története.* (BARCELONA 2011a: 16)

(2014) között kialakult, már korábban is említett vitát. A nyelvi metonímia itt vázolt megközelítése egyértelműen BRDAR és BRDAR-SZABÓ érveivel van összhangban (bővebben lásd TÓTH 2018: 119–120).

⁹ Updike 2018: 7.

Elemzése szerint a KÖNYV fogalom a (23)-as mondatban metonimikusan áll a KÖNYV MINT FIZIKAI TÁRGY helyett, míg a (24)-es mondatban a KÖNYV TARTALMA helyett. A sematikus metonímiában a cél a KÖNYV fogalom elsődleges, míg a tipikus metonímiában a másodlagos tartománya. Könnyen belátható, hogy az elemzés kiterjeszthető a (22)-es idézetre is, ahol ezek szerint a CIGARETTA a CIGARETTA FÜSTSZŰRŐS VÉGE, a SZÁJ pedig az AJKAK helyett áll metonimikusan. Feltételezhetően BARCELONA osztályozásában mindkét esetben sematikus metonímiával van dolgunk, ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy messze nem egyértelmű, a CIGARETTA és a SZÁJ fogalom mely része lenne elsődleges vagy másodlagos a két fogalom egyéb altartományaihoz képest, ugyanis egy altartomány elsődlegessége vagy másodlagossága elsősorban attól függ, hogy milyen viszonyban vagy szituációban vesznek részt.

Ha azonban figyelembe vesszük az említett kifejezések által aktivált mentális tartalmakat és azok implicitségét, kiderül, hogy nem tekinthetők nyelvi metonímiáknak. Vitathatatlan, hogy a fenti kifejezések céltartalma aktív, ugyanakkor az a tartalom, amit BARCELONA a metonimikus forrásnak tekint, nem az. Az aktív zóna definíciója magában foglalja, hogy egy entitás bizonyos zónája az adott viszony tekintetében aktív az entitás egyéb zónáihoz viszonyítva, melyeknek következőképpen inaktívnak kell lenniük. Másképp fogalmazva a fenti példákban a *könyv*, *cigaretta* és *száj* kifejezések nem aktiválják az általuk jelölt lexikális fogalmak azon részeit, amelyek nem vesznek részt aktívan az ‘óriási nagy’, az ‘Irak története’ és ‘a cigarettát dug a szájába’ viszonyokban. Ezen túlmenően intuíciónk alapján nehezen tartható, hogy a KÖNYV teljes fogalma, illetve a fogalom fizikai vagy tartalmi aspektusa közötti fogalmi viszony aktiválódna a (23)-as és (24)-es megnyilatkozások értelmezése során. Másrészt az említett kifejezések nem implicitek az itt használt értelemben, ugyanis a céltartalom, vagy legalábbis annak egy része — még ha nem is a legpontosabban — de explicit módon megjelenik. Bár kissé pontatlanul, de a *könyv* főnév mégis kifejezi a KÖNYV MINT FIZIKAI TÁRGY, illetve a KÖNYV TARTALMA mentális tartalmakat, miként a *cigaretta* és a *száj* is a CIGARETTA FÜSTSZŰRŐS VÉGE és az AJKAK tartalmakat. Ez pedig azzal magyarázható, hogy ezek a nyelvi kifejezések konvencionálisan kapcsolódnak azokhoz a fogalmi régiókhoz,¹⁰ amelyek magukban foglalják mindezeket a jelentéstartalmakat.

¹⁰ A *fogalmi régió* terminust a TENDAHL (2009: 199–200) által javasolt értelemben használom, aki szerint egy szót hallva/olvasva először is egy fogalmi régióhoz férünk hozzá, amely az adott szóhoz kapcsolódó kontextusfüggetlen tudásegység. TENDAHL szerint ezek a tudásegységek egyebek mellett magukban foglalják a szó által jelölt lexikális fogalmat, azaz lexikálisan kódolt, a különböző kontextusokban állandó információkat tartalmaznak. Megítélésem szerint a KÖNYV lexikális fogalom esetében ilyen kontextusfüggetlen információ az is, hogy a könyvek fizikai tárgyak, melyeknek tartalma van, a CIGARETTA esetében pedig, hogy két vége van (egy füstszűrős és egy, ahol meggyújtják őket). Ebben az értelemben az elemzett példák szükségképpen explicitek.

Az aktív zóna jelenségek és a nyelvi metonímiák élesebb megkülönböztetése mellett szól továbbá az is, hogy a nyelvi metonímia forrástartalma nem jelenhet meg ugyanabban a kifejezésben szó szerinti és metonimikus értelmében is (vö. BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2014: 333). Mint az alábbi két példa mutatja, az aktív zóna jelenségek esetében ez nem kizárt.

(25) *Épp egy igen vastag könyvet olvasok.*

(26) *Az a kék könyv olvashatatlan.*

Intuitív módon kevésbé valószínű azt feltételezni, hogy a *könyv* főnév a (25)-ös és a (26)-os mondatban egyszerre realizálna két különböző metonímiát: egy sematikus metonímiát, melynek céltartalma a KÖNYV MINT FIZIKAI TÁRGY és egy tipikus metonímiát, ahol a céltartalom a KÖNYV TARTALMA. Sokkal inkább aktív zóna jelenségekről van szó, ahol két különböző zóna aktiválódik két különböző viszonyban (egyrésről az ‘igen vastag’ és a ‘kék’, másrésről az ‘olvasok’ és az ‘olvashatatlan’ viszonyában).

Összességében elmondható tehát, hogy az aktív zóna jelenségek hasonlítanak a nyelvi metonímiákhoz, mivel olyan tartalmakat aktiválnak, melyeket másképp meglehetősen nehézkes lenne megnevezni, ugyanakkor lényegi eltéréseket is mutatnak. Egyrésről az előbbiek nem aktiválnak egyszerre komplex mentális tartalmakat, ahogyan a metonímia aktiválja a forrást, a célt és a kettő közötti viszonyt, ugyanis az aktív zóna jelenségek esetében a jelentésalkotás szempontjából kizárólag a pontatlanul, de mégis nyelvileg kifejezett tartalom aktív. Másrésről pedig nem tekinthetők implicitnek, mivel az adott nyelvi egységhez kapcsolódó fogalmi régió inaktív zónái is megjelennek a nyelvi egység formájában, míg a metonímia esetében egyedül a forrástartalom fejeződik ki nyelvileg.

6. Nyelvi metonímia és metafora

A metafora és a metonímia összefüggéseinek, különbségeinek, interakciójának és elhatárolhatóságának óriási a szakirodalma, melyet itt még vázlatosan sincs mód bemutatni. Jelen fejezetben így néhány példa elemzése révén mindössze arra térhetünk ki, hogy milyen új adalékokkal járulhat hozzá a kérdéskör megoldásához a nyelvi metafora vizsgálata a mentális tartalmak aktiváltsága, illetve a nyelvi kifejezések implicitsege szempontjából.

A nyelvi metonímiák és metaforák prototipikus esetei számottevő eltérést mutatnak a céltartalom implicitsege és a forrástartalom aktiváltsága tekintetében. Érvelésem szerint a nyelvi metonímia céltartalma nyelvileg mindig implicit marad, forrástartalma pedig mindig aktív a jelentésképzés szempontjából. A nyelvi metaforák esetében azonban ezen a két ponton jelentős különbségeket tapasztalhatunk.

A nyelvi metaforákban a cél- és a forrástartalomra utaló nyelvi elemek igen gyakran egyszerre vannak jelen, különösképpen, ha a tágabb (azaz a közvetlen

szintaktikai környezetben túlmutató) kontextust is figyelembe vesszük. SKIRL és SCHWARZ-FRIESEL (2013: 2. fejezet) például miközben részletesen számba veszik a metaforák egyes típusait a nyelvi megnyilvánulási formájuk alapján, rendre rámutatnak, hogy az adott szerkezet mely elemei tartoznak a forrástartalomhoz, és melyek a céltartalomhoz. Az osztályozásuk szemléltetésére felhozott példák egyértelműen mutatják, hogy a metaforikus céltartalom számos szerkezetben együtt is megjelenhet a forrástartalommal, akár egy adott szituáció egyazon nyelvi leképezésén belül is. Bár a metaforakutatás szakirodalmában közismert tény, hogy a metafora célja és forrása együtt is megjelenhet (a metaforák vizsgálatában a legtöbb korpusznyelvészeti módszer ki is aknázza ezt a jellemzőt), az említés szintjén érdemes kitérnünk néhány példára ebből a szempontból:

(27) *A lány játékos volt, ártatlan, olyan cicás.*¹¹

(28) *pénzáramlás*

(29) *A teve a sivatag hajója.*

(30) *Rodriguez lába nem remegett, magabiztos ítéletvégrehajító volt.*¹²

(31) Leonard: *Mikor lett az ötletem a mi ötletünk?*

Sheldon: *Amikor meghintettem sheldonos ésszel, és kisütöttem a fejem sütőjében.*

Leonard: *Ez remek. Tényleg nagyon jó az ötletünk.*

Sheldon: *Ühüm. Ebben a sütőben egy 1000 wattos izzó ég.*¹³

A metonimikusan motivált szerkezetekkel szemben a metaforikus képzett és összetett szavakban (27–28) vagy éppen a (29)-es mondat birtokos szerkezetében a forrás- és a céltartalmi elemek együtt jelennek meg anélkül, hogy a kifejezés vesztene metaforikusságából, vagy éppen vitathatóvá válna, hogy nyelvi metaforával van dolgunk. Ugyanezt tapasztalhatjuk a (30)-as példában és a (31)-es alatt szereplő dialógusban is. A nyelvi metonímia esetében a forrás- és a céltartalom ilyen jellegű együttes megjelenése azt eredményezné, hogy nem beszélhetnénk többé metonímiáról (lásd a (12)-es és (13)-as példát), de legalábbis erősen csökkenne a kifejezés implicitése.

Mint azt felvázoltam, megközelítésemben a nyelvi metonímia egyszerre aktíválja a forrást, a célt és a kettő közötti viszonyt, a nyelvi metaforák azonban ebben a tekintetben is másképp viselkednek. Egyértelmű, hogy miután egy adott metaforikus kifejezést metaforaként értelmeztek, a nyelvi metafora céltartalma aktívává válik a jelentésalkotás folyamán, máskülönben a kifejezés értelmetlen vagy legjobb esetben is irreleváns lenne. Ez természetesen a nyelvi metonímiára is

¹¹ A példa eredeti, angol változata DEIGNANTÓL származik (2005: 153). Az angol *kittenish* melléknév, illetve a képzett alakok metaforaként történő elemzéséhez lásd a hivatkozott mű 49. oldalát.

¹² A magyar sportkommentátor szavai, miután a kolumbiai válogatott játékosa, James Rodriguez büntetőt értékesített Brazília ellen a 2014-es labdarúgó világbajnokságon.

¹³ A jelenet az *Agyenők* című sorozat 8. évadjának 14. részében hangzik el.

igaz, a különbség így tehát a forrástartalom, illetve a forrás és a cél közötti viszony aktívultságában áll.

A nyelvi metafora esetében a kifejezés értelmezésének lezárultával a forrástartalom inaktívvá válik. A szakirodalomban már többen is megfogalmaztak hasonló felvetéseket. DIRVEN (2002: 100) például amellet érvel, hogy a metafora esetében a céltartomány teljes mértékben lecseréli a forrástartományt, mivel a metaforikus leképezést vagy projekciót (mapping) követően a forrás megszűnik létezni. WARREN (2004: 107) pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy a metaforában a céltartomány „megsemmisíti” a forrástartományt. Más szóval a metaforikus forrástartalom nem aktív, mindössze néhány jellemzőjét kölcsönzi a céltartalomnak, pontosabban a forrástartalomnak csak azok az aspektusai maradnak aktívak, melyeket rávetítünk, vagy átviszünk a céltartalomra.

A (32)-es beszélgetésrészlet szemléletesen példázza, miként válik inaktívvá a céltartalom a nyelvi metafora felismerését és megfelelő értelmezését követően.

(32) A: [...] *Szóval, az embereim és én a háttérben maradunk. Kint vagyunk az utcán. Mozgatjuk a szálakat. Mi találjuk meg a forrásokat, és nem fordítva. A barátaikká válunk, a testvéreikké, az apjukká, a szeretőjükké, ha az kell. Ha átálltak, és csakis akkor, **horgászni indulunk velük. Egy ponty kell ahhoz, hogy elkapj egy barrakudát. Egy barrakuda kell egy cápához.***

B: ***Én nem horgászom, Bachmann úr.***

C: *Ez csak egy metafora Erhardt, csak egy metafora.*

A: *Nem sietünk el semmit, figyelünk, várunk. Meglátjuk, Allah mit kínál fel. Nos, Allah ezúttal, Iszá Karpovot ajánlotta fel, az eurómillióival.*

[...]

B: ***Ha ez az Abdullah, ez a barrakuda, ha jól értettem a metaforát, bekapja a horgot, milyen érvekké bírja rá az együttműködésre?***¹⁴

Günther Bachmann (A), egy német hírszerző azt magyarázza el B-nek, hogyan is dolgoznak a műveleteik során, azaz hogyan tervezi elkapni a nagyobb jelentőségű célszemélyt (Abdullahot) azáltal, hogy közelebb kerül hozzá egy Iszá Karpov nevű férfin keresztül. A magyarázat során egy olyan metaforát használ, mely a céltartalmat (HÍRSZERZÉSI MŰVELETEK) a HORGÁSZAT forrástartalmán keresztül értelmezi. A válasszal (*Én nem horgászom, Bachmann úr*) B azt jelzi, hogy nem érti, vagy nem akarja érteni a metaforát. Ezen a ponton úgy tűnik, hogy B számára csak a *horgászni*, a *ponty*, a *barrakuda*, az *elkap* és a *cápa* szavak szó szerinti jelentése, azaz a HORGÁSZAT forrástartalma aktív. A céltartalom csak akkor válik aktívvá, amikor C egyértelműen kifejezi, hogy Bachmann metaforát használ, azaz

¹⁴ A példa Az üldözött című filmből (2014), John le Carré azonos című regényének adaptációjából származik (forgatókönyv: Andrew Bovell). Az elemzés szempontjából kifejezetten releváns részeket félkövérrel emeltem ki.

közbeszólásával B-t a metaforikus értelmezés irányába tereli, sőt kényszeríti. Ugyanakkor, miután B a nyelvi metaforát már elfogadta metaforaként, és ennek megfelelően értelmezte, aktívvá válik a céltartalom, a forrástartalom pedig eltűnik: B második megnyilatkozásában a *barrakuda* és a *bekapja a horgot* kifejezések elveszítik szó szerinti értelmezésüket, és már kizárólag csak az aktivált céltartalmat jellemző elemekként jelennek meg.

Az, hogy a nyelvi metaforában a forrástartalom inaktív, nem jelenti azt, hogy ne játszana szerepet a jelentésalkotásban. A fenti példa elemzése is azt mutatja, hogy egy tartalom aktiváltságának mértéke idővel változhat a kommunikáció és a jelentésalkotás folyamán. Ezen túlmenően, mint azt TOLCSVAI NAGY (2013: 136) CHAFE (1994) munkájára hivatkozva megállapítja, az aktiváltságnak különböző szintjei lehetnek. Úgy tűnik, hogy a jelentésalkotás kezdeti szakaszában csak a forrástartalom aktív, majd a folyamat előrehaladtával a céltartalom metaforikus értelmezése szempontjából releváns aspektusok kiválnak, végül pedig a metaforikus projekció lezárulta és a metaforikus értelmezés létrejötté után a forrástartalom egésze elveszíti aktív mivoltát.

A nyelvi metonímiák és metaforák a forrás- és a céltartalmat összekötő fogalmi kapcsolatok aktiválásának tekintetében is eltérést mutatnak. A nyelvi metonímiák egyetlen prominens kapcsolatot vagy mentális ösvényt aktiválnak (pl. RÉSZ–EGÉSZ, TARTÁLY–TARTALOM, ALKOTÓ–ALKOTÁS, HELY–INTÉZMÉNY stb.), míg a metaforák sokszor megfelelések egész sorát nyitják meg vagy hozzák létre, melyek közül egyesek aktívabbak lehetnek, mint mások, ily módon kiemelve és háttérbe szorítva bizonyos jelentéselemeket. Ennek eredményeképpen számos lehetséges metaforikus következtetés beindítása révén a metaforák kreatív módon bővíthetők, kidolgozhatók vagy specifikálhatók. A (31)-es példában a szakirodalomból jól ismert A GONDOLATOK ÉTELEK fogalmi metaforából kiindulva így válik a KREATÍV GONDOLKODÁS FŐZÉSSÉ, az ELME SÜTŐVÉ, az INTELLIGENCIA pedig 1000 WATTOS IZZÓVÁ.

7. Konklúzió

Gondolatmenetem abból a meglátásból indult ki, hogy a fogalmi metonímia rendkívül tág megközelítése magában hordja a fogalom parttalanná válásának veszélyét. Érvélem első lépésében pedig arra tettem javaslatot, hogy a metonímia jobb körülhatárolhatósága érdekében érdemes figyelembe venni a metonímia nyelvi megnyilvánulásainak nyelvi szinten is tetten érhető jellemzőit. Ennek megfelelően arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen kritériumok alapján határozható meg a nyelvi metonímia, és milyen meghatározó jellemzők segítségével határolható el egyéb rokon jelenségektől.

A kérdésre adott válaszom a következő definíció formájában foglalható össze. A nyelvi metonímia egy fogalmi metonimikus folyamatok által motivált

kifejezés, mely együttesen aktivál komplex mentális tartalmakat (a forrást, a célt és a kettő közötti kapcsolatot), miközben a céltartalom, valamint a cél- és a forrástartalom közötti kapcsolat nyelvi szinten nem jelenik meg explicit módon, illetve csak marginálisan vagy sematikusán jut kifejezésre.

A nyelvi metonímia mindkét említett tulajdonsága (az együttes aktiválás és az implicititás) egyaránt különböző fokozatokat mutat. A forrástartalom aktiváltságának mértéke összefüggésben áll az adott kifejezés konvencionalizáltságával: minél erősebben konvencionalizált egy metonimikus kifejezés, annál kevésbé aktív a forrástartalom a jelentésképzés szempontjából. Az egyes metonimikus kifejezések implicitiségének mértéke pedig szorosan összefügg a metonimikus értelmezés mellett szóló kontextuális támogatás mértékével. A legnagyobb fokú implicitiséget az illokúciós, a propozicionális és a kétszeresen igaz metonímiák mutatják, hiszen csak a tágabb kontextus fényében értelmezhetők metonimikusan. A prototipikus, lexikális szinten megjelenő metonímiák kevésbé implicitek, mivel metonimikus értelmezésüket közvetlen kontextusuk váltja ki. A grammatikai kategóriaváltással járó metonímiák implicitége még kisebb mértékű, annak köszönhetően, hogy a metonimikus együttes aktiválási folyamatot változások jellemzik a forráselem morfoszintaktikai viselkedésében is. Egyes metonimikus szóösszetételek és a deriváció révén képzett szavak ilyen tekintetben legfeljebb csak határesetnek tekinthetők, hiszen esetükben vagy megjelenik nyelvileg mind a forrás-, mind pedig a céltartalom, vagy egyszerűen explicit módon jelöltek.

Az együttes aktiválás és az implicititás tekintetében a nyelvi metonímia bizonyos esetekben jobban elkülöníthetővé válik az aktív zóna jelenségektől és a nyelvi metaforától. Az előbbieket esetében nem aktiválódnak komplex tartalmak, és a nem aktivált zónák is megjelennek explicit módon, míg az utóbbiak esetében a kifejezés metaforikus értelmezését követően a forrástartalom már nem aktív. Ezen túlmenően a nyelvi metaforák a forrás- és a céltartalom között nem egyetlen kapcsolatot aktiválnak, hanem számos megfelelés lehetőségét nyitják meg, melyek eltérő mértékben aktiválódhatnak. Implicitségük tekintetében abban térnek el a nyelvi metonímiáktól, hogy a céltartalmuk rendszerint nyelvileg is megjelenik a forrástartalom mellett egy adott szituáció nyelvi leképezésében. Fontos megjegyezni azonban, hogy az implicititás és az aktiváltság által mutatott eltérő fokozatok következtében a bizonytalan esetek nem zárhatók ki.

Végezetül kiemelő, hogy megközelítésem nem merőben új alternatíva, mely megkérdőjelezné a kognitív metonímiakutatás eddig elért eredményeit. A metonímia nyelvileg megnyilvánuló tulajdonságainak vizsgálatát előtérbe helyezve pusztán kiegészíteni kívánja az eddigi vizsgálatokat. A nyelvi és a fogalmi metonímia hangsúlyosabb megkülönböztetése a nyelvi metonímia említett jellemzőinek figyelembevételével úgy jelenthet kiutat a metonímia fogalmának esetleges parttalanná válásából, hogy mindeközben a fogalmi metonímia tágan

meghatározott, mindenütt tetten érhető fogalmi jelenséggént nem veszt jelentőségéből, míg a nyelvi metonímia szűkebb meghatározása olyan terminust biztosít, mely nyelvi jelenségek viszonylag jól körülhatárolható és többé-kevésbé homogén csoportját jelöli. Ez pedig azért is különösen fontos, mivel a fogalmi metonímia a nyelvész számára kizárólag a nyelvi metonímián keresztül vizsgálható, így előbbi empirikus tanulmányozására kifejezetten jótékonyan hathat az utóbbi pontosabb körülhatárolása.

Irodalom

- BARCELONA, ANTONIO szerk. 2000a. *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110894677>
- BARCELONA, ANTONIO 2000b. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In: BARCELONA, ANTONIO szerk., *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 31–58. <https://doi.org/10.1515/9783110894677.31>
- BARCELONA, ANTONIO 2002. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: An update. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 209–277. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.2.207>
- BARCELONA, ANTONIO 2003a. Metonymy in cognitive linguistics: An analysis and a few modest proposals. In: CUYCKENS, HUBERT–BERG, THOMAS–DIRVEN, RENÉ–PANTHER, KLAUS-UWE szerk., *Motivation in language: Studies in honor of Günter Radden*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 223–255. <https://doi.org/10.1075/cilt.243.15bar>
- BARCELONA, ANTONIO 2005. The multilevel operation of metonymy in grammar and discourse, with particular attention to metonymic chains. In: RUIZ DE MENDOZA IBAÑEZ, FRANCISCO JOSÉ–PEÑA CERVEL, M. SANDRA szerk., *Cognitive linguistics: Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 313–352. <https://doi.org/10.1515/9783110197716.4.313>
- BARCELONA, ANTONIO 2007. The role of metonymy in meaning at discourse level: A case study. In: RADDEN, GÜNTER–KÖPCKE, KLAUS-MICHAEL–BERG, THOMAS–SIEMUND, PETER szerk., *Aspects of meaning construction*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 51–75. <https://doi.org/10.1075/z.136.06bar>
- BARCELONA, ANTONIO 2008. The interaction of metonymy and metaphor in the meaning and form of ‘bahuvrihi’ compounds. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6/1: 208–281. <https://doi.org/10.1075/arcl.6.10bar>
- BARCELONA, ANTONIO 2009. Motivation of construction meaning and form: The roles of metonymy and inference. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L.–BARCELONA, ANTONIO szerk., *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 363–401. <https://doi.org/10.1075/hcp.25.22bar>

- BARCELONA, ANTONIO 2010. Metonymy in conceptualization, communication, language and truth. In: BURKHARDT, ARMIN–NERLICH, BRIGITTE szerk., *Tropical truth(s): The epistemology of metaphor and other tropes*. Berlin–New York, de Gruyter. 271–295. <https://doi.org/10.1515/9783110230215.271>
- BARCELONA, ANTONIO 2011a. Reviewing the properties and prototype structure of metonymy. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 7–57. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.02bar>
- BARCELONA, ANTONIO 2011b. The conceptual motivation of bahu-vrihi compounds in English and Spanish. In: BRDAR, MARIO–GRIES, STEFAN TH.–FUCHS, MILENA ŽIC szerk., *Cognitive linguistics: Convergence and expansion*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 151–178. <https://doi.org/10.1075/hcp.32.11bar>
- BASILIO, MARGARIDA 2009. The role of metonymy in word formation. Brazilian Portuguese agent noun constructions. In: PANTHER, KLAUS–UWE–THORNBURG, LINDA L.–BARCELONA, ANTONIO szerk., *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 99–109. <https://doi.org/10.1075/hcp.25.07bas>
- BENCZES RÉKA 2004a. On the analysability of English exocentric compounds. *Jezikoslovlje* 5: 1–21. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/48978> (2021. 03. 02.)
- BENCZES RÉKA 2004b. Analysing exocentric compounds in English. A case study for creativity. *Even Yearbook* 6: 11–19. URL: <http://seas3.elte.hu/even/2004/04be.pdf> (2021. 03. 02.)
- BENCZES RÉKA 2005a: Metaphor- and metonymy-based compounds in English. A cognitive linguistic approach. *Acta Linguistica Hungarica* 52/2–3: 173–198. <https://doi.org/10.1556/aling.52.2005.2-3.3>
- BENCZES RÉKA 2005b: Creative noun-noun compounds. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 3: 250–268. <https://doi.org/10.1075/arcl.3.13ben>
- BENCZES RÉKA 2006. *Creative compounding in English: The semantics of metaphorical and metonymical noun-noun combinations*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.19>
- BENCZES RÉKA 2011. Putting the notion of “domain” back into metonymy. Evidence from compounds. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 197–215. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.11ben>
- BENCZES RÉKA 2013. The role of alliteration and rhyme in novel metaphorical and metonymical compounds. *Metaphor and Symbol* 28/3: 167–184. <https://doi.org/10.1080/10926488.2013.797728>
- BRDAR, MARIO 2017. *Metonymy and word-formation: Their interactions and complementation*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
- BRDAR, MARIO–BRDAR-SZABÓ, RITA 2013. Some reflections on metonymy and word-formation. *Explorations in English Language and Linguistics* 1/1: 40–62. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/173902> (2021. 02. 02.)

- BRDAR, MARIO–BRDAR-SZABÓ, RITA 2014. Where does metonymy begin? Some comments on Janda (2011). *Cognitive Linguistics* 25/2: 313–340. <https://doi.org/10.1515/cog-2014-0013>
- CHAFE, WALLACE 1994. *Discourse, Consciousness and Time. The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- CROFT, WILLIAM 2002. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 161–205. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.2.161>
- CROFT, WILLIAM 2006. On explaining metonymy. Comment on Peirsman and Geeraerts’ “Metonymy as a prototypical category”. *Cognitive Linguistics* 17/3: 317–326. <https://doi.org/10.1515/COG.2006.008>
- DEIGNAN, ALICE 2005. *Metaphor and corpus linguistics*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/celcr.6>
- DIRVEN, RENÉ 2002. Metonymy and metaphor. Different mental strategies of conceptualisation. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 75–111. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.1.75>
- DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk. 2002. *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110219197>
- DOBROVOL’SKIJ, DMITRIJ 2007. Cognitive approaches to idiom analysis. In: BURGER, HARALD–DOBROVOL’SKIJ, DMITRIJ–KÜHN, PETER–NORRICK, NEAL R. szerk., *Phraseologie / Phraseology. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / An international handbook of contemporary research 2*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 789–818. <https://doi.org/10.1515/9783110190762.789>
- FASS, DAN 1988. Metonymy and metaphor: What’s the difference? *COLING ’88: Proceedings of the 12th Conference on Computational Linguistics 1*: 177–181. <https://doi.org/10.3115/991635.991671>
- FASS, DAN 1991. met*: A method for discriminating metonymy and metaphor by computer. *Computational Linguistics* 17/1: 49–90. URL: <https://www.aclweb.org/anthology/J91-1003.pdf> (2021. március 2.)
- FASS, DAN 1997. *Processing metonymy and metaphor*. Westport, Connecticut, Ablex Publishing.
- FU, XITAO 2012. *Metonymy at the interface of cognition and communication: Metonymy in mind, language, and dialogic conversation*. Saarbrücken, Lambert Academic Publishing.
- GEERAERTS, DIRK 2002. The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 435–465. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.3.435>
- GEERAERTS, DIRK–PEIRSMAN, YVES 2011. Zones, facets, and prototype-based metonymy. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBAÑEZ, FRANCISCO

- JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins. 89–102. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.05gee>
- GOOSSENS, LOUIS 2002. Metaphonymy: the interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 349–378. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.3.349>
- GRADY, JOSEPH 1997. THEORIES ARE BUILDINGS revisited. *Cognitive Linguistics* 8/4: 267–290. <https://doi.org/10.1515/cogl.1997.8.4.267>
- JÄKEL, OLAF 1999. Metonymy in onomastics. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 211–229. <https://doi.org/10.1075/hcp.4.12jak>
- JANDA, LAURA A. 2011. Metonymy in word-formation. *Cognitive Linguistics* 22/2: 359–392. <https://doi.org/10.1515/cogl.2011.014>
- JANDA, LAURA A. 2014. Metonymy and word-formation revisited. *Cognitive Linguistics* 25/2: 341–349. <https://doi.org/10.1515/cog-2014-0008>
- KOCH, PETER 1999. Frame and contiguity: On the cognitive bases of metonymy and certain types of word formation. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 139–167. <https://doi.org/10.1075/hcp.4.09koc>
- KOCH, PETER 2004. Metonymy between pragmatics, reference, and diachrony. In: *metaphorik.de 07/2004*: 6–54. URL: https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/07_2004_koch.pdf (2020. 01. 30.)
- KOCSÁNY PIROSKA 2006. A (kognitív) metonímia körül. In: SZATHMÁRI, ISTVÁN szerk., *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Budapest, Tinta. 99–111.
- KUCZOK, MARCIN 2011. The interaction of metaphor and metonymy in noun-to-verb conversion. In: BIERWIAZONEK, BOGUSŁAW–CETNAROWSKA, BOŻENA–TURULA, ANNA szerk., *Syntax in Cognitive Grammar*. Częstochowa, Wyższa Szkoła Lingwistyczna. 41–54.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors we live by*. Chicago, The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York, Basic Books.
- LANGACKER, RONALD W. 1984. Active zones. In: BRUGMAN, CLAUDIA és mtsai szerk., *Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley, Berkeley Linguistic Society, University of California. 172–188. <https://doi.org/10.3765/bls.v10i0.3175>
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110857733>
- LANGACKER, RONALD W. 1993. Reference point constructions. *Cognitive Linguistics* 4/1: 1–38. <https://doi.org/10.1515/cogl.1993.4.1.1>

- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110800524>
- LANGACKER, RONALD W. 2009a. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110214369>
- LANGACKER, RONALD W. 2009b. Metonymic grammar. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L.–BARCELONA, ANTONIO szerk., *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 45–71. <https://doi.org/10.1075/hcp.25.04lan>
- PANTHER, KLAUS-UWE 2005. The role of conceptual metonymy in meaning construction. In: RUIZ DE MENDOZA IBAÑEZ, FRANCISCO JOSÉ–PEÑA CERVEL, M. SANDRA szerk., *Cognitive linguistics: Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 353–386. <https://doi.org/10.1515/9783110197716.4.353>
- PANTHER, KLAUS-UWE 2013. 15 Fragen über Metaphernforschung an Klaus-Uwe Panther. *metaphorik.de* 23/2013: 53–58. URL: http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/23_2013_panther.pdf (2021. 01. 30.)
- PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk. 1999. *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.4>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. 1999. The potentiality for actuality metonymy in English and Hungarian. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 333–357. <https://doi.org/10.1075/hcp.4.19pan>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. 2002. The roles of metaphor and metonymy in English -er nominals. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 279–318. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.2.279>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. szerk. 2003a. *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.113>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. 2003b. Metonymies as natural inference and activation schemas: The case of dependent clauses as independent speech acts. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. szerk., *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 127–147. <https://doi.org/10.1075/pbns.113.10pan>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. 2003c. Introduction: On the nature of conceptual metonymy. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. szerk., *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 1–20. <https://doi.org/10.1075/pbns.113.03pan>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. 2004. The role of conceptual metonymy in meaning construction. *metaphorik.de* 6/2004: 91–116. URL: http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/06_2004_pantherthornburg.pdf (2021. 01. 30.)

- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. 2007. Metonymy. In: GEEREARTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. New York, Oxford University Press. 236–263. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0010>
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L.–BARCELONA, ANTONIO szerk. 2009. *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.25>
- PARADIS, CARITA 2004. Where does metonymy stop? Senses facets, and active zones. *Metaphor and symbol* 4/19: 245–264. https://doi.org/10.1207/s15327868ms1904_1
- PARADIS, CARITA 2011. Metonymization: A key mechanism in semantic change. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 61–87. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.04par>
- PEIRSMAN, YVES–GEERAERTS, DIRK 2006a. Metonymy as a prototypical category. *Cognitive Linguistics* 17/3: 269–316. <https://doi.org/10.1515/COG.2006.007>
- PEIRSMAN, YVES–GEERAERTS, DIRK 2006b. Don't let metonymy be misunderstood: An answer to Croft. *Cognitive Linguistics* 17/3: 227–335. <https://doi.org/10.1515/COG.2006.009>
- PUSTEJOVSKY, JAMES 1991. The generative lexicon. *Computational Linguistics* 17/4: 409–441. URL: <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.5555/176321.176324> (2021. 03. 02.)
- PUSTEJOVSKY, JAMES 1995. *The generative lexicon*. Cambridge, Mass.–London, England, The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/3225.001.0001>
- RADDEN, GÜNTER 2002. How metonymic are metaphors? In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 407–434. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.3.407>
- RADDEN, GÜNTER 2005. The ubiquity of metonymy. In: OTAL CAMPO, JOSÉ LUIS–FERRANDO, NAVARRO I.–FORTUÑO, BEGOÑA B. szerk., *Cognitive and discourse approaches to metaphor and metonymy*. Castelló de la Plana, Universitat Jaume I. 11–28.
- RADDEN, GÜNTER–DIRVEN, RENÉ 2007. *Cognitive English grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/clip.2>
- RADDEN, GÜNTER–KÖVECSES ZOLTÁN 1999. Towards a theory of metonymy. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 17–61. <https://doi.org/10.1075/hcp.4.03rad>
- REDDY, MICHAEL J. 1993. The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. In: Ortony, Andrew szerk., *Metaphor and thought*. Második kiadás. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173865.012>
- RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ 1999. *Introducción a la teoría cognitiva de la metonimia*. Granada, Método Ediciones.

- RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ 2011. Metonymy and cognitive operations. In: BENCZES, RÉKA–BARCELONA, ANTONIO–RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ szerk., *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 103–123. <https://doi.org/10.1075/hcp.28.06rui>
- RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ–DÍEZ VELASCO, OLGA ISABEL 2002. Patterns of conceptual interaction. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 489–532. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.4.489>
- RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO JOSÉ–PÉREZ HERNÁNDEZ, LORENA 2003. Cognitive operations and pragmatic implication. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LINDA L. szerk., *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 23–50. <https://doi.org/10.1075/pbns.113.05rui>
- SKIRL, HELGE–SCHWARZ-FRIESEL, MONIKA 2013. *Metapher*. Második kiadás. Heidelberg, Winter.
- TAYLOR, JOHN R. 1995. *Linguistic categorization*. Második kiadás. Oxford, Clarendon Press.
- TENDAHL, MARKUS 2009. *A hybrid theory of metaphor: Relevance theory and cognitive linguistics*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230244313>
- THORNBURG, LINDA L.–PANTHER, KLAUS-UWE 1997. Speech act metonymies. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS–REDEKER, GISELA–WAUGH, LINDA R. szerk., *Discourse and perspectives in cognitive linguistics*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 205–219. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.14tho>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TÓTH MÁTÉ 2018. *Linguistic metonymy: Implicitness and co-activation of mental content*. Berlin, Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b14806>
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS–DASHER, RICHARD B. 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486500>
- WARREN, BEATRICE 1999. Aspects of referential metonymy. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk., *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 121–135. <https://doi.org/10.1075/hcp.4.07war>
- WARREN, BEATRICE 2002. An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor. In: DIRVEN, RENÉ–PÖRINGS, RALF szerk., *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 113–130. <https://doi.org/10.1515/9783110219197.1.113>
- WARREN, BEATRICE 2004. Anaphoric pronouns of metonymic expressions. In: *metaphorik.de 7/2004*: 105–114. URL: http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/07_2004_warren.pdf (2021. 01. 30.)
- WARREN, BEATRICE 2006. *Referential metonymy*. Stockholm, Almqvist and Wiksell International. URL: <https://portal.research.lu.se/portal/files/4481558/1270220.pdf> (2021. 03. 02.)

YOON, JIYOUNG 2013. Productivity of Spanish verb-noun compounds. In: GONZÁLVEZ-GARCÍA, FRANCISCO-PEÑA CERVEL, MARÍA SANDRA-PÉREZ HERNÁNDEZ, LORENA szerk., *Metaphor and metonymy revisited beyond the contemporary theory of metaphor. Recent developments and applications*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 85–108. <https://doi.org/10.1075/rcl.9.1.05yoo>

A példák forrásai

Agymenők 8. évad 14. epizód.

Az üldözött, 2014, forgatókönyv: Andrew Bovell, John le Carré azonos című regénye alapján.

Bűnös Chicago 1. évad, 14. epizód.

Gárdonyi Géza 1959. *Egri csillagok*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.

Updike, John 2018. *Nyúlcipő*. Fordító: Gy. Horváth László. Budapest, 21. Század Kiadó.

The possibilities of delimiting linguistic metonymy

The starting point of present paper is that the broad notion of conceptual metonymy runs the risk of becoming vacuous. In order to avoid this risk, I propose a narrower notion of linguistic metonymy, according to which linguistic metonymies co-active a referential complex consisting of the target and the source content, as well as the relationship between the two so that only the source content is expressed linguistically in an explicit form. Furthermore, I try to show how this narrower notion may prove to be helpful in delimiting linguistic metonymy against related phenomena, in particular against active zone phenomena and linguistic metaphors.

Keywords: metonymy, linguistic metonymy, conceptual metonymy, active zones, metaphor, implicitness, activation

Tóth Máté

ORCID: 0000-0003-1245-1039

Debreceni Egyetem

toth.mate@arts.unideb.hu

A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai*

BÁBA BARBARA

1. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás kronológiai és területi jellemzőiről a korábbi szakirodalomban jobbra csak bizonytalan utalásokat találunk, a jelenség részletes nyelvjárástörténeti és hangtörténeti elemzése azonban — annak problematikus volta miatt — rendre elmaradt. Írásomban az *i ~ é* szembenállás területi sajátosságainak feltárásával kapcsolatos problémákat, nehézségeket járom körül, s igyekszem ehhez kapcsolódóan az ómagyar kori hangtani nyelvjárási jelenségekre vonatkozó, általában is érvényes tanulságokat megfogalmazni.

2. Az *i ~ é* szembenállást mutató lexémárokat nem könnyű azonosítani. Ennek egyfelől az — a korszakra általánosan jellemző — helyesírási következetlenség az oka, ami az *i* és *é* hangoknak a megfelelő rövid hangokéval megegyező jelölésében nyilvánul meg (KOROMPAY 2003: 289). A korai ómagyar kori *e, i, y* betűkkel jelölt adatok kvantitásának megítélésében ezért csupán azok későbbi hosszúságára, a mai többeli váltakozásokra és az egyes lexémák etimológiájára támaszkodhatunk (BÁRCZI 1958: 62, BENKŐ 1980: 116, 117, E. ABAFFY 2003: 331). Ennek az eljárásnak pedig szükségszerűen az a következménye, hogy bizonyos lexémák hangalakjának a változási folyamatait nem tudjuk megnyugtatóan felderíteni. Különösen erősen jellemzi ez a bizonytalanság a nyíltabbá válás által is érintett *i ~ ē* hangpár megnyúlásának rekonstruálását.

Az *i ~ é* szembenállás megragadásának nehézsége másfelől egy másik helyesírástörténeti problémából adódik, abból tudniillik, hogy az *i* (vagy az annak megfelelő *y*) az *ē* és talán az *é* hang lejegyzésére is használatos volt az egyes nyelvelmékekben (KOROMPAY 2003: 288, lásd erről bővebben BÁBA 2018). Felmerül tehát a kérdés, hogy az *i*-vel, *y*-nal írott adatok mögött valóban *i*-ző változatokat kell-e feltételeznünk, vagy pedig a helyesírás konzervativizmusának és egyfajta rendszerkényszernek az érvényesülése áll a jelölésmód hátterében (lásd ehhez BENKŐ 1980: 89–121).

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek területi sajátosságainak leírása a fentiekén túl azért is különösen problematikus, mert e különbségek mögött történeti tekintetben általában nem egynemű jelenségek húzódnak meg, hanem igen gyakran különböző jellegű hangváltozási folyamatokra mennek vissza. A nyelvtörténeti szempontból összetett jelenségek pedig természetesen területileg sem alkotnak többnyire összefüggő tömböt; hanem különböző időpontokban, különböző gócékból kiinduló, gyakran egymást átfedő jelenségnyalábokként tűnnek fel (vö. BENKŐ 1957: 74, 75, 76).

A más-más folyamatok eredményeként létrejött azonos hangalaki formák nyelvtörténeti felfejtése sok esetben szinte lehetetlen, ezért egymástól határozottan elkülönülő változástípusokról legfeljebb csak elvi szinten beszélhetünk. Ez egyrészt abból adódik, hogy egy-egy hangalak kapcsán nemegyszer többféle keletkezési-változási folyamat lehetőségével is számolhatunk, és másrészt ráadásul ezek a különböző folyamatok akár egymás hatását is erősíthették. Nyelvtörténeti szempontból ilyen heterogén jelenségnek tekinthető — több más ómagyar kori hangalaki kettősség mellett — a korai ómagyar korra visszamenő *i ~ é* szembenállás is. Ez a kettősség ugyanis BENKŐ LORÁND szerint a korábbi *é-k* zártabbá válása (pl. *szép* > *szíp*), a diftongusok kétirányú monoftongizációja (pl. *keik* > *kék ~ kík*) és a nyíltabbá válásból keletkezett *i ~ ě* hangpár nyúlása (pl. *szegin* > *szegĕn* > *szegíny ~ szegény*) következtében egyaránt létrejöhetett (BENKŐ 1957: 75, BÁRCZI 1967/2002: 154, 169–170, E. ABAFFY 2003: 606, JUHÁSZ 2018: 328–329).

Ebből adódóan a jelenség tárgyalásakor többféle változási iránnyal kell számolnunk, s minthogy ezek meghatározásához nincsenek egzakt fogódzóink, ezen a téren leginkább csak a valószínűség különböző fokán álló feltevéseket fogalmazhatunk meg a konkrét vizsgálataink során is. Az *i ~ é* szembenállást az alábbiakban a korai ómagyar kor helynevei alapján készült hang- és helyesírás-történeti adatbázisra támaszkodva végzem el. E szócsoporthoz kiemelt szerepét a hangtörténeti vizsgálatokban nemcsak a korszak forrásadottságai indokolják — az tudniillik, hogy a helynevek tömegesen maradtak fenn a szórványemlékekben —, hanem emellett az is, hogy időhöz és helyhez kötésük többnyire nagy pontossággal elvégezhető.

3. Megítélésem szerint a legfontosabb támpontok az alábbiak lehetnek.

3.1. A helynevek a magyar nyelvben alakulhattak közszoói előzményből, személynévből, és lehetnek más nyelvekből származó jövevénynevek is. Amennyiben a helynév alapjául szolgáló nyelvi elemnek (közszoónak, személynévnek, szláv, német stb. helynévnek) az adatai a korábbi forrásokban túlnyomórészt *e*-vel vannak jelölve (illetve az etimológiai előzmény nyíltabb hangzású lehetett), az *i*-vel, *y*-nal jelölt (többnyire később feltűnő) helynévi adatok kapcsán a zártabbá válást valószínűsíthetjük. De természetesen azzal a lehetőséggel ez esetben

is számolnunk kell, hogy az *i* ~ *y*-os adatok bizonyos esetekben csak helyesírási sajátosságot tükröznek, s mögöttük *ě* hangérték rejlik.

Az Abaúj vármegyei *Perény* településnévről például tudjuk, hogy pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szláv eredetű személynévi megfelelők (vö. szb.-hv. *Prven* szn.) alapján a magyar nyelvi elsődleges alapalakról is a második szótagi nyíltabb magánhangzós (*é*-s) ejtést feltételezhetjük. A helynév korai adatai ezt támasztják alá (1220/1550, 1260, 1327, 1334: *Puruen*, v., [1272–1290], 1317, 1327, 1332, 1332–1335/PR.: *Peruen*, 1295/1346/1401, 1296>1364, 1312/1314/1323, 1330, 1331, 1333: *Perwen*, t., v., 1296>1364, 1317>1416, [1318 k.], 1319, 1321/1325>1393, 1321/1373/XVIII., 1327, 1328, 1328/1348, 1329, 1329/393, 1338: *Peren*, t., 1316: *Purwen*, 1332/1830: *Perven*, KMHsz. 1: 222). Az *i*-vel, *y*-nal írott formák kisebb számban és később, leginkább a 14. században bukkannak fel (pl. 1299, 1322>1340, 1325, 1330, 1332: *Peryn*, 1305: *Puruin*, 1311: *Purín*, 1318: *Purwyn*, 1329: *Pirin*, 1329/1335: *Perim*, 1330: *Puryn*, KMHsz. 1: 222).¹

Végso soron kétségkívül közszoí alapszóból alakult helynéven látjuk ugyan-ezt a jelenséget például a Beszterce vidéki *Péntek* településnév (1332–1336/PR.: *Pintuk* ~ *Pyntuk*, KMHsz. 1: 221) esetében (a név ugyanakkor közvetlenül egy *Péntek* személynévre is visszamehet, vö. ÁSz.). A helynév alapjául szolgáló *péntek* köznév feltehető forrása valamely déli szláv nyelv, vö. pl. szb.-hv. *pétak*, szln. *pétek*, blg. *pétrak* (TESz., Kniezsa 1955: 413).

Szláv jövevénynév esetében tapasztalunk hasonló relációkat az *Eszék* településnév hangalakjában. Az *Eszék* helynév déli szláv eredetű, s mind a megfelelő szerbhorvát előzmény (vö. szb.-hv. *Ösek* ~ *Ösijek*, FNESz.), mind a helynév korai adatai (1196>1454, 1330, 1332–1335/PR.: *Ezeek*, *Essek*, KMHsz.: 1: 93) az eredeti nyíltabb ejtést valószínűsítik. Az egyetlen *y*-nal írt, s ez alapján talán zártabb ejtést tükrözö adat csak a 14. században bukkan fel (1339: *Ezyk*, KMHsz. 1: 93).

3.2. Az *i* ~ *é* szembenállás kialakulásának egy további forrása az illabiális utótagú (*ei*) diftongusok kétirányú monoftongizációja (pl. *Kékegy* [1290 k.]: *Keykug*, [1292–1297]: *Kykug*, 1332–1335/PR.: *Kykugh*, 1383: *Kekegh*, KMHsz. 1: 148, Baranya vm., *Bény* 1262: *Beyn*, 1273/1356: *Ben*, [1254–1259]/1398: *Been*, 1320/1633: *Bin*, +1135/1262/1566: *Byn* (Esztergom vm., Gy. 2: 227). E nevekben a diftongus egykori meglétét az *ey* írásmódú alakok valószínűsítik. *Bény* esetében a hosszú magánhangzót betűkettőzés is jelzi. Ezeknek a neveknek a változási folyamatait azonban azért nehéz megítélni, mert adott esetben nemcsak azt tehetjük

¹ Ehhez hasonló változási irányt feltételezhetünk például a *Bökény*, *Etény* vagy a *Kenéz* helynevek esetében, amelyek szintén pusztá személynévből keletkeztek magyar névadással: *Bökény* 1296/1393: *Bukyn* ~ 1289: *Buken* (Zala vm., Cs. 3: 38, ÁSz.), vö. 1111: *Buquen* szn. (FNESz., ÁSz.); *Etény* 1266: *Etyn* ~ 1276 P.: *Ethen* (Gy. 1: 895, Csongrád vm., ma Hetényegyháza), vö. 1180 k.: *Heten* szn. (FNESz., ÁSz.); *Kenéz* 1237/1484: *Kyniz* ~ 1323: *Kenez* (Cs. 2: 763, FNESz., Vas vm.), vö. 1267: *Kenez* szn. (FNESz., ÁSz.).

fel, hogy a diftongusos formából *i*-ző és *é*-ző változatok alakultak ki, hanem akár azt is, hogy a diftongusos formából létrejött *é*-ző alak vált később zártabbá.

3.3. Ha valamely, *é*-t tartalmazó helynév előzményének (közszónak, személynévnek, idegen nyelvbeli helynévnek) az adatai nagyrészt *i*-vel, illetve *y*-nal vannak jelölve, felmerülhet a gyanú, hogy a névben az *i* > *é* változás következett be. Az ide vonható nevek jellemzői viszont azt sejtetik, hogy esetükben nem pusztán hangtani változásról lehet szó.

Bizonyos *i*-ző adatok koraisága ugyanis azzal is összefüggésben állhat, hogy a szlávban gyakori *-in* képző a magyarban a többi *-ány/-ény* végű településnév hatására *-ény* végződésűvé alakult, például szl. *Sajtin* > m. *Sajtény* (vö. BÉNYEI 2012: 106–107). Ezzel számolhatunk továbbá *Lébény* és *Trencsén* esetében is, amint ezt az adatokból láthatjuk (1267: *Liben* ~ 1208: *Libin*, *Libyn*, Cs. 3: 683, vö. cseh *Libín* hn., le. *Lubin* hn., FNESz.; 1208: *Trincin* ~ 1243: *Trenchen*, FN. 79, *Trencsén* vm.).² Márpedig ez a változási folyamat az itt tárgyalt nevek esetében tulajdonképpen szláv nyelvi alakok magyar nyelvi adaptációjára utal, ami az *i*-vel, illetve *y*-nal jelölt adatokra nézve azok magyar névrendszerhez való tartozását (vagy a bennük lejegyzett *i*, illetve *y* betűk *i* hangértékét), s egyúttal az *i* ~ *é* szembenállás azonos nyelvhasználói körben való meglétét kétségesse teszi.

3.4. A változások lezajlásának megítélésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá azt a körülményt sem, hogy az előzményül szolgáló nyelvi elem (közszo vagy személynév) gyakran maga is adathozható *i*-vel, *y*-nal és *e*-vel is írva, pl. *Herény* 1263: *Herin* ~ 1271: *Heren* (Cs. 2: 755, Vas vm.), vö. *1271/1273: *Heren*, *1295/1295: *Herin* szn. (ÁSz., FNESz.); *Szécsény* 1346: *Zychyn* ~ 1386: *Zechen* (Cs. 2: 795, Vas vm., ma Vasszécseny), vö. 1138/1329: *Scecen*, 1237–1240: *Scechyn*, 1292–1297: *Zechyn* szn. (ÁSz., FNESz.); *Gyümölcsényes* +1214: *Gumulsinus* (HA. 4: 58), vö. 1296/1313: *gymilchyn*, a. (HA. 4: 58), 1332: *Gumulchynbukur*, dum. (HA. 4: 47), 1255: *gymulchen*, a. (KMHsz. 1: 119), 1313: *Gyumulchen*, dum. (KMHsz. 1: 119; vö. **jemilčen*, WOT.). Ez persze természetes is, mivel a beszélők számára a megfelelő személynévek, helynevek és közszavak etimológiai összetartozása világos volt, és ezáltal az ejtésük is hasonló lehetett.

4. Az ómagyar kori *i* ~ *é* kettősség elemzésében mutatkozó nehézségek minden bizonnyal szerepet játszanak abban, hogy BENKŐ LORÁND a szembenállás területi sajátosságainak meghatározásában óvatosan fogalmaz annak ellenére, hogy korai nyelvemlékeinkből számos példát idéz ő maga is a nyelvjárási kettősség

² Ez a sajátosság pedig a többi *i* ~ *é* szembenállást mutató adat között nagy számban jelen lévő *-ény* végződésű névre is felhívja a figyelmet: felmerülhet ugyanis ezek nagy arányú jelenléte miatt, hogy a szembenállást az *-ény* végződés analógiás hatása is fokozza. Kérdéses ugyanakkor, hogy a képzőt mikortól lehet *-ány/-ény* alakúnak tekinteni, mivel annak magánhangzója eredetileg a tőként álló lexéma utolsó magánhangzója, illetve tővéghangzója volt, amihez az *-ny* képző kapcsolódott.

jelenlétére. Ebből „a nagyszámú, de meglehetősen kuszált nyelvi anyagból többkevesebb biztossággal bontakozik ki” véleménye szerint az, hogy az ómagyar korban a nyelvjárástípusok többségében az *é*-zés volt az uralkodó tendencia, az észak- és nyugat-dunántúli, valamint a nyírségi-szamosháti területeken azonban *í*-ző góccokat feltételezhetünk (1957: 75). Ezt mutatják ugyanis a kései ómagyar kori és a későbbi évszázadok forrásainak, így például a Szalkai glosszáknak (1490: *ydes, myrgewel* stb., BENKŐ 1957: 75), a Soproni leveleknek (1588: *leghyñt, azýrt*, 1598: *wigire, tórwint*, BENKŐ 1957: 89) és a Szatmári iratoknak (1567: *meg tekintuin, liuin*, 1579: *menediketh, mikippen* stb., BENKŐ 1957: 90) az *í*-ző adatai. Ugyancsak a keleti területek 16. századi *í*-zéséről vall a Bihar megyei Halábori Bertalan által másolt Döbrentei-kódex (1508: *mirhetlen, lilek, itilni*, DöbrK. 153, 157), a Szatmár megyei Szinyérváralján született Erdősi Sylvester János-féle Újtestamentum-fordítás (1541: *nipnek, righen, ighirt*, E. ABAFFY 2003: 606) és Grammatika (1539: *iecczifit, feijr*, GH. 36, 112), valamint a két Telegdynek Bihar–Szabolcs–Szatmárra lokalizálható nyelve (1589: *Iltesse, egisigben, kultik*) (PAPP 1963: 144–148, E. ABAFFY 2003: 606).

5. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülő, a korai ómagyar kori helynévi adatokra támaszkodó hang- és helyesírás-történeti adatbázis³ több mint ezer korai ómagyar kori, az *í* ~ *é* szembenállás körébe vonható adatot tartalmaz. Ez a nyelvi anyag a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolja azt a BENKŐ által a kései ómagyar korra tett megállapítását, hogy az *é*-zés a nyelvjárástípusok zömében domináns lehetett az *í*-zéssel szemben, ám az *í*-ző jellegű nyugati és keleti gócpontokat egyelőre igazolni nem tudjuk, mivel ezekről a területekről még több megye névanyaga hiányzik. Az *í* ~ *é* szembenállás vizsgálatához ezért ezen az adatbázison túl további forrásként CSÁNKI DEZSŐ⁴ és FEKETE NAGY ANTAL Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs., FN.) című munkáját, NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései című művét (1997), valamint ORTVAY TIVADAR Magyarország régi vízrajza a

³ Az adatbázis a következő területekről tartalmaz névadatokat: Abaúj, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád, Csongrád, Doboka, erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör, Győr, Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő, Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest, Pilis vármegye.

⁴ Hozzá kell tennünk azonban, hogy az általa eredetiben fennmaradt oklevelekként feltüntetett diplomák más forrásokban gyakran csak másolt oklevelekként vannak megjelölve. A *Bökény* település nevét tartalmazó, 1296-ból származó diploma például CSÁNKI művében eredeti oklevélként jelenik meg, FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára viszont másolt oklevélként tünteti fel ugyanezt (1296: *Bukyn*, Cs. 3: 38, Zala vm., 1296/1393: *Bukyn*, ÁSz.). Mindkét szerző a ZalaOkl. forrásra hivatkozva közli az adatot, ahol a következőket olvashatjuk: „A zalavári conventnek «Georgius filius Johannis de Rayk» részére 1393-ban készült átiratából; melynek eredetije megvan a Rajky cs. Itárában.” (ZalaOkl. 1: 113).

XIII-ik század végéig című munkáját (1882) használtam fel. Erre az adatállományra (mintegy 1500 *i ~ é* szembenállást mutató nyelvi elemre) támaszkodva a következőkben e jelenség területi sajátosságairól igyekszem néhány megfigyelést tenni.

5.1. A nyugat-dunántúli régió ómagyar kori *i ~ é* szembenállásáról vallott elképzelések az adatok alapján részben a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolódni látszanak. Ezen a területen ugyanis már a 13. században felbukkannak olyan *i*-vel, *y*-nal és *e*-vel jelölt adatok, amelyek alapján az *i ~ é* kettősség kibontakozásának lehetőségét feltételezhetjük, például *Körtvély* 1266/1269: *Kurtuil ~ 1208/1359: Kurtuel* (Gy. 4: 155, Moson vm.), *Réti* 1210: *Rethi ~ 1291/1295: Ryty* (Gy. 2: 621, Győr vm.), *Legénytő* 1230: *Leginthov ~ 1240: Legentou* (Cs. 3: 682, Moson vm.), *Széplak* 1262: *Syplak (Scyplak) ~ 1313: Sceplok* (Cs. 3: 632, Sopron vm.), *Hidegséd* 1274: *Hydegysd ~ 1281: Hydegshed* (Cs. 3: 610, Sopron vm.), *Hídvég* 1280: *Hyduig ~ 1265: Hydwegh* (Cs. 2: 756, Vas vm.), *Hölgysz* 1290: *Hyulgyz ~ 1425: Helges* (Cs. 2: 757, Vas vm.), *Ecsér* 1236: *Echyr ~ 1082: Echer* (Zala vm., Cs. 3: 48).

Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a korai ómagyar kori adatok alapján a terjedés góciának kijelölésére nem vállalkozhatunk, mivel olyan 13. századi adatokat, amelyek az *i ~ é* kettősség egykori meglétére utalhatnak, a nyelvterület más részeiről is bőséggel idézhetünk.

Ezt a kettősséget feltételezhetjük számos személynévi (pl. *Bél* 1274: *Byl ~ 1300: Beel*, Gy. 3: 179, Hont vm.; *Dezsér* 1208: *desir ~ 1352: Deser*, FN. 108, 109, Trencsén vm.; *Edelény* 1283: *Edelin ~ 1435: Edelen*, Cs. 1: 165, Szepes vm.; *Perény* 1299: *Peryn ~ 1260: Puruen*, KMHsz. 1: 222, Abaúj vm.; *Etény* 1266: *Etyen ~ 1276 P.: Ethen*, Gy. 1: 895, Csongrád vm., ma Hetényegyháza; *Hetény* 1258: *Hetyn ~ 1223: Heten*, Gy. 3: 421, Komárom vm.; *Kereskény* 1240: *Keryskyn ~ 1289: Keresken*, Gy. 4: 414, Nyitra vm.; *Réva* 1254: *Reva ~ Ryua*, Cs. 2: 252, Szerém vm.; *Szebegény* 1280: *Zebegin ~ 1280: Zebegén*, KMHsz. 1: 250, Baranya vm.; *Zéla* 1292: *Zyla ~ [1309–1313]: Zela*, Gy. 4: 489, Nyitra vm.), nemzetség- vagy törzsnévi eredetű helynév adatai alapján (pl. *Vezekény* 1240: *Vezekyn ~ 1269: Wezeken*, KMHsz. 1: 299, Bars vm.; *Alkér* 1272: *Olkyr ~ 1274/1399: Olker*, Gy. 2: 481, Gömör vm.; *Tétény* [1257–1259]: *Tetyn ~ 1228/1488: Thethen*, Gy. 4: 577, Pest vm.) (az etimológiákhoz lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit).

Az *i ~ é* szembenállást tükrözhetik emellett sok közszoói eredetű helynév adatai is (pl. *bérc* 1296: *birch ~ 1238/1296–1301: beerch*, HA. 2: 29, erdélyi Fehér vm. alsó része; [1265]/1265: *byrch ~ 1295: berch*, HA. 3: 23, Heves vm.; 1227: *birch ~ berc*, HA. 4: 43, Nógrád vm.; *Gyümölcsényes* +1214: *Gumulsinus*, HA. 4: 58, Nyitra vm.; *Fehér-patak* 1291: *Feyrpatak*, Ortway 1: 311, Szepes vm.; *Hadrév* 1270: *Hodryv ~ 1339: Hodrew*, Cs. 5: 707, Torda vm.; *Hegyréve* 1214: *Hegyriue*,

Ortvay 1: 369, Ung vm.; *Fehér-tó* 1256: *Feyrthow*, Ortvay 1: 311, Torontál vm.; *Kékegy* [1292–1297]: *Kykug* ~ 1383: *Kekegh*, KMHsz. 1: 148, Baranya vm.; *Hidvége* 1287: *Hydwyge*, KMHsz. 1: 129, Baranya vm.).

A fentiek mellett a jövevénynevek között is találunk olyan adatokat, amelyek az *i* ~ *é* szembenállás körébe vonhatók (pl. *Nemcsény* 1284: *Nimchin* ~ 1258> 1382: *Nempchen*, KMHsz. 1: 199, Bars vm.; *Szebelléb* 1291: *Zeebhelyb* ~ 1156: *Scebechleb*, Gy. 3: 249, Hont vm.).

A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy a magyar nyelvterület északi (pl. Gömör, Abaúj, Nógrád, Szepes vm.), keleti (pl. erdélyi Fehér, Torda vm.) és déli területeiről (pl. Baranya, Szerém vm.) is idézhetünk a jelenségre példákat.

5.2. Az *i*-zés másik terjedési gócnak tartott nyírségi–szamosháti területeken (például Szabolcs vármegyében) ezzel szemben többnyire csak a 14. század második felében bukkannak fel az *i* ~ *é* szembenállást sejtető adatok, például *Tuzsér* (1354: *Tusyr* ~ 1345: *Geustusera*, 1387: *Twsyr*, Cs. 1: 528) és *Körtvélyestelek* (1374: *Kurthwylestelek*, NÉMETH 1997: 115) települések nevében (vö. N. FODOR 2008: 147). Szatmár megyéből ehhez hasonlóan idézhetünk *i*-ző formára utaló, *y*-nal írt adatokat ugyanebből az időszakból, így például *Majtény* (1387: *Mahtyn* ~ 1348: *Mothen*, Cs. 1: 468), *Namény* (1357: *Nomyn* ~ 1325: *Nomen*, NÉMETH 2008: 197) és *Penészlek* (1327: *Pelyznuk* ~ 1367: *Peleznek*, NÉMETH 2008: 224) településnevek mutatnak ilyen sajátosságot, *Géc* település neve pedig — az utóbbi példához hasonlóan — már valamivel korábban megjelenik *y*-nal írt formában (1316: *Gych* ~ 1280: *Gech*, NÉMETH 2008: 95).

Ezek az adatok azonban nem lehetnek alkalmasak önmagukban arra, hogy a terjedés nyírségi–szamosháti gócat általuk feltételezzük, mivel ebben az időszakban már a nyelvterület minden részén találunk e körbe tartozó példákat.

Az *i* ~ *é* szembenállást tükrözik számos személynévi eredetű helynév adatai a nyelvterület különböző részein (pl. *Bagamér* 1348: *Bagamir* ~ 1281: *Bogomer*, KMHsz. 1: 41, Bihar vm.; *Békés* 1236 P./PR.: *Bekis* ~ 1215/1550: *Bikes*, KMHsz. 1: 50, Békés vm.; *Bény* +1135/1262/1566: *Byn*, 1320/1633: *Bin* ~ 1273/1356: *Ben*, Gy. 2: 227, Esztergom vm.; *Izsép* 1332–1337: *Isyp* ~ *Isep*, Cs. 1: 350, Zemplén vm.; 1342: *Ysyp* ~ 1247: *Ysep*, KMHsz. 1: 137, Baranya vm.; *Izsép* 1371: *Isipfolua*, Gy. 4: 78, Liptó vm. ~ 1295: *Isep*, Gy. 2: 512, Gömör vm.; *Lajmér* 1344: *Loymir* ~ 1274: *Loymer*, KMHsz. 1: 170, Baranya vm.).

Az *i* ~ *é* szembenállást mutató adatok között jó néhány példát találunk közszoói eredetű helynevekre vagy közszőként álló adatokra is (pl. *Belényes* [1297–1317]> 1374/1500 k.: *Belinis* ~ 1332–1337/PR.: *Belenes*, KMHsz. 1: 50, Bihar vm.; *eresztvény* 1316: *herestwyn*, *erestwyn* ~ 1284: *Ereztwen*, HA. 1: 25, Abaúj vm.; 1324: *Forcasereztewyni* ~ *Farkaz eresztuueni*, HA. 4: 57, Nyitra vm.; *hasadék* 1323: *Feulldhasadyk* ~ *Feulldhasadek*, HA. 3: 71, Krassó vm.; *Füzér* 1324>1355: *Fyzir* ~ 1335: *Fuzer*, KMHsz. 1: 106, Abaúj vm.; *Gyékényes* 1324/XVIII.: *Gekynes*

~ 1322: *Gekenus*, KMHsz. 1: 117, Bars vm.; *rét* 1323/1324: *Jeszenowa rite* ~ 1322/XVI.: *Jeszenovaréthe*, HA. 1: 37, Árva vm.; +1327/519: *Kesleurythe* ~ +1293: *Kezle rete*, HA. 4: 59, Nyitra vm.; 1315>1391: *Malocharyte*, Gy. 4: 78, Liptó vm.; *Kökényér* 1318/1319: *Kokyner* ~ 1339: *Kukener*, KMHsz. 1: 162, Csanád vm.; *Körtvélyes* 1268/1347/1383: *Kurthuilis* ~ 1268/1347: *Kurtuelus*, HA. 3: 63, Komárom vm.; *Körtvélykapu* 1319: *Kurthwylkopu* ~ 1319: *Kurtuelkopu*, Cs. 5: 717, Torda vm.; *Mély-ér* +1214/1334/1342: *Myler* ~ 1075/+1124/+1217: *Meler*, HA. 3: 27, Heves vm.; *Mély-patak* 1335/1336: *Mylpatak* ~ *Melpatak*, HA. 4: 48, Nógrád vm.; *Ménes(telke)* 1332: *Mynusteluke* ~ 1326: *Menes*, Gy. 3: 363, Kolozs vm.; *Moharréve* 1323/1334: *Moharryve* ~ 1323: *Mohareve*, KMHsz. 1: 190, Bács vm.; 1328: *Ziplak* ~ 1280: *Sceplak*, KMHsz. 1: 262, Abaúj vm.; 1332–1335/Pp. Reg: *Scyplak* ~ *Sceplak*, Gy. 3: 373, Kolozs vm.).

A jövevénynevek között szintén találunk ilyen kettősséget mutató adatokat (pl. *Eszék* 1339: *Ezyk* ~ 1332–1335/PR.: *Ezeek*, KMHsz. 1: 93, Baranya vm.; *Predmér* 1193: *Predmir* ~ 1498: *Predmer*, FN. 89, Trencsén vm.; *Trencsén* 1193: *Trenchin* ~ 1243: *Trenchen*, FN. 79, Trencsén vm.).

Az adatok alapján jól látható, hogy a 14. században a nyelvterület nyugati (pl. Vas, Sopron vm.), északi (pl. Trencsén, Nyitra, Abaúj, Zemplén vm.) és déli részén (pl. Baranya, Bács, Csanád, Krassó vm.) is bőséggel találunk a jelenségre utaló példákat.

6. Az egyes adatok elemzésekor ugyanakkor mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy a helyesírási következetlenség miatt legfeljebb nagyszámú adat együttes előfordulása alapján tehetünk olyan kijelentést, hogy az egyes területeken az *i ~ é* kettősség valóban jelen volt. Mivel pedig a felhasznált források adatainak megbízhatósága is nyilvánvalóan különböző (ez az oklevél státusától függ: az eredeti és a hiteles oklevelek adatai nyilvánvalóan más forrásértékkel bírnak, mint a hamis, az interpolált vagy a másolatban fennmaradt oklevelek adatai), emiatt azok nem vehetők azonos súllyal számításba.

Különösen a korai datálású adatokat szükséges alaposabban szemügyre venni, a hangtörténeti szakirodalom álláspontja szerint ugyanis az *i ~ é* szembenállást kialakító változások a 13. századtól kezdődően indultak meg. Az ide vonható példák — mint az 1211-ből származó *Kyrou* 'kérő' adat, amelyben az *ē > é > í* és az *ē > i > í* változási sor egyaránt feltehető —, illetve az illabiális utótagú (*ei*) diftongusok kétirányú monoftongizációja eredményeképpen létrejövő *i ~ é* szembenállást mutató formák (pl. 1240 k.: *Kec*, 1337: *Kykpeg*, BÁRCZI 1958: 89) ugyanis leghamarabb a 13. században jelentkeznek (BÁRCZI 1967/2002: 154). Ehhez persze azt is hozzá kell tennünk, hogy éppen a nagy adatmennyiségen és újszerű tudományos módszerekkel elvégzett vizsgálatok a hangtörténetnek a kronológiára vonatkozó eredményeit, megállapításait is nyilvánvalóan pontosítani fogják, azokat ezért nem szabad mereven kezelni.

A korai, bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adataival szembeni óvatosság szükségességét a következő néhány példával szemléltetem. A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevélben adatható például a *Kék* helynév *Kyk* formában (Cs. 3: 69, Zala vm.), ennek az adatnak a 11. századhoz kötése azonban meglehetősen bizonytalan (DHA. 1: 238), mert valószínűbb, hogy az csak az oklevél hamisításának idejére, vagyis a 14. századra vonatkoztatható (az oklevél datálása: +1082/1350/1407, DHA. 1: 238, vö. KARLINSZKY 2016). Hasonló a helyzet az 1093-ból származó *Echir* adat esetében. Azt az 1093-as oklevelet ugyanis (Cs. 3: 69, Zala vm., ÁÚO. 6: 67), amelyben Szent László király a tihanyi apátság birtokát és jogosítványait megerősíti, SZENTPÉTERY IMRE és GYÖRFFY GYÖRGY szintén hamisnak minősítik, s legkorábbi átíratának idejét a 13. századra, illetve a 14. századra keltezik (RegArp. 26, DHA.). Ennek folytán pedig a benne szereplő *Echir* adatot — ami *Ecsér* településre vonatkozik — nem vehetjük mint 11. századi adatot figyelembe.

Ahhoz, hogy a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatait nyelvjárástörténeti szempontból értékelni tudjuk, mindenekelőtt a forrás kronológiai rétegeibe kell őket besorolnunk, illetőleg a feltehető korabeli hangzásukat kell meghatároznunk. Ennek érdekében az adatot többféle vonatkozási rendszerben szükséges értékelnünk: a kérdéses forrás többi szórványával való összevetése; az adott szórvány hang- és helyesírás-történeti jellemzése a kor helyesírási gyakorlatához és hangállapotához viszonyítva;⁵ illetve az adat által jelölt hely teljes adatsorának a figyelembevételre egyaránt lényeges szempontjai az analízisnek. Minthogy pedig a kor hangtörténete a nyelvjárástörténettel kéz a kézben jár, mindezt célszerű nyelvjárástörténeti keretbe illeszteni, vagyis az adatot tartalmazó oklevél kronológiai síkjainak idejében és a kiállítás helyén jellemző nyelvjárási jegyekre is tekintettel kell lennünk.

Mindezt a továbbiakban egy konkrét példán, a *kökény* lexéma *i*-ző, *kökíny* változatainak elemzésével szemléltetem. A jelenség illusztrálására azért nyújtanak kitűnő példát a *kökény* (< tör. **kökän*, WOT. 581) növénynév korai, *i*-ző formái, mert azok a 11–13. században rendre csak átírt oklevelekben bukkannak fel; vö. *Kökény kereke* +1015/+1158//1403/PR.: *Kuchinkereby*, +1015/+1158//XVII.: *Keuchin* Kereow (DHA. 1: 73), *Kökény-mező* 1231/1397: *Cukynmezey*, *Kökényfő-kút* 1243/1354: *Kukynfeukut* (Oklsz. 533, de lásd a *Kekenfeukuth* adatot ugyanebből az oklevélből, ÁÚO. 12: 686). Más forrásokban azonban *é*-ző formában adatható a *kökény* lexéma, pl. *Kökény ere* 1211: *Cucen* Hereh (Csanád

⁵ BAKRÓ-NAGY MARIANNE a Margit-legendából származó *fáradtságnak miatta* szerkezet példáján keresztül illusztrálja azt a fontos megállapítást, mely szerint „a megnyilatkozás külső jellemzői a történetiségben szükségképpen válnak részeivé az adatnak, ugyanis ellenkező esetben öszszemosódnak a változatok közötti különbségek”. Az általa idézett adat értékeléséhez ugyanis hozzátartozik, hogy az a Ráskai Leától származó 1510-es másolatban maradt fenn, és ugyanebből a korból a fenti módon nem jelölt névutós szerkezeteket is ismerünk (2010: 139).

vm., Gy. 1: 864), *Kerek-kökény* 1250: *Kereckuken* (Nógrád vm., HA. 4: 46), *Kökény* 1255: *kuken* (Abaúj vm., HA. 1: 27), *Kökényér* +1256: *Kukener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-kerek* 1269: *Kukenkerek* (Borsod vm., HA. 1: 93), *Kökényes* 1307: *Kukenis* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényér* 1340: *Kekener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-szeg* 1341: *Kukenzegh* (Csongrád vm., HA. 1: 106), *Kökényes* 1341: *Kukenes* (Baranya vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényes* 1342: *Kukenus* (Baranya vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényér* +1247/+1284//1572: *Kwkenyer* ~ *Kwkener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-szeg* 1261/1271: *Kukenzug* (Heves vm., HA. 1: 26), *Kökényes* 1261/1394: *Kukenus* (Komárom vm., HA. 3: 63). Az előbb mondottak értelmében ez pedig arra int, hogy az adatokat ne tekintsük automatikusan az eredeti oklevél keletkezési idejéhez tartozónak, mert azok a későbbi átírások, másolások, hamisítások következtében is elnyerhették az oklevélben látott formájukat.

Óvatosságunkat még indokoltabbá teszi az a tapasztalat, hogy a *kökény* más, eredeti oklevelekből származó *í-ző* adatai legkorábbi a 14. századból származnak (pl. 1328: *Kukynheer*, Gy. 1: 862, Csanád vm.; 1337: *Kukiner*, 1337: *Kwkyn*, Gy. 1: 862, Csanád vm.; 1347: *Kuukyn*, Z. 2: 244, Csanád vm.; *Kökény-szarv* 1356: *Kukynzarw*, OklSz. 533; 1354: *Kukynfeukuth*, Gy. 2: 540, Gömör vm.).

A hamis Pécsváradi oklevél adatára vonatkozóan ugyanakkor azért nem feltételezhetjük, hogy az *í-ző* forma a későbbi évszázadok nyelvjárási állapotának tükröződése az oklevélben, mert az oklevél más szórványainak különböző átíratokban adatolható kizárólagos *é-ző* formája ezt nem támasztja alá (lásd például *Hetény* +1015/+1158//1403/PR.: *Heten*, *Hethen*, +1015/1158//XVII.: *Chethen*, *Hethén*; *Három-körtvély* +1015/+1158//1403/PR.: *Harumkurtuel*, +1015/+1158//XVII.: *Haromkörtvély* (DHA. 1: 74–75).⁶ Sokkal inkább arra gyanakodhatunk, hogy a Pécsváradi oklevélbeli forma valamiféle íráshiba, annál is inkább, hogy a 11. században kivételesnek tűnő forma romlott jellegére a helynév második névrésze is felhívja a figyelmet (*kereke* +1015/1158//1403/PR.: *kereby*, +1015/+1158//XVII.: *Kereow*, DHA. 1: 73).

7. A hangtani szembenállások ómagyar kori területi sajátosságainak leírása természetesen attól a körülménytől sem lehet független, hogy az oklevelekben fellelhető szórványok nem feltétlenül az adott hely nyelvjárást tükrözik (vö. PAPP 1959: 5–6, N. FODOR 2008: 129–133, JUHÁSZ 2018: 314, BÁRTH M. 2018: 28, BAKRÓ-NAGY 2010: 135–136). BÁRCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban fogalmazta meg, hogy „még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor

⁶ További ide vonható adatok: *körtvélyfa* +1015/+1158//1403/PR.: *Kurtuelfa*, *Curtuelfa*, +1015/+1158//XVII.: *Körtvelyfa*; *Séd feje 1.* +1015/+1158//1403/PR.: *Sedfev*; *Séd feje 2.* +1015/+1158//1403/PR.: *Sedefey*; *Séd(i)* +1015/+1158//1403/PR.: *Sedý*, +1015/1158//XVII.: *Sedey*; *Kovásséde* +1015/+1158//1403/PR.: *Kouas sede*; *Mitár sédje* +1015/1158//1403/PR.: *Mitar sede*; *Sővénye* +1015/+1158//1403/PR.: *Suene*; *[Apát]-széna* +1015/+1158//1403/PR.: *Scena abbatis* (DHA. 1: 74–75).

nagyon jogos a kételkedés, vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6). Az a gondolat, mely szerint az oklevelekben fellelhető szórványok akár a kiállító hatóság nyelvhasználatát is jellemezhetik, a magyar nyelvjárástörténeti szakirodalomban tudomásom szerint legelőször PAPP LÁSZLÓ munkájában jelenik meg, aki az eredeti oklevelek szórványaival kapcsolatban is számol azzal, hogy azok esetleg a kiállító hatóság kancelláriájának vagy konkrétabban az ügyben eljáró nótáriusnak a nyelvi sajátosságait adják vissza, az átiratok nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságát illetően pedig kifejezetten szkeptikusan foglal állást ugyanezen okból (1959: 6).

A különböző átiratokban fennmaradt oklevelek vizsgálatával a legtöbb esetben valóban nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni azt, hogy a megfelelő szórványok mennyiben köthetők a nevek által jelölt területek nyelvhasználatához, s milyen mértékben tükrözhetik a kiállító hatóságnak (kancelláriának, hiteleshelynek) vagy egyik nótáriusának nyelvjárását. N. FODOR JÁNOS kései ómagyar kori, azonos ügyszöveghez tartozó és azonos neveket tartalmazó oklevelek hangtani sajátosságainak összevetésekor állapította meg, hogy „mivel effajta vizsgálatot csak korlátozott számban végezhetünk, hiszen a perekhez kapcsolódó oklevelek nagy része nem maradt fenn, biztosat továbbra sem tudunk mondani a helyi nyelvjárás és a kancellária nyelvhasználatának összefüggéseiről és különbségeiről” (2008: 132, vö. még BAKRÓ-NAGY 2010: 146).⁷ Ennek ellenére nem tűnik teljesen érdektelennek az ilyen oklevelekben fennmaradt adatok összevetése, hiszen ezáltal nem egy esetben választ kaphatunk (vagy legalábbis remélhetünk) arra a kérdésre, hogy bizonyos nyelvjárástörténeti jelenségek miért tűnnek fel olyan területeken, illetve olyan időben, ahol és amikor az nem lenne várható (lásd ehhez még N. FODOR 2008: 129–133).⁸

Az átírási gyakorlat hangtani és helyesírási vonatkozásait konkrét példákon keresztül korábban N. FODOR JÁNOS (2008: 129–133) és KENYHERCZ RÓBERT (2016: 12) mutatta be. Az alábbiakban ezzel a jelenséggel kapcsolatosan én magam olyan eseteket kívánok felvillantani, amelyek az *i ~ é* szembenállás tárgyköréből valók, s amelyek — N. FODOR JÁNOS és KENYHERCZ RÓBERT korábbi

⁷ A kései ómagyar korra vonatkozóan éppen ezért a nyelvjárástörténeti jelenségek vizsgálatához sokkal inkább az urbáriumok, összeírások anyagát tekintjük alkalmasabb forráscsoportnak (2018: 132).

⁸ BAKRÓ-NAGY MARIANNE a Nyulak-szigeti Domonkos rendi apácakolostor 16. századi másolóműhelyének scriptorai által másolt szövegek eltérései kapcsán jegyzi meg, hogy azok „okai a lejegyző eltérő nyelvváltoztatától kezdve a szövegértelmezési eltéréseken keresztül egészen a történeti változások lehetőségeiig terjednek”. Így például véleménye szerint egy lezajlott vagy éppen zajló változással, az igeikötő terjedésével magyarázható a *vessed el tőled az bünt* szerkezetben az igeikötő betoldása, míg az olyan zöngés–zöngétlen ingadozások, mint például *hirtettetmi ~ hirdetetmi, dudására ~ tudására*, „a scriptor egyéni nyelvváltoztatáról tudósít” (2010: 147).

ilyen irányú vizsgálataihoz hasonlóan — az effajta elemzések szükségességét szemléletesen illusztrálják.

7.1. A különböző átiratokat tanulmányozva többnyire csak adott szórványok eltéréseit regisztrálhatjuk, s a legtöbb esetben nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy ezek a különbségek tényleges hangtani módosulásokat tükrözhetnek-e, vagy csupán helyesírási okok állnak a háttérükben. Ha pedig az eredeti oklevél nem maradt fenn, nyilvánvalóan azt sem tudjuk megítélni, hogy az átiratok közül melyik áll közelebb az eredeti szöveghez hangtani és helyesírási tekintetben.

Egy 1324-ben keltezett oklevélben, amely Pelejte⁹ László nagyazari birtokrészét ítéli vissza Füzéri János ellenében, *Füzér* település neve több változatban is felbukkan aszerint, hogy az 1324-es eredeti iratot tartalmilag átíró oklevél mely kiállítótól származik. Az oklevelet először 1351-ben Miklós nádor ítélete alapján a jászói konvent írja át, s benne a *Füzér* szórványt *Fizer* és *Fyuzer*, tehát a második szótagjában *é*-ző formában találjuk meg (Dl. 99422, Károlyi 1: 189, 191, 195, 196). Az oklevélszövegnek az *i* ~ *é* szembenállás körébe vonható egyéb példái szinte kivétel nélkül *é*-ző alakok (*Zemlen*, *Zemleniensi*, *Isep*, Károlyi 1: 189, 192, 193, 195), *y*-nal írva mindössze egyszer adatható benne *Zemplén* vármegye neve (*Zemlyn*, Károlyi 1: 191). Ez utóbbi forma jelenléte azonban a vármegyenév etimológiájával is összefüggésben lehet, a magyarba átkerült név ugyanis egy déli szláv **Zeml'ьnъ* szláv alakra vezethető vissza, vagyis az elsődleges magyar alak hangsúlytalan szótagi magánhangzója eleve *i*-ző lehetett (FNESz.). Ez persze nem befolyásolja a hangtani kettősség jelenlétét, ugyanakkor az *i*-ző változat koraiságát kellőképpen magyarázza.

Szécsi Miklós országbíró 1355-ben az egri káptalannak ugyanebben az ügyben hagyja meg, hogy „a nevezett birtok kérdéses három negyedét becsültesse meg, s eljárásáról jelentést tegyen” (Károlyi 1: 227). A perről készült okirat szintén az 1324-es oklevél tartalmi átírása, de benne a *Füzér* településnév az 1351-es átirattól eltérően az *é*-ző *Fyzer* mellett *i*-ző *Fyzir* és *Fyzyr* formában is előkerül (Dl. 99427, Károlyi 1: 228, 229, 231, KMHsz. 1: 106). Ugyanígy *Izsép* település neve is megtalálható benne *Isyp* és *Iseph* alakban egyaránt (Károlyi 1: 228, 229). Az oklevél egyéb szórványait megvizsgálva azt látjuk, hogy az *i* ~ *é* szembenállás tekintetében benne az *é*-ző alakok dominálnak: például a *Kelecsény* (*Kelechen*, Károlyi 1: 233) és *Szécs* (*Zech*, *Zeech*, Károlyi 1: 227, 233) nevek kizárólag *é*-ző alakban bukkannak fel.

⁹ A településnévből *-i* képzővel alakult, illetve az oklevelekben gyakran latinos *de* prepozíció + településnév struktúrával rögzített személyjelölő formák többnyire nem azonosíthatók még *Pelejte*, *Debreceni* stb. típusú családnevekként, inkább csak Pelejtéről, Debrecenből stb. való, illetőleg ott birtokos jelentéstartalommal bíró megjelölések lehetnek (vö. ehhez TÓTH 2016: 147). Az egyszerűség kedvéért azonban itt a történeti szakirodalomban szokásos módon *Pelejte* stb. formában adom meg ezeket az elemeket.

Minthogy a két (1351-es és 1355-ös) átirat között jelentősebb időbeli távolság nincs, a helyesírási következetlenség és az adott nyelvjárástípus nyelvi ingadozása mellett talán egyéb okokat is érdemes mérlegelnünk annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy a korábbi oklevél *é*-zű formáit az átiratok során miért váltják fel éppen *Füzér* és *Izsép* települések neveiben az *i*-zű alakok (pontosabban miért jelennek meg ezek is), s azok vajon csak helyesírási különbségként értékelhetők, vagy valós *i* ~ *é* ejtésbeli eltérést jeleznek. Az *i*-zés átiratokbeli, adott nevekre jellemző felbukkanása kapcsán azt a lehetőséget is érdemes mérlegelnünk, hogy az első szótagi zárt magánhangzó (*i*, *üj* ~ *ü*) hatására ezekben a nevekben a zártabbá válás esetleg korábban elindult, mint az első szótagban nyíltabb magánhangzót tartalmazó nevek esetében.

SZENTPÉTERY IMRE révén ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az oklevelek átírása során gyakoriak az ún. perszeverációs hibák, „amelyek abból a hajlandóságból keletkeznek, hogy a tudatban már egyszer fellépett képzet utóbb zavarólag magától újra fellép” (1942: 413, HAADER 2009: 55). Ez a másolás természetéből következik, hiszen annak során a másoló általában legalább egy szót hall vagy olvas el egyszerre (attól függően, hogy hallás vagy olvasás utáni lejegyzésről van-e szó), de bizonyos kutatások szerint a másolás nem is szavanként, hanem több szó elolvasása és egyszerre történő lejegyzése útján történik (SZENTPÉTERY 1942: 413–414, HAADER 2009: 55). A *Fyzyr* lejegyzést látva ezzel a lehetőséggel is érdemes reálisan számolhatnunk.

7.2. Némely átírások esetében a bizonytalansági tényezők valamelyest mérsékelhetők, sőt a megfelelő fogódzók használatával akár óvatos állásfoglalást is tehetünk abban a kérdésben, hogy az adott szórvány különböző formái közül melyik tükrözhet valós névhasználatot. Az esztergomi káptalan 1285. évi hamis oklevelének *Békéstelek* szórványa jó példát szolgáltat ennek szemléltetésére. Az oklevelet először 1366-ban az egri káptalan írja át tartalmilag Kont Miklós nádor rendeletére. Ez az átírt oklevél két másolatban maradt fenn, egy 1369-es, Opuliai László nádor által kiállított és egy 1391-ben Bebek Imre országbíró rendeletére készült oklevél formájában. Az 1369-es oklevél a *Békéstelke* nevet *Bekesteleke*, vagyis *é*-zű formában tartalmazza (Dl. 41783); az 1391-ben kiállított oklevélben viszont *Bykestelek* alakot adathatunk (Dl. 42494). Arra azonban, hogy ez utóbbi írásmód mögött nem feltétlenül rejlik *i*-zű ejtésmód, több tényező is utal. Az oklevélben egyrészt jó néhány *é*-zű szórvány található (+1285>1366/1391: *Deser*, *Legen*, Gy. 3: 215, 259, Hont vm.), másrészt maga a *Békéstelek*, *Békéstelke* név sem fordul elő sehol másutt ilyen, tehát *Bykes* formában (lásd pl. 1341: *Bekesteleku*, Gy. 3: 235, Hont vm., sőt a *Békés* településnév adatai között is mindössze egy ilyen alakot találunk, 1215/550: *Bikes*, KMHsz. 1: 50).

A hangsúlyviszonyokkal való összefüggést szintén érdemes segítségül hívni annak eldöntéséhez, hogy az adott formában szereplő adat pusztán írássajátossággént

értékelhető-e, vagy valós kiejtésbeli különbséget jelez. BENKŐ LORÁND jelenkori erdélyi magyar nyelvjárási adatok segítségével vizsgálta a hangsúlyviszonyok hangmódosító hatását, közte a számunkra itt fontos kérdést, a hangsúlynak a nyíltsági–zártági fokkal való összefüggését. A vizsgálat azt a korábban leginkább csak elméleti szinten megfogalmazott tételt támasztotta alá, mely szerint a hangsúlyosság a nyíltabb hangvariációkat részesíti előnyben. BENKŐ szerint ennek a fonetikai magyarázata az, hogy a hangsúlyos jelleggel együttjáró nagyobb hangerő automatikusan tisztább artikulációjúvá teszi a zártabb magánhangzót, aminek a hangszíne ezáltal a nyíltabb nyelvállásfok felé mozdul el, mivel a nyíltabb magánhangzók fonetikailag tisztább, erősebb jellegűek, vagyis hangzósabbak (1958: 79–80, de lásd ehhez még GÓSY 1998: 281).¹⁰ A jelenségre nyelvtörténeti példát is szolgáltat BENKŐ: úgy véli, hogy a hangsúlytalan helyzettel magyarázhatjuk például azt, hogy abszolút szóvégen az alsó nyelvállású tövégi magánhangzók a lekopásuk előtt felső nyelvállásúakká váltak (1958: 81). Ezek alapján kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy a zártabbá válás a *Békéstelke* név esetében a hangúlyos szótagban előbb következett be, mint a hangsúlytalan szótagban (lásd pl. *Tétény* [1257–1259]: *Tetyn*, Gy. 4: 577, Pest vm.; 1324/XVIII.: *Gekynes*, KMHsz. 1: 117, Bars vm.; *Békés* 1295/1423: *Bekis*, KMHsz. 1: 50, Békés vm.).

Fontos azonban mindehhez azt is hozzátennünk, hogy a modern fonetikai-fonológiai kutatások eredményei a hangsúly és a nyelvállásfok közötti összefüggés tekintetében rendre ellentmondásos eredményre vezetnek. MARKÓ ALEXANDRA és munkatársai arra mutattak rá, hogy a tudományos közvélekedés szerint a magánhangzók minősége a magyar beszédben sem a mondathangsúly, sem a mondathangsúllyal egybeeső szóhangsúly függvényében nem változik (lásd ehhez pl. KÁLMÁN–NÁDASDY 1994: 401); de elképzelhető a fonológiaiilag nem releváns különbség ellenére, hogy „a hangsúlyosság hordozója mégis valamiféle [...] fonetikai különbség” (2018: 87, vö. még KASSAI 1994: 659, GÓSY 2004: 202). A hangsúllyal és a magánhangzók nyelvállásfokával kapcsolatos korábbi kutatások közül érdemes megemlítenünk MAGDICS KLÁRA munkáját, aki szerint „hangsúlytalan helyzetben a magánhangzók formánsai lefelé tolódnak” (1965: 21), ami a magánhangzók zártabb és hátrább képzett voltát jelenti; a részletes elemzésből ugyanakkor az derül ki, hogy a tendencia korántsem egységes (MARKÓ et al. 2018: 88). A nemzetközi szakirodalomban több utalást találunk arra, hogy a hangsúly nagyobb vokális erőfeszítéssel jár együtt (vö. még MÁDY 2015: 198, GÓSY 2004: 200), aminek a következtében a hangsúly megjelenése a zöngé minőségében is tetten érhető. MARKÓ és munkatársai felhívják ugyanakkor arra is a

¹⁰ A hangsúlyviszonyok nyelvállásfokot befolyásoló szerepére BENKŐ további idegen (angol és orosz nyelvbeli) példákat is idéz (1958: 80).

figyelmet, hogy ezek a kutatások olyan nyelvek (például az angol, a holland és a német) hangsúlyviszonyait helyezték a középpontba, amelyek lexikai hangsúly-mintázatai nagy mértékben különböznek a magyar nyelvétől (2018: 90).

7.3. Az egy-egy szórványt érintő hangalaki vagy helyesírási módosulások persze a maguk esetlegességével kevésbé szolgálnak bizonyító erővel a tudatos beavatkozást illetően. Akkor azonban, amikor az átírás következtében egyazon oklevél több szóránya módosul ugyanolyan módon, talán nagyobb valószínűséggel vethetjük fel az oklevél másolójának a beavatkozását. Így például IV. Béla 1268. évi oklevelének 1347-ből fennmaradt változatában (Dl. 248543) több név következetesen használt *é-ző* változatával (1268/1347: *Erchen, Semlekus, Kurtuelus, Vegag*) szemben állnak az utóbbi oklevél alapján a Budai káptalanban készült 1383-as másolatban fennmaradt feltételezhetően *í-ző* adatok (1268/1347/1383: *Erchyn, Semlykus, Kurthuilis, Vygag*) (Str. 41, 43, HA. 3: 67, Ortway 1: 295). Ebben az esetben tehát joggal gondolhatjuk azt, hogy az oklevelet 1383-ban másoló személy módosított az 1347-es szöveg nyelvi és ezzel együtt helyesírási arculatán a saját nyelvjárásának a hatására, ami pedig egybeeshetett esetleg a formálódó *í-zés* térnyerésével is. Azt azonban, hogy az 1268-as oklevél *í-ző* vagy *é-ző* változatokat mutatott-e, nem tudjuk eldönteni. Ezt a gondolatmenetet továbbfűzve pedig nyilván abban sem foglalhatunk állást, hogy az 1347-es oklevelet átíró személy hűen adta-e vissza az eredeti oklevél nyelvi formáit, vagy esetleg a saját nyelvjárásához, illetve a kialakuló normához igazította-e a szórványok írásmódját.¹¹

8. Problémafelvető jellegű írásomban a korai ómagyar kori *í ~ é* szembenállás körébe vonható minél gazdagabb példaanyagon keresztül igyekeztem olyan buktatókra, akadályokra felhívni a figyelmet, amelyek egy része a korszak hangalaki nyelvjárási különbségeit általában véve is jellemzi. Ilyen módon e dolgozatom egy nagyobb lélegzetvételű, más hangtani nyelvjárási különbségek példáit is felsorakoztató módszertani jellegű munkába illeszkedik. Az *í ~ é* szembenállás elemzése ugyanakkor a jelenség egyedi vonásai révén több ponton olyan differenciált megközelítést is igényelhet, ami újabb részletekkel gazdagíthatja a hangtani nyelvjárási különbségek vizsgálatának módszertanát.

¹¹ Az oklevélíró nyelvi beavatkozására általában az adott szórvány egyéb forrásokbeli ismerete révén is következtethetünk, minthogy azonban az itt említett nevek meglehetősen egyedi előfordulásúak, esetükben ez a fogódzó kevésbé jöhet számításba. További adatként ugyanis mindössze csak a *Zsemlyékes* (1261/1394: *Selmekus*, Gy. 3: 387, 452), illetve az 1347-es oklevél 16. századi átíratában adatolható *Körtvélyes* (1268/1347/1508: *Curtuelus*, Gy. 3: 447) említhető meg, ez azonban szintén nem problémamentes (az átíratbeli helyzete miatt).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások* 56: 89–102.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2010. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRTH M. JÁNOS 2018. Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. *A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1958. *A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban*. In: BENKŐ LORÁND szerk., *Magyar hangtani dolgozatok*. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest, Akadémiai Kiadó. 53–85.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BYNON, THEODORA 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, 1890–1913.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DI. = *Diplomatikai Levéltár*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- DöbrK. = ABAFFY CSILLA–T. SZABÓ CSILLA–MADAS EDIT 1995. *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.

- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- GH. = BARTÓK ISTVÁN főszerk., *Grammatica Hungarolatina. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, Series Nova 15. Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006.
- GÓSY MÁRIA 1998. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv* 95: 276–283.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. 2017. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szempontból. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–NÁDASDY ÁDÁM 1994. A hangsúly. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.
- KARLINSZKY BALÁZS 2016. A Veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23: 65–85.
- Károlyi = GÉRESI KÁLMÁN szerk., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1–5. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Budapest, 1882–1897.
- KASSAI ILONA 1994. A fonetikai háttér. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 581–665.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300, 579–595.
- MÁDY KATALIN 2015. *A fogadodban sok a vendég*: hosszú magánhangzók egy mezőszégi nyelvjárásban. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 196–210.
- MAGDICS KLÁRA 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 49. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MARKÓ ALEXANDRA–BARTÓK MÁRTON–GRÁCZI TEKLA ETELKA–DEME ANDREA–CSAPÓ TAMÁS GÁBOR 2018. Mondathangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók néhány artikulációs és akusztikai jellemzője a magyarban. *Beszéd kutatás* 26: 85–109.

- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum.
- OKlSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Budapest, Akadémia.
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RegArp. = SZENTPÉTER IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I/1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Str. 1–3. = KNAUZ NÁNDOR–DEDEK CRESCENS LAJOS szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–3*. Esztergom. 1874–1924.
- SZENTPÉTER IMRE 1942. A középkori oklevélátíratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő I–12*. Pest, [később] Budapest, 1871–1931.
- ZalaOkI. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár I–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.

Opportunities and Limitations of Studying the *í ~ é* Opposition of the Early Old Hungarian Era

In former scholarly publications we may find only uncertain references to the regional characteristics of the *í ~ é* opposition of the Old Hungarian Era; the detailed analysis of the phenomenon from the perspective of historical dialectology and phonology has still not been completed due to the problematic nature of the issue. In this paper I explore the problems related to the study of the regional attributes of the *í ~ é* opposition and in this process I outline findings related to phonological dialectological phenomena from the Old Hungarian Era that are valid in a broader context as well.

It is not an easy task to identify lexeme pairs with an *í ~ é* opposition. One of the reasons for this is the orthographic inconsistency characteristic of the era in general, while the other cause is that historically there are no homogeneous phenomena underlying these differences. In my paper I present the regional features of the *í ~ é* opposition during the Old Hungarian Era while considering these difficulties as well. When studying data exemplifying the *í ~ é* opposition, however, I also addressed a more general topic, the source value of data from the perspective of historical dialectology in charters that have not survived in their original form.

Keywords: historical dialectology, phonology, *í ~ é* opposition

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásának filológiai tanulságai

KENYHERCZ RÓBERT

1. Bevezetés

A középkori oklevelek helynévi szórányaival kapcsolatban ma már elmondható, hogy a rendelkezésre álló adatok mennyisége és minősége, valamint az adatok elemzésének technikai lehetőségei minden korábbi időszakhoz képest lényegesen egyszerűbbé és hatékonyabbá teszik bizonyos nyelv- és névtörténeti kérdések feldolgozását.¹ Míg korábban az okleveles helynévi anyag tömeges és szisztematikus vizsgálatba vonásának a várható eredményei többnyire még csak reménységgel töltötték el a kutatókat (vö. pl. BÁRCZI 1958: 144, NYIRKOS 1997: 256, HOFFMANN 1997: 95), azt gondolom, hogy ma már a várakozások és jóslatok a tekintetben beteljesülni látszanak, hogy az oklevelek nyelvi feldolgozásából előállt korpuszok² használata az utóbbi években-évtizedekben valódi, esetenként kifejezetten jelentősnek mondható eredményeket is hozott a tulajdonnevek, s ezzel együtt a magyar nyelv történetének a kutatásában. Azonban az oklevelek helynévi szórányai — mint általában a nyelvtörténeti adatok — a rendelkezésre álló adatházisok minősége és mérete ellenére is csak erősen töredékes kép megmutatására alkalmasak. Így a rejtve maradt részeket, hiányokat — amelyek kapcsán már olykor az is kérdéses, hogy a kép, amit látunk, mennyire töredékes — elméleti és módszertani alapvetések mentén vagyunk kénytelenek kitölteni. Ezzel kapcsolatban úgy látom, hogy egy-egy oklevél, oklevélfajta vagy szórványtípus monografikus mélységű feldolgozása az utóbbi években olyan tapasztalatokat

¹ Az hangsúlyozni kell, hogy az oklevelek helynévi szórányainak a segítségével vizsgálható területek köre korlátozott, mert míg például hangtörténeti kérdésekben vagy a nyelvi érintkezések feltárásakor egészen kiváló források, (morfo)szintaktikai szempontból a jelentőségük szinte figyelmen kívül hagyható. Ezért amikor a továbbiakban a helynévi szórányok forrásértékéről beszélek, természetesen mindig az általuk közvetíteni képes nyelvi szintekre vonatkoztatva értem azt.

² Itt elsősorban a Korai magyar helynévszótár és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból kötetileg lehet megemlíteni, valamint az ezeken és Györffy György történeti földrajzának adatain alapuló digitális adatházisokat (ezekhez lásd a Magyar Névarchívum honlapját, <http://mna.unideb.hu>).

eredményezett (pl. HOFFMANN 2007, 2010, KOVÁCS É. 2015, 2018, SZENTGYÖRGYI 2014, SZŐKE 2015, de lásd még BÁBA 2016, RÁCZ 2016, sőt a személynévi szórványok vizsgálatának a tapasztalatai is egyértelműen idekapcsolhatók, pl. SLÍZ 2017, TÓTH 2016, 2017), amelyek mind az egy-egy konkrét név eredetét célzó, mind a nagyobb anyagmennyiségen történő nyelv- és névtörténeti vizsgálatok szemléletét megváltoztatták.³

Az oklevelek helynévi szórványainak a kérdéseivel magam az elmúlt években Szepes vármegye középkori okleveleinek a nyelvészeti feldolgozása kapcsán kezdtem el mélyebben foglalkozni. Noha az elsődleges célom egy Szepes vármegyére vonatkozó névtár és történeti-etimológiai helynévszótár elkészítése volt, az adatok gyűjtése és értelmezése során az okleveles szórványok nyelv- és névtörténeti hasznosíthatóságának az ügyei is rendre előkerültek. A vármegye forrásanyagának a szempontjából számomra leginkább izgalmasnak tűnő problémákkal — úgymint a nyelvi presztízs és az okleveles normatörekvések összefüggéseinek a kérdése, valamint az oklevelek hangjelölési és átírási gyakorlata — korábban már több munkámban foglalkoztam (vö. 2013b, 2016, de lásd még 2014, 2018), s mostani írásommal is e kérdéskörhöz szeretnék kapcsolódni. E tanulmány írásának az idejére lényegében végére értem az említett történeti-etimológiai szótárhoz kapcsolódó szepesi okleveles források feldolgozásának, s az alábbiakban az adatgyűjtés tapasztalatai alapján azokat a kérdéseket szeretném érinteni, amelyek megfogalmazása és megválaszolása véleményem szerint nem csupán hasznos, de szükséges kontextusát is adhatja az oklevelek szórványaira irányuló nyelvtörténeti vizsgálatoknak.

2. A kutatási háttér

Azt hiszem, ma már nem különösebben szükséges hangsúlyozni, hogy az adatbőség és az adatminőség mennyire fontos két pillére a nyelv- és névtörténeti kutatásoknak. Szepes vármegyére vonatkozóan azonban modern, nyelvészeti vizsgálatokra is használható történeti földrajz nem áll rendelkezésre. CSÁNKINál szerepel ugyan Szepes vármegye, de adatainak a megbízhatósága — a mű egészére jellemző módon — nyelvészeti szempontból nagyon változó, a GYÖRFFY-kötetek kiadása pedig nem jutott el eddig a megyéig. Megemlíthető még FEKETE NAGY ANTAL A Szepesség területi és társadalmi kialakulása című monográfiája is (1934), azonban ennek a munkának nem a szisztematikus adatközlés volt a célja. A forráskiadásokkal kapcsolatban pedig az mondható el, hogy a területre vonatkozó oklevelek egy jó része a mai napig feldolgozatlan, vagy csupán

³ Itt főként arra a szemléletbeli elmozdulásra gondolok, amely a hagyományos helynév-etimológia irányából a helynév-rekonstrukció módszertanának a kikristályosodása felé történt meg. Ehhez lásd pl. HOFFMANN 2007, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 459–470, de különösen TÓTH 2019.

régi, nyelvészeti szempontból sokszor használhatatlan szövegkiadásokban és regesztákban érhető el.⁴ Hamar kiderült tehát számomra, hogy a kutatás első lépéseként megkerülhetetlen, hogy az oklevelekből közvetlenül gyűjtsék adatokat. Amellett, hogy az adatgyűjtés így kezdetben meglehetősen lassan haladt, hiszen tanulnom kellett az oklevelek olvasását, a korábbi évtizedek kutatásaihoz képest hatalmas előnyöm volt, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár, illetve részben a Monasterium elnevezésű nemzetközi projekt munkájának köszönhetően az okleveleket nem levéltárakban vagy nehezen kezelhető mikrofilmes felvételeken, hanem online elérhető, nagy felbontású fényképmásolatok segítségével tudtam tanulmányozni.

Ennek a munkának az eredményeképpen mostanáig a jelentős részét feldolgoztam a Szepességre vonatkozó, eredetiben, átiratban vagy másolatban fennmaradt okleveleknek. Amennyire azt a szakirodalmi és levéltári jegyzékek alapján meg lehet ítélni, a gyűjtés jelenleg a korai időszakra vonatkozóan már közel teljesnek mondható, ami a megye esetében az Anjou-kor végéig terjedő időszakot jelenti,⁵ ugyanakkor jelentős mennyiségű adatom gyűlt össze a 16. század első negyedéig terjedően is, valamint kiegészítésként kora újkori, de nem okleveles forrásokat (különböző adóösszeírásokat) is feldolgoztam (vö. KENYHERCZ 2014, 2015).

Mielőtt a vizsgálatok filológiai tapasztalatainak a bemutatására ténylegesen rátérek, szeretnék néhány számadatot bemutatni a Szepességre vonatkozó oklevelekkel kapcsolatban. Ezekkel azt igyekszem szemléltetni, hogy Szepes vármegye esetében mekkora az az adatmennyiség, amivel a középkorra vonatkozóan számolni lehet.

E tanulmány írásának az időpontjáig 4041 oklevél helynévi anyagát dolgoztam fel. Ebből 2791 irat eredetiben, 1250 pedig korabeli vagy későbbi átiratban, vagy pedig csak újkori másolatban maradt fenn. Az időbeli eloszlás tekintetében az Anjou-kor végéig 2665, az Anjou-kor végétől Mohácsig 1376 oklevél szórványai kerültek bele az adatbázisba. Mindezek alapján összesen 29.356 helynévi, pontosabban hely megnevezésére, azonosítására vonatkozó adat áll a rendelkezésemre.

⁴ Különösen a kései Anjou-kortól kezdődően igaz mindez. A megelőző időszakra vonatkozóan a RegArp. vagy az AOkl. kötetei, valamint a CDES. és a RegSlov. a jelentősebb részét lefedik a megmaradt okleveleknek. Ezeken túl meg lehet még említeni egy-egy családi levéltár anyagát célzó forráskiadást is, amelyek között néhány nyelvészeti szempontból is hasznos és pontos forrásnak bizonyul (pl. FEKETE NAGY 1930, 1931). Az azonban hozzátartozik mindehhez, hogy az általam érvényesített szempontrendszer, amelyről írásomban szólni fogok, leginkább az oklevelek közvetlen tanulmányozása révén formálódott, s elsősorban úgy is érvényesíthető.

⁵ A korszakhatár meghúzása praktikus, ugyanakkor önkényesnek tekinthető. A vármegye benépesülése, középkori birtok-, illetve településrendszerének a kialakulása szempontjából azonban mégis azt lehet mondani, hogy eddig az időpontig a legtöbb középkori gyökerekkel rendelkező település kialakult.

Ezeknek az időbeli eloszlása a következő: az Anjou-kor végéig 13.609, az Anjou-kor végétől Mohácsig 15.747 helynévi vagy helyet jelölő adat gyűlt össze.⁶

Ezeknek a számoknak az értelmezéséhez az is hozzátartozik, hogy a Szepesség területén viszonylag későn kezdődött meg a vármegye megszervezése (lásd többek között FEKETE NAGY 1934: 9–51, KMTL. *Szepes(ség)*, KRISTÓ 1988: 393–395, ZSOLDOS 2001), s ezzel összefüggésben az okleveles gyakorlat is később terjedt el, mint más területeken (vö. FEKETE NAGY 1934: 53–55). Az első két oklevél, amelyet a vármegyére szoktak vonatkoztatni, 1198-ra datálható, de a kettő közül az egyik biztosan hamis (vö. SCHMAUK 3–4, CDES. 1/99–100, RegArp. 1/1: 54, KARÁCSONYI 1902: 10–11), a másik pedig vélhetően nem a vármegye nevét tartalmazza, hanem csupán a benne szereplő név hasonlósága miatt hozták korábban tévesen összefüggésbe vele (vö. Df. 248310, CDES. 1: 99, KARÁCSONYI 1901: 1050, RegArp. 1/1: 54, HOMZA 2009: 126, LABANC–GLEJTEK 2015: 12–18). A vármegyéhez kapcsolható első hiteles oklevél 1209-ben keletkezett, igaz, ez csak egy 1246-os átiratban maradt fenn (vö. Dl. 68752, RegArp. 1/1: 78–79, illetve RegArp. 1/2: 252). A korai iratok között említhető még egy 1216-os eredeti oklevél, amelyben viszont — az ispánjának említése kapcsán — csak a vármegye neve adatható (vö. Dl. 74, RegArp. 1/1: 101). Egy 1217-es szintén eredetiben megmaradt oklevélben azonban már egy a vármegye területével kapcsolatos birtokügyletet is megörökítettek (vö. Dl. 79, RegArp. 1/1: 103). Általánosságban viszont az mondható el, hogy — a vármegye benépesülésével összefüggésben — Szepesre vonatkozóan igazán csak a tatárjárás utáni időkben, de leginkább a 13. század végétől kezdődően keletkeztek nagyobb számban oklevelek.

A Szepességhez köthető okleveles források nyelv- és névtörténeti jelentőségüket és terjedelmüket illetően meglehetősen vegyes képet mutatnak. Kései keletkezésükből adódóan már nem számítanak egyedinek a korukban, s így nyelvtörténeti szempontból egyenként nem mérhetők a magyar nyelvtudományban kiemelt figyelmet érdemlő korai nagy okleveleinkhez. Vannak köztük ugyan

⁶ Feltűnő, hogy noha az Anjou-kor utáni időszakból feleannyi oklevelet dolgoztam fel, ám bennük összesen mégis bő kétezerrel több szórvány található, mint az azt megelőző korszakból származó oklevelekben. Mindazonáltal az adatsűrűség növekedéséből (5,1, illetve 11,4 helynévi szórvány/oklevél) önmagában nem igazán lehet releváns következtetéseket levonni. Ez az arány ugyanis nem csupán a megye betelepülésének az ütemével van összefüggésben, hanem emellett jelentős mértékben befolyásolták az adott időszak történeti és birtoklástörténeti körülményei, illetve az ezekhez kapcsolódó okleveles ügyek jellege is. Nem elhanyagolható például az adatsűrűség szempontjából, hogy hány érintett fél vett részt egy adott ügyben, s hogy annak a jellege igényelte-e határok leírását stb. Ráadásul az Anjou-kor és Zsigmond-kor fordulójától kezdve bizonyos típusú eljárások kapcsán a Szepességre vonatkozóan is megnőtt a kiadott oklevelek terjedelme, mégpedig jellemzően amiatt, mert ebben az időszakban terjedt el az a hivatali gyakorlat, hogy egy-egy ügy korábbi szakaszainak vagy okleveleinek a részletesebb tartalmi összefoglalását is belefogalmazták az oklevelekbe, s ez szükségszerűen maga után vonta az iratokban a helynévi elemek számának a növekedését is.

hosszabb terjedelmű iratok is, de ezek főként a 14. század végétől kezdődően jelennek meg (vö. 6. lábjegyzet). Ellenben rengeteg az olyan pár soros, örökösödési, adásvételi vagy valamilyen peres ügyet tartalmazó oklevél, amelyeknek sem a történeti, sem a nyelvtörténeti forrásértéke nem különösebben kiemelkedő. Mindezek ellenére mégis azt gondolom, hogy ezek nyelvészeti feldolgozása (koránt)sem haszon nélküli, hiszen éppen az okleveles források értelmezésének a szempontjából — erről hamarosan részletesebben is szólok — ezeknek az okleveleknek is felértékelődik a jelentősége.

Az mindenesetre elmondható, hogy az így összeállt adatmennyiség már túlmutat azon, ami egy vármegyei történeti-etimológiai helynévszótár elkészítéséhez szükséges. Ráadásul egy ilyen speciális, egyetlen területre vonatkozó adatgyűjtés — jellegéből adódóan — önmagában tágabb névtörténeti összefüggések feltárására nem is alkalmas. Más szempontból viszont egy-egy szűkebb terület helynévi adatainak az ilyen mélységű vizsgálata véleményem szerint sok olyan tapasztalattal is járhat, amely a nyelvtörténeti kutatások más szintjein — elsősorban a helyesírás-történet és a nyelvi érintkezések vizsgálata kapcsán — jól hasznosítható. Ám mivel a forrásadottságok tekintetében az egyes országrészek és vármegyék kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de különböznek egymástól,⁷ hangsúlyozni kell, hogy az adatok értelmezésével kapcsolatban az alábbiakban megfogalmazott megfigyeléseim — noha azt gondolom, hogy egy általános képbe is jól beilleszthetők — egyáltalán nem biztos, hogy önmagukban más területek esetében is mindenféle adaptáció nélkül megállnak.

3. A középkori oklevelek nyelvtörténeti forrásértékének kérdései

A következőkben néhány olyan egymással szorosan összefüggő problémát tárgyalok, amelyek a Szepes vármegyére vonatkozó oklevelek és a bennük megőrzött helynévi szórványok nyelvészeti elemzése kapcsán jellemzően felmerülnek. Olyan kérdések ezek, amelyek nemcsak az okleveles adatok értelmezését, de az azok alapján elvégzett további vizsgálatokat, s végső soron a terület nyelvi-etnikai rekonstrukcióját is érintik.

3.1. Az oklevelek fennmaradása és a nyelvi rekonstrukció lehetőségei

A bevezetőben már utaltam rá, hogy a középkori oklevelek helynévi szórványai alapján csak egy szükségszerűen töredékes képet tudunk megalkotni az általuk közvetített korabeli nyelvi valóságról. Ezt a töredékességet hagyományosan az oklevelek fennmaradásának a problémájával szokták összefüggésbe hozni. S valóban, az évszázadok történelmi eseményei, természeti csapások, tüzesetek,

⁷ Az eltérő földrajzi adottságok, a birtoklástörténeti és a történelmi háttér, a nyelvi-etnikai viszonyok, valamint a források mennyisége és jellege mind-mind befolyásolhatják az összképet.

fosztogatások, de még a régi korok tárolási sajátságai (beázás, penész, kártevők stb. rongálásai) is mind olyan tényezők voltak, amelyek az oklevelek fennmaradását meglehetősen esetlegessé tették, s területenként és koronként változó mértékben ugyan, de hozzájárultak az oklevelek pusztulásához.⁸ Emellett azonban azt is érdemes kiemelni, hogy egyes oklevéltípusok eleve nem az örökkévalóságnak készültek. A birtokadományokról vagy kiváltságokról szóló okleveleket azok tulajdonosai nagy gonddal őrizték, átíraták, lemásoltatták, hogy biztosan megmaradjanak, ugyanakkor más iratok csak az eljárások bizonyos fázisaiban voltak fontosak. Ilyenek voltak például a királyi vagy más országos hatóságtól származó parancsok, amelyek a címzett hiteleshelyen a parancs végrehajtása és a jelentésbe való átírás után már nem bírtak további érvénnyel.⁹ A korai évszázadokból nem is maradtak meg ilyen mandátumok eredeti példányai a szepesi káptalanban, s a 15–16. századtól kezdve sem mint értékes iratokat őrizték meg őket, hanem jellemzően ezek hátlapjára írták a parancsra adott hiteleshelyi jelentés fogalmazványát (vö. SZENTPÉTERY 1930/1995: 18).

Ugyanakkor nemcsak az oklevelek fennmaradása, hanem már eleve azok keletkezése is sok esetben esetlegesnek mondható. Érdemes figyelembe venni, hogy a Kárpát-medence egészét tekintve — főként a vármegyerendszer megszervezésével és egyes területek benépesülésével összefüggésben — az okleveles gyakorlat elterjedése nem azonos időben és ütemben történt. Így például Szepes vármegyében — amellet, hogy a megye egy része még sokáig lakatlan volt — a tatárjárás előtti néhány évtizedből nem pusztán azért nem maradtak fent nagyobb számban helynévi adatok, mert az oklevelek elpusztultak,¹⁰ hanem egyszerűen erre a területre vonatkozóan a 13. század első feléig nem keletkeztek nagyobb számban oklevelek. S nem pusztán az okleveles gyakorlat elterjedésének az üteméből adódóan, hanem ehhez talán Szepes vármegye esetében az is hozzájárulhatott, hogy a korai időszakban nem feltétlenül merültek fel nagyobb számban olyan ügyek (birtokadományok, perek, királyi kiváltságok stb.), amelyek miatt okleveleket kellett volna kiállítani (vö. FEKETE NAGY 1934: 53–55).

⁸ ENGEL PÁL egy helyütt egészen pesszimista becslést közöl a nevek egy speciális körére, a korai várak megnevezésére vonatkozó adatokkal kapcsolatban. Véleménye szerint ugyanis az 1320 előtt épült várakról szóló okleveleknek pusztán 1-2%-a maradt ránk (vö. 1987/2007: 17, idézi KOVÁCS H. 2019: 16).

⁹ Ritkábban ugyan, de a kancellária kiadott ún. általános parancsokat is, amelyek tovább, általában egy évig voltak érvényesek, de egy-egy mandátum jellemzően mégis egy ügyre vonatkozott csak (vö. ECKHART 1914/2012: 143).

¹⁰ Volt ilyen is természetesen. A tatárjárás okozta károk mellett (vö. FEKETE NAGY 1934: 55) a Szepességre vonatkozóan megemlíthető az 1280-as évek második felében — vélhetően a Jakab szepesi prépost és IV. László király között megromlott viszony következtében — a szepesi vár nyögér őrői által végzett pusztítás is, amely során a káptalan számos irata elpusztult, s a pecsétje is eltűnt (vö. BUIÁK 2015: 18, 25, 33, SZÓCS 2010: 29–30).

Magától értetődő ugyan, de ehhez hozzátartozik az is, hogy egy helynév csak akkor került bele egy oklevél szövegébe, ha valamilyen jogi eljárás során ennek a szüksége egyáltalán felmerült. Nem minden esetben adódott azonban olyan körülmény, szándék vagy szükség, hogy egy nevet — különösen egy határnevet — annak keletkezése után rögtön írásban is rögzítsenek. Így jócskán előfordulhattak olyan esetek is, amikor egy helynév első oklevélbeli feltűnéséhez képest már régebb óta létezhetett, de sem jogvita, sem örökösödési harc, sem eladás kapcsán nem került elő, ráadásul határjárások pontjaként sem említették, s ennek megfelelően alig maradt fent adata a régebbi időkre vonatkozóan. Olykor azonban történeti vagy névtani érvek alapján mégis sejteni lehet, hogy egy adott hely megnevezése évekkel, évtizedekkel, de akár egy-két generációval korábban keletkezett, mint ahogy az első írásoss említése megtörtént.

A történeti-birtoklástörténeti háttér ismeretéből adódóan a mára már eltűnt Becsfalva keletkezésének kapcsán például felmerülhet, hogy az 1258-as első említésénél korábbi kialakulásának kell tekintenünk, ugyanis ekkor már 14, egymással nem rokon család birtokolja, ami FEKETE NAGY ANTAL szerint azt mutatja, hogy egy ideje már létező birtokról volt szó (vö. Df. 209774, FEKETE NAGY 1934: 150–152). De 1268-as feltűnésekor¹¹ Baldmár (Harichovce) is mint egyházzal rendelkező, tekintélyes helységként jelent meg, ami szintén a település régebbi fennállását sejteti (vö. Df. 272706, FEKETE NAGY 1934: 102). Az, hogy egy településnek az első okleveles feltűnésekor már temploma volt, már önmagában is a település korábbi alapítására utal, mint például azt FEKETE NAGY Szentandrás (Hôrka–Ondrej) és Szentlászló (Spišský Štvrtok) kapcsán a patrocíniumi eredetű nevük alapján gondolja (vö. 1934: 68, 191–195), vagy pedig Busóc (Bušovce) esetében, ahol első alkalommal a település neve a plébánosának említésekor került elő (vö. Dl. 41397, FEKETE NAGY 1934: 233). Bár hozzá kell tenni, hogy egy kisebb település templomának a megépítése nem tartott már a 13. században sem egy-két évnél tovább, amit Vlazinópatak (Olšavica–Podproč) esete is példáz. Neve ugyanis mint birtok, föld és erdős terület már 1314-ben is több forrásban feltűnik, azonban még 1316-ban is újonnan betelepült falunak nevezi egy oklevél szövege, viszont a forrásból kiderül az is, hogy ekkor már volt papja, ami feltételezi, hogy volt temploma is (vö. Dl. 63635, Dl. 83168, Dl. 83169, Df. 272695, illetve FEKETE NAGY 1934: 158–159).

Más esetekben névtani okok miatt lehet az első okleveles említésénél korábbinak tekinteni egy település kialakulását. Ilyesfélére hozható példaként az oklevelekben csak 1326-ban felbukkanó Ófalu (Spišská Stará Ves) esete (vö. Dl.

¹¹ Ez az oklevél eredetiben nem, csak a Df. 272706-os szám alatt található, 1427-ben készült oklevélbe átírva maradt fenn, amelyben viszont a datálás PETER LABANC szerint tévesen vonatkozik 1278-ra, s az érvei alapján valódi kelete hihető módon 1268-ra javítható (2013: 26).

40492). A szepesi krónikák és régi történetírók — vélhetően a neve alapján — egészen olyan időig visszaviszik a település keletkezését, amikor a területen még biztosan őserdő volt. Kialakulása FEKETE NAGY szerint a Berzeviczy család birtoklásával függ össze. S mivel a család 1290-es osztálylevelében a falu még nem szerepel, így véleménye szerint alapítása ennél a dátumnál későbbre tehető. A rendelkezésre álló adatok alapján azt feltételezi, hogy a település 1308 után alakulhatott ki,¹² ami viszont még szepesi viszonyok között sem túlságosan korai időszak ahhoz, hogy Ófalunak nevezzék el. A névadás motivációja FEKETE NAGY szerint így inkább az lehetett, hogy valamelyik környező faluhoz képest régebbi telepítésről van szó, s nem általában az egész megyére vonatkozóan (vö. FEKETE NAGY 1934: 238–239). Ha megnézzük a környező települések első előfordulásainak az idejét, pusztán az oklevelek alapján sajnos ezt ugyanúgy nem tudjuk igazolni, mint azt, hogy a település kialakulása egészen a vármegye kezdetének az idejéig megy vissza. Ha csupán azokat a településeket vesszük számba, amelyek közvetlenül Ófalu környezetében találhatók, akkor azt látjuk, hogy valójában Ófalu tűnik fel ezek közül a legkésőbb. Lehnic (Lechnica) 1319-ben bukkan fel, ekkor már mint kialakult falu, amit a menedékkövi barátok kapnak meg kolostoralapításra (vö. DL. 31067, AOklt. 5: 179, FEKETE NAGY 1934: 240). Katzwinkel (Kacwin), Nedec (Niedzica) és Frankvágása (Malá Franková és Veľká Franková) egy 1320-as oklevélben egyszerre tűnnek fel (vö. DL. 68821, AOklt. 5: 348). Ezek közül Frankvágására mint Frank mester falujára ráadásul már korábban, 1314-ben történik latin nyelvű utalás egy oklevélben (vö. DL. 70456, AOklt. 3: 370–371). Az Ófaluhoz legközelebb eső Mátyásvágása (Matiašovce) neve pedig Ófaluval éppen egy oklevélben kerül elő elsőként (vö. DL. 40492, AOklt. 10: 296–298).

A legtöbb esetben azonban sem közvetlen, sem közvetett háttérinformációk nem állnak rendelkezésünkre, így ezek hiányában egy név keletkezését vagy pedig a név hangszerkezeti-szerkezeti változását többnyire kénytelenek vagyunk a keletkezésük és fennmaradásuk miatt esetlegesen és töredékesen ránk maradt adatok segítségével vizsgálni. Ez a körülmény pedig különösen nagy jelentőséget kap akkor, amikor nem pusztán egy név etimológiáját keressük — például az *Ófalu*, *Szentandrás* vagy *Szentlászló* nevek esetében ez nem is különösebben nagy kihívás —, hanem a néveredet magyarázata csak egy lépés egy korszak vagy terület nyelvi-etnikai rekonstrukciója során.

¹² FEKETE NAGY e dátum meghatározásakor azt veszi alapul, hogy a Berzeviczy család egyik őse, Kokos mester 1308-ban lényegében Ófalu területét jelöli meg egy oklevélben mint egy berket, amit betelepülésre elajándékoz (vö. DL. 1723). Lásd ehhez még PETER LABANC véleményét is (2020: 29), aki — JÁN ENDRÓDI munkájára hivatkozva — szintén ehhez a birtokgyűhöz köti Ófalu kialakulását. Egyébként éppen 2008-ban tartottak egy konferenciát a település 700. évfordulója alkalmából, aminek az előadásai tanulmánykötetben is megjelentek (MALOVCOVÁ szerk. 2008).

3.2. Az oklevelek szórványainak nyelvi hűsége

Az oklevelek helynévi adatainak elemzése kapcsán elsőrendű kérdés, hogy azok révén mi is az tulajdonképpen, amit valójában vizsgálni tudunk. A következő pontokban néhány olyan tényezőt szeretnék a szepesi források tanulságai alapján körüljárni, amelyek véleményem szerint lényegesen befolyásolják azt, hogy az okleveles források mit engednek látni abból a nyelvi valóságból, amelyre a nyelv- és névtörténeti kutatások irányulnak.

3.2.1. Az oklevelek jogbiztosító szerepének nyelvi vonatkozásai

Az oklevelek nyelvi hűségének a megítélése kapcsán soha nem hagyható figyelmen kívül az az egyébként magától értetődő körülmény, hogy a különböző hatóságok által kiadott oklevelek, noha a nyelvtörténészek számára kedves és bőszeges forrásai a régi nyelvnek, nem a nyelvi adatok megőrzésének céljából születtek. Az oklevelek ugyanis csak az adott ügyben érintett személyek és helyek azonosíthatósága miatt tartalmaztak helyneveket. Ebből adódóan viszont — mint ahogy az ma már a szakirodalomban elfogadott nézetnek tekinthető — az oklevelek névhasználata a jogbiztosító szerepükkel összefüggően alapvetően tükrözi a korabeli állapotokat, hiszen a bennük szereplő személyek és helyek azonosíthatósága nélkül jelentősen veszítettek volna jogi érvényükből (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 43–44). Kétségtelen, hogy fiktív neveket az oklevél megszövegezői nem költöttek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 48, KRISTÓ 2000: 27). Különösen érdekes e tekintetben, hogy még a hamis oklevelek sem válnak el — többnyire a hamisítás korának (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 47) — a nyelvi valóságtól, hiszen a hamis szándék érvényesítése is az egyébként létező nevek azonosító funkcióját használta ki, ugyanis a hamisítás jellemzően nem a nyelvi valóság megmásítására irányult, hanem például a birtokjogi körülményekére.¹³

A középkori oklevelek névhasználatának nyelvi hűségével kapcsolatosan elmondható az is, hogy a jogbiztosítás, s ennek megfelelően egy személy vagy hely jogi értelemben vett azonosíthatósága szorosan összefüggött az oklevélbe beleírt nevének a nyelvi megformáltságával is. Az okleveles gyakorlatnak ez a sajátossága többnyire azonban csak indirekt módon ragadható meg, mert a fentiek fényében érthető okokból ez eleve az oklevelek kiállításának alapvető és szükségszerű kívánalmi közé tartozhatott, így külön megjegyzés vagy reflexió erre vonatkozóan az oklevelek szövegében nem is jelenik meg. Ugyanakkor ha nem is túl nagy számban, mégis vannak adatok, amelyek arra utalnak, hogy a nevek formájának a kérdése az ügyek intézése során valóban nem számított lényegtelennek, ám ez

¹³ Ezen a sajátosságon alapszik SZŐKE MELINDA hamis oklevelek nyelvészeti elemzésére alkalmazható módszere is, amit a szerző legrészletesebben A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata című 2015-ben megjelent könyvében fejt ki.

az általam feldolgozott anyagban jellemzően egy-egy utólagosan elvégzett vagy az átírás során tett javításból derül ki csupán.¹⁴ Ezek közül érdekes adalékként szolgál egy 15. századi ügy, amely során egy írnok utólagos feljegyzése hívja fel a figyelmet a nevek formája és az azonosíthatóság összefüggéseire. Zsigmond király 1432-es oklevelében *Nicolaus de Sthetlak* néven említenek egy királyi embert, akinek a nevét a szepesi káptalan az ugyanebben az évben kiadott jelentésében *Nicolaus de Stheplaka* formában használta. Zsigmond király 1435-ös oklevelének — amelyben átírja a szepesi káptalan, illetve az abban átírt saját oklevelét is — a felhajtott részén (plica) található egy feljegyzés, amiből kiderül, hogy a kancelláriai írnok jónak látta ezt a számára ellentmondásnak tűnő, esetlegesen félreértésekhez vezető kettősséget feloldani a *queratur Stetlok vel Steplaka* meggyezéssel (Dl. 12570, vö. SZENTPÉTERY 1942: 421).

Igaz, hogy egy személynév kapcsán, de szintén a nevek jogbiztosításban betöltött szerepét érezhette a Berzeviczy család két öse, János mester és fivére, Miklós is, amikor 1335-ben a szepesi káptalanhoz fordultak a következő ügyben: birtokukban volt egy 1289-es keltezésű oklevél, amelyben a *Tárca* nevű birtok (Torysa) határjárásakor a határokat hitelesítő Görgey-ös *Theodoricus* latin névalakkal van megnevezve, ám mikor az oklevelet apjuk 1323-ban az országbíró előtt felmutatta, annak magyar írnokai az átírás során a kérdéses nevet *Thyadar* vagy *Theodorus* formában használták. A káptalanhoz forduló birtokosok kérték tehát a káptalan állásfoglalását ezzel a névértelmezéssel kapcsolatban, amire a káptalan ki is állított egy oklevelet, amely alapján az álláspontjuk úgy értelmezhető, hogy a *Theodorus*-nak magyarul *Thyadar* (*Tivadar*), a *Theodoricus*-nak viszont *Detricus* (*Detre*) felel meg (vö. FEJÉRPATAKY 1918, illetve az idézett oklevelet lásd Dl. 68826 szám alatt). FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ így foglalta össze a problémát: „Fontos érdekek fűződhetnek a Theodoricus név helyes értelmezéséhez, mert a tárczai határjárásnál a határok mentébe beléegyező Görgey-családbelinek neve Detricus formában lehetett a felvidéken közismert.” (i. m. 172). Így az, hogy a kancellária magyar írnokai az eredeti oklevélben szereplő *Theodoricus* nevet *Tivadar* és *Theodorus* formában fordították le, illetve írták át, a *Detre* nevű személy azonosítását, s ezáltal a birtok határainak az igazolását nyilvánvalóan egy per során problematikussá tehetette. A birtokos család a kérdésben legilletékesebb hiteleshelynek, a szepesi káptalannak az oklevelével azonban már jó eséllyel fordulhatott utólagos helyesbítéséért a királyi kancelláriához az 1323-as oklevél névhasználatával kapcsolatban (vö. i. m. 172–173).

Azt hiszem, ez az ügy önmagában is jól példázza azt, amit a nevek jogbiztosításban betöltött szerepével kapcsolatban gondolunk, azonban egyben már átvezet

¹⁴ Efféle ügyekkel egy korábbi munkámban részletesen foglalkoztam, elsősorban az oklevelek átírási gyakorlatának a fényében, ugyanakkor azt gondolom, az elemzett példák egyben az oklevelek névhasználatának az itt tárgyalt sajátságát is mutatják (vö. KENYHERCZ 2016).

a kérdéssel kapcsolatos következő problémához, mégpedig az oklevelek latinizáló névhasználatának a gyakorlatához. A nevek azonosítást lehetővé tevő szerepéről elmondottaknak ugyanis látszólag ellentmond az, hogy bizonyos típusú neveket részben vagy egészben latinra fordítva vagy latinosított formában használtak az egész középkoron át.¹⁵ Noha a tárcai birtokügy arra utal, hogy ez alkalmanként problémákhoz is vezethetett, a latinizálás gyakorlatának elterjedtségében — amit nyilvánvalóan nem pusztán a latin nyelvbe foglalás grammatikai kényszere eredményezett — mégis az mutatkozik meg, hogy a latinizáló névhasználat alapvetően mégsem érintette az iratok jogi érvényét, pedig ennek az eljárásnak az eredményeképpen a személyek és helyek nevei éppen olyan formában kerültek bele az iratokba, ahogyan a hétköznapi, vulgáris nyelvhasználatban biztosan nem fordultak elő. Az ugyanis, hogy egy személyt *Petrus* formában vagy pedig egy települést *Foro Caseorum* néven említett az oklevél szövege, jellemzően nem eredményezte azt, hogy a *Péter* nevű személy vagy a *Késmárk* nevű város jogbiztonsága ebből adódóan bármilyen mértékben is veszélybe került volna, hiszen az azonosíthatóságuk — hivatali szinten mindenképpen — a latinizált vagy latin névváltozat használata ellenére is megmaradt, különben nem használták volna ezeket a neveket latin formájukban. E kettősség kapcsán HOFFMANN, RÁCZ és TÓTH úgy látja, hogy a latinizálás gyakorlata azonban mégiscsak bizonyos korlátok között működhetett, mivel e névformák a jogbiztosító szerepük tekintetében nem rendelkeztek a vulgáris nyelvi megnevezések minden előnyével (vö. 2018: 52). Azt gondolom, hogy az imént bemutatott Theodoricus-ügy is — noha nem helynevet, hanem személynevet érintett — erre utalhat.

Ez az ellentmondás, ami egy név nyelvi megformáltságának az azonosításban betöltött jelentősége, illetve a név nyelvi megformáltságába való tudatos beavatkozás között olykor megfigyelhető, elvezet minket a középkori okleveles szörványok vizsgálatának egy másik fontos kérdéséhez. Ahhoz tudniillik, hogy az oklevelek névhasználatában miként tükröződnek az okleveles gyakorlat névhasználatra vonatkozó normatörekvései, illetve a gyakorlat mögött meghúzódó korabeli nyelvi presztízviszonyok. Azt gondolom ugyanis, hogy azok a korlátok és keretek, amiket a latinizálás kapcsán feltehetünk, más összefüggésekben, eltérő mértékben és különböző módon, de a magyar nyelvre vonatkozóan is feltételezhetők. Ezt a kérdést — noha egyelőre még sok bizonytalanság övezi — azért is tartom különösen fontosnak felvetni, mert e szempontok érvényesítésével a szepesi okleveles anyag bizonyos anomáliái is jól magyarázhatónak tűnnek.

3.2.2. Nyelvi presztízsz hatása az oklevelek névhasználatára

Megítélésem szerint a középkori oklevelek névadatainak az értékelését döntően befolyásolja az, hogy miként ítéljük meg a korabeli nyelvi presztízsz okleveles

¹⁵ A tulajdonnevek latinizálásának kérdéseire lásd többek között HOFFMANN 2004, 2010, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52–96, SZENTGYÖRGYI 2010, SZÓKE 2008, 2013.

névhasználatban megmutatkozó hatását. HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA véleménye szerint ugyanis a középkori Magyarország nyelvi presztízsvizonyai az oklevelek helynévi szórványainak a használatában is tükröződnek (vö. 2018: 51). Az közsímert, hogy a középkori magyar királyság legnagyobb presztízssű vulgáris nyelve a magyar volt, s ez a presztízsz a magyar nyelv hivatalos nyelvhasználatban betöltött státuszát is nyilvánvalóan érintette (vö. i. m. 50–52, MAREK 2015: 153). A szepesi okleveles források feldolgozásakor így az egyik legizgalmasabb kérdésnek azt látom, hogy a magyar nyelv presztízszének a hatása — természetesen az oklevelek jogbiztosító szerepéből adódó korlátok között, mint ahogy azt a latin nyelvű vagy latinizáló névhasználat kapcsán az előzőekben már érintettem — akár a névváltozat kiválasztásában, akár a név nyelvi hangtani-alaktani szerkezetébe való oklevélírói beavatkozásban megnyilvánult-e, s ha igen, ez a hatás miként mutatható ki. Ennek az igencsak összetett kérdésnek itt egyetlen összefüggését szeretném megragadni.

A középkori Szepes vármegye nyelvi-etnikai viszonyainak a rekonstruálása nem egyszerű feladat, ám az bizonyosnak látszik, hogy a térségben a középkorban a három meghatározó nyelvi-etnikai csoport a magyar, a szláv és a német volt.¹⁶ Ám az oklevelek névhasználatának a sajátosságai alapján olykor felmerül a gyanú, hogy az írnokok mintha nem feltétlenül törekedtek volna a helynévhasználat nyelvi sokszínűségének a pontos visszaadására. Bizonyos esetekben ugyanis az látszik, hogy az oklevelek névalakjainak a leírásakor nem pusztán az befolyásolta az írnokokat, hogy az adott időszakban és területen melyik változat volt a hétköznapi névhasználatban a legelterjedtebb, hanem az, hogy a kevésbé magas presztízzsel rendelkező nyelvű, s ebből adódóan kevésbé hivatalosnak tekintett névalakok — vélhetően a névhasználói közösség létszámától függetlenül — a Szepességekben egyszerűen nem kerültek bele az iratokba. HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA úgy véli, hogy a presztízsz szempontjából periférikus nyelvek helynévalakjai csakis ott kerülhettek be az oklevelekbe, ahol a magasabb presztízssű nyelveknek a használata egyáltalán nem volt jellemző (vö. 2018: 52).

A fentiekre legkézenfekvőbb példaként Szepes vármegye nevének az esetét említhetjük. A területen már a vármegye megszervezésének idejétől, a 12–13.

¹⁶ Ez nem csupán az okleveles helynévanyagból következtethető ki, hanem az oklevelek latin szövege is utal olykor a vármegye vagy egy-egy település lakosságának etnikai hovatartozására. Lásd pl. Dl. 63605, Dl. 71613, Dl. 74779, Df. 281698, de különösen értékes forrás e tekintetben Erzsébet királyné 1279-es oklevele, amelyből egy birtokjog igazolása kapcsán kiderül, hogy a vizsgálat során nemcsak az írott forrásokból, hanem a Szepességekben élő németektől, magyaroktól és szlávoktól nyert információkat (*ab omnibus Theotonicis, Hungaris et Sclavis in eadem terra Scypus degentibus*) is felhasználták (vö. Df. 272386, RegDuc. 80–81). Említést érdemel továbbá Loránd szepesi comes 1274-es oklevele is, amelyben korabeli szepesi nemesség név szerinti felsorolása kapcsán a szöveg helyenként utal azok német, szláv vagy magyar voltára (vö. Df. 264119, RegArp. 2/2–3: 95–97).

századtól kezdve különböző etnikai csoportok — szlávok, magyarok, később németek és újlatin népek — éltek együtt egészen a középkor végéig. Ennek megfelelően a terület megnevezésére több névváltozat is létezett. Magyarul *Szepes*-nek, szlovákul és lengyelül *Spiš/Spisz*-nek, németül *Zips*-nek nevezték. Azonban a hivatalos iratokban az egész középkoron át csak a magyar, ritkábban a német változat, illetve az e kettőn alapuló latinizált formák adatolhatók, a magyar királyság területén keletkezett oklevelekben nyoma sincs a szláv szerkezetű névformának. Az okleveles adatok hiánya azonban önmagában nem feltétlenül jelenti azt, hogy a régiségben a *Spiš* névforma nem is létezett volna a szláv közösség használatában, sőt etimológiai szempontból az sem kizárt, hogy a szláv változat akár az elsődleges is lehetett (vö. KENYHERCZ 2018). Egyszerűen arról lehet szó, hogy ebben az időben a szláv nyelvek presztízse a magyar királyság területén alacsony volt, így az oklevelekbe a szláv névalak — főleg, ha az rendelkezett magyar vagy német névpárral — egyszerűen nem került bele (vö. HOFFMANN 2007: 91, KENYHERCZ 2013b). Esetünkben ezt a feltételezést megerősíti, hogy a szláv névalak létezését egy külföldi, nem okleveles forrásból egyébként egyértelműen bizonyítani is lehet, ugyanis II. Boguchwał Lengyelországban keletkezett 13. századi krónikája tartalmazza a terület nevének szláv változatát *Spis ~ Spys* formában (vö. KSA. 32).¹⁷

Mindezek fényében, úgy gondolom, érdemes más szepesi — s általában a többnyelvű területeken használatos — nevek etimológiáját és történetét is az okleveles névhasználat ezen joggal feltehető sajátosságának a fényében vizsgálni. A Szepesváralja (Spišské Podhradie) környékén fekvő Hotkóc (Hodkovce) település adatai is vélhetően hasonló eljárást tükröznek. A hely régi adatai a következők:

Hotkóc: 1292: de v. *Hodchouch* (Dl. 39430); 1293/1337/1378: *Hodcouch*, v. ~ *Hodkouch*, v. (Dl. 39634); 1342: *Hodchouch*, v. ~ *Hodcouch*, v. (Dl. 39657); 1412/1448/1462: *Hothkoncz* [ɔ: *Hothkoucz*] (Df 274357); 1421: *H[odk]olch* (Dl. 43493); 1438: *Hotkol* [ɔ: *Hotkoch*] (Dl. 39733); 1444: *Hotkoch*, de (Dl. 39750); 1471: *Hothkolcz* (Dl. 60821); 1472: *Hotkocz* (Dl. 39770); 1472: *Hotkocz* (Dl. 39772); 1474: *Hotkolcz* (Dl. 39774); 1538: *Hathkocz* (E 158/35: 5–42); 1564: *Hotkocz* (E 158/35: 271–375); 1567: *Hothkocz* (E 158/36: 3–17); 1570: *Hottkowcz* (E 158/36: 3–17); 1593: *Hotkocz* (E 158/35: 438–459); 1598: *Hotkowcze* (E 158/36: 3–17); 1599: *Hotkocz* (UC. 117/77); 1635: *Hottkocz* (E 158/36: 50–103); 1715: *Hatkócz* (N 78); 1808: *Hotkócz vel Újmajor* h., *Hotkowce* s. (Lipszky).

¹⁷ Ez a krónika ugyan eredetiben nem maradt fenn, de több korabeli másolata bizonyítja, hogy a korszakban a térség neve szláv változatban is ismert és használatos volt (vö. KENYHERCZ 2018: 122).

Az bizonyosnak tekinthető, hogy a név végső soron egy szláv **Hodkovec* ~ **Hodkovce* formára vezethető vissza, ami a magyarba átkerülve a névvég adaptációjával *Hotkóc* lett. Az etimológiai elsődlegesség ellenére a **Hodkovec* ~ **Hodkovce* alak első biztos említése csak 1598-ból való. Azaz a név első megjelenését követő háromszáz évből egyáltalán nincs adatunk a magyar nyelvű változat etimonjaként feltételezett szláv névformára. Hotkóc esetében az is tudható, hogy a település — és ezzel együtt a név — nem nagyon lehet régebbi az 1292. évi első említésénél, ugyanis kialakulása a szepesi várföldek rendezésével függ össze, ami pedig a 13. század kilencvenes éveinek az első felére tehető (vö. FEKETE NAGY 1934: 147). Azaz a névre a létrejöttének pillanatától van adatunk, ami a nyelvi megformáltsága alapján szláv helynévképzővel alakult, azaz szláv eredetű, viszont a rá vonatkozó forrásokban ez a forma sokáig hiányzik, s csak a magyar fonológiai névpárja adatolható. Az *-ovec/-ovce* végződéssel alakult szláv nevekről egyébként is elmondható, hogy az eredeti hangszerkezetet tükröző adatok jelentősebb számban legkorábban csak a 15. századtól kezdődően fordulnak elő az oklevelekben (vö. KENYHERCZ 2013a: 64, illetve 2013b: 39–40).

Azt gondolom, az ellentmondást — akárcsak a vármegye nevének az esetében — itt is a nyelvi presztízviszonyok figyelembevételével oldhatjuk fel. A vármegye ezen részének a nyelvi viszonyai alapján igencsak valószínűnek tűnik, hogy a csak 1598-ban föltűnő, ám etimológiai szempontból elsődlegesnek tartható *Hodkovec* ~ *Hodkovce* névalak a létrejöttétől kezdődően többé-kevésbé folyamatosan használatban lehetett a területen, ám mégis azt látjuk, hogy az írnokok következetesen a név magasabb presztízssű magyar párját, a *Hotkóc*-ot használták.

Az efféle esetek nem elszigeteltek a Szepességben, s maga az eljárás — ahogy erre már utaltam — egyértelmű hasonlóságokat mutat a helynevek latinizálásának a korabeli gyakorlatával. Mindenesetre az a kérdés nyitott marad, hogy a feltételezett szláv névhasználat mellett a magyar *Hotkóc* formát a fentiek fényében a ritkább, de magasabb presztízssű változatnak, vagy a népnyelvben nem, hanem csak a hivatalosságban használt hivatalos névnek, esetleg mégis a gyakoribb variánsnak tekintsük-e.

Más hangsúlyokkal ugyan, de ugyanez a kérdés Szepes vármegye esetében a magyar és a német nyelvű nevek és névpárok viszonylatában is felvethető. Megfigyelhető ugyanis, hogy a 13–15. századi latin nyelvű oklevelekben főként csak a mikronevek szerepelnek németül, a települések nevei — ha azoknak volt magyar névpárja — akkor is magyarul fordulnak elő, ha az oklevelek szövege kifejezetten utalt arra, hogy a település vagy a környék lakossága német volt. Ez a sajátosság annak a fényében még inkább lényegessé válik, hogy a 15. századtól a Szepességben már német nyelvű oklevelek is keletkeztek, melyekben viszont ugyanezek a települések már kizárólag német nevükön jelennek meg, magyarul — és latinul — sohasem (pl. Dl. 71530, F. 10/2: 89, valamint lásd még ehhez latin nyelvű oklevelek német másolatait is, úgymint Df. 258628, Df. 267845).

Azaz úgy tűnik, a Szepességre vonatkozó latin nyelvű oklevelekben a magyar nevek a németajkú lakosság — társadalmi és jogi helyzetéből adódóan — magasan mondható társadalmi presztízse ellenére is elsőbbséget élveztek a német névpárral szemben.¹⁸

Azt gondolom, hogy az oklevelekben megmutatkozó presztízviszonyok és normatív törekvések további vizsgálata nemcsak megkerülhetetlen, de reményeim szerint idővel még közelebb vihet annak a megértéséhez, hogy miként is használhatók fel tudományos szempontból a leginkább hatékonyan az oklevelek névanyagának ezek a rétegei. Legyen szó egy-egy adat értékeléséről, etimológiáról, nyelvi-etnikai rekonstrukcióról vagy bármilyen más névtörténeti vizsgálatról.

3.2.3. Latinizálás és az oklevelek névhasználata mögötti vulgáris névformák rekonstruálása

Az okleveles szórványok nyelvészeti feldolgozásának már sokszor önmagában is korlátokat szab az adatok kiolvasásának a nehézsége, illetve az ebből fakadó bizonytalanság. Azonban nemcsak az oklevelek írása és helyesírása az, ami olykor a nyelvi valóság rekonstruálásának az útjában áll. A tulajdonnevek latinizálásának a gyakorlata a középkori oklevelekben ebből a szempontból is külön figyelmet érdemel.

Mint már korábban volt róla szó, az oklevelek írói azokat a neveket, amiket lehetett és szokás volt, részben vagy egészében latinra fordítva fogalmazták bele az oklevelek szövegébe. Az azonban aligha feltételezhető, hogy ezek a latinizált névformák az élő, vulgáris nyelvhasználatnak is a részeivé váltak volna. Nyelvészeti szempontból az okozza a legfőbb problémát, hogy ezek el is fedik a korabeli valós nyelvhasználatot, s — ahogy HOFFMANN ISTVÁN fogalmaz — a latinizáló formákból csak nyelvészeti eszközökkel bonthatók ki a vulgáris névalakok (2007: 22). Ez azonban nem minden esetben problémamentes. Erre vonatkozóan említék a következőkben néhány szepesi példát említeni.

A szakirodalomban különösen nagy figyelmet kapnak a *villa* 'falu' vagy más latin földrajzi köznév és egy személynév alkotta szerkezetek, amelyek megítélése a szepesi névanyagban is okoz bizonytalanságot. Közismert, hogy ezek mögött nem tulajdonnévi értékben álló birtokos szerkezet, egyrészes és kétrészes földrajzi név egyaránt állhatott (vö. BÉNYEI 2012: 77–78, különösen pedig HOFFMANN 2004: 31–37, 2007: 43–52). Ez pedig egy név keletkezési idejének vagy az elsődleges nyelvi megformáltságának a szempontjából nem lényegtelen

¹⁸ Ugyan nem szepesi példa, de nagyon tanulságos eset arra vonatkozóan, hogy mikor és miért kerülhettek mégis a latin nyelvű oklevelekbe német névformák akkor, amikor azoknak magyar nyelvű névpárja is ismeretes volt. Tamás esztergomi érsek egy 1317-es okleveléből kiderül ugyanis, hogy egy alkalommal egy birtok határpontjait tudatosan többnyire németül (*in wlgari Teutonico*) adták meg, mégpedig azért, hogy az adományt kapó osztrák szerzetesek könnyebben azonosíthassák azokat (*ob favorem fratrum ..., quia in illis partibus plures sunt Teutonici et ut facilius veniant ad noticiam plurimorum*) (vö. Dl. 56731, AOKlt. 4: 209, MAREK 2015: 158, RegSlov. 2: 113–114).

kérdés. Jellemzően még a birtoklástörténeti adatok fényében és a teljes megyei anyag kontextusában sem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy például az 1286-ban felbukkanó *villa Abraham* adat (Dl. 38876) körülírást, esetleg már a későbbi Ábrahámfalva (Abrahámovce) névének a fordítását rejti-e, vagy pedig eredetileg a névnek létezett egy egyrészes *Ábrahám* formája is, s az idézett 1286-os adat még erre a formára utal. Az ráadásul, hogy egy hely megnevezése elsődlegesen egy- vagy kétrészes névként keletkezett, nemcsak az adott név etimológiája és változása kapcsán fontos, hanem az egyes névtípusok kronológiája szempontjából is alapvető kérdés. Sok esetben ráadásul nem csupán a latinizált forma mögött rejtőző vulgáris névalak rekonstruálása problémás, hanem e szerkezetek tulajdonnévi státuszának a megítélése is kérdéses. Talán kijelenthető, hogy egy tamásfalvi (Spišské Tomášovce) rész eladása kapcsán keletkezett 1317-es határozásban a későbbi Arnótfalvára (Arnutovce) utaló *terre Magni Arnoldi et suorum sociorum* (Dl. 71624, vö. RegSlov. 2: 99–100) nem a vulgáris nyelvhasználatban létező helynévi forma fordítása, hanem a birtokosokra utaló megfogalmazás, akárcsak a későbbi Závada (szl. Levoča-Závada) 1317-es első *villa magister Gothfredii* (Df. 281727) formában történő említése is. Továbbá jó eséllyel hasonló sejthető egy 1315-ös oklevél Erdőfalvára (Stará Lesná és Nová Lesná) vonatkozó *super metis silvestris ville Menhardi* (Dl. 1861, vö. RegSlov. 2: 44–45) leírása mögött is, ugyanis a települést 1294-ben már *Erdeu falua* formában is említik (Df. 280760). De az előzőkhöz képest talán már nagyobb eséllyel helynévi említésről van szó a mára elpusztult Marcelfalva 1305-ös *ad villam Marsily* adata (Dl. 63629) esetében, ugyanis az oklevél szövegében már nem az alapító Marcel, hanem a fia szerepel (*Ricolpho filio Marsily*), ami azt jelezheti, hogy ebben az esetben már egy kialakult helynévről van szó. Más esetekben azonban — első sorban egy-egy hely kialakulásának az idejére vonatkozóan — a kérdés jórészt nyitott marad.

A vulgáris névformák rekonstruálásakor többnyelvű területeken az is problémát jelenthet, hogy eleve melyik vulgáris nyelv adatát rekonstruáljuk a latinizált névforma alapján. Noha HOFFMANN, RÁCZ és TÓTH a teljes Kárpát-medencére vonatkozóan megállapítja, hogy a latinizáló névhasználat mögött inkább magyar neveket sejtethünk, s csak „igen ritkán szláv vagy német” helyneveket (vö. 2018: 76), a régi Szepes vármegye nyelvi-etnikai viszonyait figyelembe véve például Béla (Spišská Belá) település 1357-es *superiori Bela* (F. 9/2: 620–621) adata egyaránt utalhat a magyar *Felsőbéla* ~ *Felbéla*, a szláv *Horná Belá* ~ *Vyšná Belá* vagy esetleg a német *Oberbela* névre.¹⁹

¹⁹ Ugyanakkor egyediségéből adódóan — ti. a település és birtok neve kapcsán efféle differenciálódásnak egyébként nincs nyoma — esetleg pusztán annyit is jelenthet, hogy 'a falu vagy birtok felső része'.

Vizsgálataim jelenlegi szakaszában azt gondolom, hogy egyes esetekben — elvi szinten, mintegy hipotézisként — mindenképpen érdemes számolni azzal a lehetőséggel, hogy a szepesi helyekre vonatkozó latinizált névformák valójában nem magyar, hanem szláv vagy német nevet rejtjenek. A magyar szakirodalmi gyakorlat alapján talán szokatlannak tűnhet, hogy például az egykor Csütörtök-helytől (Spišský Štvrtok) északnyugatra fekvő, mára elpusztult Komárfalva 1294-es *villa Kamar* (Dl. 14015) adata kapcsán — amennyiben az már helynévi értékkel bír — ne egy *Komár* ~ *Komárfalva*, hanem inkább egy szláv *Komarovce* formát rekonstruáljunk. Ez utóbbi névalak esetében azonban azt mindenképpen számításba kell vennünk, hogy a településnek a középkorban nemcsak *Komárfalva*, hanem *Komoróc* adatai is feltűnnek, sőt ez utóbbi válik később általánossá (vö. Dl. 26733, Df. 285526, illetve Dl. 13473, Dl. 74832, Dl. 74826, Dl. 84688, Dl. 84689, Dl. 68857). És ha mindezt annak a fényében vizsgáljuk, amit a *Hotkóc* névforma végződésével kapcsolatban az előzőekben tárgyaltam, akkor azt gondolom, hogy a kérdésfelvetés Szepes vármegye nyelvi-etnikai rekonstrukciója során megkerülhetetlen. MILOŠ MAREK — nem konkrétan e példa, hanem a névtípus kapcsán — továbbá még azt is feltételezi, hogy a szlávós névalakok kora középkori forrásokban tapasztalható hiányának s az e mögött álló okleveles gyakorlatnak a fényében egyébként nemcsak a *Komoróc*, hanem a *Komárfalva* típusú adatok mögött is szláv vulgáris névforma, azaz esetünkben a *Komarovce* húzódik meg (vö. 2015: 163–164).

Azt gondolom, a kérdés megítélése — mivel a középkori helynevek etnikai vonatkozásai tapasztalataim szerint érzékeny területnek számítanak a kutatók körében — különösen nagy körültekintést igényel. Egy-egy esetben csak a szűkebb terület nyelvi-etnikai viszonyainak, valamint helytörténeti-birtoklástörténeti hátterének, illetve a kérdéses adatot tartalmazó oklevél névhasználatának, sőt eleve az oklevelet kiállító szerv gyakorlatának a fényében juthatunk biztosabb következtetésre. Mindezek ismerete híján, a kérdést leegyszerűsítve, pusztán statisztikai — netalán ideológiai — alapokon könnyen téves következtetésekre juthatunk, bármelyik formát is tesszük meg a rekonstrukció eredményének.

3.3. Az oklevelek keletkezésének helye és a nyelvi hűség

Végezetül egy talán kevésbé közismert vizsgálati szempontról szeretnék néhány szót ejteni. Úgy gondolom, hogy az oklevelek keletkezésének a helye is lehet olyan tényező, amely olykor érdemben befolyásolhatja az oklevelekben fennmaradt tulajdonnévi szórványok nyelvi megítélését.

A magyar szakirodalomban hagyományosan két álláspont különült el a tekintetben, hogy az oklevelek helynévi szórványai mennyire tükrözik pontosan a helyben használatos névformákat. BENKŐ LORÁND szerint az oklevélírók a lehetségekhez mérten törekedtek a nyelvi hűségre, s „igyekeztek visszaadni azt a

kiejtést, amelyen a kérdéses neveket azon a vidéken nevezték, ahol előfordultak” (1957: 38). Ezzel szemben BÁRCZI GÉZA egy helyütt úgy fogalmaz, hogy kérdéses, „vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6). Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA tértek vissza a kérdéshez, s igyekeztek a problémát a maga összetettségében kezelni, illetve kialakítani egy olyan megközelítést, amelyben az oklevélírók nyelvi lenyomata és az oklevelek szórványai mögött álló nyelvi valóság egyes rétegei elválaszthatók egymástól (vö. 2018: 46–47). Az általuk bemutatott szempontokon túl én azt gondolom, hogy egy oklevél szórványainak az értékelésekor azt is érdemes — s bizonyos kérdésekben szükséges — figyelembe venni, hogy az adott irat hol keletkezett, ugyanis ennek a nyomai véleményem szerint az oklevelek névhasználatában is kimutathatók.

Ismeretes, hogy az okleveles gyakorlat elterjedésével párhuzamosan a magyar királyság területén idővel kialakultak olyan helyi intézmények, az ún. hiteleshelyek, amelyek az országos szervek munkáját segítő oklevél-kiállítási jogot kaptak. Ezekre a leggyakrabban káptalanokhoz vagy konventekhez köthető intézményekre az volt a jellemző, hogy joghatóságuk csak egy-egy szűkebb, egy-két vármegyeyeni területre terjedt ki (vö. ECKHART 1914/2012: 67–68, KMTL. *hiteleshely*). Ennek következtében a hiteleshelyek írnokai — mint ahogy a szepesi káptalanéi is — a hozzájuk tartozó terület helyneveit a napi munkájukból, de részben talán még a helyismeretükből adódóan is többnyire jól ismerték.²⁰ Ezzel szemben a királyi kancellária, a nádori vagy az országbírói hivatal a teljes királyságra vonatkozóan bonyolított ügyeket, s a Szepesség kapcsán ide sorolható még néhány olyan hiteleshely is, mint például a jászói konvent vagy az egri káptalan, amelyek területileg igen kiterjedt joghatósággal rendelkeztek, s a középkor során rendszeresen állítottak ki oklevelet szepesi ügyekben is.

Ennek nyelvészeti szempontból a tekintetben látom jelentőségét, hogy a kancellária vagy más országos hivatal, esetleg távolabbi hiteleshely írnokai jellemzően nem ismerték a helyi viszonyokat, nem jártak az ügyben szereplő helyeken, s ha az ügy kapcsán olykor mégis ki kellett szállniuk például egy-egy határjárás miatt, sem napi rutinjukból, sem helyismeretükből adódóan nem ismerték és nem használták az adott neveket, ráadásul az egész országra kiterjedő hivatali munkájukból adódóan egészen más névismerettel, s ebből adódóan feltehetően más

²⁰ ECKHART FERENC ennek a jelentőségét annak kapcsán emeli ki, hogy minden hiteleshelyi eljárás során szükséges volt az ügyben érintett felek személyazonosságának a tisztázása, s mivel egy-egy hiteleshelyhez mindig csak korlátozott területről fordultak ügyfelek, ez az azonosítás nem jelentett különösebb problémát (vö. 1914/2012: 112–113). Ha belegondolunk, egy Szepes nagyságú vármegye esetében a birtokok és birtokosok, illetve a jogi eljárást igénylő ügyek száma adott időszakban valóban átlátható nagyságú volt, így az illetékes hiteleshelyen dolgozó írnokok számára többségében nemigen lehettek idegenek azok a személy- és helynevek, amelyekkel a munka során rendre találkoztak.

névkompetenciával rendelkeztek, mint az adott területen illetékes hiteleshelyeken dolgozó írnokok.²¹ Így olykor joggal merül fel a kérdés, hogy a nem helyben kiadott oklevelek névadataiból lehetséges-e egyáltalán az adott név helyben használt változatának hangtani-nyelvjárási sajátosságait megállapítani. Annál is inkább, mert a szepesi ügyekben eljáró országos hivatalok a területi távolság miatt vélhetően döntően írásban benyújtott anyagok és korábbi oklevelek, esetleg megbízottak által közvetített információk alapján dolgozhattak, így a helynevek helyben kiejtett formája bizonyosan csak sokszoros szűrőn keresztül jutott el hozzájuk.²²

Ennek kapcsán mindenképpen hangsúlyozni kell azt is, hogy az oklevél kiadási helyének a figyelembevétele az adatok értelmezése során nem tesz automatikusan jobb forrássá egy helyben készült, illetve rosszabb forrássá egy máshol készült oklevelet. Ugyanis egy irat nyelvészeti megbízhatósága ezen kívül is számos egyéb tényezőtől függött, s így e szempont érvényesítése minden esetben más szempontokkal együtt vezethet olykor eredményre.

Az oklevél kiállítási helyének névhasználatra vonatkozó következményei természetesen a legtöbb esetben nem nyilvánvalóak, mivel nincs olyan egyértelmű viszonyítási pont, amelyhez képest a kérdést meg lehetne ítélni. Ugyanis amit egy régi név hangtani-alaktani felépítéséről biztosan tudunk, azt jellemzően csak az oklevelekből tudjuk, s a korszakra vonatkozó nyelvtörténeti ismereteink is erősen bele vannak ágyazva az okleveles adatok olvasatának és nyelvi értékelésének a kontextusába. Ugyanakkor Szepes vármegyére vonatkozóan bizonyos mintázatok már kutatásaim mostani fázisában is kirajzolódni látszanak.

Ahogy a Szepességre vonatkozó oklevelek esetében látszik, a helyi névanyagot nem vagy kevéssé ismerő hivatalok képviselői lényegesen gyakrabban hibáztak a nevek leírásakor, mint a szepesi káptalan írnokai, hiszen az országos hivatalok vagy távolabbi hiteleshelyek írnokai a rendelkezésükre álló írásbeli vagy szóbeli források adatainak az értelmezésekor nem támaszkodhattak a saját névismeretükre, vagy pedig éppen a névismeretük és a névkompetenciájuk tévesztette meg őket egy-egy számukra ismeretlen hang- vagy betűsor leírásakor

²¹ Természetesen a középkori írnokok névkompetenciájának a vizsgálata — főleg általában megfogalmazva — lehetetlen feladat, az oklevelek névhasználatát — a sok más változó miatt, ami azt az írnokok névkompetenciáján túl befolyásolta — nem vagy csak kis mértékben teszi lehetővé ennek a tisztázását. A leegyszerűsítés tudatában mégis alkalmazom ezt a fogalmat e helyütt, ugyanis azt azért fontosnak tartom kiemelni, hogy a különböző hivatalokban dolgozó írnokok a munkájukból adódóan alapvetően másféle módon viszonyulhattak a nevekhez, mint egy korabeli kisbirtokos vagy jobbággy.

²² Ráadásul a helyben készült oklevelek kapcsán ugyanúgy feltehető, hogy azok nyelvészeti forrásértéke az előző fejezetekben ismertetett sajátágok miatt — úgymint normatőrekvések és nyelvi presztízis — már eleve bizonytalanná teszik a szórványok nyelvi hűségének a pontos megítélését. Azt gondolom, hogy e tekintetben valóban egy sokváltozós rekonstrukciós módszer az, ami biztosabb, ám olykor kevésbé látványos eredményt hozhat egy-egy oklevél adatainak a feldolgozása során.

vagy átírásakor. Annak a megítélése azonban, hogy mi számít hibának, nem mindig egyértelmű, ezért statisztikákat ezzel kapcsolatban egyelőre nem készítettem. Ráadásul a romlott alakok háttérében sok esetben valóban egyszerű tollhiba áll, aminek pedig a nyelvészeti vizsgálata jórészt irreleváns (vö. mindezekhez SZENTPÉTERY 1942, illetve KENYHERCZ 2016). Az alábbi példák ezért elsősorban azt szemléltetik, hogy a hibázás nem minden esetben egyszerű betűkihagyás, betűfelcserélés vagy betűduplázás, hanem a háttérében olykor valóban egy-egy név ismeretének a hiánya állhatott.

Jó eséllyel ez utóbbi mutatkozik meg akkor, amikor Vitkfalva (Vítkovce) 1339-ben *Mykofalua* (Df. 264170) formában kerül elő egy esztergomi káptalan által készített iratban, s hasonló példa lehet Szécsi Miklós országbíró 1383-as oklevelében Jekelfalva (Jaklovce) *Ilkefalua* adata (Dl. 83399), valamint ide sorolhatónak tűnik még a *Meldur* név (Podhorany) Zsigmond király 1426-os oklevelében *Melkwr* formában való felbukkanása is (Dl. 83629). Ugyancsak efféle hibának látszik az egri káptalan 1474-es oklevelében Németgörgő (Spissky Hrhov egykori része) 1369-re vonatkozó *Nemesgargov* adata (Dl. 63862), illetve II. Ulászló 1499-es oklevelében Batizfalva (Batizovce) 1407-es említésének a *villa Bonsi* formában történő átírása, ami vélhetően a *villa Botisi* forma félreolvasásából állhatott elő (Df. 266951). Nyilvánvaló félreértés Leszkovány (Lieskovany) 1351-es *Kyskohan* adata is, amelyet Miklós nádor írnoka írt le az esztergomi káptalan 1327-es oklevelének az átírása során (Dl. 2460).²³

A fentiekén kívül még számos példát lehetne hozni a nem egyszerű tollhibákra visszavezethető romlott alakokra, de talán már ennyi adat is mutatja azoknak a hibáknak a jellegzetességeit, amelyek háttérében talán a névismeret hiánya áll. Különösen tanulságosak azok az esetek, amikor ezeket a rontott alakokat tartalmazó okleveleket a szepesi káptalanban viszont helyes, azonosított és javított névformákkal írják át. Például a Betlenfalva (Betlanovce) részeként létező egykori Zsgyár birtok neve II. Lajos 1519-es oklevelében *Schaar* formában szerepel, ám ennek az oklevélnek a szepesi káptalan által ugyanebben az évben készített átiratában a hibás helyen már helyesen a *Sgyar* (Dl. 63890) forma szerepel. Ide kapcsolható I. Károly 1323-as oklevele is, amelyben Kistoporc (Toporec egykori része) neve hibásan *Kyskupurch* formában lett leírva (Dl. 63648), de amikor a szepesi káptalan 1327-ben átírta ezt az oklevelet, a káptalan írnoka ebben a

²³ Szempontunkból nem igazán lényeges kérdés, hogy a hibázást a nádor vagy az esztergomi káptalan írnoka követte-e el, hiszen egyik sem helyi hivatal, ugyanakkor a filológiai pontosság érdekében megemlíthető, hogy az esztergomi káptalan 1327-es oklevelének — noha az eredeti példánya nem maradt fenn — ezen az 1351-es átiraton kívül fennmaradtak egyéb átiratai is, amelyek alapján valószínűsíthető, hogy az 1351-es oklevél a hiba forrása. Az egyéb átiratokban a kérdéses hely a következőképpen olvasható: Dl. 74868/1 (Zsigmond király): *Lyskoan*, Dl. 74868/2 (Zsigmond király): *Nyskuan*, Dl. 74876 (Garai Miklós nádor): *Leskowan*.

szövegrészben nem a hibás alakot másolta át, hanem az ügy és a név ismeretében kijavította azt a helyes *Kystuporch* formára (Dl. 63655).

Természetesen előfordulnak hibák a szepesi káptalanban készült iratokban is, de ezek szinte mindig egyszerű tollhibának tűnnek, s esetükben jellemzően nem merül fel a fentiekhez hasonló tévesztés gyanúja.²⁴

Az imént bemutatott hibák egyébként — még ha a háttérükben esetleg más nevek analógiás hatása is állhatott — nyilvánvaló tévesztések, azaz nyelvészeti szempontból nem is számítanak igazán érdekesnek. A kutatásaim során azonban sokkal több tanulsággal jár azoknak az eseteknek a feltárása, amelyek az oklevél kiadási helyének a figyelembevételével más, nyelvi szempontból is releváns különbséget mutatnak a helyben és a nem helyben készült oklevelek névhasználatára szempontjából. Igaz, ezeknek az eseteknek a megítélésakor jellemzően nincs biztos fogódzónk azon kívül, hogy egyes helyek neve hangtani-alaktani variánsokban adathozható.

Ennek illusztrálására példaként a szepesi Garancs (Granč-Petrovce) település 15. századi adatait hozhatjuk fel. A hely neve ebben az időszakban *Grancs* és *Garancs* formában egyaránt adathozható, a két névalak hangtani különbsége a nevet a szókezdő mássalhangzó-torlódásokat érintő tipikus ómagyar kori nyelvi változáshoz kapcsolja (vö. KENYHERCZ 2013b). Noha a *Grancs* ~ *Garancs* névpár tagjai közti különbség egyaránt utalhatott magyar–szláv, illetve magyar nyelven belüli variánsok használatára, az oklevelek keletkezési helyének a szempontjából most mégis inkább arra szeretnék rámutatni, hogy az egyes változatok használatát — függetlenül attól, hogy a régi magyarban használatos volt-e mindkét forma — bizonyos esetekben talán az oklevél kiadásának a helye is befolyásolhatta.

Az alábbiakban a település nevének azok a 15. századi adatai láthatók, amelyek vagy valamelyik országos hatóság, vagy a szepesi káptalan által kiállított oklevelekben maradtak fenn:

1407/1407: *Granch* (Dl. 60532) ~ 1407: *Granch* (Dl. 60532); 1413: *Granch* (Dl. 60570); 1415/1415: *Granch* (Dl. 63742); 1415: *Granch* (Dl. 60591);

²⁴ Efféle figyelmetlenségből adódó hibára hozható példaként a szepesi káptalan 1374-es oklevele, ahol Zsaluzsán (egykori birtok a mai Ordzovany közelében) neve tizenkét alkalommal *Jalusan*, egy alkalommal viszont *Jalisan* formában szerepel (Dl. 74834). Vagy ide sorolható Csantafalva (Jánovce–Čenčice) 1371-es *Chonafalua* adata, különösen annak a fényében, hogy az oklevélben egy korábbi szöveghelyen *Chontafalua* áll (Dl. 75019). Nyelvészeti szempontból talán ugyanígy figyelmen kívül hagyható Milaj (egykori település a mai Spišský Hrušov mellett) 1368-as *Malay* adata is, hiszen az oklevélben pár sorral lejjebb a név már helyesen *Mylai* formában szerepel (Dl. 39679). Az mindenesetre, hogy a szepesi káptalan oklevelei a vizsgált időszakban a nevek szempontjából összességében meglehetősen pontosnak mondhatók, részben annak is tulajdonítható, hogy a szepesi káptalan a középkor idején azok közé a hiteleshelyek közé tartozott, ahol az oklevelek kiállítása többnyire nagyobb gonddal történt meg (vö. SZENTPÉTERY 1942: 419–420). Ennek a fényében más hiteleshelyek oklevélkiadói tevékenységének az ismerete eredményezhetne nagyobb rálátást a problémára.

1416/1416: *Granch* (Dl. 10417) ~ 1416: *Granch* (Dl. 10417); 1416/1416: *Granch* (Dl. 83584); 1418/1418: *Granch* (Dl. 60613); 1419: *Granch* (Df. 263824); 1422/1422: *Garanch* (Dl. 60639) ~ 1422: *Garanch* (Dl. 60639); 1422/1423/ Más.: *Grancs* (Df. 286328); 1423: *Garanch* (Dl. 83615) ~ 1423: *Grancz* (Dl. 83615); 1423/1423: *Granch* (Dl. 83613); 1424: *Granch* (Dl. 39638); 1424: *Granch* (Dl. 60655) ~ 1424: *Granch* (Dl. 60655); 1442: *Granch* (Dl. 39739/Dl. 60762); 1444: *Granch* (Dl. 39746); 1471: *Grancz* (Dl. 60822); 1479: *Garanch* (Df. 263863) ~ 1479/1479: *Granch* (Dl. 63866).

Ha pusztán az adatokat nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a 15. században a név formája fonológiai szempontból szinkrón varianciát, ingadozást mutatott, ami egyébként egyáltalán nem szokatlan jelenség a hangtörténeti változások esetében. Ha azonban ehhez az adatsorhoz a források kiadási helyét is hozzákapcsoljuk, azt láthatjuk, hogy a hangszerkezeti szempontból ekkor talán magyarosabb hangzásúnak tekinthető *Garancs* forma — közvetlenül vagy közvetetten — mindig valamilyen módon a királyi kancellária vagy más országos méltóság által kiadott oklevélhez kapcsolódik, míg a szepesi káptalan által kiadott oklevelekben a név eredeti hangszerkezetét tükröző *Grancs* forma volt a használatos.²⁵

Különösen is árulkodó egy Zsigmond király által kiadott, eredetiben fennmaradt 1423-as oklevél (Dl. 83615), amelyben a név *Garanch* formában fordul elő, viszont az oklevél hátlapján található egy ügyel kapcsolatos korabeli feljegyzés a szepesi káptalan írnokától, amelyben a település neve már *Grancz* alakban szerepel. Hasonló kettősség figyelhető meg Bátori István országbíró eredetiben fennmaradt 1479-es parancsa és annak átirata esetében is: a település neve az eredeti parancsban *Garanch* formában adatható (Df. 263863), a szepesi káptalan azonos évben készített szó szerinti átiratában viszont már *Granch* formában szerepel a név (Dl. 63866).

A kisszámú adat miatt nyilvánvalóan nagyon körültekintően kell az efféle megfigyelésekből adódó következtetésekkal bánni, ugyanakkor a hiteleshelyek írnokainak a névismeretével kapcsolatban elmondottak alapján elméletileg nem tartom kizárhatónak, hogy ebben az esetben a királyi kancellária és az országbíró írnokai a nyelvi presztízs, a normatörekvések, esetleg saját nyelvi kompetenciájuk alapján valóban más formában használták a nevet, mint ahogy az a helyi nyelvhasználatban előfordult. S ezek alapján azt sem tartom kizártnak, hogy azokban a mandátumokban, amelyek ma már csak a szepesi káptalan átiratában

²⁵ Egészen pontosan arról van szó, hogy a szepesi káptalanban készült eredeti vagy a káptalan által átirat oklevelekben egy oklevélről eltekintve mindig *Granch* vagy *Grancz* formában kerül elő a név (vö. Dl. 60532, Dl. 60570, Dl. 63742, Dl. 60591, Dl. 10417, Dl. 83584, Dl. 60613, Df. 263824, Dl. 83613, Dl. 39638, Dl. 60655), míg az országos hatóságok által készített iratokban egy kivételtől eltekintve *Garanch* adatok szerepelnek (Dl. 60639, Dl. 83615). Az eset részletes elemzéséhez lásd KENYHERCZ 2016: 37–41.

olvashatók (Dl. 60532, Dl. 63742, Dl. 10417, Dl. 83584, Dl. 60613, Dl. 83613), eredetileg néhány további esetben is a *Garancs* forma szerepelt, csak a káptalan írnoka az átírás során azt *Grancs* formára változtatta át.

Ha messzemenő és általánosítható következtetéseket nem is lehet ennek a névpárnak a példájából levonni, annyi mindenesetre megállapíthatónak tűnik, hogy a szinkrón ingadozás helyett az oklevelek keletkezési helyének a figyelembevétele alapján Szepesben inkább a *Grancs* lehetett a használatosabb forma, esetleg még a magyar nyelvű beszélők körében is, mert a szepesi írnokok következetesen ezt a formát használták a dokumentumaikban.²⁶ E tekintetben nem lényegtelen körülmény, hogy a szepesi káptalan írnokai közelebbről is ismerhették a név helyben használatos formáját, annál is inkább, mivel *Grancs* öt kilométerre van a káptalan épületétől, de a munkájukból adódóan is mindenképpen gyakran találkoztak e névvel.

A helyben használt oklevelek e feltételezett sajátosságát mindenesetre nagyon nehéz megítélni, ugyanis a fentebb tárgyalt normatörekvések és a nyelvi presztízs tudatos vagy tudattalan hatása a szepesi káptalanban vagy más hiteleshelyen is eredményezhette azt, hogy az oklevélbe a név végül — az írnok névismeretétől függetlenül — nem a helyi névhasználók által használatos hangtani-alaktani sajátosságokat tükröző változatban került bele, hanem a tulajdonképpen standardizált, hivatalos alakjában, amit például a királyi kancelláriával való közös munka is jelentős mértékben befolyásolhatott.

Végül visszatérve BENKŐ LORÁND megállapításához, miszerint az oklevelek leírói „igyekeztek visszaadni azt a kiejtést, amelyen a kérdéses neveket azon a vidéken nevezték, ahol előfordultak” (1957: 38), azt gondolom, azt mindenképpen hozzá kell ehhez tenni, hogy ennek a tükröztetésére csak abban az esetben volt lehetőség, ha az írnoknak egyáltalán voltak efféle ismeretei. Ugyanakkor mivel már a helyi írnokok adatközlését is számos tényező befolyásolta, csak azért, mert nem helyben készült egy oklevél, hiba lenne azt nyelvi értelemben kevésbé hű forrásnak tekinteni. Viszont egyedi esetekben az oklevél kiadási helyének a figyelembevétele meglátásom szerint mindenképpen termékeny vizsgálati szempont lehet.

4. Összegzés

A középkori oklevelek szórványain alapuló kutatások esetében a tudományos megismerés fejlődése — a Kárpát-medencére vonatkozó helynévi adatállományok mind teljesebbé tétele mellett — az okleveles források egyre alaposabb megértésének a függvénye. Az oklevelezési gyakorlat közvetlen vagy közvetett

²⁶ Egyetlen esetben nem, amikor nemcsak a mandátum szövegében, hanem a káptalan saját szövegezésű részében is a *Garanch* szerepel (Dl. 60639). Ám ez esetleg mégis magyarázható azzal, hogy az írnok ragaszkodott a királyi parancs névhasználatához.

nyelvi vonatkozásainak egyre mélyebb feltárása ugyanis reményeim szerint nyilvánvalóbbá teheti az oklevelek valódi nyelvészeti forrásértékét, minden lehetőségével és korlátjával együtt, s elvezethet a bennük szereplő vulgáris nyelvi adatoknak a tudományos tekintetben még realisabb értelmezéséhez.

Irodalom

- AOKt. = KRISTÓ GYULA szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta*. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BUJÁK GÁBOR 2015. A szepesi és pozsonyi prépostságok korai története a szlovák historiográfiában. *Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok* 22: 3–51.
- CDES. = MARSINA, RICHARD szerk. 1971–1987. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Bratislava, Slovenská Akadémia Vied.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, 1890–1913.
- Df. = *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- DI. = *Diplomatikai Levéltár*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- E 158 = *Magyar Országos Levéltár. Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. Conscriptiones portarum* 35. 1538–1696. *MOL Filmtár* 1645–1646. *tekeres*. 36. 1567–1620. *MOL Filmtár* 1646–1647. *tekeres*.
- ECKHART FERENC 1914/2012. *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glau-
b-
würdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Budapest, Magyar Országos Közjegyzői Kamara.
- ENGEL PÁL 1987/2007. Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problematikájáról. *Műemlékvédelem* 31: 9–14. *Castrum* 6: 11–18.
- F. = FEJÉR GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Buda, 1829–1844.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1918. Hiteleshely mint névmagyarázó. *Magyar Nyelv* 14: 169–173.
- FEKETE NAGY ANTAL 1930. A Petróczy levéltár középkori oklevelei 1. *Levéltári Közlemények* 8: 190–264.

- FEKETE NAGY ANTAL 1931. A Petróczy levéltár középkori oklevelei 2. *Levéltári Közlemények* 9: 38–111.
- FEKETE NAGY ANTAL 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest. Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. 2017. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Kiss Lajos: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Magyar Nyelv* 93: 87–95.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás: a korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOMZA, MARTIN 2009: Dzieje wczesnośredniowiecznego Spisza. In: HOMZA, MARTIN–SROKA, STANISŁAW ANDRZEJ szerk., *Historia Scepisii 1. Dejiny Spiša 1*. Bratislava–Kraków, Slovensko-poľská komisia humanitných vied Ministerstva školstva SR a Ministerstva vedy a vyššieho školstva Poľskej republiky–Katedra slovenských dejín UK Filozofickej fakulty Bratislava–Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego Kraków. 126–327.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1901. Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. *Századok* 35: 1039–1058.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1902. *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013a. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének értékeléséhez. *Magyar Nyelvjárások* 51: 59–72.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013b. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. Helynévi adatok Szepes vármegye dikális összeírásaiból. *Magyar Nyelvjárások* 52: 229–248.
- KENYHERCZ RÓBERT 2015. A *Urbaria et conscriptiones* című gyűjtemény Szepes vármegyére vonatkozó településnévi adatai. *Magyar Nyelvjárások* 53: 188–210.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvi vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.

- KENYHERCZ RÓBERT 2018. On the names of the historical Szepes County. *Folia Uralica Debreceniensis* 25: 109–132.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KMTL. = Kristó Gyula szerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2019. *Várnevek a középkori Magyarországon*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, Magvető Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KSA. = *Kodeks Stanisława Augusta. Cronica magna Lechitarum et Polonorum*. [Ca. 1401–1450.]
- LABANC, PETER 2013. *Vývoj šľachty na spiši do začiatku 14. storočia*. Bibliotheca historica Tynaviensis 6. Trnava–Krakow, Spolok Slovákov v Poľsku–Towarzystwo Słowaków w Polsce.
- LABANC, PETER–GLEJTEK, MIROSLAV 2015. *Spišské prepoštstvo na prelome stredoveku a novoveku I. Príspevok k náboženským dejinám Spiša*. Trnava–Krakow, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave–Towarzystwo Słowaków w Polsce.
- LABANC, PETER 2020. K okolnostiam vzniku sídel na Zamagurí a vývoj ich držby do polovice 14. storočia. *Almanach Slowacy w Polsce* 21: 11–42.
- Lipszky = LIPSZKY JÁNOS 1808. *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis map-pae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium*. Buda.
- MALOVCOVÁ, BOŽENA szerk. 2008. *Spišská Stará ves*. Prešov, Universum.
- MAREK, MILOŠ 2015. Slovenské miestne názvy v kontexte kancelárskej praxe stredovekého Uhorska. In: DOMENOVÁ, MARCELA–MAGDOŠKO, DRAHOSLAV szerk., *Poznávanie dejín Slovenska. Pramene, metódy a poznatky*. Prešov–Košice, Universum.
- Monasterium = <https://www.icar-us.eu/cooperation/online-portals/monasterium-net>
- N 78 = *Magyar Országos Levéltár. Regnicolaris levéltár*. Archivum regni. Országos összeírások. Ladula BB-CC. Ladula GG-HH 1715. évi összeírás. 7. téka.
- NYIRKOS ISTVÁN 1997. A szőleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól. *Folia Uralica Debreceniensis* 4: 113–156.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica 1/1.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RegDuc. = SZENTPÉTERY IMRE–ZSOLDOS ATTILA, *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Budapest, 2008.
- RegSlov. = VINCENT SEDLÁK, *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 1–2.* Bratislava, 1980–1987.
- SCHMAUK = MICHAEL SCHMAUK, *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis 2.* Szepesváralja, 1889.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. <https://doi.org/10.26546/5061134>.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930/1995. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátíratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZÖCS TIBOR 2010. Egy második „tatárjárás”? *Belvedere Meridionale 3–4:* 16–49.
- SZÖKE MELINDA 2008. Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadványai 1. Budapest. 267–271.
- SZÖKE MELINDA 2013. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 57–76.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névvarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névvarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névvarchívum kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 21–48. <https://doi.org/10.35528/Helynevtort/15/02>.
- UC = *Urbaria et conscriptiones.* Budapest, Magyar Országos Levéltár. Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archivuma.
- ZSOLDOS ATTILA 2001. Szepes megye kialakulása. *Történelmi Szemle 43:* 19–31.

Philological Findings from the Historical Linguistic Study of Medieval Charters from Szepes County

My paper introduces the philological findings derived from the linguistic analysis of medieval charters for Szepes County. During the discussion of various factors, my ultimate objective is to find out how the proper name data of the charters may be used for the purposes of research in historical linguistics and onomastics. Although the observations and hypotheses are based on the study of sources from Szepes specifically, I believe that the issues addressed in my paper also carry broader relevance and thus may be used both when interpreting remnants of charters and in the process of historical linguistic research based on these.

Keywords: Szepes County, medieval charters, linguistic prestige, Latinization

Kenyhercz Róbert

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6312-3532>

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

kenyhercz.robert@drhe.hu

A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegekörnyezete*

SZŐKE MELINDA

1. A magyarországi oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásakor a kutatók — a korábbi gyakorlattól eltérően — már nem szakítják ki a latin szövegből a tulajdonneveket, hanem BENKŐ LORÁND nyomdokain haladva (1998: 114–115, 2003: 70) a közvetlen szövegekörnyezetükkel együtt vizsgálják azokat (lásd például HOFFMANN 2004, SZŐKE 2013, 2015: 120–148, SZENTGYÖRGYI 2014: 82–93, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 39–97). Az oklevelek megszövegezői által alkalmazott eljárások feltárása a szórványok morfológiai alkatának a megítélése, vagyis az adott korban használatos előnyelvi alakok felderítése szempontjából különösen fontos (vö. HOFFMANN 2006: 142).

A Pécsváradi oklevél ilyen szempontú elemzése további fontos hozadékokkal is járhat. Az oklevélben szereplő megoldások ismerete egyrészt a helynevek beillesztésére vonatkozó tudásunkat gazdagíthatja, másrészt magának az oklevélnek a kronológiai rétegeit is segíthet elkülöníteni. Ez utóbbi aspektus kapcsán HOFFMANN ISTVÁN mutatott rá a Tihanyi alapítólevelet és ennek interpolált változatát összevetve a közelmúltban arra, hogy a szövegezési eljárások arányában megmutatkozó különbség „az oklevél keletkezési idejével is minden bizonnyal összefüggésben állhat” (2010: 215).

A nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiai státuszú (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36, 1938: 137–139, SOLYMOSI 2006: 194–195) Pécsváradi alapítólevél (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.; vö. DHA. 1: 67–70) esetében a legfontosabb feladatunknak az egyes oklevélrészecskék, illetőleg a bennük rögzített helynevek idősíkokhoz kapcsolását tekinthetjük. A 15. századi (többszörös) átiratban fennmaradt 13. századi hamis oklevél keletkezése előtt nagy valószínűséggel Szent István király korában is állítottak ki a pécsváradi apátság számára egy oklevelet (lásd ehhez például GYÖRFFY 1969: 203, KRISTÓ 2000: 317, 320). A szöveg nyelvészeti elemzése során több ízben én magam is arra az ered-

* A tanulmány az OTKA Posztdoktori Kiválósági Program támogatásával (befogadó intézmény: MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport) és az NKFI 128270. számú pályázat keretében készült.

ményre jutottam, hogy egykoron minden bizonnyal létezett egy Szent István-kori oklevél (vö. SZÖKE 2019a, 2019b, 2020). Ez azt jelenti tehát, hogy több kronológiai rétege is van az oklevélnek, amit a nyelvtörténeti és a névtörténeti forrásértékét mérlegelve is szem előtt kell tartanunk. Az oklevél legkorábbi rétegét a 11. századi sík képviseli, amely az apátság alapításának, illetve az eredeti oklevél kiállításának a kora; emellett beszélhetünk egy 13. századi kronológiai síkról, amely a hamis oklevél keletkezésének az idejét jelenti; és végül van egy 15. századi része is az oklevélnek: ez a hamis oklevél átírásának az ideje.¹

2. HOFFMANN ISTVÁN — aki a szórványok közvetlen szöveggörnyezetét elsőként vonta módszeres vizsgálat alá (2004: 15–50, 2006) — öt típusát különítette el a magyar szórványt a latin szövegbe illesztő eljárásoknak: 1. a nevek latin(os) alakjának használatát, 2. a megnevezőszós szerkezeteket, 3. az appozíciós szerkezeteket, 4. a szerkezetes beillesztés nélküli (latin prepozíciós) helyneveket, 5. a magyar nyelvi eszközökkel (pl. magyar határozóraggal) beillesztett helyneveket (vö. ehhez még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52–97). E szövegbeillesztési módok egyikével, a latinizálás ügyével a Pécsváradi oklevél kapcsán egy másik tanulmányban már foglalkoztam (SZÖKE 2020), az alábbiakban ezért itt a másik négy típus oklevélbeli megjelenésére koncentrálok.

A szövegbeillesztés problematikáját HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF is átfogó ígénnel dolgozta fel. Ő azonban beillesztésnek csak a morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi, a latin, illetve latinosított névhasználatot vagy az alkalmi neveket és körülírásokat a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja (2014: 82–93, vö. 2009, 2010a, 2010b).

A helynevek szöveggörnyezete szempontjából a Pécsváradi oklevél 11. században keletkezett részeire az utalhat a leghatározottabban, ha a később szabályosnak mondható eljárásoktól eltérő megoldásokat találunk benne, illetve ha az egyes típusok megjelenési aránya jelentős eltéréseket mutat a 13., illetve 15. századi oklevelekhez viszonyítva. Szent István 11. századi oklevele egy olyan korban született (1015), amikor a normák még éppen csak kialakulóban lehettek, hiszen az ezért felelős hivatali háttér, a királyi kancellária, illetve a hiteles helyek a későbbi formájukban ekkor még nem léteztek (FEJÉRPATAKY 1885: 10–

¹ Ha szigorúan vennénk a nyelv- és névtörténeti szempontból lehetséges kronológiai rétegek kijelölését, akkor egy negyedik, a 14. századból származó réteget is számításba kellene vennünk, a 15. század eleji átírást ugyanis megelőzte egy 14. századi (1323-as) is. Véleményem szerint azonban egy ilyen megközelítés nagyobb mértékben nehezítené meg a szórványok értékelését, mint amennyi haszonnal járna, ezért erre a negyedik rétegre nem (legfeljebb egyes kérdésekben) leszek tekintettel az oklevél elemzésekor. Legfőbb célom ugyanis az, hogy meghatározzam, mely elemek tartozhatnak a forrásszegény 11. század kronológiai rétegéhez, és melyeknek a lejegyzése mutat későbbi századokra (vö. SZÖKE 2015: 24).

19, SZENTPÉTERY 1930: 5). Az oklevél latinizálását vizsgálva például az oklevél koraiságára vezettem vissza azt, hogy az olyan nevek (pl. *Duna*) esetében is vulgáris nyelvű formát használt az oklevélíró, amelyek más (későbbi) oklevelekben szinte kizárólag latinul fordulnak elő (vö. SZŐKE 2020).

3. A megnevezőszós szerkezetekben főtagként mindig egy latin földrajzi köznév (*villa*, *fluvius*, *mons* stb.) áll, ami megmutatja, hogy az efféle szerkezetbe foglalt név milyen típusú helyet jelöl.² A főtaghoz a *qui*, *que*, *quod* vonatkozó névmás megfelelő alakja kapcsolja a megnevezőszót és a magyar nyelvű elemet magában foglaló mellékmondatot. A szerkezet megjelenésében megmutatókozó egységesség a megnevezőszók alakját tekintve sokkal inkább sokféleségben nyilvánul meg. A szerkezetek megnevezőszója ugyanis többnyire egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: „predium, quod dicitur *Ketel loca*”, azaz „birtok, amit *Ketel loca*-nak mondanak” (DHA. 1: 251); ritkábban azonban emellett az oklevelekben többes szám 3. személyű aktív igék is szerepelnek: +1092/[1325 k.]/1399: „villa in *Aureo Loco*, quam vulgo *Aran̄yan vocant*”, azaz „falú, amit vulgáris nyelven *Aran̄yan*-nak neveznek” (DHA. 1: 284); a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet is helyettesítheti: 1055: „locus *Mortis dictus*”, azaz „*Mortis*-nak mondott terület” (DHA. 1: 150); továbbá a megnevezőszó szerepét a *nomen* 'név' jelentésű latin főnév ablativusi *nomine* alakja is betöltheti: 1055: „locus *Kert hel nomine*”, azaz „*Kert hel* nevű terület” (DHA. 1: 150). Ezekben a szerkezetekben eltérő gyakorisággal több ige is előfordul. Kétségtelenül a *dico* 'mond, nevez valamit valaminek' és a *voco* 'hív, mond, nevez valamit valaminek' igék használta a legelterjedtebb, de mellettük a *nomino* 'nevez, elnevez', a *nuncupo* 'megnevez', az *appello* 'nevez, szólít, hív valaminek' és a *cognomino* '(mellék)nevet ad' mondást, megnevezést jelentő igéket is alkalmazták ebben a funkcióban az oklevelek fogalmazói (mindehhez vö. HOFFMANN 2004: 38–42, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–81).

A Pécsváradi alapítólevél mintegy 140 helymegjelölése³ közül 13 mellett tűnik fel megnevezőszó, ezek mindegyike olyan falu neve mellett fordul elő, amelyeknek a határait/határpontjait is leírja az oklevél.⁴ A Pécsváradi oklevél meg-

² A főtag pozíciójában álló latin közszó azonban nem ritkán csak általánosságban jelzi a hely fajtáját: a *locus* latin szónak a szerkezetben való feltűnése ugyanis csak azt mutatja meg, hogy a szerkezet magyar nyelvű eleme valamilyen helyre vonatkozik, de ennek a helynek a fajtáját nem határozza meg közelebből.

³ Helymegjelölésen összefoglalóan a helyneveket és a földrajzi hely (alkalmi) körülírását, illetve nem tulajdonnévi jelölését értem (vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 63).

⁴ A Pécsváradi oklevél 41 falut (*villa*) említ, közülük 20-at határaival együtt. Ezekben az esetekben égtájak szerint egy-egy határpontot megnevezve jelöli ki a határokat: „Secunda *Chomur* nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*”. Magyarul: „A harmadikat (falut) *Chomur*-nak nevezik, amelyet keletről

nevezőszós szerkezetei több ponton eltérnek a későbbi oklevelek — például az 1055. évi Tihanyi alapítólevél — „szabályos” szerkezeteitől. Az egyik különbség a főtag és ezzel összefüggésben a vonatkozó névmás hiánya: „*Sexta Batatue nominatur, que ab oriente ...*” (DHA. 1: 73). Feltűnő továbbá, hogy megnevezőszóként minden esetben a *nomino* ige egyes szám 3. személyű passzív formája áll: „*secunda Chomur nominatur*”, „*decima nominatur Velente*” „*septimadecima Gurumbona nominatur*”, „*tricesimasecunda Hirig nominatur*” (DHA. 1: 73–75). A stiláris változatosságra irányuló törekvés — amit HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szerkezeteinek nyelvi sokfélesége alapján feltételez (2004: 38) — a Pécsváradi oklevélben legfeljebb csak abban érhető tetten, hogy a tizedik falu neve előtt és nem után áll a *nominatur*: „*Decima nominatur Velente*” (DHA. 1: 74).

Az oklevél szerkezetei könnyedén átalakíthatók a később megszokott formákká (quinta *Ylsan nominatur* > quinta [*villa, que*] *Ylsan nominatur*). Ez annál is inkább így van, mivel a főtag nincs ugyan közvetlenül jelen a szerkezetekben, de a falvak felsorolása előtti mondat előrevetíti a 41 faluról szóló részt: „*villas XLI*” (DHA. 1: 73). Ezt követően az egyes (nem csak megnevezőszóval álló) említésekben pedig a számnevek nőnemű végződése (prima, secunda, vicesimaseptima stb.) utalnak arra, hogy mindenhová a *villa* értendő oda (ehhez a jelenséghez vö. SZŐKE 2015: 141). Ettől csak az utolsó, a 41. falu említésekor tér el a szöveg, itt ugyanis újra szerepel a *villa*: „*Quadragesimaprima est villa Neuýg iuxta Kana*” (DHA. 1: 75).

A megnevezőszós szerkezetek előfordulási gyakoriságára egyelőre csupán az újabb nyelvemlék-feldolgozások alapján következtethetünk. Az idevágó adatokból úgy tűnik, hogy a szerkezetek aránya idővel némileg növekedett az oklevelekben: a Tihanyi alapítólevélben (1055) például a nevek 16%-a, a Tihanyi összeírásban (1211) a 24%-a, a Tihanyi alapítólevél 15. századi változatában pedig a 25%-a szerepel ilyen módon a szövegben (HOFFMANN 2010: 215–217, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81). Az interpolált Százdi alapítólevél 11., illetve 13. századi rétegében 10% és 9% ezeknek a neveknek az aránya (KOVÁCS 2018: 99). A Pécsváradi oklevél 9%-os aránya miatt felvetődhet az a lehetőség, hogy az oklevélnek ez a jellegzetessége az első (11. századi) kronológiai réteghez kötődik. Az előfordulás gyakorisága mellett még inkább valószínűsíti ezt a szerkezetek (más oklevélből nem ismert) hiányos formája mellett talán az is, hogy sem igenévvvel, sem a *no-*

Balwanus, délről Aruc owtu, nyugatról Noghutholmu, északról Mege határol” (DHA. 1: 73). Ettől csak két alkalommal tér el az oklevélíró: „*Quarta Zaczard nominatur, que sub Nogýsegý sita est*”, azaz „A negyediket (falut) *Zaczard*-nak nevezik, amely *Nogýsegý* alatt helyezkedik el” (DHA. 1: 73). „*Quadragesimaprima est villa Neuýg iuxta Kana dimidio miliario in montibus sita*”, azaz „A negyvenedik *Neuýg* falu *Kana* mellett, fél mérföldnyire a hegyekben” (DHA. 1: 73, 75).

men ablativusával (*nomine*) nem alkotott az oklevélíró megnevezőszós szerkezetet, és egyes szám 3. személyű passzív igeiként is csak a *nomino* igét alkalmazta. A Tihanyi alapítólevélben, illetve a Pécsváradi oklevél hamisításának korából származó Tihanyi összeírásban például a következő változatokat találjuk: 1055: „in loco qui *uulgo dicitur tichon*”, „locus qui *uocatur p&ra*”, „alius locus *kert hel nomine*”, „locus *mortis dictus*” (SZENTGYÖRGYI 2010c: 23–29); 1211: „collem, qui *vulgo dicitur Appatfeereh*”, „montem, qui *vocatur Varfeereh*” „villa *nomine Belen*”, „lacus, *vulgo Bolatin nuncupatus*” (KOVÁCS 2015: 19–36).

Ennek némiképp ellentmond KISS GERGELY elképzelése, aki — GÁLLOS FERENC kutatásaira építve (1988: 42, 2001: 115) — a határleírással (és így a megnevezőszós szerkezetben) szereplő birtokok adományozását Szent István utáninak tartja. Az oklevélben István adományaként feltüntetett birtokállomány a szerző szerint azért nem tűnik valós állapotnak, mert Pécsváradnak az oklevél alapján megmutatkozó gazdagsága nagymértékben elütne a többi királyi alapítású apátságétól. Másrészt azt feltételezi, hogy ha minden birtok Szent István-i adományból származna, akkor a felsorolás módjában nem mutatkozna meg az a fajta különbség, hogy tudniillik bizonyosakat határleírással együtt, másokat pedig a nélkül említik (2001: 87, 89). Megnézve az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünknek, a Tihanyi alapítólevélnek a szövegét azonban úgy tűnik, hogy egyes birtokoknak határleírással együtt, más részüknek pedig csak a birtok nevével történő szerepeltetése teljesen általános gyakorlat lehetett a középkori oklevelek kiállításakor (vö. SZENTGYÖRGYI 2010c: 21–41). Nem indokolt tehát, hogy az oklevél-szövegezésnek ebből a jellegzetességéből az adományok idejére következtessünk.

KÁZMÉR MIKLÓS úgy tartja, hogy az efféle szerkezetek azt hivatottak kifejezni, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Az Ó-magyar olvasókönyv szerzői is úgy vélekednek, hogy a szórványok ilyen beillesztésével az oklevélírók azt jelzik, hogy „a beírt magyar szavak mindennapi közbeszédükből valók” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXI). HOFFMANN ISTVÁN viszont arra is rámutat, hogy „azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg” (2004: 42). A Pécsváradi oklevélben is találunk például hét olyan falut (*Kulkedý, Nodoyca, Sumlow, Kuestý, Bely’s’z, Hagmasker, Neuýg*, DHA. 1: 73–75), amelyeknek a neve *nomino* nélkül, de határpontokkal van lejegyezve az oklevélben. Ugyanakkor az talán nem véletlen, hogy az oklevélben csak határleírásokkal együtt alkalmazták a *nomino* igét. A pannonthalmi konvent által kiállított mintegy 600 általam vizsgált hiteleshelyi oklevél megnevezőszós nevei körében is hasonló szabályszerűsége figyeltem fel. Azokban az iratokban tűnnek fel ugyanis a szórványok ilyen szövegkörnye-

zetben, amelyek egy, a birtok határában végzett külső hiteleshelyi munkáról tett jelentést foglaltak írásba (vö. SZŐKE 2015: 146). Bizonyos esetekben azoknak a személyeknek a nevét is lejegyzik, akiktől az oklevélben szereplő névforma származik: 1369: „possessionem, quam predictus *magister Petrus Bodontelek nominaret*” — „azt a birtokot, amelyet a korábban már említett Petrus magister Bodontelek-nek nevezett” (DRESKA 2007: 195).

4. A latin földrajzi köznév + magyar helynév típusú névelőfordulások — amelyek a szerkezetes beillesztés egyszerűbb formájának tarthatók, értelmileg ugyanazt fejezik ki, mint a nyelvileg bonyolultabb megnevezőszós szerkezetek (HOFFMANN 2004: 44, 2006: 143, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81) — a magyar oklevélírói gyakorlat elterjedt formái. SZENTGYÖRGYI RUDOLF nyomán ezeket a szókapcsolatokat *appozíciós szerkezetek*-nek nevezzük (2009).

BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói [...] szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a nevei a leírt tulajdonnevek” (1963: 48). BENKŐ LORÁNDnak Anonymus gesztájával kapcsolatban tett megfigyelése kétségtelenné teszi, hogy a két különböző nyelvi réteg (a magyar és a latin) egymáshoz illesztése erősen meghatározza a latin földrajzi köznevek használatát: a *Maros* és a *Körös* nevek, ha magyarul szerepelnek, mindig a *fluvius* földrajzi köznévvvel állnak, ha pedig latinul, akkor e fajtajelölő elem nélkül (1995: 406–407, 2003: 76, vö. HOFFMANN 2004: 45, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 83). HOFFMANN ISTVÁN továbbviszi BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévként a kitétele” (2004: 45).

A Pécsváradi oklevél szövegét elemezve azt tapasztaljuk, hogy szerzőjét sem a két nyelvi réteg együttes jelentkezése, sem az egyértelmű azonosíthatóság követelménye nem ösztönözte arra, hogy a magyarul vagy a latinul lejegyzett nevek elé tett latin földrajzi könévvvel utaljon a hely fajtájára is. Csupán egy ilyen szerkezettel találkozunk a szövegben: „quadagesimapima est *villa Neuýg*” (DHA. 1: 75). Ez a jelenség talán összefügg a megnevezőszós szerkezetek főtagjának (látszólagos) hiányával is.

Az oklevelek határleírásaiban tucatjával előforduló földrajzi köznevek a helyfajta kijelölésén túl más szerepkört is betölthetnek (SZENTGYÖRGYI 2014: 89, BÁBA 2016: 110, 114, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81–82): 1. visz-

szautilhatnak egy korábban említett helynévre a szóismétlés elkerülése végett (1271: *fluvium Chugouaznos ... eundem fluvium*, H. 8: 143, 1291: *Nogyfyzpataka ... in eodem patak*, Gy. 2: 501), illetve 2. helynévtől függetlenül is előfordulhatnak (1075/+1124/+1217: *nemus magnum super ripam Gran*, DHA. 1: 73). A Pécsváradi oklevél határleírásaira helynévtől függetlenül, önmagukban állva sem jellemző a latin szavak használata. A nagyszámú magyar nyelvű (pl. *ab oriente Aruc*, DHA. 1: 73) említés mellett pusztán két határleírásban⁵ találunk egy-egy latin földrajzi köznevet: „et hec *silva* ad pasturam bestiarum” és „villa *Neuýg iuxta Kana* dimidio miliario in *montibus* sita” (DHA. 1: 75). A helynévre visszautaló földrajzi köznevek teljes hiánya bizonyára összefügg azzal a körülménnyel, hogy a Pécsváradi oklevélben nem a szokásos értelemben vett határleírások szerepelnek, hanem egy-egy birtok égtájak szerint megadott határpontokkal van kijelölve (vö. SZŐKE 2020).

A latin földrajzi köznév + magyar helynév szerkezetű nevek szinte teljes körű mellőzése a Pécsváradi alapítólevélben hasonlóságot mutat a Tihanyi alapítólevél fogalmazásmódjával. Az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünkben ugyan több (6%) appozíciós szerkezet található; későbbi oklevelek, illetve az irat interpolált változatának százalékos arányaival összevetve azonban ez is csekélynek mondható. A Százdi alapítólevél 11. századi rétegében (1067) például a szórványok 58%-a, a 13. századi rétegben (1267) pedig 45%-a szerepel ebben a szerkezetben; a Garamszentbenedeki oklevél eredeti, 11. századi (1075) részeiben 35%, a 13. részeiben (1217) pedig 53% az adott struktúra előfordulási aránya. A hamis Pécsváradi oklevéllel szinte egy időben íródott Tihanyi összeírásban (1211) a nevek 48%-át rögzítették így. Az appozíciós szerkezeteknek a Tihanyi alapítólevél 15. század eleji hamisítványában lévő 47%-os előfordulása is jócskán meghaladja az 1055. évi eredeti oklevél 6%-os arányszámát (az adatokhoz lásd HOFFMANN 2010: 215–217, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, SZŐKE 2015: 120–148, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 85).⁶

A Pécsváradi oklevélnek az a szembetűnő jellemzője, hogy a név elé a latin fajtajelölő köznevet csak egy esetben tették ki, a fentieket mérlegelve jó eséllyel szintén az István-kori oklevél jellegzetessége. Látna ugyanis, hogy a névnek

⁵ A GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltak jelölt részre — noha abban is szerepelnek földrajzi köznevek — nem voltam tekintettel: „et communem dimittimus cum meis successoribus, tam terris, quam silvis, vineis et piscinis, arundinetis et fenis, excepto nemusculo quodam, quod congium est curie Sancti Benedicti, quod sibi soli pertinet” (DHA. 1: 73).

⁶ A megnevezőszós és az appozíciós szerkezeteket tárgyalva példaként felhozott Százdi, illetve Garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán fontos megemlítenünk, hogy az interpolált iratok 11. századnak ítélt részeiben szereplő szerkezetes nevek esetében nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy ezeket a 11. században is így jegyezték már le, az oklevelek 13. századi kibővítése ugyanis a teljes oklevél, így a 11. századból származó részek átírásával is együtt járt. Ahogyan bizonyos esetekben megváltoztatták a helynevek írásmódját, úgy esetleg a módosítás a szövegkörnyezetüket is érinthette.

latin földrajzi köznévvél együtt történő említése a leggyakoribb szövegbe iktatási forma lehetett a középkorban (vö. HOFFMANN 2010: 216, BENKŐ 1996: 235–236, 1998: 179), a Pécsváradi oklevél későbbi kronológiai síkjában ezt joggal várhatnánk el nagyobb arányban feltűnni, hiszen a 13. és 15. században — az eddig vizsgált oklevelek tanúsága alapján — megközelítőleg a helynevek felét ilyen módon írták le.

Az appozíciós szerkezetek kapcsán az időbeliséget mint fontos tényezőt a Pécsváradi oklevélből vett példákkal is alá tudjuk támasztani. Ez a 15. századi változatban fennmaradt oklevél a Szent Istvánnak tulajdonított oklevélen túl ugyanis az őt követő uralkodóktól (Domoszló hercegtől, Szent Lászlótól és II. Bélától) származó apátsági adományokat is rögzíti. Tulajdonképpen több oklevél egybeszerkesztése a fennmaradt hamis oklevél (DHA. 1: 72–80). A Szent Istvánnak tulajdonított oklevél utáni részekben már jó néhány név mellett ott áll a latin fajtajelölő is (*villa Zakalus, fluvium Zova*, DHA. 1: 78–79). A 13. században élő, a hamis oklevél lejegyzésében közreműködő személyeknek tőlük nem elvárható tudatossággal kellett volna rendelkezniük abban az esetben, ha a Szent István, illetve a későbbi uralkodók adományait rögzítő oklevélrészeket — például a földrajzi köznevek használata tekintetében — az eredeti iratok felhasználása nélkül jegyezték volna le különbözőképpen. Mindezt egy olyan korban, amikor az oklevelekben már tömegével szerepeltek appozíciós szerkezetek. Más oldalról, ha az okleveleknek ez az eltérése nem az eredeti forrásokra vezethető vissza (ami kevésbé valószínű), akkor is minden bizonnyal a korabeli (11. századi és 12. század eleji) iratok jellemző jegyeit tükröztetendő szerkesztették így őket.

5. Az elmondottakból következik, hogy az oklevél nevei kevés kivételtől — a 13 megnevezőszóval álló névtől, az 1 appozíciós szerkezettől és a 6 latin nyelvű adattól (vö. SZÖKE 2020) — eltekintve a szerkezetes beillesztés (azaz a megnevezőszó, illetve földrajzi köznév) nélküli (latin prepozícióval álló) helynevek típusába tartoznak. Az ilyen nevek 80%-os előfordulása a Pécsváradi oklevélben (*Nogwt, Wt, Welg, Aruk, Zurduk, ad Donouŷ, in Dedteluke*; DHA. 1: 73–75) kevéssel még a Tihanyi alapítólevél szerkezeti elem nélküli szórványainak 78%-os arányszámát (vö. HOFFMANN 2010: 217) is meghaladja. Az előljárószók használatát tekintve a Pécsváradi oklevél megoldásai nem különböznek a későbbi oklevelekétől. A szerkezet nélküli nevek egy része latin prepozícióval szerepel: *sub Nogýsegý, ultra Keyris* (DHA. 1: 73–74). Az ötödik típusra, a magyar nyelvi eszközökkel segített beillesztésre nem találunk példát az oklevélben.

6. A Pécsváradi oklevél megszövegezési eljárásainak vizsgálata is segíthet annak a közelmúltban felvetődött kérdésnek a megválaszolásában, hogy a korszak, az idősík-e a leginkább meghatározó tényező a különböző szövegbeillesz-

tési eljárások megválasztásában (PELCZÉDER 2019: 226). Ahogyan a Tihanyi alapítólevélben (vö. HOFFMANN 2010: 217), úgy a Pécsváradi oklevélben is jelen vannak a két nyelv (a latin és a magyar) egybeszerkesztése során általánosan alkalmazott eljárások (a magyar nyelvi eszközzel történő beillesztést kivéve), de gyakoriságuk jelentősen eltér attól, mint amit a későbbi évszázadok oklevélírói gyakorlatában tapasztalunk. Mindez pedig azt is jelzi, hogy az oklevélírás szélesebb körűvé válása, az ezzel bizonyosan együtt járó fejlődése a tulajdonnevek szövegbeli rögzítésének mikéntjét is nagymértékben befolyásolta. A Pécsváradi oklevélben megjelenő szerkezet nélküli beillesztés helyét idővel a megnevezőszók vagy a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevek egyre növekvő használata veszi át. A Pécsváradi alapítólevélben tapasztalt „szegényes” szöveggörnyezet tehát (ami egyébként a Tihanyi alapítólevelet is jellemzi) 11. századi rögzítésre utal.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I.*: 41–52.
- BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv* 91: 402–411.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DRESKA GÁBOR 2007. *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398)*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 1988. *Fejezetek Pécsvárad történetéből*. Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 2001. Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: FÜZESI MIKLÓS szerk., *Pécsvárad*. Pécsvárad, Pécsvárad város Önkormányzata. 103–197.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1969. A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *MTA Filozófia és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18: 199–225.
- H. = NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ szerk., *Hazai okmánytár 1–5*. Győr, 1865–1873. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ szerk., *Hazai okmánytár 6–8*. Budapest, 1876–1891.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok I*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, Juhász Gyula Főiskola. 142–147.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1975. A magyar szórványok névtani hitelességéhez. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC szerk., *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen*. A Magyar Nyelvtudományi Társasági Kiadványai 140. Budapest. 179–185.
- KISS GERGELY 2001. Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. In: FONT MÁRTA–VARGHA DEZSŐ szerk., *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Tanulmányok Pécs történetéből* 8. Pécs, Pécs Története Alapítvány. 87–99.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Szent István pécsváradi okleveléről. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk., *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 307–321.
- PELCZÉDER KATALIN 2019. Kovács Éva: A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. *Magyar Nyelvjárások* 57: 220–228.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél két-nyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1–3*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 133–202.
- SZŐKE MELINDA 2013. A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2019a. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynévéről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106. <https://doi.org/10.29178/nevterter>. 2019.5
- SZŐKE MELINDA 2019b. A Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynévéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 107–120. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/05>
- SZŐKE MELINDA 2020. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő*. Megjelenés alatt.

The Textual Context of Toponyms in the Charter of Pécsvárad

The Charter of Pécsvárad (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.) is a charter of an uncertain chronological status that has survived after multiple copies from the 15th century and prior to the creation of the 13th-century forged charter, a charter was probably issued for the Abbey of Pécsvárad also in the age of King St. Stephen.

The founding charter includes approximately 140 indications of places and my paper examines the textual context of these. When analyzing names with a designating word and a Latin geographical common noun and toponyms without it, we have identified solutions in the charters that differ from processes deemed regular later on. This includes, for example, the presence of incomplete structures with a designating word without a main component or the lack of name occurrences of the Latin geographical common noun + Hungarian toponym type.

Based on the exploration of the context of toponyms in the charter, it seems certain that the more extensive issuing of charters also influenced the way how proper names were recorded in the text. With time, the large number of insertions without a structure seen in the Charter of Pécsvárad are replaced by the increasing use of designating words

or Latin geographical common nouns, thus the “poor” textual context of the Founding Charter of Pécsvárad indicates recording in the 11th century.

Keywords: 11th-century charters, charters with an uncertain chronological status, Latin context, toponyms, norms of charter writing

Szőke Melinda
ORCID: 0000-0003-2726-4973
Debreceni Egyetem
koteles-szoke.melinda@arts.unideb.hu

A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai*

KOVÁCS ÉVA

1. A természeti környezetre utaló településnevek általános problematikája a magyar szakirodalomban ritkán jelenik meg, a kutatók inkább csak azok egy két-ségkívül gyakori és jellegzetes típusával, a víznevekből alakult településnevekkel foglalkoztak (vö. pl. BENKŐ 1947, 2003, BÍRÓ 2005, GYÖRFFY 2011: 153–164 stb.). Ezt látva az utóbbi időben én magam kezdtem el tanulmányozni ezt — a mikrotoponimákkal is szoros kapcsolatot mutató — névtípust (KOVÁCS 2017, 2019) annak érdekében, hogy általános jellemzőiről minél pontosabb képet alkot-hassunk.

Jelen írásomban a természeti környezetre utaló településnevek kronológiai jel-lemzőit vizsgálom, vagyis arra vagyok kíváncsi, hogy e névtípus egésze és egyes szerkezeti kategóriái mikor és milyen arányban jelentek meg a korai ómagyar kori forrásokban, illetve milyen elmozdulások történtek a gyakoriságukban az évszázadok során. A természeti környezetre utaló településnevekkel kapcsolatos sokféle (pl. kronológiai, strukturális, keletkezéstörténeti, gyakoriságra vonatkozó stb.) kérdés tisztázásához a magyar nyelvterület egészére kiterjedő gazdag törté-neti névanyagra van szükség: ezt különböző forrásokra támaszkodva (pl. KMHsz. 1., HA. 1–4., Gy. 1–4., Cs. 1–5., KOCÁN 2017, KENYHERCZ é. n., MÁLYUSZ 1922/2014, NÉMETH 1997, 2008, BOROVSKY Pozsony, Somogy, Temes, Toron-tál, Vas és Zemplén vármegyei kötetei; a forrásokról részletesebben lásd KOVÁCS 2019: 163–164) én magam állítottam össze, és rögzítettem adatbázisban, amely jelenleg 2193 adatból áll. Ez a névállomány szolgál a vizsgálataimhoz alapul.

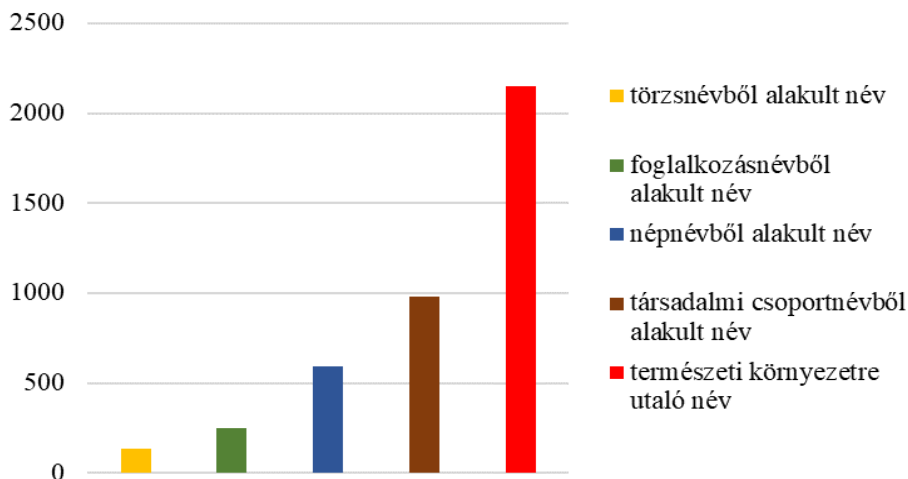
2. A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai jellemzőit a re-latív kronológia módszerét alkalmazva igyekszem feltárni. Ehhez elsősorban RÁCZ ANITA legújabb kutatási eredményei (2016a, 2016b) jelentették a mintát számomra. A relatív kronológia mint módszertani eljárás mögött a következő

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja kereté-ben készült.

megfontolások húzódnak meg. Egy-egy helynév keletkezési korát az esetek óriási többségében nem tudjuk pontosan megállapítani, hiszen a nevek többnyire nem a keletkezésük pillanatában tűnnek fel a forrásokban, hanem akkor, amikor a rögzítésük valamilyen hivatalos ügy (pl. adományozás, per) miatt fontossá válik. Ez azt jelenti, hogy a név keletkezése és lejegyzése között akár igen sok idő is eltelhetett, mivel a név első oklevélbeli rögzítése valójában teljesen független a névadás korától. Emellett a források fennmaradását is véletlenszerű körülmények idézik elő. Ezek miatt a körülmények miatt RÁCZ ANITA úgy véli, hogy bár a nevek első ismert említése esetleges, ez azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet egyformán érint, ezért „az egyes névtípusok relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is megbízhatóan kirajzolják” (2016b: 104). Ő maga sikeresen alkalmazta ezt az eljárást a társadalmi csoportnevekből, azaz a nép-, törzs- és foglalkozásnevekből alakult településnevek vizsgálatában (2016a), illetve specifikusan a népnévvel alakult településnevek különböző szerkezeti típusainak (2016b) a relatív kronológiai viszonyait elemezve. TÓTH VALÉRIA a személynévi eredetű helynevek időbeli jellemzőit szintén a relatív kronológia alapján rajzolta meg (2017). A módszer az előzmények tapasztalatai alapján az itt tárgyalt névtípus esetében is eredményes lehet.

3. A relatív kronológiai elemzés különböző típusú településnevek összevetésére alkalmas. Összehasonlítani ugyanakkor csak az azonos feltételek mellett kiválasztott névcsoportokat lehet egymással: mivel én a természeti környezetre utaló helységneveket a Magyar Királyság egész területéről gyűjtöttem össze a korai ómagyar kor időszakából, a viszonyítást is csak ilyen paraméterekkel rendelkező névállományhoz lehet elvégezni.

A természeti környezetre utaló településnevek az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyekkel állnak összefüggésben. Érdekes lehet ezért az általam vizsgált névtípussal párhuzamosan azt megnézni, hogy a korai ómagyar korban hogyan alakulnak azoknak a településneveknek a kronológiai jellemzői, amelyek létrejöttében — az itt vizsgált névtípustól eltérően — éppen az ember, az egyén jelenléte játszott szerepet. Ehhez az összevető vizsgálatához a humán környezetre utaló neveknek egy részkategóriáját, a társadalmi csoportnevekből (a népnévből, törzsnévből és foglalkozásnévből) alakult településnevek típusát választottam, ezek relatív kronológiai viszonyait ugyanis jól ismerjük (vö. ehhez RÁCZ 2016a, 2016b, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 248–292). E névcsoportok elemzése ugyancsak az ország egész területére kiterjedő, teljesnek tekinthető névállományon alapul. A vizsgált névtípusok ómagyar kori névegyedeinek száma azonban jelentős különbséget mutat, ezt ábrázolja az alábbi diagram (lásd az 1. ábrát; a törzsnévi, a foglalkozásnévi és a népnévi településnevek névegyedeinek együttes számát az 1. és a 2. ábrán a könnyebb összevethetőség végett társadalmi csoportnévből alakult névként külön kategóriaként is jelöltem).

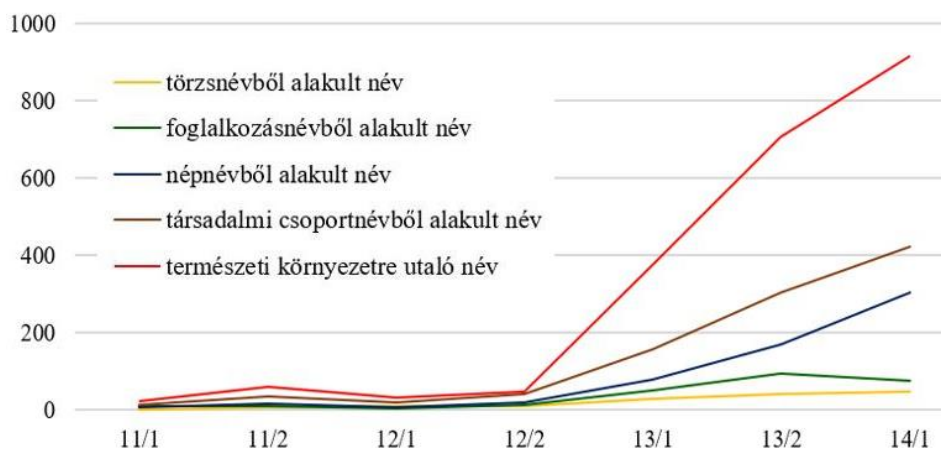

1. ábra. A természeti környezetre utaló és a társadalmi csoportnévből alakult településnevek száma a korai ómagyar korban

Az ábra jól mutatja, hogy a korai ómagyar kori forrásokban legnagyobb számban a természeti környezetre utaló településnevek fordulnak elő, mint például a *Patak*: 1230: *Potahc*, t. (Cs. 3: 623, Sopron vm.), *Almád*: 1249: *Almad* (Cs. 3: 18, Zala vm.), *Agyagtelek*: 1288: *Agyagthelek* (Cs. 3: 218, Veszprém vm.) stb. Az emberi közösségekre utaló társadalmi csoportnevekből alakult településnevek száma messze elmarad az előző típusba tartozó neveketől. A törzsnévi (pl. *Meger*: 1256: *Meger*, t., Gy. 1: 227, Bács vm.; *Kércs*: 1262: *Kerch*, Gy. 1: 110, Abaúj vm.), a foglalkozásnévi (pl. *Lovász*: 1258>1382: *Luaz*, Gy. 1: 459, Bars vm.; *Csősi*: 1192/1385/1425: *Cheuzy*, Gy. 1: 217, Bács vm.; *Lovásztelek*: 1261/1271: *Luaztheluk*, Gy. 3: 113, Heves vm.) és a népnévi (pl. *Német*: 1219/1550: *Nemeth*, Gy. 1: 792, Borsod vm.; *Kálozd*: 1298: *Kaluzd*, Gy. 4: 402, Nyitra vm.; *Oláhtelek*: +1283: *Olahteluk*, Gy. 1: 647, Bihar vm.) településnevek névegyedeinek együttes száma (lásd 4. oszlop) a természeti viszonyokat tükröző helységnevekének a felét sem teszi ki.

A négy névtípusba tartozó településnevek első említéseinek időbeli megoszlását mutatja a 2. ábra. A névtípusok kronológiai görbéi a következő összefüggésekre világítanak rá. Valamennyi névtípusra jellemző, hogy a 12. század végéig kis számú adattal dokumentálható, ami persze elsősorban az oklevelek kis számával áll összefüggésben. A korai évszázadok természeti környezetre utaló településnévi adatai közül említhetők például a következők: *Füzegy*: +1002/[1005 k./+XII.]: *Fizeg* (Gy. 3: 416, Komárom vm.), *Nevegy*: +1015/+1158//1403/PR.: *Neuyg*, v. (Gy. 4: 660, Pilis vm.), *Kékes*: [1009]>1261/1271: *Kekus* (NÉMETH 1997: 105, Szabolcs vm.), *Somló*: +1015/+1158//1403/PR.: *Sumlow*, v.

(KMHsz. 1: 243, Baranya vm.), *Ménfő*: [1044]: *Menfew* (Gy. 2: 609, Győr vm.) stb. A társadalmi csoportnevekből alakult településnevek szintén ritkán fordulnak elő a 11–12. században, mint például a törzsnévi eredetű *Kürt* (1075/+1124/+1217: *Kurth*, DHA. 1: 216, Külső-Szolnok vm.), *Gyarmat* (+1135/1262/1566: *Garmoth*, Gy. 3: 197, Hont vm.) stb.; a foglalkozásnévből származó *Taszár* (1075/+1124/+1217: *Tazzar*, Gy. 1: 480, Bars vm.), *Sarlós* (+1058/1300//1403: *Sarlos*, Gy. 1: 376, Baranya vm.) stb. és a népnévi *Besenyő* (+1019/+1328/1347: *Bessenýew*, DHA. 1: 91, Zala vm.), *Csehi* (+[1092]/+1274//1399: *Chehy*, DHA. 1: 283, Somogy vm.) stb. E korai példák ráadásul gyakran bizonytalan kronológiai státuszúak, mivel hamis, másolatban ránk maradt vagy interpolált oklevélből adathatók.

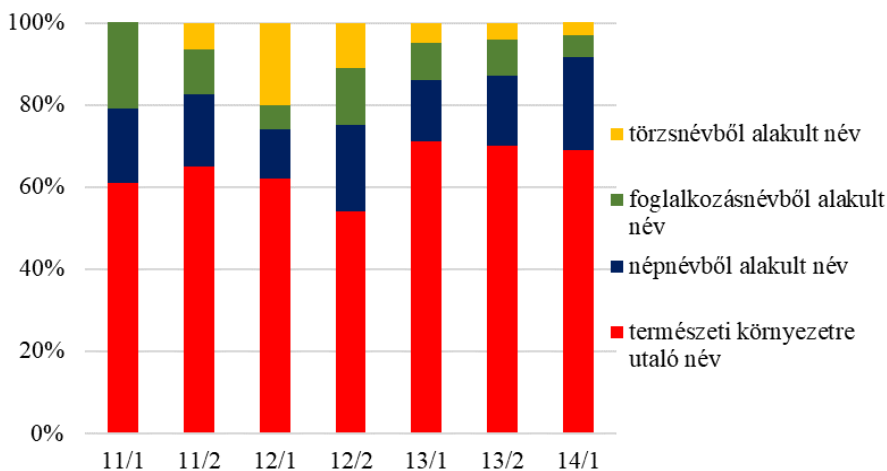
2. ábra. A természeti környezetre utaló és a társadalmi csoportnévből alakult településnevek típusainak relatív kronológiája

Az e névtípusokba tartozó településnevek számának növekedése — ugyan csak az oklevelek számának gyarapodásával összefüggésben — a 13. század elejétől kezdődően mutatkozik meg, ám a bővülés mennyiségi paramétereit illetően jelentős különbségekre mutathatunk rá.

A törzsnévi és a foglalkozásnévi településnevek időbeli eloszlása szinte teljesen párhuzamosan alakul: e nevek első említéseinek csúcsidezőszaka a 13. század második felére tehető, ezután e névtípusok névegyedeinek első feltűnése jóval ritkább a forrásokban. A népnévi településnevek első előfordulásainak száma viszont az egész korszakban folyamatosan gyarapszik. A 14. század első felében pedig „öt-hatszor annyi településnév jelentkezik a népnévből keletkezett nevek körében, mint a másik két [ti. törzsnévi és a foglalkozásnévi] névcsoportban” (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 248–292). A természeti környezetre utaló településnevek görbéje a társadalmi csoportnévből alakultakéhoz képest a 13. század

egész időszakában jóval meredekebben ível felfelé (noha a növekedés üteme a 14. század első felében némileg megtörik), és jóval gyakrabban is jelentkeznek ilyen típusú új megnevezések a forrásokban.

Mint láttuk, a korai ómagyar korból adatolható, természeti környezetre utaló településnevek száma bő kétszerese a társadalmi csoportnévből alakultakénak. Ez az arány (2,2–2,3-szeres különbség) mutatkozik meg a 13. század második és a 14. század első felében is. Arról sajnos egyelőre nem tudunk képet alkotni, hogy e névtípusok a korabeli településnév-rendszer egészében milyen szerepet tölthetnek be. Viszonyítási alapul szolgálhatnak azonban a Bihar vármegyére vonatkozóan elvégzett vizsgálatok (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 377), amely szerint az egyrészes nevek körében az itt elemzett két névcsoport egymáshoz viszonyított aránya a 13. és a 14. század végén ugyancsak 1 : 2 volt (igaz, a szerzők ott a kétrészes neveket külön vizsgálták, ezek figyelembevétele módosítaná némileg az arányokat). Biharban ez az arány a 15. és a 16. század végén 1 : 2,5, illetve 1 : 3 értékre módosult a természeti környezetre utaló településnevek javára. E névtípus az egész névállománynak kb. a 20%-át adta a településnevek számának nagyarányú folyamatos bővülése mellett: azaz Biharban a 13. és a 16. század között a mindenkori névrendszerben minden ötödik településnév természeti környezetre utaló szemantikai tartalmat fejezett ki. A fenti aránybeli megfelelések alapján feltehető, hogy ehhez hasonló arányok jellemezhették az egész korabeli magyar településnév-rendszert is.

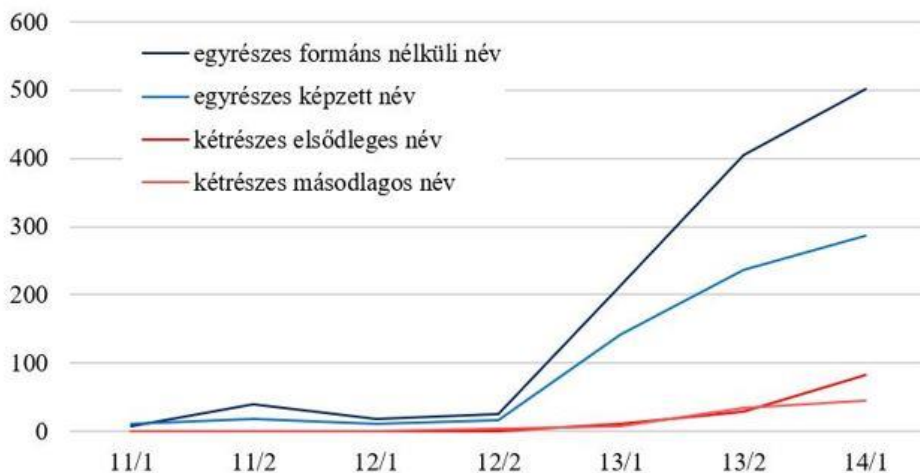

3. ábra. A természeti környezetre utaló és a társadalmi csoportnévből alakult településnevek megoszlása

A 2. ábra természeti környezetre utaló, illetve társadalmi csoportnévből alakult településnévi adatainak mennyiségi összefüggéseit másfajta módon

megjelenítve (lásd a 3. ábrát) még szemléletesebben kitűnik, hogy e névtípusok egymáshoz viszonyított előfordulási aránya alig változott a korai ómagyar kor évszázadaiban: a természeti környezetre utaló településnevek aránya végig 60% körüli értéket jelez, ettől az értéktől legfeljebb néhány százalékpontnyi értékben tér el. Ez azt jelenti, hogy — más névtípusoktól különbözően — az ide tartozó nevek alakulásmódját, alkotását névadási vagy nyelvi divatok, tendenciák nemigen érintették. Ezt tanúsítják e korra vonatkozóan a fentebb jelzett Bihar vármegei adatok is.

4. A természeti környezetre utaló településnevek különböző szerkezeti típusokba tartoznak bele. Ezek mennyiségi viszonyait korábbi tanulmányomban mutattam be (KOVÁCS 2019: 164), és megállapítottam, hogy a nevek több mint fele (56%) formáns nélkül szerepel, egy harmada (34%) képzőmorfémával van ellátva, és pusztán minden tizedik természeti környezetre utaló településnév tartozik a kétrészes nevek közé. E névszerkezeti típusok relatív kronológiáját elemezve még differenciáltabb képet kaphatunk az első előfordulások időbeli alakulásáról. A 4. ábrával szemléltetett vizsgálat legszembetűnőbb tanulsága az, hogy az egyes strukturális típusok gyakoriságának alakulásában bizonyos időszakokban jelentős különbségek mutatkoznak.

4. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

Míntehogy a névtípus egészét tekintve a 12. század végéig csupán kevés adattal számolhatunk, e korai időszakokban az egyes szerkezeti típusokban is elenyésző az adatok száma, bár az egyrészes formáns nélküli nevek már itt is fölényben vannak: pl. *Kölesér*: 1138/1329: *Kuleser*, v. (KMHsz. 1. 163, Bihar vm.), *Fövény*: 1192/1374/1425: *Fuen* (Gy. 2: 385, Fejér vm.), *Körtvély*: 1208/1359:

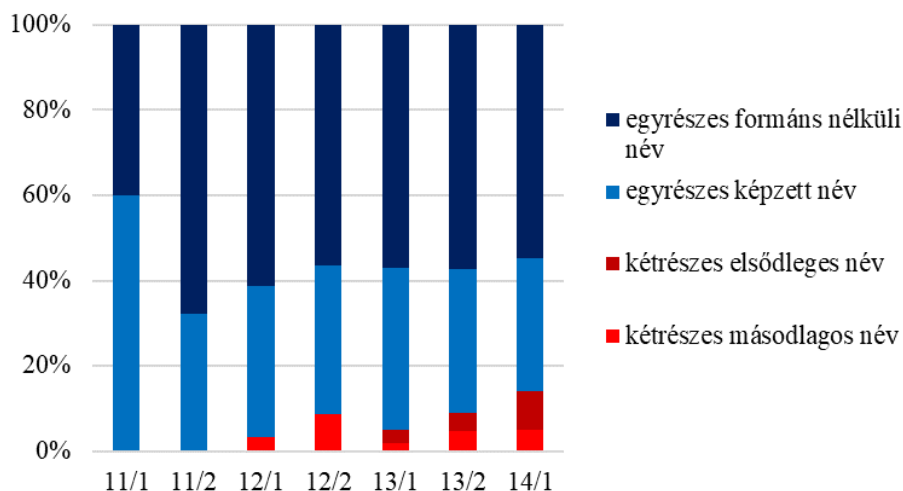
Kurtuel ~ *Kurthuel*, v. (Gy. 4: 155, Moson vm.), de gyakoribbak a képzett névformák is: pl. *Kövesd*: 1093: villa *Cuesd* et alia villa *Cuesd* iuxta Sopok (Cs. 3: 74, Zala vm.), *Erdej*: [1077–1095]/+1158//PR: *Erdey* (Gy. 3: 115, Heves vm.), *Egres*: 1199: *Egris* (KMHsz. 1. 88, Csanád vm.). A kétrészes névstruktúrák viszont e korai évszázadokban csak szórványosan, alig egy-két névben — nemegyszer ott is bizonytalan kronológiai státusszal vagy pontosan nehezen megállapítható nyelvi formában — jelentkeznek: pl. *Kőkesző*: +1135/+1262/1566: *Kukezu*, pr. (Gy. 3: 207–208, Hont vm.), *Kőkúthetény*: 1198P./PR.: *Kequucheton*, v. (KMHsz. 1: 163, Bodrog vm.), *Somberény*: 1193: *Sumberhein* (Cs. 2: 592, Somogy vm.).

A 13. század elejétől vesznek az egyes struktúrák más-más irányt. A formáns nélküli névszerkezetet mutató településnevek az egész században nagyfokú gyarapodást jeleznek (a természeti környezetre utaló településnevek kronológiai karakterét többségi arányával tulajdonképpen ez a névtípus biztosítja), s a növekedés ütemében a 14. század első felében is csak minimális csökkenés áll be. A képzővel alakult nevek is jelentős arányban vannak jelen a 13–14. században, de a produktivitási-gyakorisági görbékük az előbbi típusénál laposabb. A metonimikus és a morfematikus névalkotási mód tehát a korai ómagyar kor egész időszakában hozott létre településneveket, a helynévképzővel való névalkotásnak azonban valamivel kisebb szerep jutott a névadásban, mint a korszakban meghatározó formáns nélküli, metonimikus névadásnak.

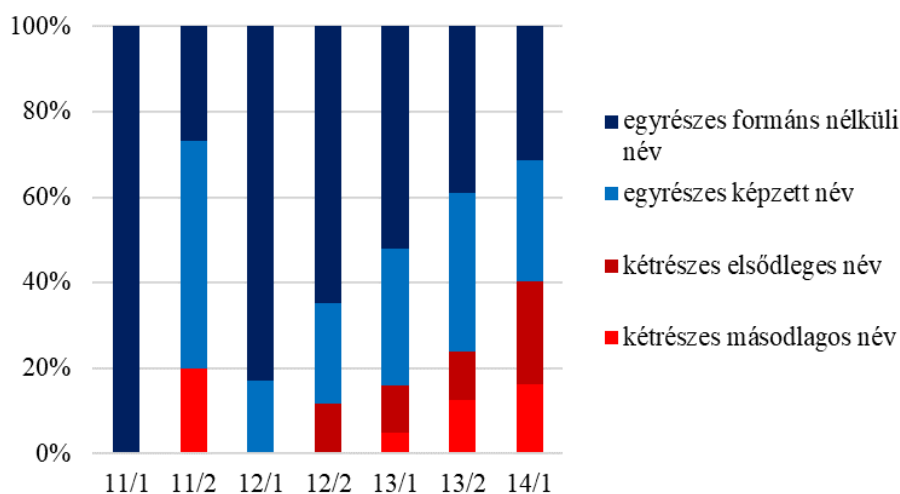
A kétrészes névstruktúrák időbeli alakulása más ívet rajzol fel: mind az elsődleges, mind a másodlagos településnevek eleve kis számban jelentkeznek a 13–14. században is, de az elsődleges névformákban a 13. század második felében és a 14. században (tehát az egyrészes nevekhez képest később) jól látható növekedés kezdődik, pl. *Ágtelek*: 1270/1411: *Ogteluk* ~ *Ogthelek*, v. (NÉMETH 1997: 19, Szabolcs vm.), *Farkasfalva*: 1334: *Farkasfalua* (KOCÁN 2017: 95, Ugocsa vm.); *Gyöngyöspüspöki*: 1261/1271: *Gunguspispuky* (Gy. 3: 127, Heves vm.), *Mezőszentmárton*: 1346/1347: *Mezewzentmartun* (Gy. 4: 520, Pest vm.) stb.

Összességében megállapítható, hogy a magyar helynévrendszerben a természeti viszonyokat tükröző kétrészes településnevek az egyrészes nevekhez képest nemcsak jóval kisebb számban szerepelnek a korai ómagyar kori forrásokban, hanem az egyrészes és a kétrészes elnevezések időbeli viszonyai között is eltérések mutatkoznak.

Ha az itt vázolt folyamatokat az egyik társadalmi csoportnévből, a népnévből alakult településnevekkel összevetve szemléljük, tanulságos eredményekre juthatunk. Az 5. ábra másfajta vizualizációval mutatja be a 4. ábra adatait. Ugyanígy ábrázoltam a 6. ábrán a népnévből alakult településnevek strukturális típusainak relatív kronológiáját is (ehhez HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 263 diagramjának a korai ómagyar korra vonatkozó része szolgált alapul).

5. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusainak megoszlása

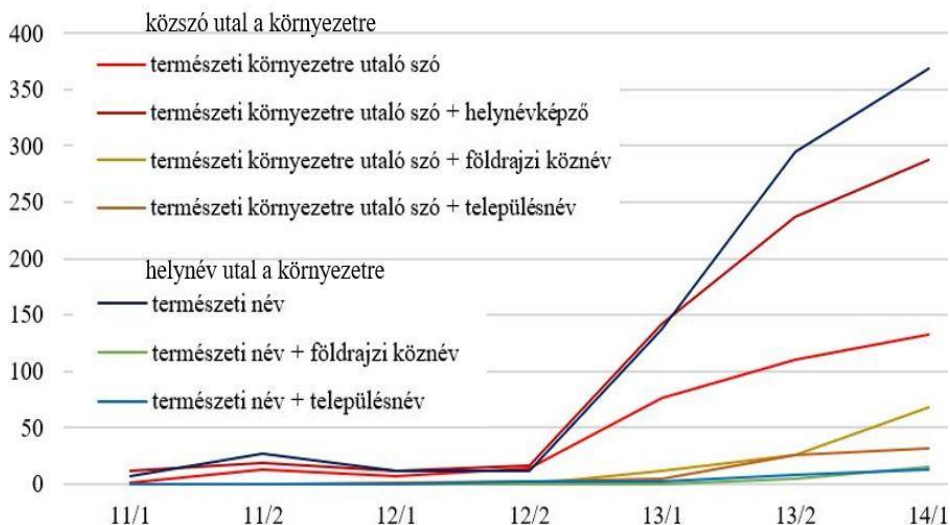

6. ábra. A népnévi eredetű településnevek szerkezeti típusainak megoszlása

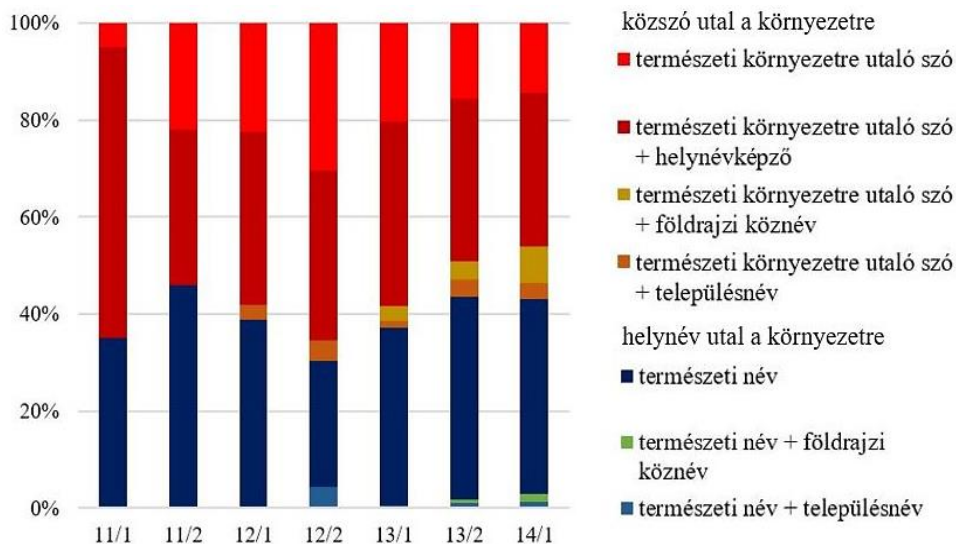
A két szemantikai névtípus belső, szerkezeti formák szerint elkülönített csoportjainak időbeli viszonyai között alapvető különbség mutatkozik. A természeti környezetre utaló településnevek körében az egyrészes, formáns nélküli nevek aránya a 12–14. század között végig 60% körüli értéket mutat. (A tendenciák értékelésében a 11. századi előfordulások mindkét névtípusban legfeljebb csak érintőlegesen vehetők figyelembe az adatok kis száma miatt.) Kis mértékben

csökken az egyrészes képzett nevek aránya, mégpedig a kétrészes — főleg elsődleges — nevek némi térnyerése következtében. A népnévi településnevek körében ezek aránya ezzel szemben dinamikusan nő, a 14. század első felében már az e névtípusba tartozó nevek mintegy 40%-át adják. Feltűnő az egyrészes formáns nélküli nevek visszaszorulása a 12. század eleji 83%-ról 31%-ra. Ez az összevetés azt mutatja, hogy — mint ahogyan fentebb a névrendszer egészében a természeti környezetre utaló nevek arányát is viszonylag konstans jellegűnek láttuk — az egyes szerkezeti típusainak időbeli viszonyait is ez a kiegyenlítetttség jellemzi.

5. Korábban már hivatkoztam tanulmányomban bemutattam a természeti környezetre utaló településnevek lexikális-morfológiai típusait is (KOVÁCS 2019: 174–175). Megállapítottam, hogy a természeti környezetre utalás nagyobb részt közszói elemekkel történik (58%), kisebb részben pedig helynevek fejezik ki ezt a funkciót (42%). Ezek időbeli viszonyait mutatja a 7. és 8. ábra, amelyekről leolvasható, hogy e két nagy névcsoport egymáshoz viszonyított aránya a korai ómagyar kor időszakában 60% : 40% körüli megoszlást jelez. Nem változik lényegesen a természeti környezetre utaló közszavak formáns nélküli és képzővel történő településnévbeli megjelenésének az aránya sem, amely 20% : 40% körüli értékeket mutat. Összességében megállapítható tehát, hogy a névcsoport különböző lexikális-morfológiai típusai is nagyfokú időbeli stabilitást mutatnak.

7. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusainak lexikális-morfológiai alkategóriák szerinti relatív kronológiája

8. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusainak lexikális-morfológiai alkategóriák szerinti megoszlása

6. A fentiekből jól látszik, hogy a természeti környezetre utaló településnevek számának jelentős gyarapodása a 13. század elejétől mutatkozik meg, s tart lényegében egyenletes ütemben a korai ómagyar kor végéig. A névrendszer egészében e településnevek aránya — más névtípusoktól, például a társadalmi csoportnévből alakult nevekétől eltérően — viszonylag konstans jellegű. Ez a kiegyenlítettség figyelhető meg a természeti környezetre utaló településnevek egyes szerkezeti típusainak, valamint egyes lexikális-morfológiai típusainak időbeli viszonyait vizsgálva is. Mindezek a körülmények azt mutatják, hogy — szemben más névtípusokkal — az ide tartozó nevek alakulásmódját, alkotását névadási vagy nyelvi divatok, tendenciák nemigen érintették.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÍRÓ FERENC 2005. Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *Névtani Értesítő* 27: 170–179.
- BOROVSKY SAMU 1898. *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, 1890–1913.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, 1999. 3. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 4. Liptó–Pilis vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT é. n. *A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa*. Kézirat.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2017. A természeti környezetre utaló településnevek. *Magyar Nyelvjárások* 54: 121–135.
- KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 163–178. <http://doi.org/10.35528/Helynevtort/15/09>
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1922/2014. Turóc megye kialakulása. [Budapest]. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság, 1922. Újraközlése: Historia Incognita 3. sorozat, Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- RÁCZ ANITA 2016a. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv — térben és időben*.

Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–62.

RÁCZ ANITA 2016b. *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Chronological Features of Settlement Names Referring to the Natural Environment

In this paper I examine the chronological features of settlement names referring to the natural environment. My objective is to find out when and in what proportion this name type and its structural categories (names without a formant, single-component and two-component names) appeared in sources from the Old Hungarian Era and how their frequency changed during the centuries. My findings based on the relative chronological analysis are compared with the chronological features of the settlement names referring to people. For this comparative study, I chose a subcategory of names referring to the human environment, the type of settlement names formed from the names of social groups (ethnonyms, names of tribes, and occupational names).

Keywords: toponyms from the early Old Hungarian Era, settlement names referring to the natural environment, frequency, relative chronology, comparative studies

Kovács Éva
ORCID: 0000-0002-9111-0728
Debreceni Egyetem
kovacs.eva@arts.unideb.hu

A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei*

MOZGA EVELIN

1. A korai ómagyar korban (895–1350) a magyar nyelvet ért idegen nyelvi hatások közül a német nyelv befolyása is jelentős mértékű volt. A német nyelvvel való közvetlen nyelvi érintkezés első fontos mérföldkövének a nyugati kultúrkörbe való becsatlakozás és ennek részeként a kereszténység befogadása mellett István király II. Henrik bajor herceg lányával, Gizellával kötött házassága tekinthető. A német uralkodóházzal kialakított szövetség idézte elő, hogy ezt követően jelentős számú német népesség érkezett az országba. Kezdetben főként magasabb társadalmi helyzetű lakossággal, javarészt a királyné udvartartásával, főurakkal, lovagokkal és papok jelenlétével számolhatunk. Az országba települők birtokadományokban részesültek, vélhetőleg főképp az ország nyugati felében. A magyar egyházi szervezet kialakításában fontos szerepet játszottak a német területről is behívott egyházi személyek és nótáriusok. A hazai németiség első tömeges betelepülésével körülbelül a 12. századtól számolhatunk, amikor az idegen nyelvi hatás már nemcsak a legmagasabb társadalmi szintre korlátozódott, hanem szélesebb társadalmi körök mindennapjaiba is beférkőzhetett. Ekkortól ugyanis nagyszámú német ajkú közrendű népesség (javarészt földművesek, kézművesek, kereskedők) áramlott elsősorban Nyugat-Magyarország, Erdély és a Szepesség területére, s ez sajátos nyelvi helyzetet teremtett (vö. HELLE 1942: 15–24, BÁRCZI 1958: 96–97, 1963: 78, BENKŐ 1967: 289–293, MOLLAY 1982: 69–93, 1989: 232–235, BALÁZS 1989: 95–96, KRISTÓ 2003: 121–165, TÓTH 2016: 165–167).

MELICH JÁNOS véleménye szerint a 10–13. századi német eredetű személynevek nyelvünkbe kétféle úton kerülhettek: a németekkel való közvetlen népi érintkezés révén és az egyházi latin nyelv által (1930: 124–125). Az egymással szorosán érintkező magyar és német nyelvű lakosságnak kisebb-nagyobb mértékű kétnyelvű állapota alakulhatott ki a mindennapi élet során, melyben oda-vissza áramolhattak mindkét nyelv szókészletének elemei. A kétnyelvűség magasabb kulturális szintjét pedig az országba érkező írástudók (nótáriusok, klerikusok)

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

képviselhették (vö. MOLLAY 1982: 137–139, 1994: 486–487), akiknek a jövevényelemek közvetítésében játszott szerepével szintúgy számolnunk kell (vö. még SLÍZ 2015: 139–141). A nyelvek kapcsolatát biztosító kétnyelvű beszélők az egyik nyelvből a másikba a személyneveket is átvihetik éppúgy, mint bármilyen más szavakat (vö. HOFFMANN 2008: 13). A korai ómagyar kor okleveleiben található német eredetű nevek is arról árulkodnak, hogy a nyelvi kölcsönzési folyamat eredményeképpen ez idő tájt tekintélyes számban gyökerezhettek meg német személynevek a magyarban.¹

Az 1055-ben kelt Tihanyi alapítólevélben elsősorban az adományozott birtokok határáról kapunk részletező leírást, a birtokokon élő, a monostor szolgálatában álló háznépekről csak számszerű említéseket találunk. A tihanyi monostor alapítását követő másfél évszázadban szükségessé vált az apátság tulajdonába tartozó birtokok újbóli megerősítése a megváltozott birtokviszonyok miatt. Ez a jogi szempontból fontos igény eredményezte az 1211. évi Tihanyi összeírás létrejöttét. Az így született új oklevél a korábbi iratot a birtokokat érintő módosításokkal kiegészítette, és név szerint rögzítette a monostor birtokain szolgálatot teljesítő háznépeket: „a jobbágyoknak, az udvarnokoknak és minden szolgálónépnek a szabadságát, a köteles és szokásos szolgálatait, valamint neveit [...] kiváltságlevelünkbe igen figyelmesen belefoglaltuk” (SZENTGYÖRGYI: 2009).

Bár a németek első tömeges betelepülése Nyugat-Magyarországon is kimutatható, mégis főként a nyugati határmentén fekvő települések érintettek ebből a szempontból (KUBINYI 1994: 485), s nincs arról tudomásunk, hogy az apátság birtokaira érkeztek-e német telepések. A Tihanyi összeírás személynévi szórványai nem mutatnak olyan mintázatot, amelyből kontaktushatásra következtethetnénk. Jellemzően a nagyobb elemszámú szórványokat felvonultató birtokokon találunk némileg több német eredetű személynevet, egyébként meglehetősen elszórva fordul elő birtokonként egy-egy név. A német nevek egy-két településre való koncentrálódásának tehát nem látjuk nyomait, így erőteljes német befolyással semmiképpen sem számolhatunk, ugyanakkor az érintkezésnek a nyomai — bizonyára a névdivat révén is —, akár szélesebb társadalmi, akár magasabb kulturális-művelődési szinten is (ezeket a hatásokat nem tudjuk szétválasztani) valamelyest tetten érhetőek. Erre utalhat talán a martosi *Nemthe* nevű személy, akinek megnevezésében esetleg a *német* népnévre gyanakodhatunk: „Vdornici de Mortus [...] filius *Nemthe* (*Nemteh*), Pasca, *Wolter* (*Wolterh*)” (PRT. 10: 512). Itt akár az ő német eredetű nevet viselő fiával, *Wolter*-rel is számolhatunk, ha az oklevél központosítását vesszük alapul, ugyanakkor a latin szövegszerkesztés azt jelzi, hogy az említett személynek csak egyetlen fiát szándékozott megnevezni az

¹ A nyelvi kontaktushatásokról lásd még LANSTYÁK 2013: 43–68, SLÍZ 2013: 145–155, 2015: 137–149, valamint történeti tekintetben vö. még SÁNDOR 1998: 7–19.

oklevélíró. Ugyancsak a németiség szórványos jelenlétét támasztja alá az arácsi *German* nevű harangozó és a szintén itt élő *German* nevű szőlőműves: „villa Aarach (Araci) hii sunt pulsatores: [...] filius Kuteh, *German*”; „Hii sunt vinitores: [...] Mortum cum filiis, Tompa et Petur, *German*, Vid” (PRT. 10: 506).

2. A Tihanyi összeírás feltételezhetően német előzményű neveiről formai sajátosságok vagy szakirodalmi utalás alapján gyaníthatunk efféle származást. A nevek eredetének felfejtéséhez a következő alapvető hazai és nemzetközi szakirodalmat használtam fel: FÖRSTEMANN 1900/1966, MELICH 1903–1905, EtSz., HALÁSZ 1956, 1957, BRECHENMACHER 1957–1963, TESz., BAHLOW 1967/1980, FNESz., ÁSz., SLÍZ 2011, TÓTH 2016 stb., melyeket számos további tanulmány-nal egészítettem ki.

A vizsgálat során az oklevél mintegy 2000 személyneve közül 72 személy által viselt 78 különböző névformáról tudtam megállapítani esetleges német származást. Az egyes nevek etimológiai megítélésének bizonyossága ugyanakkor nem azonos szinten áll. A nevek egy részéről teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy német származású; más esetekben — egyéb lehetőségek híján — a német eredet lehetősége csak többnyire formai érvek alapján tett ingatag föltevés; legtöbbször pedig több származási irány is előkerül egy-egy név elemzése során. Ez utóbbi esetekben ezért más elképzeléseket is bemutatok, de az egyes lehetőségek között megpróbálok egyfajta valószínűségi sorrendet felállítani.

Az alábbiakban tehát — néhány korábbi írásom vezérfonalát követve (vö. MOZGA 2018, 2019) — azokat a magyar névalakokat közlöm szócikk formában az 1211. évi birtokösszeírásból, melyek feltehetően német előzményre vezethetők vissza. Címzőként félkövér kiemelés alkalmazva minden olyan összetartozó névformát megjelölök, melyek az oklevél két példányában — fogalmazványi és hitelesített változatában — előfordulnak. A címző után szögletes zárójelben megadom a nevek feltehető ejtészavát. A magyarító rész előtt idézem az oklevélben megjelenő névalakokat szövegkörnyezetükkel együtt ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–517). A szócikkek törzsét a különböző érvekkel, adatokkal alátámasztott névmagyarázatok teszik ki, melyet azon névadaptációs eljárások bemutatása követ, amelyeket a magyar névrendszerbe való beillesztés igénye hívott életre. A szócikkek zárásaként a személynevek Árpád-kori továbbélését is bemutatok. A szócikkek elrendezése a nevek szerkezetének és az eredetítés valószínűségi fokának különbözőségén alapul.

3. Az első főcsoportban azok a nevek kaptak helyet, amelyek etimológiai háttere jól felderíthető, és amelyet gazdag német személynévi adatok is kellőképpen alátámasztanak. Más származási lehetőség nem — vagy csak nagyon bizonytalanul — merült vagy vethető fel velük kapcsolatban, ezáltal a német eredet biztosan állítható.

3.1. E kategória első alcsoportjába azok a formák kerültek, amelyekben a tárgyalt nevek valamely összetett német személynév teljes alakjából származnak. A névátvétel gyakran szerkezeti és/vagy hangalaki módosulásokkal is együtt járt.

Albert ~ Alberd [albert], Albeus [albeus]

„In villa Udori [...] iobagiones [...] filius Bolsou, Warou cum filiis suis **Albert**, Poca, Cubot; In villa Gamas [...] sunt agricolae [...] filius **Albert** (**Alberd**), Hozuga (Hozoga) cum filio suo Bench (Benci)” (PRT. 10: 504, 514).

„[In Tychon] curialis comites [...] sunt hec: Pousa (Pausa) filius Zombot cum filio **Albeo**; In villa Eurmenes [...] iobagiones [...] filii **Albeus**, Mogd cum filiis suis, Wrbano et Jacobo, frater eius Hel cum duobus filiis Sentus, Beccey” (PRT. 10: 503, 504); „In villa Fuzegy [...] exequiales: filius **Albeus**, Egid cum filiis suis Thaba, Baga, frater eius Stephan; in villa Supoc [...] vdornicij [...] filius Beke, **Albeus** cum filio suo Somorou; In villa Thurkh [...] iobagiones ecclesie [...] filius Gyune, Barnabas, **Albeus**” (PRT. 10: 512, 513, 515).

A magyar *Albert* név germán eredetű, mely az *Adalbert* német rövidítése (FÖRSTEMANN 1900/1966: 163, MELICH 1903–1905: 135, HALÁSZ 1956, BAHLOW 1967/1980, LADÓ–BÍRÓ 1998, SLÍZ 2011). A német *Adalbert* előzménye a germán *Athalbraht* személynév, melynek előtagja az *athal* ’nemes, előkelő’ (Duden-Tasch. 4: 26), utótagja pedig a *berht* ’fényes, csillogó, tiszta’ jelentésű tő (BACH 1952 1/1: 225). Az előtag *th* > *d* változása és a második összetételi tag magánhangzójának palatálissá válása (*a* > *e*), valamint egyes névváltozatokban a kezdő mássalhangzó zöngétlenedése (*b* > *p*) már a németben lezajlott változás eredménye (FÖRSTEMANN 1900/1966: 163, HALÁSZ 1956: 66). Az Árpád-kori személynévtárban a német név latinos *Adalbert(us)* változatára már a 11. századból is találunk adatot, vö. [997]/cr 1070–1080: *Adalbertus*, *Adalpertus* (ÁSz.).

Az *Albertus* névalak szerepel a Martyrologium Romanumban, és az EtSz. is azt tartja róla, hogy az *Albert* név latin közvetítéssel kerülhetett a magyarba a keleti germán eredetű egyházi latin *Albertus*-ból alakulva (MartRom., EtSz. 67). KISS LAJOS a magyar *Albert* személynévet szintén a latin *Albertus*-ból származónak tekinti (FNESz. *Albis*). HALÁSZ ELŐD azonban úgy ítéli meg, hogy az átvétel közvetlenül a középfelnémetből történhetett. Ezt támasztják alá az *Athalbraht* névnek a 8. század végétől adathozható *Olbert* ~ *Olper* változatai, amelyek magyar forrásokban is gyakran előfordultak, vö. 1216/1550: *Olberth*, 1237: *Olbert* (*Albert*), 1229/1550: *Olberto*, 1255: *Olper* (ÁSz.) stb. Ugyancsak ezt a meglátást támogatja az 1134-ből, magyarországi forrásból származó *Adilbreth* alak (ÁSz.), mely az *Athalbrath* névnek egy 12. századi felnémet nyelvjárási változata, s így közvetlen német átvétellel kerülhetett hozzánk. HALÁSZ ezek alapján úgy véli, hogy a többi adatra is lehet e megállapításokat vonatkoztatni, azaz más esetben is lehet közvetlen középfelnémet átvétellel számolni (1956: 67). Az *Albeus*

névadatok valószínűleg az *Albert* névből származhatnak, annak esetleg kicsinyítő *-us* képzős változatai lehetnek (HALÁSZ 1956: 72, FNESz. *Albis*, RÁCZ 2007: 20, EtSz., KARÁCSONYI 1905: 274).

Az *Albert* névalak rendkívül gyakori volt a németben. A hazai oklevelekben is sokkal nagyobb számban fordul elő az *Adalbert* névváltozatnál, többnyire *Albert*, *Alberth*, *Alberd*, *Alber*, *Olbert*, *Olberth*, *Olber*, *Olbir*, *Olper* és *Albertus*, *Alberthus*, *Olbertus* formákban tűnik fel. Az első latin formájú előfordulások már a 11. és 12. századból adatolhatók, vö. [cr 1030]/XII–XIV.: *Albertus*; 1105–1110/XIII.: *Alberto* (ÁSz.), *-us* névvégződés nélküli első adata a Tihanyi összeírásban jelentkezik. Az *Albeus*, *Olbeus* névváltozat első adata egy 11. századi hamis oklevélből adatolható, vö. +1029/[1169]/1364: *Albei*, hiteles oklevélben a 12. századtól tűnik fel, vö. 1138/1329: *Albeus*, és ezt követően is gyakran előfordul hazai okleveleinkben az Árpád-korban (ÁSz.), majd később az Anjou-korban is feltűnik, vö. 1308: *Albeus* (SLÍZ 2011). Családnévi funkcióban az *Albert* névforma a 15. századtól jelentkezik, de a későbbi századok folyamán is végig adatolható, vö. 1473: Paulo *Alberth*, 1522: Johannes *Albert* stb. (RMCsSz.). Az *Albert* és az *Albeus* személynévből helynév is alakult, vö. 1277: *Alberth* (FNESz. *Albertirsa*), 1362: *Albeus* (FNESz. *Albis*, RÁCZ 2007: 20, KNEZSA 1943: 191).

Corrad [korrád]

„In villa Poposca [...] sunt servi [...] filius **Corrad**, Georgius cum filiis suis Jacobo (Jocobo) et Petro et frater eius Widus cum filio suo Mihál” (PRT. 10: 505).

A személynév a német *Conrad* ~ *Konrad* névből származik, mely a *cônja* ’bátor’ és *râdi* ’tanács’ tövek összetételére vezethető vissza (FÖRSTEMANN 1900/1966: 373–374, HALÁSZ 1957: 41, Duden-Tasch. 4: 132, LADÓ-BÍRÓ 1998).

A *Konrád* személynév különböző változatai gazdagon adatolhatók a hazai Árpád-kori és a későbbi oklevelekben is. Leggyakrabban latinos névvégződésű formákban jelentkezik a forrásokban, az első ilyen típusú adatait már a 11. századtól megtaláljuk, vö. [1030 k.]/XII–XIV.: *Conradus*, 1083: *Chonradus* (ÁSz.). A *Corrad* névváltozatban az *-n-* > *-r-* változás a magyarban történt hasonulás eredménye (HAJDÚ 2010: 273). A *Corrad* névforma gyakran fellelhető a 13. századi oklevelekben, latin névvégződés nélküli első adata a Tihanyi összeírásban szerepel. Mivel ez a névforma leggyakrabban itáliai oklevelekben jelentkezik, így HALÁSZ szerint olasz hatásról lehet szó, ilyenformán pedig esetleg a magyarba is olasz közvetítéssel kerülhetett e név (1957: 42). A személynév családnévként is tovább élt, a 15–17. században *Konrád* ~ *Kondrád* ~ *Kondorát* ~ *Korrát* ~ *Korát* ~ *Korád* ~ *Korlát* ~ *Kollát* alakváltozatokban, melyeket KÁZMÉR régi egyházi személynéveknek tart (RMCsSz.). Helynévként is előfordul a középkorban, vö. 1332–1335/PR.: de villa *Corardi* ~ de *Cunradi* ~ villa *Conradi* ~ villa *Corradi* (KMHsz. 1: 160, FNESz. *Korlát*), 1341: *Coradfolwa* (FNESz. *Korláti*).

Cumpurd [kumpurd]²

„In predio Colon [...] sunt servi [...] filius Zoga (Zogu), **Cumpurd**” (PRT. 10: 508).

Minden valószínűség szerint a személynév a germán nyelvből származó régi német *Compold* ~ *Cumpold* ~ *Kompold* ~ *Kombolt* névre vezethető vissza (vö. FÖRSTEMANN 1900/1966: 698, HALÁSZ 1957: 44, FNESz. *Kompolt*). E személynévek a régi német *Gundobald* összetett személynévből származnak, mely a *gund-* 'harc' és a *bald* 'bátor' tövek összetételeként magyarázható (Duden-Tasch. 4: 99, BAHLOW 1967/1980: 192).

HALÁSZ ELŐD szerint az is felvetődhet, hogy egy másik régi német személynév, a *Cumpert* átvételéről van szó (1957: 44), mely a *gund-* 'harc' és a *berht* 'fényes, csillogó' jelentésű tövek összetétele (BACH 1952. 1/1: 225, Duden-Tasch. 4: 99).

Az Árpád-kori személynévtár a *Chumpurd*, *Cumpurd*, *Cumpert*, *Cumpolt*, *Cumpolth* névalakokat azonos szócikkben közli (ÁSz.). Ezek közül a második szótagban *e* hangot, illetve az ebben a szótagban *r*-t tartalmazó formák nagyobb valószínűséggel az utóbbi német név átvételei, de a két átvett név alakjai aztán egymás változataiként is élhettek utóbb a magyarban. Az egész Árpád-korban gazdagon adatolható *Cumpurd* név első adata az 1211. évi birtokösszeírásból való, de változatos névformákban találjuk meg a későbbi hazai oklevelekben (ÁSz.). A személynév helynévi, valamint családnévi továbbélése azt mutatja, hogy a magyarban *Kompolt* hangalakban állandósulhatott a név, vö. 1280: *Kompold*, 1342: *Kompolth* (FNESz. *Kompolt*). A 14. században a személynév magyar képzőkkel is megtalálható: *Conpoldy*, *Kumpoldi*, *Kompoldi* (SLÍZ 2011: 244), később pedig családnévként is tovább élt, vö. 1417: *Stephano Kompolt* stb. (RMCsSz.).

Ditmar ~ Detmar [ditmár ~ dētmár]

„In predio Colon [...] sunt servi [...] **Ditmar (Detmar)** cum filiis suis Hosued, Zotur” (PRT. 10: 508).

A személynév a régi német *Theudemar* név valamely alakváltozatából — régi német *Dethmar*, *Ditmar*, *Dytmar*, *Dythmar*, *Dithmar* — származik (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1440–1442). A *Theudemar* név a germán *theuda*, ahd.³ *diot*, *diet* 'nép' és a *māru*, ahd. *mār-* 'híres' tő összetétele (EtSz., HALÁSZ 1957: 50, Duden-Tasch. 4: 61, BAHLOW 1967/1980: 99). A germ. **theuda* > kfn. *diet* fejlődés német fejlemény (HALÁSZ 1957: 50).

Elképzelhető, hogy a magyar *Detmár* ~ *Ditmár* alak nem közvetlenül a németből került a nyelvünkbe, hanem a 13. században elterjedt — ugyancsak a

² A nevek zártsági fokának esetleges különbségeit (pl. *u* > *o*, *o* > *a*, *ü* > *ö*, *i* > *ě*) nem jelölöm az olvasatok megadásakor.

³ ahd. = Althochdeutsch

németből való — hazai latin *Dethmarus* alak tekinthető közvetlen forrásának (EtSz.). Ugyanakkor a latin végződésű *Detmarus* csak szórványosan fordul elő a 13. századi hazai okleveleinkben (ÁSz.), ami inkább a közvetlen átvételt valószínűsíti.

A *Detmár* ~ *Ditmár* névalak első adatai a Tihanyi összeírásban jelentkeznek, de az Árpád-kori magyar nyelvemlékekben ezt követően is gyakran feltűnnek, a későbbi századokban viszont már nem adatolható. A hitelesített példány *Ditmar* alakváltozata egyedüli előfordulásnak tekinthető az Árpád-kori hazai oklevelekben, minden más adatnál *-e*- szerepel a név első szótagjában (ÁSz.).

Detric [*dětrik* ~ *dětrix*]

„In villa Eurmenes hii sunt ioubagiones [...] filii Syca (Sycca), ***Detric***, Joancu” (PRT. 10: 504).

A személynév német eredetű (EtSz., FNESz. *Detrekőváralja*, HALÁSZ 1957: 51, MELICH 1903–1905: 138, SLÍZ 2011: 98–99), mely a germán *theuda* ’nép’ és a *ricja* ’gazdag, uralkodó’ összetételű germán *Theudoric(us)* névből alakult (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1445–1448). HALÁSZ szerint feltehető, hogy a Tihanyi összeírásban szereplő névforma közvetlen német átvétel eredménye (1957: 51), ugyanakkor az EtSz. szerint a *Ditrich*-ből már a magyarban fejlődhetett a *Detrich*, *Detrech*, *Detreh* és *Detre* névalak (EtSz.).

FEHÉRTÓI a *Detric*, *Detrich*, *Detre*, *Dette*, *Dethreh*, *Detreh*, *Detruh*, *Ditrich*, *Thidrich* névalakokat azonos szócikkben tárgyalja, noha ezek különböző hangalakot jeleznek: a névformák között vannak magánhangzóra, *h*-ra és *χ*-ra végződő változatok is.

A név első említését egy +1171/1334-es hamis oklevélből közli *Detreh* alakban, az első hiteles oklevélbeli előfordulása a Tihanyi összeírásban található. Gyakran előforduló név az Árpád-kori magyarországi oklevelekben, de latinosított *Detricus*, *Dethricus*, *Detrichus*, *Ditricus* változatokban még többször fellelhető (ÁSz.). Az itt tárgyalt *k*-ra végződő alak ebből a formából is származhat. Az Anjou-korban is gyakorta feltűnik *Detricus*, *Dethrichus*, *Dietricus*, *Ditricus*, *Dytricus* változatokban (SLÍZ 2011). Családnévi funkcióban a német név magyar *Detre* formája szerepel a 15. századtól, vö. 1429, 1457: *Detreh*, 1466: Egidius *Detre* stb. (RMCsSz.). A személynévből metonimikus névadással többfelé is keletkeztek helynevek, vö. 1247: *Detreh* (FNESz. *Detrekőváralja*), 1410: *Detreh* (FNESz. *Detre*), 1312: *Detrici* (FNESz. *Detrefalva*), 1216/1550: *Detreh* (FNESz. *Detrehem*), összetétellel 1363: *Dythryhuagasa* (FNESz. *Detre*), 1437: *Detrehkw* (FNESz. *Detrekőváralja*), 1285: *Detrehwyle* (KMHsz. 1: 82). A *k*-ra végződő személynévformának azonban nem ismerem későbbi folytatását.

Eiureuh [*?ejürüχ*]

„stagnum Secues [...] sunt piscatores [...] filius ***Eiureuh***, Karache” (PRT. 10: 511).

korban is elterjedt személynév volt, vö. 1301: *Emericus* stb. (SLÍZ 2011), és napjainkban is használatos keresztnév a magyarban meghonosodott *Imre* változatban. Családnévként is feltűnik a 15. századtól kezdve, vö. 1466: Johanne *Embre*, 1469: *Emreh* (Tamás), 1489: *Himreh*, 1522: Emericus *Emre*, 1551: *Imreh*, 1568: *Imre*, 1569: Mathias *Imryk*, 1570: *Imbrich*, 1579: *Imbre* János, 1582: *Imrek*, 1606: *Imreh* Lukacz stb. (RMCsSz.), napjainkban *Imre*, *Imreh*, *Imréh*, *Imbre*, *Emrich*, *Emerich*, *Emrik*, *Emri* és *Emry* családnévváltozatokban fordul elő (HAJDÚ 2010). A személynévből helynév is alakult, vö. 1459: *Zemthemreh* (KMHsz. 1: 257).

Folbert ~ Fulbert [folbert ~ fulbert]

„[In Tychon] pelliparii [...] Filius **Fulbert**, Moraz; In villa Udori [...] iobagiones [...] filius Legud, Zah cum filiis suis **Folbert**, Foca, Keseu” (PRT. 10: 503, 504).

A személynév német eredetű, melynek a *fulca* ’nép’ és a *berhta* ’fényes, csillogó, tiszta’ jelentésű tövek összetételéből alakult régi német *Folcobert* név az alapja. Ebből a névből származik az ófelnémet korszaktól igen gyakori *Fulbert* ~ *Folbert* név, ami aztán átkerült a magyarba is (HALÁSZ 1957: 69, FÖRSTEMANN 1900/1966: 548–549).

A Tihanyi összeírás névalakjain kívül az Árpád-kori magyarországi oklevelekben csak szórványosan fordul elő, helyenként latin névvégződéssel. Latinos alakban már a 11. században feltűnik, vö. +1092/+1274: *Fulberti*, 1118/XIV.: *Fulbertus* stb., -us nélküli első adata a 12. századból való, vö. 1138/1329: *Fulbert* (ÁSz.). Az Anjou-korból egyetlen adata ismert, vö. 1336: *Folberti* (SLÍZ 2011).

Herruig [hervig]

„In villa Zamthou [...] vndornicij! sunt isti [...] filius Nuuhu, Bene (Nuhu, Beneh) cum filiis suis Huic (Hvic), **Herruig**, Kalazy” (PRT. 10: 515).

A személynév német eredetű, vö. régi német *Herwig* személynév, mely az ahd. *heri* ’hadsereg’ és az ahd. *wīg* ’harc, háború’ jelentésű szavak összetételéből alakult (BAHLOW 1967/1980: 233, BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 708, Duden-Tasch. 4: 110, FÖRSTEMANN 1900/1966: 782).

A *Herruig* névalak belsejében lévő *u* jel *v* hangot jelöl, ami gyakori jelölésmód volt a Tihanyi összeírásban, más tulajdonnevek esetében is előfordul névbelseji helyzetben: vö. fg.⁴ *Hiuotol* (PRT. 10: 505), hp. *Tiuan* (PRT. 10: 515), hp./fg. *Keueh* (PRT. 10: 505), hp./fg. *Mauogy* (PRT. 10: 507) stb. (vö. GÁCSER 1941: 9).

Az Árpád-kori személynévtár a német *Heimrich* ~ *Heinrich* névből származó *Herrich*, *Herrug*, *Herruh*, *Herug*, *Herreh* névformákkal azonosnak véli a Tihanyi összeírás névemlítését is. Ezek a névalakok mindössze nyolc hazai oklevélben

⁴ Az oklevélnek a hiteles, megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt. A fogalmazvány rövidítésére a *fg.*, a hiteles példány rövidítésére pedig a *hp.* jelölést használok a példák idézésekor.

tűnnek fel az Árpád-korban, az oklevélben előforduló *Herruig* névforma más hazai oklevélben nem fordul elő (ÁSz.).

***Lambert ~ Lamberto* [lambert]**

„In altera vero villa nomine Belen [...] ioubagiones [...] Buz filius Sebeh cum filio **Lamberto**, frater eius Sycu cum filiis Vrbano, Jacou et Elmeg; In villa Belen [...] ioubagiones [...] Tompa filius Jocos, cum filiis **Lambert**, Micolau, Paul” (PRT. 10: 507).

A személynév német eredetű, mely az ahd. *lant* ~ *land* ’föld, ország, falu’ jelentésű előtagból és az ahd. *beraht* ’fényes, ragyogó’ jelentésű utótagból alakult összetett német *Lambert* személynévből származik (BAHLOW 1967/1980: 303, FLEISCHER 1968: 37, Duden-Tasch. 4: 135, WIMMER 1966: 334, FÖRSTEMANN 1900/1966: 1005–1006). A név a Martyrologium Romanumban is szerepel, így a magyarba a német és a martirológiumi név egyaránt eljuthatott (HAJDÚ 2010: 295).

FEHÉRTÓI a *Lampert*, *Lamperth*, *Lambert*, *Lomperth* szócikk alatt közli a magyaros formájú alakokat, melyek mindössze öt hazai oklevélben jelentkezik. Első ilyen említése a 12. századból való, vö. 1138/1329: *Lampert*. Latin névvégződéssel már a 11. században feltűnik, vö. 1091/XII.: *Lambertus*, +1077–1095/1347: *Lamperti*, a Tihanyi összeírásbeli alakok közül ilyen az elsőként szereplő forma. A személynév gyakori használatát az Árpád-korból a későbbi századok folyamán fennmaradt számos előfordulása mutatja (ÁSz.). Az Anjou-kori oklevelekben is többször szerepel, vö. 1308: *lamperti* stb. (SLÍZ 2011). Családnévi funkcióban is megjelenik, első adata: 1466: Emericus *Lamperth* (RMCsSz.). Ma több mint ezren viselnek a *Lampert* ~ *Lambert* név valamely alakváltozatából alakult családnevet (HAJDÚ 2010: 295).

***Guirold ~ Gyrold* [girold]**

„In villa Pilip [...] vinitores: filii **Gyrold**, Paul cum filio suo Thoma; In predio Mortua piscatores [...] filius Nidcat, **Guirold** cum filio suo Zenteh” (PRT. 10: 507, 509).

A személynév minden bizonnyal német eredetű, vö. régi német *Giurold* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 636). A *Gerald* ~ *Gerold* régi német férfinév, amely a *Ger-wald* ’lándzsával uralkodó’ (ahd. *gēr* ’lándzsa, dárda’ + *-walt* ’irányít, uralkodik’) összetételből alakult, széles körben elterjedt volt a középkori Németországban (BAHLOW 1967/1980: 169, Duden-Tasch. 4: 91, SLÍZ 2011).

A Tihanyi összeírásban gyakran előfordul a *gu-* betűkapcsolat a *g* hang jeleként *e* és *i* előtt, pl. *Guergen* (PRT. 10: 511), *Egueteu* (PRT. 10: 509), *Leguine* (PRT. 10: 515) (vö. GÁCSER 1941: 9, KOVÁCS 2015: 60–61).

Az Árpád-kori hazai oklevelekben többször szerepel, változatos formákban: *Gerolt*, *Gerolth*, *Geroult*, *Geront*, *Guerolth*, *Girolt*, *Girolth*, *Girolld*, *Girorth*, *Giroulth*, *Guirold*. Első adata a 12. századból való, vö. 1138/1329: *Gerolt*. Az első

szótagbeli *i*-t tartalmazó névalakok közül a Tihanyi összeírás névemlítése a legkorábbi az Árpád-korban (ÁSz.). Az Anjou-korban is előfordul a név, vö. 1318: *Guerolth*, 1336: *Gerolth* (SLÍZ 2011). A 14–17. században egyetlen személy neveként adatolható a *Girót* családnév, vö. 1542: R. Ladi(slai) *Gyroth*, emellett *Giróti* nevűek éltek még a korszakban, ezek a névformák azonban a *Girolt* ~ *Girót* helynévből származnak (RMCsSz.). A személynévből többfelé is alakultak helynevek, vö. 1332–1337: *Gerolth* (FNESz. *Girolt*), 1487: *Geralth* (FNESz. *Girált*), 1468: *Gyrolthfalwa* (FNESz. *Girótf*), 1156 k./1412: *Gerolth* (FNESz. *Gyirót*), 1237–1240: *Gyrolt* (FNESz. *Bakonygyirót*) stb.

Wolter ~ Wolterh [*volter* ~ *valter*]

„Vdornici de Mortus [...] filius Nemthe (Nemteh), Pasca, **Wolter (Wolterh)**, filius Solud, Souzou” (PRT. 10: 512).

A személynév német eredetű, vö. régi német *Walther* ~ *Walter* ~ *Valter* ~ *Wolter* ~ *Wolther* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1506–1507, SLÍZ 2011). A régi német *Walt(h)er* személynév a középkorban széles körben elterjedt volt. A személynév jelentése ’hadseregparancsnok’, mely az ahd. *waltan* ’irányít, parancsol’ és az ahd. *heri* ’hadsereg’ összetételi tagokból alakult (BAHLOW 1967/1980: 530, FLEISCHER 1968: 10, 16, Duden-Tasch. 4: 212).

A *Valter*, *Volter*, *Volterh*, *Volther* névformák öt hazai oklevélben fordulnak elő az Árpád-korban, közülük a Tihanyi összeírás névemlítése a legkorábbi. Latin *-us* végződéssel a korabeli oklevelekben jóval gyakrabban megjelenik a név, első adata már a 11. században fellelhető, vö. [1030]/XII–XIV.: *Waltherus* (ÁSz.). Az Anjou-korban is tovább élt, vö. 1330: *Walterii* stb. (SLÍZ 2011). Napjainkban több mint ezren viselnek *Valter*, *Walter*, *Walther*, *Wálter*, *Volter*, *Voltér* és más változatú családneveket (HAJDÚ 2010: 494).

Wilmos ~ Vilmos [*vilmos*], **Villum** [*villum*]

„vdornici in villa eadem Gomas [...] filius Mortun (Mortin), Vitalis cum filiis Leg, **Wilmos** (Legu, **Vilmos**)” (PRT. 10: 514). „In villa Beseneu [...] ioubagiones [...] filii Ysou (Hisou), Rica, frater eius **Villum**” (PRT 10: 510).

A személynév német eredetű, vö. régi német *Willhelm* ~ *Vilhelm* ~ *Willemmus* ~ *Willm* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1601–1602, BAHLOW 1967/1980: 550, SLÍZ 2011). A régi német *Wilhelm* személynév az ahd. *willio* ’akarat’ és az ahd. *helm* ’sisak’ szavak összetételéből jött létre (Duden-Tasch. 4: 216). A német *Wilhelm* személynévből a német nyelvben *Wilm* férfinév is alakult. A személynévek ilyen típusú rövidítésére a németben több példát is találunk, vö. *Bernhard* > *Bernd*, *Gerhart* > *Gert*, *Adolf* > *Alf*, *Arnold* > *Arnd*, *Rudolf* > *Rolf* stb. (FLEISCHER 1968: 22, BACH 1952. 1/1: 96). A *Wilm* formából a magyar névváltozat esetleg magyar *-s* képzővel alakult, de a *Wilhelm* latin *Wilhelmus* formájából is származhat. A *Villum* névváltozat ugyanebből a névalakból magyarázható, és a magyarban bővült (talán csak alkalmilag) egy magánhangzóval.

Az Árpád-kori hazai oklevelekben a *Vilmos* névforma még hat oklevélben fordul elő a Tihanyi összeíráson kívül, első adata: 1138/1329: *Wilmos*. A *Villum* névalak kizárólag az 1211-es birtokösszeírásból adatolható. A *Vilhelm* és *Vilhelmus* változat jóval gyakrabban került be a korabeli oklevelekbe, első adatai már a 12. századtól jelentkeznek, vö. 1111: *Willermus*, 1183: *Vilelmo* stb. (ÁSz.). Az Anjou-korban is többször megjelenik, vö. 1305: *Wilhelmi*, 1328: *Wylmos* stb. (SLÍZ 2011). Keresztnévként ma is tovább él. Korai helynévi, illetve 14–17. századi családnévi feljegyzésére nem találtam adatot (RMCsSz.), de napjainkban több mint százan viselnek *Vilmos*, *Vilhelm* és *Wilhelm* családnevet (HAJDÚ 2012).

***Welprít* [velprít]**

„In villa Thurkh [...] sunt fabri ecclesie: filii ***Welprít***, Mociqu cum filio Egydio et fratribus suis, Stephano et Boxa (Bocsa) cum filiis suis Vnca (Vnuca) et fratres eius” (PRT. 10: 515).

A személynév német eredetű, vö. ehhez a régi német *Wilpert* ~ *Wilpret* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1596, FNESz. *Verpelét*, SLÍZ 2011) vagy a régi német *Welfrit* neveket (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1552). A német *Wilpert* ~ *Wilpret* név az ahd. *willio* ‘akarát’ és az ahd. *beraht* ‘fényes, ragyogó’ szavak összetételéből alakult (Duden-Tasch. 4: 218, BAHLOW 1967/1980: 549). A német *Welfrit* név az ahd. *vela* ‘kincs, vagyon’ (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1553) és az ahd. *fridu* ‘béke’ (FÖRSTEMANN 1900/1966: 526–527, Duden-Tasch. 4: 219) szavak összetétele. Az összeírásbeli adat előzményeként mindkét német név számításba jöhet.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben többször előfordul *Velprít*, *Velprít*, *Velprith*, *Velpret*, *Velpreth*, *Velprecht* és *Volpreth* formákban. FEHÉRTÓI az első adatát egy 11. századi hamis oklevélből idézi: +1015/+1158/1323: *Welpryt*. Első hiteles adata a Tihanyi összeírásból való (ÁSz.). Az Anjou-korban a név két alakváltozatban tűnik fel, vö. 1314: *Walprech*, 1331: *Welpreth* (SLÍZ 2011). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult, vö. 1331: *Welpreth* (FNESz. *Verpelét*).

***Nicard* [nikard]**

„[In Tychon] [...] filii ancillarum: Samson filius Magdalena cum fratribus suis Timu et ***Nicard***” (PRT. 10: 504).

A személynév talán az ahd. *nichus*, nhd.⁵ *nixe* ‘sellő’ tőből alakult régi német *Nihhard* ~ *Nihhad* személynévből származik (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1156).

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi adat a személynévre az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

3.2. Az alábbi szócikkekben azokat a biztosan német etimonú neveket tárgyalom, amelyeknek valamely összetett német személynév előtagja lehet az alapja.

⁵ nhd. = Neuhochdeutsch

Ez a rövidülés gyakran magyar nyelvi fejlemény, ami jó néhány esetben képzéssel is párosul.

Hede ~ Hedeh [*hede ~ hedex*]

„In villa Beseneu [...] piscatores [...] filii Hecu, Tenke, **Hede (Hedeh)**” (PRT. 10: 510).

A személynév etimológiája bizonytalan, talán az ahd. *hadu-* 'harc, küzdelem' és a germán *rica ~ ricja* 'uralkodó, gazdag' többől származó régi összetett német *Hederich* névből alakult rövidüléssel (FÖRSTEMANN 1900/1966: 788–797, BAHLOW 1967/1980: 219), de a németben van *Hede* formájú női név is (Duden-Tasch. 4: 104). A német *Hederich* névből való származást erősíti, hogy a *Hedricus ~ Hedericus* személynév gyakran feltűnik az Árpád-kori magyarországi oklevelekben.

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi *Hede* névadat az 1211-es birtokösszeírásból adatolható (ÁSz.).

Heim ~ Heym [*hejm*], **Haymus ~ Haimus** [*hajmus*]

„In predio Colon [...]. Isti sunt agasones: [...] filius **Heim**, Hagya (**Heym**, Hagia)” (PRT. 10: 508). „In villa Kecu [...] isti sunt exequiales: [...] filii Gopod, Petur et Pentuc, cum filiis suis, **Haymus (Haimus)** et Pousa” (PRT. 10: 505).

A személynév valószínűleg német eredetű, melynek az ahd. *heim* 'ház' jelentésű tő az alapja (FÖRSTEMANN 1900/1966: 731, Duden-Tasch. 4: 105–106). A név feltehetően a fentebb tárgyalt összetett német *Heimrich* névből alakult rövidüléssel a magyarban, de közvetlen német átvétellel is számolni kell, ugyanis a németben is találunk *Heim*, *Heym*, *Hein*, *Heimo* névformákat (vö. FÖRSTEMANN 1900/1966: 731, Duden-Tasch. 4: 106, BAHLOW 1967/1980: 220, SLÍZ 2011, FNESz. *Himod*). A *Hajmus ~ Haimus* névalak a fent felsorolt nevek valamelyikéből alakulhatott magyar -s képzővel.

A *Heim*, *Haim*, *Hein* névformák meglehetősen gyakoriak voltak az Árpád-kori magyarországi oklevelekben, legkorábbi adataik már a 12. században jelentkeznek, vö. [1172]>1236/XVIII.: *Heym*, 1174: *Heym* (ÁSz.). Néhány Anjou-kori oklevélben is előfordul, vö. 1304: *hey*, 1319: *Heym*, 1331: *Heem* (SLÍZ 2011). Az -s képzővel alakult *Heimus*, *Haimus*, *Heimes*, *Hemus* névformák is többször szerepelnek az Árpád-korban (ÁSz.). A személynévből metonimikus névadással és összetétellel is keletkezett helynév, vö. 1294/1358: *Heym* (FNESz. *Hím*, KMHsz. 1: 129), illetve 1353: *Heymhaza* (FNESz. *Himfölda*).

Lampu [*lampu*]

„Vdornicii de Mortus hii sunt [...] filius Venciu, **Lampu**” (PRT. 10: 512).

A személynév valószínűleg német eredetű, mely egyrészt alakulhatott a német *Lambert ~ Lampert* névből rövidüléssel a németben vagy a magyarban (ehhez vö. a **Lambert ~ Lamberto** szócikket), másrészt pedig a német *lamb* 'bárány' jelentésű többől keletkezett más német személynév is lehet az alapja, vö. régi német *Lamp*, *Lampald* stb. A német *Lampo* személynév a *Lambert ~ Lampert* névből is

alakulhatott (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1002, BAHLOW 1967/1980: 304). A magyar névadat végén álló magánhangzó véghangzó lehet.

A Tihanyi összeírás *Lampu* névformáján kívül még egy *Lompu* adatról van tudomásunk az Árpád-korból (ÁSz.).

Merch ~ Mercu [merk ~ mérk ~ merkü]

„In villa Thurkh [...] joubagiones ecclesie [...] filii **Merch**, Charna, Michou (**Mercu**, Charma, Micou)” (PRT. 10: 515).

A személynév feltehetően német eredetű, mely az ahd. *marca ~ marcha* ’hátár’ többől származó valamely német személynévből — vö. pl. *Marchius*, *Marclin*, *Marchbold*, *Marchbert*, *Marchfrid*, *Marchard* stb. — alakulhatott rövidüléssel. A régi német nyelvben a *Marchius* név *Merchi* formában is élt, melyből talán az összeírásbeli névalak közvetlenül is származhatott (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1095, Duden-Tasch. 4: 149–150, FNESz. *Mérk*). A magyar névadat végén álló magánhangzó véghangzó lehet.

A név esetleg a latin eredetű *Mercurius* névből is alakulhatott.

Az Árpád-kori hazai oklevelekben többször előfordul a név *Merk*, *Merkh*, *Merc*, *Merch*, *Mercu* formákban, legkorábbi adata a Tihanyi összeírásból való. A korszak okleveleiben a német *Merklin* név latinos *Merclinus* alakjait is megtaláljuk (ÁSz.). Az Anjou-korban is feltűnik a név, vö. 1315: *Merc* (SLÍZ 2011). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult, vö. 1299 k.: *Merk* (FNESz. *Mérk*).

Thaba [taba]

„In villa Fuzegy [...] sunt exequiales: filius Albeus, Egid cum filiis suis **Thaba**, Baga, frater eius Stephan” (PRT. 10: 512).

A személynév a német eredetű *Theudobald ~ Theobald* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1417–1418, BAHLOW 1967/1980: 504, Duden-Tasch. 4: 196) összetett személynévből alakult magyar *Tobald ~ Tabald* személynévnek a rövidült alakja lehet (SLÍZ 2011, FNESz. *Tab*, REUTER 1974: 94–95, PAIS 1913: 32). A német *Theobald* személynév a germán *theuda* ’nép’ és a *bald* ’merész, bátor’ jelentésű tövekből alakult (Duden-Tasch. 4: 60, FÖRSTEMANN 1900/1966: 1409).

A Tihanyi összeírás névalakján kívül csak egy-egy *Taba* és *Toba* névformát találunk az Árpád-kori oklevelekben (ÁSz.). A 15–16. században családnévi funkcióban is szerepel, vö. 1431: *Thaba*, *Taba*, 1513: *Thoba* stb. (RMCsSz.). A személynévből helynév is alakult, vö. 1320: *Tob* (FNESz. *Tab*), 1488: *Thabd* (FNESz. *Tabdi*).

3.3. A csoport utolsó alkategóriájának neveinél is meglehetősen biztosan állítható a német eredet. Ez esetben előzményként valamely — eredetét tekintve — egyszerű német személynév került át a magyarba változtatás nélkül vagy morfológiai változtatással.

Fulcus [fulkus]

„[In Tychon] pelliarii [...] filius Lucus, **Fulcus**” (PRT. 10: 503).

A személynév német eredetű, melynek az ahd. *folc* 'nép, sokaság' jelentésű töből származó német *Fulca* ~ *Fulco* személynév lehet az alapja. Ebből a személynévből magyar -s képzővel alakult a régi magyar *Fulcus* személynév. Ez a képző az írásbeliségben a latinositás funkcióját is elláthatta (lásd az alábbi példák között latin genitívuszi formában). A német személynévből számos német összetett személynév is alakult — pl. *Fulcobert*, *Fulchard*, *Folcmar*, *Folcmund*, *Fulchorad* stb. —, így az is elképzelhető, hogy ezek egyikének rövidült alakjához kapcsolódott a magyar képző (FÖRSTEMANN 1900/1966: 547–559, HALÁSZ 1957: 69–70, SLÍZ 2011, FNESz. *Falkus*, B. LŐRINCZY 1962: 13, Duden-Tasch. 4: 83, 210, BAHLOW 1967/1980: 524, MELICH 1903–1905: 140).

Az Árpád-kori hazai oklevelekben gyakran, változatos formákban előforduló személynév volt, vö. *Folcus*, *Folkus*, *Fulkos*, *Fulchus*, *Fulcus*, *Fulkus*, *Falkos*. Legkorábbi adatai a 12. századból származnak, vö. [1132]/KronKomp.: *Folcus*, 1152: *Fulcus* stb. (ÁSz.). A név az Anjou-kori forrásokban is feltűnik, vö. 1301: *fulkus*, 1320: *Folkus* stb. (SLÍZ 2011). Családnévi funkcióban is megjelenik a 14–15. században, vö. 1395: *Falkas*, 1443: *Falkws*, 1449: *Martini Falkos* stb. (RMCsSz.). A személynévből többfelé is alakultak helynevek, vö. +1214/1334: *Folcusteluke* (KMHsz. 1: 103), 1290–1300: *Folkus* (FNESz. *Falkus*), 1356: *Folkusy* (FNESz. *Fakospusztá*), 1359: *Folkusfalua*, 1355: villa *Folci* (FNESz. *Folkusfalva*), 1307: Villa *Folkus* (FNESz. *Kisfakos*).

Hont [hont], **Hontus** [hontus]

„In villa Fured [...] exequiales [...] Laurentius et **Hont** filius eiusdem, Petur cum fratre suo Forcos; Vdornici de Mortus [...] filius Vltos, **Hont** cum filio suo Texe” (PRT. 10: 506, 512). „In villa Supoc [...] vdornicij [...] filii Apollinari, Sebastian cum filio suo Zorida, fratre suo **Hontus**” (PRT. 10: 513).

A *Hont* személynév minden bizonnyal német eredetű, vö. ném. *Hunt*, *Hunto*, *Huntbert*, *Honthard* személynévek (FÖRSTEMANN 1900/1966: 928–929, BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 753–754, SLÍZ 2011, FNESz. *Hont*), melynek a közép-felnémet *hunt* 'száz' szó az alapja, és a jelentése 'száznagy, hadnagy' lehetett (vö. FNESz. *Hont*). A név német eredetét nyilvánvalóvá teszi a *Hont* nemzetség német származása.

A *Hontus* személynév alapja vagy a német *Hunt*, *Hunto* személynév (FÖRSTEMANN 1900/1966: 928–929, BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 753–754, SLÍZ 2011, FNESz. *Hont*) vagy pedig az ebből alakult magyar *Hont* személynév lehet (FNESz. *Hantos*), melyhez magyar -s képző vagy latin -us végződés kapcsolódott. Más vélekedés szerint a magyar *hant* 'göröngy' jelentésű szó származéka lehet ez a névforma, és *Hantos*-ként azonosítható (FNESz. *Hantos*, B. LŐRINCZY 1962: 13, OksSz.).

A *Hont* személynév gyakori használatát az Árpád-korból fennmaradt számos előfordulása mutatja. A hazai oklevelekben *Hunt*, *Hunth*, *Huntth*, *Hont*, *Honth*, *Unth* formákban tűnik fel. Legkorábbi adatát FEHÉRTÓI már a 10. századra teszi, vö. [997]/KrónKomp.: *Hunt*. A nyíltabb változatú névformák első adata az 1211-es birtokösszeírásban jelentkezik. A *Hontus* névalakra az itteni előfordulás az egyetlen adat az Árpád-korból (ÁSz.). Az Anjou-kori forrásokban is megjelenik a *Hont* név, vö. 1301: *Hunt* stb. (SLÍZ 2011). A 15. században családnévként is feltűnik, vö. 1499: Stephanus *Honth* (RMCsSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult, vö. +1075/+1124/+1217: *Huntiensem* (a *Hont* helynév latinósított alakja), 1156: *Chunt* (FNESz. *Hont*).

***Iba* [iba]**

„In predio Colon [...] sunt servi [...] filius Wta, ***Iba***” (PRT. 10: 508).

Az *Iba* személynév feltehetően német eredetű, vö. ném. R. *Ibba* ~ *Iba* szn. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 941–942, BAHLOW 1967/1980: 256). PAIS DEZSŐ az *Ibafa* helynév előtagját az ón. *îva* (mai ném. *Eibe*) ’tisza’ vagy az ószláv *iva* ’fűzfa’ szavakkal hozza összefüggésbe (1912: 401). Az Árpád-kori személynévtár a régi magyar *Viba* személynévvel is összetartozónak tekintik, ennek előzménye a német nyelvben is fellelhető, vö. régi ném. *Vibba* szn. és *Wiba* női név (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1561). A két név tehát inkább csak úgy kapcsolható össze, hogy mindkettő német eredetre megy vissza.

A Tihanyi összeírás névformáján kívül még 11 *Iba* névformát találunk az Árpád-kori magyarországi oklevelekben. Legkorábbi adatát FEHÉRTÓI egy 11. századi hamis oklevélből idézi, vö. +1086: *Iba*, első hiteles adata az 1211-es birtokösszeírásból való (ÁSz.). A 16. századból családnévként is adatolható, vö. 1542: Lauren(tius) *Ibah* (RMCsSz.). A személynévből helynév is alakult, vö. 1333: *Ibafalva* (FNESz. *Ibafa*).

***Litar* ~ *Liter* [litar ~ liter]**

„In villa Boclar [...] vdornici [...] filius ***Litar*** (***Liter***), Feud cum filiis suis Sathad, Vosod (Satat, Vosud)” (PRT. 10: 513).

A személynév valószínűleg német eredetű, melynek forrása a német régi *Riter* ~ *Ritter* ’lovag’ (vö. BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 418, BAHLOW 1967/1980: 421) jelentésű személynév lehet (FNESz. *Litér*, TÓTH 2001: 99, 2017: 132, MIZSER 2011: 73). A szó eleji *r* ~ *l* megfelelés hangtanilag magyarázható.

Az Árpád-kori személynévtár okleveleiben összesen kilencszer fordul elő a névforma, legkorábbi adata a Tihanyi összeírásból való (ÁSz.). Családnévként is feltűnik a 16. században, vö. 1521: *Gregorius* Lÿther (RMCsSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult, vö. 1296: *Lyvter* (FNESz. *Litér*).

***Pot*, *Poth* [pot], *Pota* [pota], *Potus* [potus]**

„In villa Beseneu [...] agasones: filius ***Pot***, Zemd cum filiis suis Bolchou, Stephano, frater eius Numma cum filiis suis Leke, Haia; ***Poth*** palatino et Musuniensi

comite” (PRT. 10: 510, 517). „Vdornici de Mortus [...] filii Karachun (Carachon), **Pota** cum filiis suis, Thomud et filii eius Guz, Beke et frater Thomud, Bene (Tomud, Beneh), cum filio Texe et fratribus eius Bed, Micou, **Pota**, Motou; vdornici in villa eadem Gomas [...] Behneh cum filiis suis Bolosoy, **Pota**” (PRT. 10: 511, 513). „In villa Aarach [...] pulsatores [...] filius Moguia, Petur cum filio **Potus**” (PRT. 10: 506).

A személynév talán német eredetű, mely a germán *bod* ~ *bud* gyakori személynévalkotó töből alakulhatott, és ennek egy zöngétlen mássalhangzókat tartalmazó variánsa lehet a *Pot* ~ *Poth* névváltozat, vö. német *Poto*, *Podo*, *Potho*, *Pouto* szn., de előfordul a *-pot* a német összetett személynévek utótagjaként is (FÖRSTEMANN 1900/1966: 319–321, MELICH 1904: 325, B. LÖRINCZY 1962: 13, 17). A szóvégi és szóeleji zöngétlenedés felnémet nyelvterületen kimutatható fejlemény, így e nevek mögött közvetlen német átvételt sejtethetünk (HALÁSZ 1956: 93).

A *Pota* névalak a fent tárgyalt név magyar *-a* személynévképzős származékának tartható. Más vélekedés szerint azonban ez a személynévi forma esetleg török eredetű is lehet, melynek alapja a csagatáj *bota* ’újszülött teve, tevecsikó’ (FNESz. *Gyöngyöspata*). A magyar *pata* ’szaruképződményben végződő állati láb’ jelentésű szóval is kapcsolatba hozható a név (TESz., ÁSz.).

A *Potus* személynév feltehetően német eredetű, és az oklevélben is előforduló *Pot* ~ *Poth* névforma magyar *-s* képzős származéka vagy latin *-us* végződésű írásbeli alakja lehet.

A *Pot*, *Poth*, *Potth*, *Poht* névalakok gyakran megjelennek az Árpád-kori magyarországi oklevelekben, legkorábbi adatai már a 11–12. században feltűnnek, vö. [XI.]/KrónKomp.: *Poth*, [XII.] 1190/1313: *Potth*, *Poth*. A *Pota* névalaknak összesen nyolc, a *Potus* névformának pedig három említése tűnik fel az Árpád-kori forrásokban (ÁSz.). A személynév családnévi funkcióban is megjelenik *Pot*, *Pota* formában a 15–17. században, vö. 1446: Johannes *Poth*, 1548: Benedictus *Potha* stb. (RMCsSz.). KISS LAJOS a *Pota* személynévből származtatja a *Gyöngyöspata* helynevet, vö. 1234/1242: *Patha* (FNESz. *Gyöngyöspata*).

4. A második főcsoportba azokat a neveket sorolom, amelyek német származtatása bizonytalanabb lábakon áll. Velük kapcsolatban más származási lehetőség nem merült fel komolyabban, de a nevek gyér adatoltsága a névfejtéseket bizonytalanná teszi. A névadaptációs eljárások a fentiekben tárgyaltakhoz hasonlóak.

4.1. Az alábbi alcsoport neveinek alapja feltehetően egy egyszerű vagy egy összetett német személynév előtagra rövidült alakja lehet, ami gyakran magyar képzőelemmel egészült ki.

Cuneh [*kune* ~ *küne*]

„in villa Sagh hii sunt [...] qui sales ecclesie solvunt [...] Cheke cum filiis suis Accentus (Acentus), Redenptus, **Cuneh**” (PRT. 10: 512).

A személynév etimológiája nem tisztázott. HALÁSZ ELŐD szerint a név alapja a germán *cuni* 'nemzetség' többől alakult valamely régi német személynév lehet (1957: 45), vö. *Cuno*, *Cunpert*, *Cunibert* ~ *Kunibert*, *Cunifrid*, *Cunhard*, *Khunemar* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 378–383, Duden-Tasch. 4: 134), amiből rövidüléssel és a magyar *-e* képzővel alakulhatott az oklevélbeli forma. A Tihanyi összeírás jellemző sajátága, hogy helynévi és személynévi szórányaiban gyakran előfordul az *-eh* betűkapcsolat szóvégi helyzetben, de sok esetben — ahogyan bizonyára a *Cuneh* névalaknál is — a *h*-nak csak ortografikus szerepe van, hangérték nélkül (vö. GÁCSER 1941: 25–27, KOVÁCS 2015: 58, MOZGA 2015: 172–173). Az oklevélben a *k* hang jelölésekor gyakran szerepel *c* betű velárisok és *ü* hang előtt (GÁCSER 1941: 8).

Az Árpád-kori személynévtár a *Chuna*, *Chune*, *Cune*, *Cuneh*, *Czuna*, *Suna* neveket egy szócikkben tárgyalja, FEHÉRTÓI a fenti névalakokat a *Kune*, *Kuna*, *Sune* nevekkal is kapcsolatba hozhatónak véli (ÁSz.), ezek etimológiai összetartozása azonban erősen kérdéses. Legkorábbi adata női név, vö. 1198: *Cune*.

***Embel* [embel], *Embelli* [embelli]**

„In villa Belen hii sunt iobagiones [...] Mencud filius ***Embel*** cum fratre suo Nogus, cum filio suo Egedio (Egidio)” (PRT. 10: 507), „villa Eurmenes hii sunt iobagiones [...] filius Georgii, ***Embelli***” (PRT. 10: 504).

A személynévek etimológiája nem tisztázott, talán a német régi *Embricho*, *Embricus* személynévből jöttek létre rövidüléssel és KISS LAJOS szerint *-l*, illetve *-i* képzővel (FÖRSTEMANN 1900/1966: 98, FNESz. *Ömböly*). A név végén talán inkább *r* ~ *l* hangtani váltakozást tehetünk fel.

Az *Embel*, *Embelli*, *Embil* névadatok öt hazai oklevélben fordulnak elő az Árpád-korban. Legkorábbi adatát FEHÉRTÓI egy 11. századi hamis oklevélből említi, vö. +1086: *Embel*, első hiteles adata a 12. századból való, vö. 1138/1329: *Embel*. Ez utóbbi oklevélben *-di* képzős formában is szerepel a név, vö. 1138/1329: *Embeldi* (ÁSz.). A személynévből helynév is alakult, vö. 1298/1320: *Embur* (FNESz. *Ömböly*).

***Fornos* [fornos]**

„[In Tychon] vdornici [...] filius Cusit, ***Fornos***; vdornici in villa eadem Gomas [...] filius ***Fornos***, Marc (Marcu) et fratres sui” (PRT. 10: 504, 513).

A személynév etimológiája bizonytalan. Más elképzelés híján esetleg a germán *fara* 'nemzetség, család' többől alakult német személynévek, vö. *Farnoin*, *Farnulf* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 499) valamelyikének rövidített és továbbképzett formája jöhet szóba a névvel kapcsolatban (HALÁSZ 1957: 66).

A Tihanyi összeírás névadatain kívül még hét Árpád-kori magyarországi oklevélben találunk *Furnos*, *Fornos*, *Fornas* személynévi alakokat (ÁSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult, vö. 1335–1337: *Fornos* (FNESz. *Fornos*).

Gib [gib]

„In villa Aarach [...] pulsatores [...] filius **Gib**, Mauruz, Chamma (Mauruz cum filiis Choma), Johannes” (PRT. 10: 506).

A név eredete nem tisztázott, de elképzelhető, hogy a germán *gib* ’adni, adomány, ajándék’ töből származó valamely német személynévből alakult, lásd pl. *Gibbo*, *Gibba*, *Gibbold*, *Gibert*, *Giberich* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 630–636, BAHLOW 1967/1980: 161–162, Duden-Tasch. 4: 89).

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

Hecu [hekü]

„In villa Beseneu [...] piscatores [...] filii **Hecu**, Tenke, Hede (Hedeh)” (PRT. 10: 510).

A személynév eredete bizonytalan. Elképzelhető, hogy kapcsolatba hozható a német *Heck* személynévvel (FNESz. *Mezőhék*, BÉNYEI–PETHŐ 1998: 17). A német személynév a régi német *hag* ’haszon, nyereség’ töre vezethető vissza (vö. FÖRSTEMANN 1900/1966: 716, BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 673, BAHLOW 1967/1980: 216).

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

Rica [rika]

„In villa Beseneu [...] ioubagiones [...] filii Ysou (Hisou), **Rica**, frater eius, Villum” (PRT. 10: 510).

A személynév etimológiája bizonytalan, talán a germán *rica* ~ *ricja* ’uralkodó, gazdag’ töből alakult egyszerű — vö. *Ricca* női név, *Rico* — vagy összetett személynévből, vö. *Ricbald*, *Ricfrid*, *Richar*, *Ricard*, *Ricmar*, *Ricward*, *Haimirich*, *Gadaric* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1253–1271, Duden-Tasch. 4: 176, BAHLOW 1967/1980: 416), utóbbi esetben rövidüléssel és *-a* képzővel jöhetett létre az oklevélbeli névforma.

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

Vot ~ Wot [vot]

„In altera [...] villa [...] Belen [...] ioubagiones [...] Pet filius Warou, frater eius Hozoga et filii fratris eius Egidius, Mortunus, Mog, Corom, **Wot**, Juneh; In predio Colon [...] est Veytheyh (Veyteh), qui est de udornicis Bigachiensibus cum filio suo **Vot**” (PRT. 10: 507, 508).

A személynév etimológiája bizonytalan, talán a germán *vodja* ’kedves, kellemes’ töből származó valamely egyszerű vagy összetett német személynév lehet az alapja, vö. *Woto*, *Wotan*, *Votmar*, *Wotolf* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1629–1631).

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben a Tihanyi összeírás névemlítésén kívül még négy oklevélben fordul elő a név, legkorábbi adata a 12. századból való, vö. 1138/1329: *Woth* (ÁSz.).

4.2. Az alábbi alcsoportba azok a nevek kerültek, melyek származásánál egyszerű német személynévet feltételezek.

***Biba* [biba]**

„In [...] villa Cheuuz hii sunt servi [...] filius **Biba**, Cosma, Mihál” (PRT. 10: 516).

Származását tekintve bizonytalanul feltehető, hogy esetleg a germán *bib*, ahd. *biba* ’remeg’ többől alakult német *Bibo*, *Bibbo*, *Biba* személynévek átvétele lehet, de a *Biba* névalak a régi németben női névként fordul csak elő (FÖRSTEMANN 1900/1966: 299–300).

Az Árpád-kori hazai oklevelekben a Tihanyi összeírás névadatán kívül még háromszor fordul elő a *Biba*, *Bibo* név, legkorábbi adata a 12. századból való, vö. 1164–1165: *Biba* (ÁSz.). Családnévként *Bibó* alakban tűnik fel a 15–18. században, erről KÁZMÉR lehetségesnek tartja, hogy a *Biba* személynév (mint régi világi személynév) tövéből képzett becézőnév, vö. 1482: *Bybo*, 1522: Georgius *Bibo* stb. (RMCsSz.).

***Bolt* [bolt]**

„In villa Belenhii suntiubagiones: Gombos filius Vrzac cum filiis suis Bata, Baga, **Bolt**” (PRT. 10: 507).

A személynév etimológiája bizonytalan. Esetleg a germán eredetű *balda* ’mérész, bátor, erős’ jelentésű többől alakult valamely német személynév lehet az alapja, vö. *Bald*, *Pald*, *Bold*, *Boldt*, *Polt* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 235, BAHLOW 1967/1980: 73, HALÁSZ 1956: 95).

A Tihanyi összeírás *Bolt* névformája az Árpád-kor egyetlen ismert névadata, de *-a* képzővel kiegészülve gyakrabban előfordul, vö. 1281: *Bolta* (ÁSz.). Családnévként is feltűnik a 14–17. században alapalakban, vö. 1452: *Bolth*, 1581: Blasius *Bolth*, illetve *-a* képzős formában is, vö. 1691: *Bolta* (RMCsSz.). Egykori elpusztult település is létezett *Bolt* néven Hajdú-Bihar megyében, melynek adatai a 13. századtól tűnnek fel, vö. 1221/1550: *Bolth* stb. (HBMHn. 1: 262–263), valamint *-a* képzős formájából is alakult helynév, vö. 1281/1792: *Boltha* (KMHsz. 1: 64, FNESz. *Borsodbóta*).

***Sata* [sata ~ sáta], *Satad*, *Sathat* ~ *Satat* [satád]**

„[In Tychon] [...] Hii sunt coci [...] filius **Sata**, Matey (Matoy)” (PRT. 10: 503). „[In Tychon] vdornici [...] filius **Satad**, Culesed cum filiis suis Ws, Peter (Petur), Cusit, Zuiteu; In villa Boclar [...] vdornici [...] filius Litar (Liter), Feud cum filiis suis **Sathat**, Vosod (**Satat**, Vosud)” (PRT. 10: 504, 513).

A személynév talán német eredetű, mely esetleg a német régi *Scato* személynévvel hozható kapcsolatba, vö. ahd. *scata*, nhd. *schatten* ’árnyékol, védelmez’

jelentésű szóból alakult régi német *Scato* személynév (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1306, FNESz. *Sáta*). A *Satad*, *Sathat* ~ *Satat* névváltozatok a *Sata* névforma -d képzős származékai lehetnek, ahol a képző zöngétlen formában is jelentkezik.

A *Sata* névalak összesen három magyarországi oklevélben fordul elő az Árpád-korban, a feltehetően -d képzős változatok pedig kizárólag a Tihanyi összeírásban jelentkezők. FEHÉRTÓI nem jelez kapcsolatot a névalakok között (ÁSz.). Családnévi funkcióban is megtaláljuk a 16–18. században, vö. 1566 e.: *Sata* Mijhalij stb. (RMCsSz.). A személynévből metonimikus névadással helynév is alakult, vö. 1281/1524/1792: *Satha*, 1301/1378: *Sata* (FNESz. *Sáta*, KMHsz. 1: 239).

Vedelin [*vedelin* ~ *edelin*]

„In villa Fotud [...] piscatores [...] filii **Vedelin**, Nomuolou (Numuolou), cum filiis suis, Povca, Mathoy, frater eius Pouus (Pous) cum filio suo Chekine” (PRT. 10: 511).

A személynév talán német eredetű, mely feltehetően a régi német *Edelen* személynévből származik. A német személynév legrégibb *Adalin* alakja a germán *athal* 'nemes, előkelő' (Duden-Tasch. 4: 26) többől alakult a germán -(i)n kicsinyítő képzővel (FÖRSTEMANN 1900/1966: 160, HALÁSZ 1957: 57, KÁLMÁN 1989: 155, SZABÓ 1954: 7, FNESz. *Edelény*).

Az *Edelin* > *Vedelin* változás nem szokatlan jelenség a magyarban, magánhangzós szó- és névkezdet elé bekerülő *v* gyakran előfordul, erre tulajdonnévi és köznévi példákat is lehet találni, vö. *Émén* ~ *Vémén(d)* hn. (FNESz.), *Ilemer* ~ *Velemer*, *Itemer* ~ *Vetemer* szn. (ÁSz.), *üres* ~ *vüres*, *ördögös* ~ *vördögös* (ÚMTsz.) stb. (a jelenségről lásd TÓTH 2012: 70–71, 2007: 322).

A személynév legkorábbi adata a Tihanyi összeírásból származik, később csak *v* nélküli változatban tűnik fel az Árpád-korban (ÁSz.). A 15–16. században családnévként is csak *v* nélküli formában fordul elő, vö. 1494: *Benedictus Edelyn*, 1542: *Petrus Edeleen* (RMCsSz.), valamint helynév is csak ebből a változatából alakult, vö. 1299/1406: *Edelin* (FNESz. *Edelény*).

Viga [*viga*]

„In villa Beseneu [...] aratores [...] filii Kemus (Kamus), Feles cum filio suo **Viga**, frater eius Keus cum filiis suis Petur et Georgius” (PRT. 10: 510).

A személynév etimológiája bizonytalan, de talán kapcsolatba hozható a germán *viga* 'harc' többől alakult régi német *Wiga* férfi és női névvel, vagy ugyanezen többől alakult valamely összetett személynév megrövidült formájából is származhat, vö. *Wigand*, *Wigbold*, *Wigbert*, *Vigfrid*, *Wighard*, *Wigmar* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1576–1589, Duden-Tasch. 4: 215–216).

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

5. Az alább tárgyalt nevek esetében a német mellett más nyelvbeli eredeztetés is felvetődik. Gyakran a német származási út tűnik a legvalószínűbbnek, de számos esetben nem tudunk a lehetőségek között valószínűségi fokozatokat felállítani.

5.1. Az alábbi személynevek alapja feltehetően valamely összetett személynév lehet, ami ritkábban teljes alakjában, többnyire pedig előtagjára rövidült változatban vált a magyar személynévrendszer részévé.

Aman [*aman*]

„In villa Pechel isti sunt vdornici [...] filii Wed, **Aman**, Zemchi, Sombot” (PRT. 10: 504).

A személynév valószínűleg német eredetű, mely a régi germán *Aman* személynév átvétele, vagy valamely ebből származó összetett német személynév — vö. *Amantrudis*, *Amanfrid*, *Amanold*, *Amanulf* stb. — rövidült alakja lehet. Az *aman* tő az altn. *amma* ’nagyamama’, ahd. *amma* ’anya’ tövekből alakult (FÖRSTEMANN 1900/1966: 96, 87, HALÁSZ 1956: 74, SLÍZ 2011). A latinból való származás lehetősége is felmerülhet. Ez esetben a latin *Amandus* név jöhet számításba, de nem valószínű, hogy a rövidítés *-d* nélküli változatot eredményezett volna. FEHÉRTÓI esetleg a latin eredetű *Anianus* névvel is összekapcsolhatónak véli (ÁSz.).

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben a Tihanyi összeírás névemlítésén kívül még két oklevélben fordul elő a név (ÁSz.). Az Anjou-korban is megjelenik egy alkalommal, vö. 1339: *Aman* (SLÍZ 2011).

Bertu [*bertu ~ bertü*]

„In villa Zeuleus ultra Bocon joubagiones [...] sunt nepotes Bolchou [...] Moglin filius **Bertu** cum filio Pousa” (PRT. 10: 507).

A személynév etimológiája nem tisztázott. Elképzelhető, hogy az ahd. *berht* ~ *beraht* ’fényes, ragyogó, csillogó, tiszta’ jelentésű töből (BACH 1952. 1/1: 225, Duden-Tasch. 4: 46, FÖRSTEMANN 1900/1966: 277, HALÁSZ 1956: 88) származó valamely német személynév az alapja, vö. *Berht*, *Berthold*, *Bertolf*, *Bertram*, *Bertrand*, *Bertfried* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 277–298, Duden-Tasch. 4: 46, BAHLOW 1967/1980: 62–63, FLEISCHER 1968: 43).

Másrészt a személynév a latin *Bartholomeus* > *Bertolom* személynévnek a megrövidült és analogikusan véghangzóval bővített alakja is lehet (vö. HALÁSZ 1956: 88, BENKŐ 1950: 231, NYÍRKOS 1993: 114).

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

Elemeres [*elemérés*]

„In villa Supoc hii sunt vdornicij [...] filii Cusit **Elemeres** cum filio suo Pentuc, frater eius Chebe (Cebec)” (PRT. 10: 513).

A személynév az Árpád-kori magyarországi oklevelekben az *Elemeres* és *Elemerus* változatok mellett *Ilemeres*, *Ilemers*, *Ilemerus* és *Hilemeres* variánsokban jelentkezik (ÁSz.), etimológiája több nyelvből is magyarázható.

A személynévvel kapcsolatban feltehető a német eredet. Ez alapján a német *Eilmar* ~ *Elmar* ~ *Elmer*, *Hillmer* személynév (FÖRSTEMANN 1900/1966: 833, BAHLOW 1967/1980: 118, Duden-Tasch. 4: 70) lehet a név forrása. Az összetett név *-mer* utótagja a germán *māru*, ahd. *mār*- 'híres' töből származik. Az *ele-* előtagnak feltehetően a germán *hildi* 'harc' tő az alapja, melyből a germánban a *Hildimar* név, később pedig *Heltmar*, *Eldemar*, *Itimeri*, *El(l)mar*, *Il(l)mer* névváltozatok alakultak (1957: 58–59, FÖRSTEMANN 1900/1966: 832–833). HALÁSZ szerint az oklevélbeli név *-es* végződése magyar fejlemény (1957: 58–59).

Számbavehető az az elképzelés is, hogy a török *il-* 'ráakaszt, megfog, megtámad, találkozik; lesüllyed' igéből alkotott **Ilemir* ~ **Ili-mār* ~ **Ilä-mir* névből származik a magyar *Elemeres* név (MELICH 1929: 178, B. LÖRINCZY 1962: 13, EtSz.), azonban ilyen török személynévet tartalmazó forrást nem találtam.

Más vélemény szerint a magyar *él* igéből *-mer* képzővel jött létre az *Elemér* személynév. A magyar *-már*, *-mér* képzővel alakult közszoói példákat a népnyelvben és a régi magyar nyelvben is találunk, vö. *alamár* 'sokat alvó, lusta', *csalamár* 'hamiskás, ravasz', *szülemér* 'leszármazott, utód' (MELICH 1929: 178–179, EtSz.).

Az *Elemeres* névforma az oklevélbeli névadaton kívül még két hazai oklevélben fordul elő az Árpád-korban, az *Ilemeres*, *Ilemers*, *Ilemerus*, *Hilemeres* név alakok három további magyarországi oklevélben tűnnek fel a korszakban (ÁSz.). Családnévi funkcióban nem jelenik meg a 14–17. században (RMCsSz.), a későbbi századokban is csak egy-egy *Elemér*, *Eleméri*, *Eleméry*, *Ilmer* családnévet találunk (HAJDÚ 2012). A középkor végéig helynév is csak a személynév *Ilemer* változatából alakult, vö. 1454: *Ilemer* (FNESz. *Alsóelemér*). Keresztnévként *Elemér* formában napjainkban is él.

Got [got]

„In predio Colon [...] ioubagiones [...] filii *Got*, Turba, Karason, Zentus, Tvi odoros (Tuiodorus)” (PRT. 10: 508).

A név eredete bizonytalan. Elképzelhető, hogy a germán *guda* 'isten' tövel hozható kapcsolatba, melyből igen gyakran alakult *Got-* előtagú személynév a régi németben: lásd *Gotbold*, *Gotpert*, *Gotfrid*, *Gottwin*, *Gotthard* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 676–690, Duden-Tasch. 4: 95–96, BAHLOW 1967/1980: 182–183).

Ugyanakkor a szláv származás sem zárható ki, hiszen hasonló névformákra a szláv személynévek között is találunk példát, vö. szl. *Got*, *Goth*, *Godimir*, *Godeslav* stb. (SCHLIMPERT 1978: 47, MIKLOSICH 1927: 49, MELICH 1903–1905 1/2: 112, SÍSNO. 2: 181).

Egyik vagy másik magyarázat nagyobb fokú valószínűsítésére nincsenek esz-
közeink.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben a Tihanyi összeírás névemlítésén
kívül még egy oklevélben fordul elő a név (ÁSz.).

***Henche* [hencse]**

„In villa Theluky (Tehluki) sunt isti vinitores ecclesie: [...] filius Joan,
Chomoslou (Chomozlau) cum filio suo ***Henche***” (PRT. 10: 514).

A személynévnek egyrészt lehet a latin *Johannes* személynévből rövidüléssel
alakult német *Hans* személynév az alapja (a német személynévhez lásd BAHLOW
1967/1980: 205, Duden-Tasch. 4: 102, FLEISCHER 1968: 54), melyből rövidülés-
sel és a -cse képzőbokor hozzákapcsolásával alakulhatott a magyar *Henche* név-
forma (vö. FEHÉRTÓI 2005: 11). KISS LAJOS a német *Hensche* családnévvel hozza
kapcsolatba (vö. FNEsz. *Hencse*).

Másrészt a német *He(i)nrich* (SLÍZ 2011, BRECHENMACHER 1957–1960: 699)
személynévből is alakulhatott rövidüléssel és -cse képzőbokor hozzákapcsolásá-
val.

A Tihanyi összeírás *Henche* névformáján kívül még tíz esetben találunk
Henche, *Hemche*, *Hence*, *Heinze* névalakokat a magyarországi Árpád-kori okle-
velekben, legkorábbi adata a 12. századból származik, vö. 1198: *Henche* (ÁSz.).
Az Anjou-kori oklevelekben is feltűnnek *Henc*, *Hench*, *Henche* névalakok, vö.
1331: *Henche* stb. (SLÍZ 2011). Ezek közül több [henc] formát takarhat. A két
személynevet a régi forrásokban sok esetben nem lehet egymástól elkülöníteni.
A személynévből metonimikus névadással helynév is keletkezett, vö. 1264: *Hen-
che* (KMHsz. 1: 127, lásd még FNEsz. *Hencse*).

***Lompus* [lompus]**

„Vdvornici de Mortus hii sunt [...] filius Chipeu, ***Lompus***” (PRT. 10: 512).

A személynév valószínűleg német eredetű, mely a Tihanyi összeírásbeli *Lam-
pu* név kapcsán fentebb tárgyalt német *Lambert* név rövidült *Lamp* ~ *Lomp* alak-
jából vagy a német *Lamp* (< *lamb* ’bárány’) névből alakulhatott magyar -s kép-
zővel (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1002, BAHLOW 1967/1980: 304, B. LŐRINCZY
1962: 13).

Más vélekedés szerint esetleg a magyar *lompos* melléknévből származik a sze-
mélynév (OkI Sz.), a TESz. kérdőjelesen említi a Tihanyi összeírásbeli névformát
a közszó személynévi adatai között.

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtoköss-
zeírásban jelentkezik, FEHÉRTÓI nem jelez a *Lampu* és *Lompus* személynevek
között kapcsolatot (ÁSz.).

5.2. Az alábbi személyneveknek valamely egyszerű német személynévi át-
vételét feltételezem — más etimológiai lehetőségek felvetése mellett —, s az

adaptáció morfológiai változtatás nélkül vagy morfológiai változtatással is megtörténhet.

Gud, Gudus ~ Cudus [*gudus ~ güdius*], **?Gueud** [*göd ~ güd*], **Guedeu** [*gödö ~ güdö*]

„Vdornici de Mortus [...] filiis Obud, Thomas cum filiis suis Peneze, Euci, **Gud**, Leke” (PRT. 10: 511–512). „In villa Fuzegy [...] vdornicij [...] filius **Gudus** (**Cudus**), Chenkez cum filio suo Kerus” (PRT. 10: 512). „In villa Fuzegy [...] sunt vdornicij [...] filii **Gueud**, Ono, Bencheu, Huus (Behceu, Huus) frater eius Thiba (Quiba)” (PRT. 10: 512). „In villa Beseneu [...] sunt aratores [...] filii Symon, Sorud, **Guedeu**” (PRT. 10: 510).

Az egy szótagú személynév etimológiája bizonytalan. Elképzelhető, hogy német személynévből származik, vö. a germán *goda* többől alakult *Guda* ~ *Guta* személynév, vagy *Gudmar*, *Gudfrit*, *Gudpert* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 659–663). KISS LAJOS a *Gueud* névformával együtt a *Göd* helynév előzményének tartja, és a német *Göde* ~ *Gödde* (BAHLOW 1967/1980: 177–178) személynévekből eredezteti (FNESz. *Göd*). A *Gud* és *Gueud* névformák összetartozása nem bizonyított. Amennyiben közös eredetűnek tekintjük őket, akkor a *Gud* és *Gudus* névalakokat is palatális előzményből kell származtatni, de elképzelhető az is, hogy más eredetre (palatális, illetve veláris) vezethetők vissza a fent tárgyalt névformák. A *Gudus* ~ *Cudus* névalakok a *Gud* személynévből alakultak -s képzővel. A *Guedeu* névalak talán a *Geud* vagy az oklevélben is szereplő *Gueud* személynévnek lehet az -ö képzővel alakult formája.

Másrészt a szláv eredetet sem lehet kizárni, vö. szl. *Got*, *Goth*, *Godimir*, *Godislav* stb. (SCHLIMPERT 1978: 47, MIKLOSICH 1927: 49, MELICH 1903–1905 1/2: 112, SÍSNO. 2: 181, SLÍZ 2011).

Az Árpád-kori oklevelekben a Tihanyi összeírás névadatán kívül még négyszer fordul elő a *Gud*, *Ghud*, *Guiud* névforma, *Guedeu* névalak kizárólag az 1211-es birtokösszeírásban jelentkezik. Az Árpád-kori személynévtár nem tartja azonosnak a *Gud* és a *Gueud* neveket (ÁSz.). Az Anjou-korban *Gud* és *God* formában fordul elő, vö. 1337: *Gud*, 1335: *God*, melyeket SLÍZ a szláv *Godimir*, *Godislav* stb. nevekből származtat (2011). A személynévből metonimikus névadással helynév is keletkezett, vö. 1317/1329: *Gud* (FNESz. *Göd*), a helynév a személynévi előzmény palatális hangzására mutat.

Mot, Mod [*mot ~ mod*]

„In villa Pechel [...] vdornici [...] filius **Mod**, Lehecu cum filiis suis, Lessud, Vtoy, Monchacj; filii Miah! Mehci, cum filiis suis **Mot**, Soma; In villa Zeuleus ultra Bocon joubagiones sunt de genere **Mot**; filius Tompa, Boscut cum filiis Warou, **Mod**; In villa Fuzegy [...] vdornicij [...] filii Vltos, Messu cum filio suo Johanne et frater eius **Mod**” (PRT. 10: 504, 507, 512).

Az egy szótagú név etimológiája bizonytalan, származására többféle irány is elképzelhető. A név esetleg német nyelvterületről való, önálló névként vö. régi német *Mot* (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1127, SLÍZ 2011), összetett nevek elő- és utótagjaként vö. *Moderich*, *Motwin*, *Modulf*, *Modowald*, *Motgis*, *Ratmot*, *Wolfmot*, *Hardmod*, *Haasmot*, *Elismot* stb. (FÖRSTEMANN 1900/1966: 1126–1131).

Más elképzelés szerint a *Mot* névforma a régi *Motmer* ~ *Mutmer* személynévnek a rövidült alakja lehet (FNESz. *Muti-dűlő*), mely szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Mutimir* szn. (MARETIĆ 1886–1887/1: 124), le. *Mećimir* (SISNO. 3: 441–442).

A *Mod* névalakkal kapcsolatban a magyar eredet is felmerült, eszerint a *Mod* névalak a magyar *Madaras* ~ régi *Modoros* (< *madár*) személynévnek — vö. 1211: *Modoros* (PRT. 10: 506, 513, 515) — a rövidüléssel becéző alakja lehet (FNESz. *Mád*, TERESTYÉNI 1941: 25–26). Ez a felvetés nem tartható, mivel a közszoói eredetű neveknek jellemzően nem alakultak ki rövidített származéknevei a magyar névrendszerben (vö. TÓTH 2016: 246).

Az Árpád-kori személynévtár a *Mot* ~ *Mod* személynévformákat azonosnak tekinti. Az Árpád-kori hazai oklevelekben a *Mot* névalak kizárólag a Tihanyi ősszeírásban, míg a *Mod* névforma még további nyolc oklevélben fordul elő (ÁSz.). Az Anjou-korban is feltűnik a név, vö. 1308: *Mooth*, 1336: *Moth* (SLÍZ 2011). KISS LAJOS a *Mot* személynévből származtatja a *Mut* helynevet, vö. 1319: *Muty* (FNESz. *Muti-dűlő*).

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BACH, ADOLF 1952. *Deutsche Namenkunde 1. Die deutschen Personennamen 1–2*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- BAHLOW, HANS 1967/1980. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. Reprint. München, Keyserische Verlagsbuchhandlung.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA 1930. *Mécs*. Magyar Nyelv 26: 30–33.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BELLÉR BÉLA 1981. *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, Magvető Kiadó.
- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*. Praha, Československé akademie věd.

- BENKŐ LORÁND 1950. Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *Magyar Nyelv* 46: 230–233.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar szókészlet eredete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 259–351.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Magyar Névtankönyvtár Kiadványai 2. Debrecen.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen 1–2*. Limburg a. d. Lahn, C. A. Starke Verlag.
- Duden-Tasch. = GÜNTHER DROSDOWSKI szerk., *Duden-Taschenbücher 4. Lexikon der Vornamen. Herkunft, Bedeutung und Gebrauch von mehr als 3000 Vornamen mit 75 Abbildungen*. Mannheim–Wien–Zürich, Dudenverlag, 1968.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár 1–2*. Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2002. Gondolatok az Árpád-kori Egirih és Ruhtuk személynévekről. *Magyar Nyelv* 98: 465–470.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2005. Gondolatok az „Árpád-kori személynévtár” adatainak összetételéről. *Névtani Értesítő* 27: 7–13.
- FLEISCHER, WOLFGANG 1968. *Die deutschen Personennamen*. Berlin, Akademie-Verlag.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966. *Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen*. München, Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung. Reprint.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2012. *Újmagyarkori családneveink tára (18–21. század). I. Adatok*. Budapest.
- HALÁSZ ELŐD 1956. Germán eredetű magyar személynévek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig 1. *Nyelv és Irodalom* 2: 65–101.
- HALÁSZ ELŐD 1957. Germán eredetű magyar személynévek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig 2. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1. = *Nyelv és Irodalom* 3/1: 33–71.
- HBMHn. 1. = *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- HELLE FERENC 1942. *A magyar–német művelődési kapcsolatok története*. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.

- KÁLMÁN BÉLA 1979. A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. *Magyar Nyelv* 75: 297–305.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1905. Névmagyarázatok. *Albis. Magyar Nyelv* 1: 274–275.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1: 111–313.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Imre herceg (és király) nevééről. *Magyar Nyelv* 96: 355–357.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KUBINYI ANDRÁS 1994. németek. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 485.
- LADÓ–BÍRÓ = LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES, *Magyar utónévkönyv*. Budapest, Vince Kiadó, 1998.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2013. Kontaktushatás a tulajdonnevekben. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig 4*. Szombathely, Savaria University Press. 43–68.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1939. A középkori magyar nemzetiségi politika 1. *Századok* 73: 257–294.
- MARETIĆ, TOMISLAV 1886–1887. *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba 1–2*. Rad Jugoslavensko akademije znanosti i umjetnosti 81–82. Zagreb.
- MartRom. = *Martyrologium romanum: Gregorii papae XIII jussu editum Urbani VIII et Clementis X auctoritate recognitum ac deinde anno MDCCXLIX Benedicti XIV opera ac studio emendatum et auctum*. Marietti, 1944.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink 1/1–2*. Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomda.
- MELICH JÁNOS 1904. Ritus explorandae veritatis. *Magyar Nyelvőr* 33: 305–327.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–372.
- MELICH JÁNOS 1929. Elemér. *Magyar Nyelv* 25: 177–179.
- MELICH JÁNOS 1930. X–XI. századi német tulajdonneveinkről. *Magyar Nyelv* 26: 124–125.

- MIKLOSICH, FRANZ 1927. *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- MIZSER LAJOS 2011. Rakamaz régi német családnevei. *Névtani Értesítő* 33: 71–75.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLLAY KÁROLY 1989. A német–magyar nyelvi érintkezések. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 231–290.
- MOLLAY KÁROLY 1994. német–magyar kapcsolatok. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 486–487.
- MOZGA EVELIN 2015. A *h* graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 151–164.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 51–71. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/14/02>
- MOZGA EVELIN 2019. A Tihanyi összeírás szláv előzményű személyneveiről 2. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 193–219. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/11>
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1912. Az aszó elhomályosult összetételei. *Magyar Nyelv* 8: 391–401.
- PAIS DEZSŐ 1913. A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink. *Magyar Nyelv* 9: 31–33.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REUTER CAMILLO 1974. Szó- és szólásmagyarozatok. Tobaj. *Magyar Nyelvőr* 98: 94–98.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 7–26.
- SCHLIMPERT, GERHARD 1978. *Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*. Berlin, Akademie-Verlag.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest, Históriaantik.

- SLÍZ MARIANN 2013. A személynevek mint az ómagyar kori magyarországi kétnyelvűség vizsgálatának forrásai. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelvöldrajztól a névföldrajzig 4.* Szombathely, Savaria University Press. 145–153.
- SLÍZ MARIANN 2015. A személyneveket érintő kontaktushatások tipológiája. Ómagyar kori oklevelek tanúságtétele. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 137–149.
- SISNO. = WITOLD TASZYCKI szerk., *Słownik staropolskich nazw osobowych 1–7.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład narodowy imienia ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1965–1987.
- SVOBODA, JAN 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení.* Praha, Československé akademie věd.
- SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása.* Kézirat. Készült az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek kiállítására.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2007. Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarásttudományi Társaság. 317–327.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynevéhez. *Magyar Nyelvjárások 50:* 51–76.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- WIMMER, OTTO 1966. *Handbuch der Namen und Heiligen.* Innsbruck–Wien–München, Tyrolia-Verlag.

The German Personal Names of the Tihany Survey

There are several such items among the close to 2,000 personal name remnants of the Tihany Land Survey created in 1211 that originate from foreign personal names. Of these,

my paper focuses on examples in which etymological studies indicate a German language antecedent. Of course, the etymological perception of the names listed here is not on the same level, thus I discuss the names under scrutiny arranged into entries based on the structural makeup of the names and the level of probability of the origin. This way my paper includes 78 different personal name forms from the Old Hungarian Era in 45 entries.

Keywords: Old Hungarian personal names, personal name etymology, personal names of German origin, Hungarian-German linguistic connections

Mozga Evelin

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2968-8764>

Debreceni Egyetem

mozga.evelin@arts.unideb.hu

Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről

DUDICS LAKATOS KATALIN

1. Az elmúlt évtizedekben a magyar nyelvészetben és az anyanyelvoktatás módszertanával foglalkozó szakemberek körében elfogadottá vált a többnormájú szemlélet, amely szerint a standard mellett a nyelv más változatai is egyenrangúak, mindegyiknek megvan a maga funkciója. Ezek a nézetek lassan a közoktatást szabályozó dokumentumokba is beszivárogtak (BEREGSZÁSZI 2014, 2021, PARAPATICS 2020: 66–69), ami jelentős előrelépést jelentett az elmúlt időszakban, figyelembe véve azt a körülményt, hogy az iskolák tehetik a legtöbbet a nyelvekkel, nyelvváltozatokkal kapcsolatos tudományos megalapozott ismeretek közvetítéséért.

Ennek ellenére több empirikus kutatás is azt igazolta, hogy a „jó szándék” ellenére a pedagógusok sem tudják könnyen meghaladni azokat a negatív előítéleteket, amelyek a magyar szubstandard változataival szemben sokukban rögzültek a korábbi középiskolai, felsőoktatási tanulmányaik, illetve mindennapi tevékenységük során (DUDICS LAKATOS 2019: 123–134, JÁNK 2019, PARAPATICS 2020: 69–75). Bár sokszor szándékuk ellenére, mégis olykor hátrányosan különböztetik meg azokat a tanítványaikat, akik iskolai nyelvi megnyilvánulásaik során anyanyelvváltozatukat használják.

A kárpátaljai magyar anyanyelvűek esetében ez az anyanyelvváltozat valamely szláv kölcsőnelemekkel tarkított helyi nyelvjárás (GAZDAG 2017, 2019: 47–54, TÓTH 2010, 2016: 615–627). Felmérések támasztották alá, hogy kárpátaljai iskolások írásban, nyelvhasználati kérdőív kitöltése közben nagy arányban választottak/produkáltak/fogadtak el standardként a magyar nyelvterületen erősen stigmatizált nyelvi jelenségeket vagy éppen az oroszból/ukránból vett kölcsönszavakat (BEREGSZÁSZI–MÁRKU 2003: 179–207, DUDICS LAKATOS 2020: 136–140, LAKATOS 2010). A vizsgálatokból az is kiderült, hogy ennek ellenére elhatárolódnak a nyelvjárásoktól, nyelvjárasi beszélőktől, egyfajta régiségként, hagyományként tekintenek ezekre a változatokra. Ugyanez érvényes az őket oktató pedagógusokra is (LAKATOS 2007: 156–163, 2010, 2011: 274–280).

Egy megismételt kérdőíves kutatás (2008–2018) szerint az anyanyelvoktatási reform óta, a tudományos ismeretterjesztő írások, továbbképzések hatására a kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárási attitűdje pozitív irányban változott. „A nyelvhasználatra, nyelvváltozatokra vonatkozó kérdőív kitöltése révén nagyobb arányban érkeztek olyan válaszok, melyek a hivatalos tanterv által közvetített hozzáadó szemléletre utalnak, mint 2008-ban. Ennek ellenére a pozitívabb statisztikai adatok kiegészítéseként kapott kifejtett válaszokban érződik még a korábbi szemlélet nyoma: a válaszadók nagy részének nyelvi, nyelvjárási tudata még korántsem nevezhető határozottnak, magabiztosnak. Számos olyan sztereotípiát tűnik fel a látszólag jóindulatú, de inkább elnéző írásokban, melyek levetkőzéséhez hosszabb időnek kell eltelnie” (DUDICS LAKATOS 2019: 131).

Feltételezhetően hasonló változás figyelhető meg tanítványaik nyelvjárási attitűdjében is, hiszen a nyelvváltozatokkal kapcsolatban az általuk használt tankönyv korszerű tudományos ismereteket közvetít (BEREGSZÁSZI 2011).

2. 2006 és 2008 között 1490 kárpátaljai magyar iskolás és 150 magyar pedagógus válaszolt nyelvekkel, nyelvjárásokkal kapcsolatos kérdéseimre (LAKATOS 2010). Ezekből az adatokból kiderült, hogy mindkét csoport igyekezett elhatárolódni az alacsony presztízsű nem standard változatoktól, bár rejtett presztízse volt a nyelvjárásoknak körükben: hagyományként, örökségként tekintettek rájuk, többségük azt nyilatkozta, hogy nem beszélnek nyelvjárásban. A nyelvjárások meghatározása kapcsán is többször érkeztek olyan válaszok, amelyek egyértelműen arra utaltak, hogy sem a pedagógusok, sem tanítványaik nem rendelkeznek hiteles információkkal a magyar köznyelvről, a helyi nyelvváltozatokról. Ismereteik inkább nyelvi mítoszokon alapultak, mint tudományos ismereteken. Az azóta eltelt időszakban viszont a kárpátaljai magyar iskolákban már a hozzáadó szemléletben készült magyar nyelv tanterv szerint tanultak a fiatalok,¹ s elméletben ezt a szemléletet közvetítették feléjük pedagógusaik is.

Ezek alapján azt feltételezem, hogy a kárpátaljai magyar iskolások, akárcsak pedagógusaik, pozitívabban nyilatkoznak a nyelvjárásokról, bár valószínűleg többségük továbbra sem érzékeli nyelvhasználatának regionális színezetét. Saját szülőföldjük magyar beszédét tartják a legszebbnek. Hipotézisem szerint a kapott válaszokban következetlenség mutatkozik, hiszen a nyelvváltozatokhoz kapcsolódó ismereteik továbbra is hiányosak, felületesek, és sokszor nyelvi mítoszok, nyelvi ideológiák hatása fedezhető fel azokban.

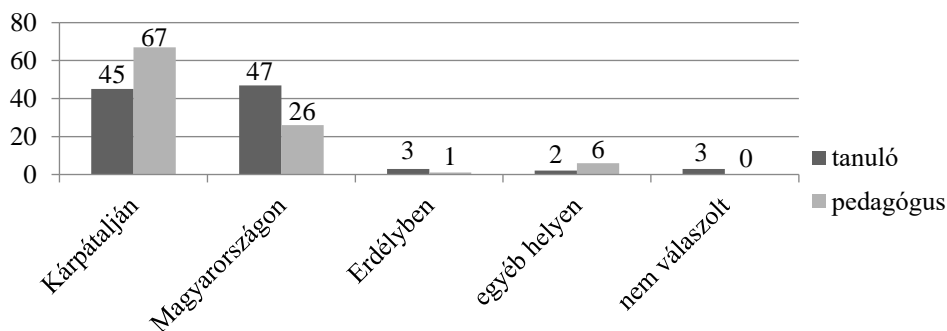
A felmerülő kérdések megválaszolása céljából a korábbi széleskörű vizsgálat megismétléseként két kérdőíves felmérést végeztem el 2018-ban 100 pedagógus és 280 iskolás² részvételével.

¹ Az azóta történt változásokról részletesebben lásd BEREGSZÁSZI–DUDICS LAKATOS 2019.

² Az iskolások körében végzett kutatást a Domus szülőföldi ösztöndíj támogatta.

A pedagógusokat a korábbi kérdőív online változatának segítségével kérdeztem. Ismerős kollégáknak küldtem el, kérve őket, hogy legalább egy-két oktatónak továbbítsák. Az idősebb kollégák a nyomtatott változatot töltötték ki. Összesen 100, különböző szakos tanár válaszolt a nyitott és zárt kérdésekre. A tanulók az iskolában, tanórán töltötték ki a kérdőívet. 20 általános és középiskolába mentem el személyesen, vagy juttattam el ismerőseimmel, gyakorlaton lévő tanítványaimmal a kérdéseket. A kérdőív kitöltése 35-40 percet vett igénybe. Az alacsony osztálylétszámok miatt³ a 20 intézményben összesen 280 kilencedikes és tizenegyedikes tanuló vett részt a felmérésben.

3. Hasonló felmérések eredményei alapján és gyakorló pedagógusként, főiskolai oktatóként végzett megfigyeléseim szerint fontosnak tartottam megkérdezni adatközlőimet arról, hogy érzékelik-e a magyarországi és más határon túli területek nyelvváltozatai közötti különbségeket, s ha igen, melyiket tartják szebbnek. Ezért feltettem adatközlőimnek a szociolingvisztikai vizsgálatok során gyakori Hol beszélnek a legszebben magyarul? kérdést. A zárt kérdés válaszlehetőségei között szerepelt az összes határon túli magyar és több magyarországi terület. Ez utóbbiakat a következőkben egy csoportban említem Magyarországgént. A pedagógusokat arra is megkértem, hogy indokolják döntésüket. Figyelemre méltó a két csoport válaszai között mutatkozó különbség (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. Hol beszélnek a legszebben magyarul? (%)

N=280+100

A fiatalok nagyjából azonos arányban jelölték meg a magyarországi területeket és szülőföldjüket, míg a pedagógusok 67%-a a kárpátaljai magyar beszédet mondta a legszebbnek. Ez a pozitív attitűd igencsak biztatónak tűnik, hiszen az érzelmi kötődés erősíti az adott nyelvváltozat presztízsét. Ha viszont az indoklásokat is elolvassuk, láthatjuk, hogy a válaszokat meghatározó vélemények sok esetben olyan nyelvi mítoszokon alapulnak, melyek eloszlátása éppen az

³ Míg 2006-ban például a Barkaszoói Középiskolában 23 érettségi előtt álló fiatal vett részt a felmérésben, 2018-ban csupán 8 ember tanult a végzős osztályban.

iskola feladata lenne. Az adatközlők körében megmutatkoznak a „tisztá” magyar nyelvről, a kétnyelvűség negatív értelmű „kevertségéről”, a „szleng” igénytelenségéről szóló hiedelmek: mind Kárpátalját, mind pedig Magyarországot érintően feltűnik ez a megítélés a vélemények között.

Azok, akik szerint Magyarországon beszélnek a legszebben magyarul, leginkább a vidéki városokat, falvakat említették: *„Ott még vannak nyelvi változatok, viszont tisztán ejtik a hangokat”, „A városi emberek több helyen fordulnak meg, mint a falusi egyszerű emberek”, „A városokban szebben beszélnek a magyar nyelvet, mint a falvakban, vagy Kárpátalján, mert Kárpátalján is és a falvakban is nyelvjárások vannak. Budapestiek viszont már annyira szépen akarnak beszélni, hogy azzal teszik csúnyává”.*

Többen indokolták a magyarországi terület megjelölését azzal, hogy negatív ellenpéldaként a kárpátaljai magyar beszédet említették, pontosabban annak kontaktusjelenségeit. Ez kevésbé tetszik az adatközlőknek, hiszen „igénytelenségre” utal: *„Sajnos, Kárpátalján a szláv nyelvi közösség nagyon rányomja a bélyegét a magyar nyelvhasználatra, az igénytelenség abban mutatkozik meg leginkább, hogy az itteni magyar nemzetiségű ember keverék nyelven beszél”, „Szerintem magyarországi kis falvakban beszélnek a legszebben, mert ott nem keveredik az ukránnal, de nem is városias a nyelvhasználatuk”.*

Akik szerint Kárpátalján beszélnek legszebben magyarul, többször kiemelték, hogy itt még nem terjedt el a szleng használata. Több olyan fogalom is feltűnik ezekben az írásokban, melyek jelentése, tartalma objektív módon nem határolható körül: *„A hivatalos nyelvhez véleményem szerint az itt beszélt dialektus áll a legközelebb”, „Tisztán csengő, világos. Formailag és szókincsében a leginkább magyaros”, „A külföldi magyarok vigyáznak nyelvük szépségére, tisztaságára”, „Magyarországon szerintem az emberek többsége már rengeteg idegen szót átvett, szleng szavakat, és használja is a mindennapi beszédében, ami szerintem csorbát ejt a nyelv szépségén”, „Szlengmentes, tisztább, kifejezőbb”.*

Többen említették azt a kárpátaljaiak körében igencsak elterjedt vélekedést, miszerint a magyarországiak nem ejtik az ó hangot, helyette o-t használnak: *„Véleményem szerint a Kárpátalján élő magyar emberek beszélnek legszebben a magyar nyelvet, mert mivel mi minden hangot és betűt helyesen ejtünk ki. Én azt tapasztaltam, hogy Magyarországon eltűnt az Ó betű, helyette az O betűt ejtik hosszabban, és így lett rövid O és hosszú O, nem pedig Ó”. „Véleményem szerint, azért a Kárpátaljai magyarok beszélnek a legszebben mivel mi hangsúlyosan és kifejezően beszéljük a nyelvünket. Nekem a Magyarországon élők beszédstílusa azért nem tetszik, mivel ők egyes hosszú magánhangzókat rövidnek ejtenek”.*

A nyelvjárások is többször szerepelnek az indoklásokban, bár nem mindig egyértelmű, hogy pozitívumként vagy negatívumként említik, illetve hogy mit értenek nyelvjárás, tájszólás alatt: *„Kárpátalján megmaradt a hagyomány a nyelv terén, Kárpátalján nincs tájszólás”, „Nálunk jelen van az izes magyar és*

a tájnyelv egyaránt”, „Ha nem tájszólásban beszélnek, itt ejtik ki a legszebben a szavakat”.

Ezekből az indoklásokból jól látható, hogy a felmérésben részt vevő különböző szakos tanárok (nem laikusok) anyanyelvváltozatukhoz érzelmileg erősen kötődnek ugyan, viszont számos tévhit, tudományos alapot nélkülöző, sokszor ellentmondásos ismeret alapján fogalmazták meg véleményüket.

Mindkét felmérés során megkérdeztem a résztvevőket, mit neveznek nyelvjárásnak: a pedagógusok 85%-a, a tanulók 63,3%-a válaszolt erre a kérdésre.

A pedagógusoktól érkezett olyan meghatározás, amely a területiséget, a változatjellegét emelte ki: *„A nyelvjárás olyan nyelvváltozat, ami meghatározott földrajzi területhez kötődik, és hangtani, alaktani, vagy szókészletteni szempontból eltér a köznyelvtől”*; és olyan is, amely csak hagyományként említi: *„Egyes vidékek megszokott, régről örökölt beszédkészsége, ami utódról, utódra száll”*. Olyan megítélés is előfordul, amely az identitás kifejezésének eszközeként határozza meg a nyelvjárást, viszont a „helyes” beszéddel szembeállítva, s ezzel máris megbélyegezve a helyi kötődését nyelvhasználatával jelző személyt: *„Egy adott területre jellemző kissé a helyes magyar kifejezéstől eltérő beszédstílus, amely sokszor a hovatarozás jele. Tájszólás alapján akár személyek lakhelyét is beazonosíthatjuk”*. Több olyan véleményt is olvashatunk, amelyek dialektológiai ismeretek hiányában egyértelműen negatív előítéleteket fogalmaznak meg: *„Nyelvjárás-nyelvváltozat, ugyan abból a nyelvből alakul ki, de használata során eltérést mutat attól a nyelvtől, amelyből ered”, „Egy elszigetelt vidék lakosságának nyelve”, „Egyes falvak, faluk, saját szavaikkal mássá teszik a falujukát, nem csúnya, de mégis felismerhető, hogy az már tájszólás, mert eltér a saját magyar nyelvtől”, „A szavak furcsa kiejtését, ami egy népcsoportra jellemző”, „Mikor egy adott szót, kifejezést különbözően ejtenek ki, nem a megfelelő betűket használva”.*

A tanulók meghatározásai előzetes feltevéseimtől eltérően több ponton eltérnek a pedagógusokétól. Olvashatunk olyan megfogalmazást a fiatalok tollából, amely a 11. osztályos Magyar nyelv tankönyv (BEREGSZÁSZI 2011: 43–52) meghatározásának szempontjait idézi: *„Nyelvjárás — a nyelvhasználatnak egy meghatározott földrajzi területhez kötődő jellemző nyelvhasználata.”*, *„a nyelvjárások az irodalmi és a köznyelv egységesítő hatásától viszonylag mentes nyelvváltozatok, amelyeknek önálló rendszerük van”, „A standard magyar nyelvtől eltérő nyelvváltozat”.*

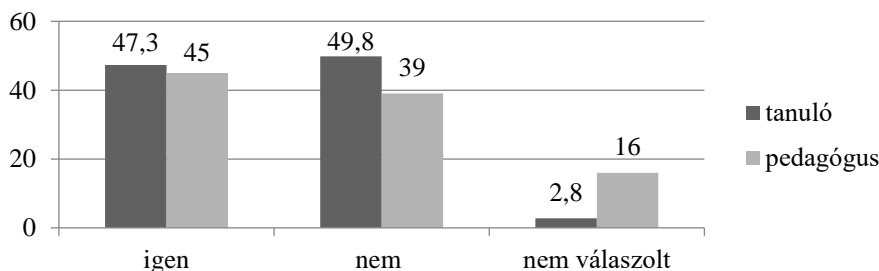
Többen voltak olyanok, akik kevésbé szakszerűen, ám sajátjukként határozták meg a fogalmat: *„Nyelvjárásnak nevezzük azt, amit a saját falunkban használunk. Amit már gyerekkorunk óta beszélünk.”*, *„Azt nevezzük nyelvjárásnak, amit a mi falunk és házunkon beszélünk, ami csak arra a helyre jellemző.”*

Olyan válaszok is születtek, amelyek a fentiekhez képest hiányosabb meta-nyelvi ismeretekről vallanak, illetve széles körben elterjedt nyelvi mítoszt

terjesztenek: „*A magyar vagy más nyelvet sajátosabban, parasztiasabban beszélik. Nekem személy szerint nagyon tetszik, kár hogy kihalóban van.*”, „*amikor nem tisztán beszélsz valamilyen nyelven*”.

Összességében azonban a felmérésben részt vevő 280 iskolás — talán meglepő módon — tudományosan megalapozottabb metanyelvi ismeretekről vallott a nyelvjárások meghatározása kapcsán, mint az őket oktató pedagógusok. Ennek magyarázataként meg kell említeni, hogy a válaszadó tanárok között több olyan van, aki utoljára középiskolás korában tanult a magyar nyelvről, illetve magyar nyelven. Hiszen a magyar szakos vagy alsós tanítók kivételével a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola létrejötte előtt magyarul nem szerezhettek felsőfokú végzettséget sem a Szovjetunióban, sem Ukrajnában. Jelen tanulmányban ezzel összefüggésben nem végeztek elemzéseket, de korábbi vizsgálatok alátámasztották, hogy jóval tudatosabban, pozitívabban nyilatkoznak a nem standard változatokról azok, akik tanulmányaik során dialektológiai vagy szociolingvisztikai ismereteket szereztek (DUDICS LAKATOS 2018, PARAPATICS 2020: 69–75, PRESINSZKY 2011: 241–248, SÁNDOR 2011: 231–239, T. KÁROLYI 2002: 135–144). A kutatásban részt vevő nem magyar szakos pedagógusok tehát legutóbb a homogenizáló, egynormájú, felcserélő anyanyelv-oktatási szemlélet szerint szereztek ismereteket a magyar nyelvről.

Ezzel szemben a 2018-ban 9. és 11. osztályban tanuló fiatalok már a hozzáadó anyanyelvoktatási módszer alapján tanultak anyanyelvükről: megismerhették nyelvi rendszerét, és az otthonról hozott változattal összehasonlítva ismereteket szerezhettek nyelvváltozatairól, ezek használhatóságáról. Megtanulhatták a beszédhelyzethez igazodva kiválasztani az általuk ismert nyelvi kódok közül a megítélésük szerint legmegfelelőbbet. Ezek a viszonylag friss ismeretek valószínűleg befolyásolhatták a fent bemutatott eredményeket. A fiatalok válaszaiból az derül ki, hogy a 10 évvel korábbi adatokkal összehasonlítva pozitívabban, következetesebben nyilatkoznak a nyelvjárásokról, ismereteik megalapozottabbakká váltak. Ezt a 2. ábrán látható arányok is igazolják: míg 2008-ban csupán 27,5%-uk vallotta magát nyelvjárási beszélőnek, most ez az arány magasabb, mint a pedagógusok esetében.

2. ábra. Te/ön beszélsz/beszél valamilyen nyelvjárást? (%); N=280+100

4. A fent bemutatott eredmények alapján elmondható, hogy hipotéziseim többsége igazolódott: a kárpátaljai magyar iskolákban a hozzáadó szemlélet eredményeként pozitív változás figyelhető meg a nyelvjárások, nyelvjárási beszélők megítélését tekintve. Mind a pedagógusok, mind tanítványaik nagyobb arányban vallják magukat nyelvjárási beszélőknek. A pedagógusok véleménye (feltételezésem ellenére) tükröződik ugyan tanítványaik megnyilvánulásaiban, viszont a szakemberek nehezebben szakadnak el azoktól az anyanyelvhez kapcsolódó mítoszoktól, amelyek tanulmányaik, pályájuk során sokukban rögzültek. A fiatalabb korosztály, amely az általános iskola 5. osztályától kezdve a hivatalos tantervhez készült tankönyvekben tudományosan megalapozott ismereteket sajátított el, fogékonyabbnak bizonyult a többnormájú, nyitottabb szemléletre. A pedagógusok pedig igyekeztek megfelelni a felmérés során azoknak az elvárásoknak, melyeket megítélésük szerint velük szemben támasztanak. Hiányos metanyelvi ismereteik következtében viszont ez sok esetben a fenti beszámolók és a statisztikai adatok között felfedezhető ellentmondásokhoz, következetlenségekhez vezetett.

Mindezek fényében — a mostani felmérés statisztikáit összehasonlítva a 10 évvel korábbi adatokkal — eredményesnek nevezhető a kárpátaljai anyanyelv-oktatási reform. Ezen az úton haladva, következetesen igazodva a hozzáadó szemlélethez, ragaszkodva a tudományos ismeretek közvetítéséhez mind a közoktatásban, mind a felsőoktatásban, a kárpátaljai magyar pedagógusok várhatóan nemcsak szándékuk szerint, hanem a gyakorlatban is elfogadó attitűdöt fognak tanúsítani (ezáltal közvetíteni is) tanítványaik esetleges regionális színezetű nyelvhasználatával kapcsolatban. Az elmúlt években azonban a magyar anyanyelvként való oktatása kényszerű, külső okok következtében Kárpátalján letért a bevált ösvényről (BEREGSZÁSZI–DUDICS LAKATOS 2019: 150–164). Ez pedig mindenképpen kedvezőtlen visszalépést jelent az eredményes anyanyelvoktatás s ezzel együtt a magyar nyelv presztízsének növelése szempontjából.

Irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2011. *Magyar nyelv 11. osztály*. Csernyivci, Bukrek Kiadó.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2014. Új témák, változó szemlélet. Az anyanyelvi nevelés új iránya a kárpátaljai magyar középiskolákban. *Anyanyelv-pedagógia 1*. URL: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=504> (2020. december 15.).
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2021. *Alkalmi mondatok zongorára. A magyar nyelv oktatásának kihívásai kisebbségben*. Törökbálint, Termini Egyesület.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–MÁRKU ANITA 2003. A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása*. Ungvár, Poli-Print. 179–207.

- BERGSZÁSZI ANIKÓ–DUDICS LAKATOS KATALIN 2019. Utak és tévutak az anyanyelvi nevelésben a kárpátaljai magyar középiskolákban. In: CSERNICKÓ ISTVÁN–MÁRKU ANITA szerk., *A nyelvészet műhelyeiből: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból* 5. Ungvár, Autdor-Shark. 150–164.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2018. „...én is nyelvjárásban beszélek”. *Anyanyelv-pedagógia* 11/2. URL: <http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=740> (2020. december 15.).
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2019. Kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárési attitűdjének alakulása két felmérés eredményei alapján (2008–2018). *Magyar Nyelvjárások* 57: 123–134.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2020. Efficiency of native language education in Transcarpathia based on a repeated questionnaire survey (2008–2018). *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series Philology* 44: 136–140.
- GAZDAG VILMOS 2017. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
- GAZDAG VILMOS 2019. Ukrán kölcsönszavak a kárpátaljai magyar nyelvhasználati színtereken. In: BALLA, EVELINA–BÁRÁNY, ERZSÉBET–CSONKA, TETJÁNA–GAZDAG, VILMOS–STEFUCA, VIKTÓRIA szerk., *Ukrainisztika Magyarországon és a határon túl / Україністика в Угорщині та за її межами*. Nyíregyháza, RIK-U Kiadó. 47–54.
- JÁNK ISTVÁN 2019. *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- LAKATOS KATALIN 2007. Kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárési attitűdjéről. In: GUTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 156–163.
- LAKATOS KATALIN 2010. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
- LAKATOS KATALIN 2011. A nyelvjárások megítélése és a nyelvi sztereotípiák összefüggései Kárpátalja magyar iskoláiban. In: HIREN–LÁSZLÓ KORNÉLIA–KARMACSI ZOLTÁN–MÁRKU ANITA szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest–Beregszász, Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–Hodinka Antal Intézet. 274–280.
- PARAPATICS ANDREA 2020. *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- PRESINSZKY KÁROLY 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata nyitrai magyar egyetemisták körében. In: BORBÉLY ANNA–VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ–HATTYÁR HELGA szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, MTA Nyelvtudományi Intézet–Gramma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. 241–248.
- SÁNDOR ANNA 2009. A nyelvjárési attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In: BORBÉLY ANNA–VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ–HATTYÁR HELGA

- szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, MTA Nyelvtudományi Intézet–Gamma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. 231–239.
- T. KÁROLYI MARGIT 2002. A nyelvi tudatosság és attitűd vizsgálata a beregszászi főiskola hallgatóinak különböző csoportjaiban. In: P. LAKATOS ILONA szerk., *Mutatóványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó. 135–144.
- TÓTH PÉTER 2010. *Kárpátaljai magyar dialektológiai vizsgálatok*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
- TÓTH PÉTER 2016. A beregrákosi, nagydobronyi és kajdanói nyelvjárás gyökereiről. In: CZETTER IBOLYA–HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER szerk., *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely–Nyitra, Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ–Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. 615–627.

On the metalanguage knowledge of Hungarian teachers and their students in Subcarpathia

Several surveys verified it in the past years that the language dialect attitude of ethnic Hungarian students and teachers in Subcarpathia changed in a positive direction. Despite these developments they still could not entirely discard their negative preconceptions many of them have developed against the non-standard variants of the Hungarian language. In the present study I analyze the data from two questionnaire surveys I conducted in 2018 among students and teachers. From the analysis it becomes clear that the knowledge of the group about language variants is still lacking, resulting in controversies, often inconsistencies which can be observed in their expressions related to language dialects and the ones speaking such dialects.

Keywords: language dialect knowledge, positive attitude, Hungarian students in Subcarpathia, Hungarian teachers in Subcarpathia

Dudics Lakatos Katalin
ORCID: 0000-0003-1354-4421

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
dudics.katalin@kmf.org.ua

Államnyelvi hatás a kárpátaljai magyar felsőoktatásban tanuló diákok nyelvhasználatában*

GAZDAG VILMOS

1. Bevezetés

A diáknyelv csoportnyelvi jellegéből fakadóan bizonyos mértékben eltér a köznyelvtől, s ez természetesen leginkább a szókészleti sajátosságaiban mutatkozik meg, mely elsősorban a diákélettel kapcsolatos tárgyak, fogalmak megnevezéséhez kötődik (SZÜTS 1994: 52). Ugyanakkor a diáknyelv sem tekinthető teljességgel egységesnek. Különbőség mutatkozik az elemi és általános iskolások, a gimnáziumi és líceumi tanulók, valamint a felsőoktatási intézmények hallgatóinak nyelvhasználatában is. BILÁSZ BOGLÁRKA (2011: 29) például elsősorban az általános iskola felső tagozatában tanulókat és a középfokú oktatási intézményeket látogató diákokat tekinti a diáknyelv használóinak, s az egyetemi hallgatók nyelvét már a tágabb kategóriaként értelmezhető ifjúsági nyelvhez sorolja. De különbségek fedezhetők fel akár a földrajzi elhelyezkedés szempontjából is (erről lásd pl. PARAPATICS 2013). Különösképp igaz lehet ez a határon túli, kétnyelvűségi körülmények között élő diákok nyelvhasználatára.

Bár a diáknyelv nem korlátozódik a szűkebb értelemben vett iskolai és kollégiumi szókincse (ennek okairól lásd pl. HOFFMANN 1996), jelen munka keretein belül én mégis a kárpátaljai magyar felsőoktatási intézményekben tanuló hallgatók nyelvhasználatában jelentkező orosz és ukrán nyelvi sajátosságok ezen szegmensét próbálom meg bemutatni. Kutatásom így alapjában véve a kárpátaljai magyar felsőoktatás regiszterében jelentkező államnyelvi hatást, illetve az oktatás témaköréhez valamilyen módon kapcsolódó kölcsönszavakat vizsgálja.

2. Mit tudunk a kárpátaljai magyar diáknyelvről?

A kárpátaljai magyar diáknyelv szókincse GYÖRKE MAGDOLNA szerint két csoportra osztható. Az elsőbe a magyarországi diáknyelvben is elterjedt szavak

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

sorolhatóak (*töri, doli, matek, suli*), a másodikba pedig az orosz vagy ukrán nyelvből átvett elemek (*zacsot* 'kollokvium', *obsi* 'diákothon', *prakitka* 'gyakorlat' stb.), melyek csak a kárpátaljai diákság nyelvhasználatára jellemzőek (1991: 70–71). BORBÉLY EDIT az Ungvári Nemzeti Egyetemen tanuló kárpátaljai magyar hallgatók körében passzív módszerrel végzett kutatás eredményeinek bemutatása során ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy „a kárpátaljai diákság — mint a lakosság idősebb nemzedékei — nagyon sok kölcsönszót használ” (2004: 14). MÁRKU ANITA kutatása a beregszászi főiskola, illetve az ungvári egyetem hallgatóinak válaszai alapján azt is igazolta, hogy „a kárpátaljai magyar hallgatók vélekedése szerint a kölcsönzés természetes velejárója a nyelvi kontaktusnak” (2008: 27–39). KISS ANITA a Magyarországon tanuló kárpátaljai származású hallgatók körében végzett vizsgálatokat, s arra a következtetésre jut, hogy az ő nyelvhasználatukban is kimutatható az orosz és ukrán nyelvi hatás (2020: 129–142).

A kárpátaljai magyar iskolai szaknyelvben meghonosodott másodnyelvi elemekkel is foglalkozik jelen írás szerzőjének A nyelvválasztási stratégia és a pályaválasztás összefüggései a kárpátaljai beregszászi járás magyar középiskolásai körében című tanulmánya, mely azt hangsúlyozza, hogy a másodnyelvi elemek meghonosodása az iskolai szaknyelvben természetes jelenség (GAZDAG 2013a: 216). NAGY NATÁLIA a Técsői Magyar Tannyelvű Református Líceum és a Técsői Hollósi Simon Középiskola tanulóinak körében végzett kérdőíves felmérés adatait fogalomkörönként elemzi, külön hangsúlyt fektetve az államnyelvből kölcsönzött szavak bemutatására (2020). Mivel a munka — ahogyan a kárpátaljai diákok körében végzett más nyelvhasználati és attitűdvizsgálatok (lásd pl. CSERNICSKÓ–BEREGSZÁSZI 1998, BEREGSZÁSZI–MÁRKU 2003, LAKATOS 2011) is — nem csak az oktatás tárgykörében megmutatkozó szláv hatás tanulmányozását tűzte ki céljául, a nyelvhasználat más színtereit is érinti.

A vizsgálatok kiterjedtek az ukrán tannyelvű iskolában tanulók nyelvhasználatára is, s azt igazolták, hogy a szaknyelvek terminológiáját a megkérdezettek általában csak azon a nyelven (esetünkben ukránul) ismerik, amelyen elsajátították azt (pl. GYÖRKE 1991: 66–69). Ez alapján azt feltételezhetnénk, hogy az ukrán iskolába járó magyar anyanyelvű tanulók is hasonló helyzetben vannak, amikor az iskolai dolgaikról kérdezik őket. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy mivel a kisiskolások naponta kommunikálnak magyar iskolában tanuló barátaikkal is, így mindkét nyelven megismerik az iskolai nyelvhasználat sajátos terminológiáját (GAZDAG 2011: 357, 2012: 83–87).

3. A kutatásról

A kutatás során a kárpátaljai felsőoktatási intézményekben tanuló magyar anyanyelvű diákok nyelvhasználatát vizsgáltam, kiemelt hangsúlyt fektetve a kétnyelvűség nyomán jelentkező kontaktusjelenségek tanulmányozására. A világjárvány

sajnálatos módon jelentős mértékben befolyásolta a kutatás kivitelezésének lehetőségeit is, ezért a személyes megkeresések helyett a kérdőíves felmérést a virtuális térben kényszerültem elvégezni. A Facebookon közzétett kérdőív elsősorban az ismerőseimhez, illetve az általuk történő újramegosztások révén az ő ismerőseikhez jutott el. Így kutatásom az oktatási intézmények, illetve a diáklétszámok tekintetében sem tekinthető reprezentatívnak. Ugyanakkor úgy vélem, hogy ettől függetlenül vizsgálatom mégis értékes eredményeket hozhat. A kérdőív a szociolingvisztikai, a dialektológiai és a kontaktusnyelvészeti kutatások során alkalmazott kérdéstípusokat tartalmazott. A közel egy hónapon át folyó online felmérés eredményeként 167 kérdőívet tudtam feldolgozni.

3.1. Az adatközlőkről

Mivel az adatközlők túlnyomó többsége a pedagógusképzésben tanul, így a nemek aránya jól tükrözi az e téren továbbtanuló kárpátaljai diákok megoszlását is. A kérdőívet összesen 141 nő és 26 férfi töltötte ki.

Földrajzi tekintetben Kárpátalja magyarlakta vidékét teljességgel lefedik az adatközlők. 162 fő állandó jelleggel Kárpátalján él, további 5 fő jelölt meg valamilyen külföldi lakhelyet. Az adatok 68 településről valók (az adatközlők járásonkénti¹ eloszlását lásd az 1. táblázatban).

Járás	Település száma	Adatközlő (fő)
Beregszászi járás	44	116
Husztói járás	2	3
Munkácsi járás	3	4
Técsői Járás	2	6
Ungvári járás	14	33
Külföld	3	5

1. táblázat. Az adatközlők lakhelye járásonkénti bontásban

3.2. A képzési adatokról

Akadtak olyan adatközlők is — összesen öt fő —, akik nem feleltek meg az általam előzetesen kijelölt célcsoportnak, vagyis nem kárpátaljai intézményben² vagy nem felsőoktatási intézményben³ folytatják tanulmányaikat. Mivel azonban az ő nyelvhasználatuk is tükrözhet másodnyelvi sajátosságokat, az elemzés során a tőlük beérkezett válaszokat is figyelembe vettem. Kárpátaljáról az alábbi három oktatási intézmény hallgatóitól kaptam válaszokat: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai

¹ A települések járásokba történő sorolása Kárpátalja új közigazgatási felosztásának megfelelően történt.

² Debreceni Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Nyíregyházi Egyetem.

³ Mezőkaszonyi Arany János Líceum.

Magyar Főiskola (RF KMF): 98 fő; a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Szakgimnáziuma (KMF FSZI): 40 fő, Ungvári Nemzeti Egyetem (UNE): 23 fő; egy adatközlő nem jelölte meg az általa látogatott intézményt.

Ehhez kapcsolódóan fontos lehet megjegyezni azt is, hogy bár a „magyar nyelvű oktatásnak nagy hagyományai vannak a mai Kárpátalja területén”, de „minél magasabb oktatási szintről van szó, annál több magyar gyerek és fiatal tanul az állam hivatalos nyelvén” (CSERNICKÓ és mtsai 2020: 13). Így például csak 2 felsőoktatási intézményben 7 szakon képeznek magyar nyelven pedagógusokat, s ugyanennyi azoknak a nem pedagógiai szakoknak a száma is, ahol magyar nyelvű képzés folyik.

A kérdőívet kitöltő hallgatók közül 145 fő magyar (közülük 16 fő kétszakos), 10 fő ukrán, 8 fő angol, 2 fő román alapnyelvű képzésben vesz részt, 1 fő az orosz nyelvet jelölte meg a képzés alapnyelveként, illetve további 1 fő nem adott választ erre a kérdésre (részletesen lásd a 2. táblázatban). A 167 hallgató közül 145 jár nappali tagozatos képzésbe, 22 pedig levelező tagozaton folytatja tanulmányait.

Képzés nyelve	Szak	Fő	Hallgató
magyar	óvodapedagógia	41	145
	óvodapedagógia	15	
	szociális munkás	13	
	számvitel és adóügy	11	
	tanítói	10	
	matematika és informatika	5	
	nemzetközi kapcsolatok	4	
	turizmus	4	
	történelem	3	
	biológia	3	
	földrajz	1	
	két szakos képzés	16	
ukrán	ukrán nyelv és irodalom	4	10
	számvitel és adóügy	2	
	orvosi	2	
	testnevelői	1	
	fizika Phd	1	
angol	angol nyelv és irodalom	8	8
egyéb	román nyelv és irodalom	2	2
orosz	szlavisztika	1	1

2. táblázat. A képzés alapnyelve

Amint az a fenti táblázatból is kitűnik, vannak olyan képzések, amelyek több intézményben is tanulhatók, bár az óvodapedagógusok képzése két külön képzési szinten, lényegében egymásra épülve folyik. A számvitel és adóügy szakos képzés alapnyelvét a hallgatók nem egyféleképpen bírálták el. A magyar nyelvű képzést — nyilván az ukrán nyelven tanult szaktárgyak miatt — két hallgató ugyanis ukrán alapnyelvüként jelölte meg.

3.3. Az adatközlők nyelvismeretéről és nyelvhasználatáról

A 167 válaszadó közül 159 fő a magyart, 5 fő az ukránt tekinti anyanyelvének, illetve további 3 fő több nyelvet is anyanyelveként jelölt meg (magyar, ukrán, orosz, román).

A kárpátaljai diákok továbbtanulását illetően a szak-, illetve pályaválasztást nem csupán az érdeklődési kör határozza meg, hanem a nyelvtudás, valamint az egyes szakok képzési nyelve is (erről lásd pl. GAZDAG 2013a). Ezért értelemszerűen szükséges az adatközlők nyelvtudását és nyelvhasználati szokásait is felmérni.

A válaszadók magyar nyelvi kompetenciái igen magasak. A 159 magyar anyanyelvű válaszadón túl 7 fő mondta azt, hogy jól ismeri a magyar nyelvet. Az 5 ukrán anyanyelvű adatközlő mellett 21 fő tekinti az ukrán nyelvtudását anyanyelvi szintűnek, 64 fő a jól ismerem, 66 fő a kicsit ismerem, 11 fő pedig az alig ismerem lehetőséget választotta. Az eredmények igazolják az ukrán nyelv oktatási módszereinek a sikertelenségét is, ugyanis a kárpátaljai magyar tanulók az első osztálytól kezdődően kötelező jelleggel tanulják az államnyelvet (BEREGSZÁSZI–CSERNICKSKÓ 2017).

Az angol nyelv ismeretére vonatkozó adatok, azt mutatják, hogy ennek az ismereti szintje magasabb, mint az államnyelvé (ennek okairól lásd: CSERNICKSKÓ 2015, HUSZTI 2017, MÁTÉ 2017). A megkérdezettek az angol és/vagy német nyelv ismeretére vonatkozóan ugyanis az alábbi válaszokat adták: 5 fő anyanyelvi szinten, 77 fő jól, 73 kicsit, 11 fő alig ismeri az adott nyelvet.

Lényegesen alacsonyabb az orosz nyelv ismereti szintje, ami nyilvánvalóan azzal is összefüggésben áll, hogy az orosz nyelvet már nem oktatják a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolákban. Anyanyelvi szinten csupán 15 fő ismeri. 23 fő jól ismeri, 57 fő kicsit ismeri, 39 fő alig ismeri, 25 fő egyáltalán nem ismeri, 8 fő pedig nem válaszolt.

A nyelvek ismereti szintjére, amint arról fentebb már szót is ejtettem, komoly hatást gyakorol az oktatás is, ezért megkérdeztem az adatközlőink korábbi iskoláinak tannyelvét is. E téren is a magyar tannyelv túlsúlya a jellemző.

Az elemi iskolai tanulmányait 121 fő magyarul, 39 fő ukránul végezte, illetve 7 fő nem adott meg semmilyen tannyelvet. Az általános iskolában 134 fő magyarul, 30 fő ukránul tanult, és 3 fő nem válaszolt. A középiskolai osztályokban 142 fő magyar, 11 fő ukrán, 1 fő orosz nyelvű képzésben részesült, illetve 13 fő nem válaszolt.

Az adatokat összevetve megfigyelhető az, hogy a képzés előrehaladtával a tanulmányaikat ukrán nyelven kezdő diákok egy része átkerült a magyar tannyelvű képzésbe, ami vagy a továbbtanulás tudatos tervezésének, vagy esetleg az ukrán tannyelven való tanulás nehézségeinek a következménye lehet (az ukrán iskolába íratott magyar gyermekek nehézségeiről lásd pl. CSERNICKSKÓ–GÖNCZ 2009, SÉRA 2009). A magyar anyanyelvű gyermekek orosz tannyelven való oktatása napjainkban már Kárpátalján sem jellemző. Az elemi és általános iskolai tanulmányait magyarul, de a középiskolai osztályokat már orosz nyelven végzett egy adatközlő nem is helyben, hanem Oroszországban tanult az érintett időszakban.

Az adatközlők többsége az egyes kommunikációs színtereken is a magyar nyelvet használja. Alig vannak olyanok, akik az ukrán vagy orosz nyelvet is használnák az informális, családon belüli kommunikációban. A formálisabb nyelvhasználat irányába haladva (pl. a tanárokkal történő kommunikációban), a többnyelvű környezet követelményeként valamelyest nő az ukrán nyelv használati aránya. Az orosz és más nyelvek viszont egyáltalán nem használatosak.

A különféle tevékenységekhez fűződő nyelvhasználat vizsgálata kapcsán kitűnik, hogy az írás, olvasás, számolás és tévézés jórészt magyar nyelven történik, viszont a zenehallgatás és internetezés során már sokkal alacsonyabb mértékben használatos a magyar nyelv. A két utóbbi tevékenység végzésekor a válaszadók jelentős hányada egyidejűleg több nyelvet is használni szokott. Az iskolai oktatástól való teljes körű elkülönítésre utal az, hogy írni, olvasni és számolni is csak 2-3 fő szokott ukrán nyelven.

4. A diákok nyelvhasználatában jelentkező államnyelvi hatás

Az adatközlők fent ismertetett nyelvismereti mutatói és nyelvi helyzete egyértelműen magyar dominanciáról tanúskodnak. Ugyanakkor a korábbi, nem iskoláskorú adatközlők körében végzett felmérések eredményei (lásd pl. GAZDAG 2010, 2017), illetve az ismertetett idevágó kutatások alapján az feltételezhető, hogy a szűkebb értelemben vett iskolai nyelvhasználatban ettől függetlenül is megjelennek a másodnyelvi hatás következtében elsajátított kölcsönszavak.

4.1. Egy korábbi, az ukrán iskolákban tanuló magyar anyanyelvű diákok nyelvhasználatát vizsgáló kutatás (lásd GAZDAG 2013b) eredményei azt igazolták, hogy a tanulók nyelvhasználatában előforduló ukrán lexikai elemek főként a tantárgyak, illetve az iskolai egységek megnevezései közül kerülnek ki. Ebből kiindulva az adatközlőket két felsorolás elkészítésére kértem.

Egyrészt azokat a tantárgyakat kellett felsorolniuk, amelyeket a képzésük során tanulnak/tanultak. A beérkezett válaszok nem tartalmaztak ukrán nyelvi kölcsönzéseket. Az egyik óvodapedagógia szakos hallgató a matematika tárgy érettségi előkészítőjét *matematika (ZNO)* formában nevezte meg. A ZNO (< ukrán betűszó *зовнішнє незалежне оцінювання* 'külső független tesztelés') a

kárpátaljai magyarok körében *zeneó* ejtési formában aktív használatú lexikális elem. További két hallgató az általa tanult tantárgyakat ukrán nyelven, cirill betűs írásmóddal adta meg: közülük az egyik ukrán szakos, a másik pedig magyar nyelv és irodalom szakos ukrán anyanyelvű hallgató.

A másik feladat a tanulmányaikhoz szükséges s a táskájukban jellemzően megtalálható eszközök felsorolására vonatkozott. A legtöbb adatközlő itt csupán az alábbi eszközöket sorolta fel: *toll, tolltartó, füzet, napló, könyvek, számológép, hibajavító, szövegkiemelő*. Ez azzal is összefüggésben állhat, hogy a felsőoktatásban a hallgatóknak sokkal kevesebb tanszerre van szükségük, mint például egy általános iskolai tanulónak. Ugyanakkor közöttük is vannak olyanok, akik több füzetet is magukkal visznek az óráikra, s ezeket *mappá*-ban tartják. Bár ezt az eszközt csupán 3 hallgató említette, közülük kettő a szláv nyelvi átvételként meghonosodott *pápka* (< ukr., or. *nanka*) megnevezést használta (ettől eltérő használati mértékre utalnak képazonosítási feladat eredményei). Technikai eszközök gyakran szerepelnek a felsőoktatásban: a főiskolai és egyetemi hallgatók túlnyomó többsége rendszeresen magánál tart például valamilyen digitális adathordozót is. Adatközlőink ezt az eszközt igen sokrétűen nevezték meg: 4 hallgató a *pendrive*, 1 hallgató a *flash* angol nyelvi alakokat adta meg, 2 hallgató az *adathordozó*, illetve *USB* magyar nyelvi változatot, míg 2 hallgató az ukrán kölcsönzőként meghonosodott *fless* és *fleska* (< ukr. *флешка*, or. *флэшка*) alakváltozatokat.

4.2. Mivel a korábbi kutatások során az oktatási intézmények bizonyos részei, illetve az oktatáshoz kapcsolódó különböző fogalmak kapcsán is sikerült kölcsönszavakat adatolni, ezekre is rákérdeztem kérdőívben. Egy összevont *Hogy nevezik?* kérdéscsoportban összesen 15 körülírást kellett a válaszadóknak meghatározniuk. A kapott válaszok között rendre megtalálhatók az államnyelvi kölcsönszavak is, sőt ezek az átadó nyelvi, cirill betűs alakváltozatban, illetve magyarosított formában is gyakran előfordultak. Az alábbiakban a kérdésekre adott válaszok közül — dolgozatom témájának megfelelően — csak a kölcsönszói változatokat, valamint azok számadatait mutatom be:

1. az az egység, amelyhez a szakotok tartozik: *fak* 'egyetemi kar' < ukr., or. *фак* ← *факультет* (1 fő); *medfak* 'egészségügyi kar' < *медфак* ← ukr. *медичний факультет*, or. *медицинский факультет* (1 fő); *univer* 'egyetem' < ukr. *університет*; or. *университет* (1 fő); *кафедра* 'tanszék' < ukr., or. *кафедра* (1 fő).

2. az órák megtartására szolgáló helyiségek: *auditórium*,⁴ illetve ukr. *аудиторія* 'előadó terem' (4 fő); *kabinet* 'szertár, dolgozószoza' < ukr. *кабінет*; or. *кабинет* (2 fő).

⁴ A szó ismert a magyarországi beszélők körében is, viszont a használatot illetően gyakorisági eltérés figyelhető meg, ugyanis a másodnyelvi hatás miatt Kárpátalján ez mindennapi használatú.

3. azok a helyiségek, ahol általában a tanárokat kereshetitek: *kafedra*, illetve ukr., or. кафедра tanszék' (3 fő); *dekánát* 'dékáni hivatal' < ukr., or. деканат (1 fő); *kabinet* 'szertár, dolgozószoba' < ukr. кабінет, or. кабинет (1 fő).

4. az a hely, ahol a tanítási időben étkezni szoktatok: *jidálnya*, illetve ukr. їдальня 'étkező, étkezde' (2 fő); *sztolova* 'ebédlő, étkezde' < or. столовая (1 fő).

5. a fél- és tanévek végén előforduló elszámolási időszak: *szeszio*, *szesszio*, illetve ukr. сесія 'vizsgaidőszak' (5 fő); *praktika* 'szakmai gyakorlat' < ukr., or. практика (1 fő); ukr. модульний контроль 'modulellenőrzés' (1 fő).

6. az egyes tantárgyakból készített 3-5 oldal terjedelmű dolgozat: *referát*, illetve ukr., or. реферат 'referátum' (4 fő); *zálík* 'gyakorlati jegy' < ukr. залік (1 fő); ukr. презентація 'prezentáció, előadás' (1 fő).

7. a tanórak keretében írt összefoglaló jellegű dolgozatok: *referát* 'referátum, beszámoló' < ukr., or. реферат (1 fő).

8. a testnevelés órák megtartására szolgáló terem: *sportkomplex* 'sportcentrum' < ukr., or. спорткомплекс ← спортивний комплекс (1 fő).

9. az ünnepi és más nagyobb szabású rendezvények megtartására szolgáló terem: ukr. актовий зал 'dísz- v. bálterem' (1 fő); *a rektorát épület díszterme, rektorát* 'rektori hivatal' < ukr., or. ректорат (1 fő).

10. a vizsga- és beszámoló jegyek rögzítésére szolgáló könyvecske: *zálíkova*, *zálíkova*, *zálíkovka*, *zálíkovka*, *zálíkovka*, *zálíkovka* 'lecke-könyv, index' (22 fő).

11. a tanári magyarázat füzetben történő írásbeli rögzítése: *konszpekt*, *konspektus* 'jegyzet, összefoglaló' < ukr., or. конспект, az utóbbi nyilván a latinos hangzáshoz igazodó hiperkorrekt alak (1 fő); ukr., or. диктовка diktálás utáni jegyzetelés (1 fő).

12. a tanulmányi eredmény alapján havonta folyósított pénzbeli juttatás: *sztipi*, *sztipendium*, *sztippendium*, *sztypi*, *stipendium*, illetve *stipendia* 'ösztöndíj' < ukr. стипендія, or. стипендия (111)

13. a pótvizsga, kreditátvitel vagy szabadóra látogatás kapcsán írt dokumentum: *akademka* 'tanévhalasztás' < or. академка (1 fő); *zajava*, *zájáva*, *zájava* 'kérelem' < ukr. заява (3 fő); *dovidka* 'igazolás, jelentés' < ukr. довідка (2 fő); *perezdácsa* 'vizsga/kollokvium megismétlése, pótvizsga' < ukr. неперздача, or. непездача (1 fő).

14. a kollégium bejáratánál szolgálatot teljesítő személy: *ohorona* 'őr, biztonsági őr' < ukr. охорона (1 fő); *ohrányik* 'biztonsági őr' < or. охранник (1 fő).

15. az egy tanév alatt, adott téma kapcsán írt tudományos dolgozat: *kurszova*, *kurszová*, illetve *kursova* 'évfolyammunka' < ukr. курсова робота, or. курсовая работа (4 fő).

Amint az a fentiekből kitűnik, mindegyik kérdésre érkeztek kölcsönszói válaszok. Ezek gyakorisága ugyanakkor igencsak eltérő. A legtöbb szó kapcsán csak 1-2 említés adatolható, de vannak olyan kölcsönszavak is (ilyen például a *sztipi*

és a hozzá kapcsolódó alakváltozatok), amelyek magas előfordulási arányban jelentek meg a válaszokban.

A kérdésekre adott kölcsönszói válaszok számos más nyelvi jelenség megfigyelését is lehetővé teszik. Jól tükrözik például azt, hogy az egyes szavak meghonosodása során az átvevő nyelvben milyen sokrétűen alakulhat a szó alakja (lásd pl. a *zalikova* és *zajava* szavak alakváltozatait) (GAZDAG 2018).

A szavak jelentős részének azonos a hangalakja az orosz és ukrán nyelvben, így az ilyen esetekben az átadó nyelv meghatározása a kulturális, történelmi és gazdasági szempontok figyelembevételével lehetséges. Természetesen vannak olyan átvételek is, amelyek a két nyelvben eltérő hangalakokkal rendelkeznek, s így könnyedén azonosíthatóvá teszik az átadó nyelvet (pl. a *dovidka* szó esetében az orosz nyelvi megfelelő a *сnpавка* lenne), és olyanok is előfordulnak, amelyek párhuzamos kölcsönzésként kerültek a magyar nyelvbe: ilyen például az *ohorona* ~ *ohrányik*, *jidálnjá* ~ *sztolova* szópár.

A szakokkal kapcsolatosan ugyancsak a magyar nyelvi megnevezések dominálnak a megkérdezett hallgatók körében: *angolosok*, *bioszosok*, *ovpedesek* vagy *ovisok*, *számvitelések*, *törisek*, *matekesek* stb. Csupán egyetlen hallgató említette a gyógyszerész hallgatók kapcsán a szláv nyelvi eredetű *farmacevtek* (< ukr., or. *фармацевт* 'gyógyszerész') megnevezést.

Mivel a korábbi kutatások a diákok szálláshelyét jelölő fogalomkörben rendre kimutatták az orosz nyelvi hatást, ezt ellenőrizendő én is rákérdeztem arra, hogy adatközlőim hol laknak a tanulmányi idejükben. A kérdésre kapott válaszok azonban csak magyar nyelvi megnevezéseket tartalmaznak: *kollégiumban*, *koliban*, *lakásban*, *albérletben*, *otthon*. Ez alapján úgy tűnik, hogy az orosz eredetű *obsi* (< or. *обшежумие*) az általam megkérdezett hallgatók körében már nem tekinthető aktív használatú szónak, ami természetesen nem jelenti azt, hogy direkt rákérdezés során esetleg ne tudnák azonosítani azt.

4.3. A fenti fogalommeghatározásokhoz hasonlóan a magyar és kölcsönszói változatok használati mértékét kívántam vizsgálni a képazonosítási feladattal, ahol az adatközlőknek négy tárgyképet kellett felismerniük.

1. ábra. Az azonosításhoz megadott képek

A képek azonosítása során ismételten a magyar nyelvi elemek túlsúlyát figyelhetjük meg, viszont a kölcsönszói alakok jelenléte is erősen megmutatkozik.

Az első képen látható diákigazolvány kapcsán 20 válaszadó adta meg a *sztudi*, *sztudentka*, *sztudentszka*, *sztudentszkij*, *sztudentszkij kvitok*, *sztudentszkéj* (< ukr. *студентський квиток*), illetve a személyi igazolvánnyal való nagyfokú hasonlóság okán a *paszport* (< ukr., or. *nacnom*) kölcsönszókat, valamint 12 fő a magyar nyelvi alakokkal párhuzamosan említette ezeket. A második képet 48 válaszadó a szláv kölcsönszói *szkocs*, *szkoccs* (< ukr. *смоту*, or. *смоту*) szóval azonosította, további 18 fő pedig a magyar nyelvi *ragasztószalag*, *cellux* megfelelőekkel párhuzamosan említette ezeket. A harmadik képen látható iratrendező mappát 46 válaszadó *pápka*-ként (< ukr., or. *nanka*) azonosította (jelentős különbség a tanszerek felsorolásakor adatolt három említéshez képest), illetve 12 fő adta meg vele együtt a magyar nyelvi megfelelőket is. A negyedik képen látható eszközt 9 válaszadó a *planset* (< ukr., or. *планшет*) névvel illette, míg további 7 fő a *tablett*, *táblagép* magyar nyelvi megfelelőekkel párhuzamosan.

4.4. A tanárok megszólítása kapcsán CSERNICSKÓ ISTVÁN és BEREKSZÁSZI ANIKÓ (1998) kutatása rávilágított arra, hogy az ungvári egyetemen a magyar szakos diákok körében a keresztnév + *bácsi/néni*, illetve a keresztnév + apai név formák voltak elterjedtebbek, szemben a Magyarországon használatos *Tanár úr/Tanárnő* formákkal. Az általam közreadott kérdőív e témára vonatkozó részéből kitűnik, hogy a válaszadók túlnyomó többsége (122 adatközlő) a *Tanár úr/Tanárnő* vagy esetleg a *tanár néni* formákat alkalmazza (utóbbi elsősorban az alsóbb évfolyamokon tanulókra jellemző, akik ezeket a megszólítási formákat az általános és középiskolai tanulmányaikból hozták magukkal), esetenként az adott tanár vezeté- vagy keresztnévvel kiegészítve: pl. *Alexandra tanárnő*, *Gabriella tanárnő*, *Gogola tanár úr*. De akadtak olyanok is, akik a keresztnév + *néni/bácsi* használatát is megemlítették, pl. *Erika néni*, *Gabi néni*. Az ukránt vagy ukránul tanító tanárokat a szláv hagyományoknak megfelelően a magyar hallgatók is a keresztnév + apai név formákkal szólítják meg, s ezeket a válaszokat rendre cirill betűs írásmóddal adták meg, pl. *Тетяна Іванівна*, *Наталія Гаврилівна*, *Олександр Анатолійович*.

A hallgatók tulajdonságainak megjelölésében is csupán néhány szláv kölcsönszót sikerült adatolnom. Ezek a következők: *tupoj* 'butácska' < or. *тупой*; illetve a cirill betűs írásmóddal megadott *прогульщик* 'lógós, munkakerülő'; *всезнайка* 'mindent tudó'; *професорка* 'okos, professzor'. Ezen túl egy hallgató ide sorolta a csoportvezető szerepkörre utaló *sztároszta* (< ukr., or. *староста*) megnevezést is.

A fentiekén túl arra is kíváncsiak voltam, hogy mennyire tudatos az adatközlők körében a kölcsönszavak használata. Ezért arra is megkértem őket, hogy soroljanak fel olyan szavakat (amennyiben vannak ilyenek), amelyeket ők használnak, de a magyarországi diáktársaik nem. A kapott válaszok között a

következő kölcsönszavak kerültek elő. Az oktatási szféra kapcsán a korábban már érintett *dekanát, dovidka, kafedra, konszpekt, medfák, ohorona, pápka, perezdácsa, sztipi, szkocs, sztároszta, sztolova, sztudentszka, sztudi, zájáva, zálík, zálíková* szavakat említették, illetve ugyancsak e témakörhöz kapcsolódónak kell tekinteni az alábbi kölcsönszavakat: *kursz* 'évfolyam' (< ukr., or. *курс*), *perepusztká* 'átengedés, újraírási lehetőség' (< ukr. *nepenymka*), *zszurnál* 'napló' (< ukr., or. *журнал*), *szkreпки* 'gémkapocs' (< or. *скрепки*), *szprávká* 'igazolás' (< or. *справка*), *zál* 'terem' (< ukr., or. *зал*).

5. Összefoglalás

Kutatásom eredményei igazolták, hogy a kárpátaljai magyar felsőoktatásban tanuló hallgatók nyelvhasználatában a magyar nyelv dominanciája, illetve az állandó alacsony ismereti szintje mellett is kimutathatók az ukrán és orosz nyelvi hatások. Ezek alapján egyértelműen megállapítható a magyarországi és a kárpátaljai magyar felsőoktatási intézményekben tanuló hallgatók nyelvhasználatának elkülönülése, amely leginkább a kölcsönszavak alkalmazásában mutatkozik meg, de a névhasználatban és a megszólítási formákban is jelen van. Ez utóbbi kapcsán fontos azt is megjegyezni, hogy a korábbi kutatásokhoz képest e téren a diákok jelentős mértékben igazodtak a magyarországi normákhoz.

Irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN 2017. Kidobott pénz vagy megtérülő befektetés? Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban. *Magyar Nyelvőr* 141: 292–309.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–MÁRKU ANITA 2003. A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 179–207.
- BILÁSZ BOGLÁRKA 2011. *Magyar diákn nyelv határon innen és túl*. Szakdolgozat. Kézirat. Pozsony, Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. URL: http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/tanulmanyok/bilas_boglarka2011.pdf (2021. 01. 04.)
- BORBÉLY EDIT 2004. Orosz-ukrán elemek a kárpátaljai magyar diákifjúság nyelvhasználatában. *Acta Hungarica* 15: 14–17.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2015. A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás színvonaláról. In: MÁRKU ANITA–HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA szerk., *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Ungvár, Autdor-Shark. 13–26.
- CSERNICKÓ ISTVÁN–BEREGSZÁSZI ANIKÓ 1998. A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatóinak körében. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó — nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia*. Szeged, JGYTF Kiadó. 171–178.

- CSERNICKÓ ISTVÁN–GÖNCZ LAJOS 2009. *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Útmutató kárpátaljai magyar szülőknek és pedagógusoknak*. Budapest, Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala.
- CSERNICKÓ ISTVÁN–HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA–KARMACSI ZOLTÁN–MÁRKU ANITA–MÁTÉ RÉKA–TÓTH-OROSZ ENIKŐ 2020. *Kárpátalja 1920–2020. A kárpátaljai magyarság elmúlt 100 éve*. Beregszász, Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont.
- GAZDAG VILMOS 2010. Szláv eredetű lexikai elemek a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban (Kárpátalja, Ukrajna). In: FÁBRI ISTVÁN–KÖTÉL EMŐKE szerk., *Határhelyzetek 3. Önmeghatározási kísérletek: hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 124–160.
- GAZDAG VILMOS 2011. Az ukrán tannyelvű iskolák magyar tanulóinak nyelvhasználata, különös tekintettel a keleti szláv kölcsönszavak fokozott használatára. In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA–KARMACSI ZOLTÁN–MÁRKU ANITA szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest–Beregszász, Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- GAZDAG VILMOS 2012. A Beregszászi Járás ukrán tannyelvű iskoláiban tanuló magyar diákok nyelvhasználati sajátosságai. *Hungaro-Ruthenica* 6: 77–91.
- GAZDAG VILMOS 2013a. A nyelvválasztási stratégia és a pályaválasztás összefüggései a kárpátaljai beregszászi járás magyar középiskolásai körében. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Határhelyzetek 5. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi lét-helyzetekben*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 200–230.
- GAZDAG VILMOS 2013b. Az anyanyelv használati körének módosulásai Kárpátalján. In: KÖTÉL EMŐKE–SZOTÁK SZILVIA szerk., *Határhelyzetek 4. Hagyomány és jövőkép. Anyanyelv(ek), oktatáspolitikai stratégiák, karrierkövetés*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 94–120.
- GAZDAG VILMOS 2017. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. URL: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40481> (2021. 01. 04).
- GAZDAG VILMOS 2018. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv kölcsönszavak alakváltozatainak létrejöttéről. *Hungaro-Ruthenica* 8: 69–77.
- GYÖRKE MAGDOLNA 1991. A kárpátaljai magyar szaknyelvek. In: GYÖRI-NAGY SÁNDOR–KELEMEN JANKA szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. Budapest, Széchenyi társaság–Pszicholingva Nyelviskola. 70–71.
- HOFFMANN OTTÓ 1996. *Mini-tini-szótár*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Kiadója.
- HUSZTI ILONA 2017. Hogyan hat a kárpátaljai magyar iskolák angoltanárainak nyelvtudásszintje a nyelvtanítás folyamatára? *Közoktatás. A Kárpátaljai Magyar Pedagógus-szövetség lapja* 22/4: 16–17.
- KISS ANITA 2020. The use of Hungarian language and language attitude in the Subcarpathian region amongst university and college students. *Argumentum* 16: 1–13.

- LAKATOS KATALIN 2011. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. URL: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/lakatoskatalin/diss.pdf> (2021. 01. 04.)
- MÁRKU ANITA 2008. Szókölcsonzés a kárpátaljai magyar főiskolások és egyetemisták körében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 8: 27–39.
- MÁTÉ RÉKA 2017. Angol és ukrán nyelvi felmérések tapasztalatai Kárpátalja magyar tan nyelvű általános iskoláiban. *Közoktatás. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség lapja* 22/4: 14–15.
- NAGY NATÁLIA 2020. A szórványban élő iskolások nyelvhasználatának sajátosságai egy kérdőíves kutatás alapján. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica* 46: 129–142.
- PARAPATICS ANDREA 2013. *Fiatalok nyelvi mentalitása és a szleng*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. URL: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/parapaticsandrea/diss.pdf> (2021. 01. 04.)
- SÉRA MAGDOLNA 2009. Az iskolai tannyelv választás szerepe a kárpátaljai magyar ki sebség jövője és társadalmi mobilitása szempontjából. In: KÖTÉL EMŐKE–SZARKA LÁSZLÓ szerk., *Határhelyzetek 2. Kultúra–Oktatás–Nyelv–Politika*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 241–268.
- SZÜTS LÁSZLÓ 1994. A diákok nyelvéről. *Honismeret* 22/3: 51–54.

The influence of the state language on the language use of students studying in Hungarian higher education in Transcarpathia

Until now, linguists dealing with student language use have not been able to clearly define what exactly the term student language means: the full usage of language by school-age young people, or the use of language related to school life, including the names of educational units, subjects, teaching aids and grades. However, they overwhelmingly agree that relatively identical attributes characterize students' language use within the borders of the country.

The state languages of the individual countries have an increased influence on the Hungarian language outside Hungary's borders, and this influence affects the students' language as well. Research on this subject has consistently shown that students' language use is not free from contact effects either.

Within the framework of the present paper, based on the results of sociolinguistic research, I try to examine the extent to which the effect of the state language appears in the student language in the narrower sense, among students studying in Hungarian higher education in Transcarpathia.

Keywords: Transcarpathia, Hungarian language, state language, loan elements, student language, higher education

Gazdag Vilmos

ORCID: 0000-0002-9331-2307

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
gazdagvilmos@gmail.com

KÖSZÖNTÉS

Jakab László 90 éves

2010. – Jakab tanár úr 80 éves. Köszöntsük fel a Nyelvtudományi Társaság ülésén! – Á, nem fogja engedni. – Akkor csak szűk, tanszéki körben. – Azt se akarja majd. – Dehogynem, kérdezzük meg! Megkérdeztük, győzködtük, kérleltük, trükköztünk. Tényleg nem engedte: „Nem szeretem én az ünneplést, hagyjuk!” – somolygott a bajsza alatt, és legyintett egyet könnyedén. Hiába minden érv, részéről ezzel el volt intézve a kérdés. Így történt hát, hogy aztán egyenként, különböző időpontokban vonultunk be a tanszéki szobájába, hogy köszöntsük őt tíz évvel ezelőtt. És ezeket a köszöntéseket, öleléseket, gratulációkat már szeretettel fogadta.

Mert igen, 80 évesen is a legtermészetesebb volt számára, hogy bejárt az egyetemre. Nagyon sokáig a jellegzetes fehér köpenyében érkezett meg az irodába, s akkor következett az előző napi események közös megbeszélése: „És azt látta tanár úr, hogy...? És ahhoz mit szólna, Laci bácsi, hogy...?”. Az aktuális történésekhez is mindig volt egy-két régi, többnyire mosolyt fakasztó története. A bosszantó hírekre pedig csak legyintett bölcsen mosolyogva, a fiatalabbakat türelemre intve, és persze az ilyen helyzetekre is mindig talált egy épp oda illő régi emléket, amivel olyasmit üzent: „Látjátok, nem kell olyan komolyan venni az élet minden apró történését!”. Aki kereste, déli 12 óráig minden nap megtalálta őt a szobájában, a számítógépe előtt ülve, könyvekkel körbevéve, munkában. Ilyenformán hát ismét eltelt tíz év.

2020. – Jakab tanár úr 90 éves. Most aztán tényleg köszöntsük fel az egyik nyelvtudományi társasági ülésen! – Á, nem fogja engedni. – Akkor csak szűk, tanszéki körben. – Azt se akarja majd. – Dehogynem, kérdezzük meg! Ennél a fázisnál tartottunk, ismét terveztünk, titkon remélve, hogy most, 90 évesen már talán engedni fog a kérésnek, amikor egy olyan időszak vette kezdetét, aminek még most sincs vége, s keresztül húzta minden számításunkat: megérkezett a járvány. Az ünnepi esemény tervezése tehát dugába dőlt, s most a Magyar Nyelvjárások hasábjain ezzel az írással köszöntjük őt nagy-nagy szeretettel. Mert mindannyiunk Jakab tanár ura immár 90 éves lett!

Jakab László 1930-ban született Kemecsen, középiskolai tanulmányait a nyíregyházi Kossuth Lajos Gimnáziumban végezte. 1953-ban a debreceni egyetemen szerzett magyar–történelem szakos tanári diplomát, s még ebben az évben tanársegéd lett egyetemünk Magyar Nyelvtudományi Tanszékén, ahol 1962-ben adjunktussá, 1982-ben docenssé nevezték ki. A tanszékvezetői feladatokat 1992-től nyugdíjba vonulásáig, 1995-ig látta el. A hatvanas évek második felében a Turkuui Egyetem magyar nyelvi lektoraként dolgozott. Az itt szerzett tapasztalatait a későbbiekben is nagyon fontosnak tartotta, sokszor győzködött minket, tanítványait arról, hogy aki magyar nyelvészetet tanít, annak legalább egyszer el kell mennie lektornak, magyar nyelvet tanítani külföldieknek. (Ezzel tanítványai közül legalább ketten, sajnos, még adósok vagyunk neki.) Az egyetemi oktatásban eltöltött több mint négy évtizede alatt megtapasztalta egy kis tanszék minden előnyét és hátrányát. Egy ilyen kis létszámú tanszék oktatójának a magyar nyelvészet nagyon széles palettáján kell otthonosan mozognia. Jóllehet tudományos érdeklődése elsősorban a nyelvtörténet felé vezette, tanári munkája során a magyar nyelvészet szinte minden ágát tanította, legyen az hangtan, mondattan, alaktan, történeti vagy éppen leíró nyelvészeti tárgy.

E sorok írója még azon utolsó generációnak a tagja, amely Jakab tanár urat hallgatva, előadásain és szemináriumain részt véve megtapasztalhatta azt a magabiztos, széleskörű tudást, azt a napnál világosabb logikát, amivel azokat a hallgatókat is lenyűgözte, akiknek „semmi köze nem volt” a nyelvészethez, hát még azokat, akik fokozott érdeklődést mutattak a nyelv kérdései iránt! Csak ámultunk, amikor a nyelvtörténeti folyamatok sorra bontakoztak ki a táblán a sűrűn hulló krétapor mögül. Egymásra néztünk, és azt gondoltuk: „Ez milyen egyértelmű, tényleg, mennyire logikus! Hogy nem láttuk ezt eddig?” És ebben a pillanatban megvillant a jellegzetes mosoly: „Na, de, elképzelhető egy másik lehetséges magyarázat is.” És akkor következett az adott folyamatnak, jelenségnek egy újabb megvilágítása ugyanazzal a pontossággal, meggyőző erővel, könnyedséggel levezetve. S végül, mintegy mellékesen, tárgyilagosan fogalmazva, a saját véleményének is hangot adott. Minden előadása élmény volt, amiben nyilvánvalóan része volt a katedrán álló ember magával ragadó személyiségének is. Szemináriumokon jólesett a diákoknak egy-egy jó feladatmegoldásnál a dicsérő mosolyát látni, s valahogy azt éreztük, igazán figyel ránk. Legendás vizsgáin egy papírlapra komoly szigorral rajzolt az éppen vizsgázó hallgató neve mellé köröket, pontokat és kereszteket, amik a felelet végén egy érdemjeggyé álltak össze. Mindezek következtében a nyelv ügyei iránt felkeltett kíváncsisággal akkoriban szégyenlősen kopogott be tanár úr ajtaján speciális kollégium után érdeklődve egy hallgató lány, ugyanaz, aki most ezeket a sorokat írja.

Jakab László azonban nemcsak tanárként, hanem kutatóként is kiváló munkát végzett. Ahogyan az oktatásban, úgy a kutatásban is több irányú tevékenységet

folytatott. Főképpen a nyelvtörténet kérdései foglalkoztatták, de leíró nyelvtani problémákat, nyelvjárási vagy éppen névtani, lexikológiai témákat tárgyaló írásaival is bőven találkozhatunk.

Kutatói és oktatói tevékenységét tudatosan kötötte össze akkor, amikor az 1960-as években a magyar szakos hallgatókat maga köré gyűjtve megszervezte a kelet-magyarországi földrajzi nevek összegyűjtését. Az évekig tartó gyűjtőmunka, majd alapos szerkesztői tevékenység eredményeként látott napvilágot a Kálnási Árpáddal közösen kiadott *A Nyírbátori járás földrajzi nevei* (Nyírbátor, 1987) című kötet. Az akkoriban elvégzett hallgatói gyűjtések nyomán összeállt névanyag tanár úr vezette feldolgozásából számos szakdolgozat született. E dolgozatok közül többet ma is előveszünk a tanszéki archívumból, s felhasználjuk őket akkor, amikor egy-egy hallgatónk e térség neveivel, nyelvével kíván foglalkozni.

Jakab László lexikológiai munkái közül mindenképpen ki kell emelnünk a Magyar–finn középszótárt, amelyet útmutató professzora, Papp István hagyott félbe, Jakab László pedig egy évtizednyi fáradtságos munkával fejezett be (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985). Szeretett professzorától örökölte a finn nyelv és kultúra iránti érdeklődését, amit csak fokozott a Turkuban eltöltött négy lektori éve. S hogy a magyar–finn kapcsolatok ápolása később is fontos volt számára, jól mutatja, hogy 2003-ban csaknem 30 ezer címszóval, korszerű nyelvi anyaggal megjelentette a Finn–magyar diákszótárt (Budapest, Akadémiai Kiadó).

Jakab László egyetemistaként saját elbeszélése szerint inkább az irodalom iránt mutatkozott fogékonynak. Az ilyen irányú érdeklődését a későbbiekben nyelvesszé válva is megőrizte, így lelve örömét az olyan nagyszabású munkák létrehozásában, mint a Balassi szótár (Bölcskei Andrással együttműködve, Debrecen, 2000) vagy a három (valójában négy: 1., 2., 3/1., 3/2.) kötetes Csokonai szókincstár (Bölcskei Andrással, majd Hlavacska Edittel együttműködve, Debrecen, 1993, 2011, 2017). S mindezekre következett ráadásként a 4., összegző Csokonai-kötet 2019-ben (Szűcs Imre közreműködésével). Ezeket a könyveket természetesen már számítógéppel dolgozva lehetett létrehozni. Ám ha Debrecenben a számítógéppel támogatott nyelvészet korai gyökereiről szólunk, akkor is (a Papp Ferencé mellett) Jakab László nevét kell megemlítenünk. Ő ugyanis már abban az időben is alkalmazta az új technikát a nyelvtudományban, amikor még az csak lyukkártyás rendszerként működött. A nyelvészeti elemző munkán Kiss Antallal osztozva, a számítógépes feladatok megoldásában Bölcskei András szakértelmére támaszkodva a 70-es évek végén útjára bocsátották az első olyan nyelvtörténeti szempontú számítógépes szövegfeldolgozást, a Jókai-kódex ábécérendes adattárát (1978), amelyet azután a következő négy évtizedben hasonló munkák sora követett: a Birk-kódex (1983), a Guary-kódex (1994), az Apor-kódex (1997) és a Festetics-kódex (2001) feldolgozása. Az újabb idők kihívásaira

válaszolva a Jókai-kódexet később jelentősen átdolgozva, technikailag korszerűbb formában is kiadta (2002). E gazdagon, sokszempontúan elemzett források ma már bárki számára könnyen hozzáférhetők az interneten is, kiváló „nyersanyagot” adva a további nyelvtörténeti kutatásoknak.

Jakab László írásainak másik hangsúlyos csoportját az ige és az igeragozás kérdéseiről született publikációi jelentik. Ez a napjainkig napvilágot látott közel húsz tanulmány a szófaj vizsgálatokor ma is megkerülhetetlen akár történeti, akár leíró szempontú elemzésről legyen szó. Bennük a szinkrón és diakrón szemlélet együtt érvényesül, a nyelvtudományban újabban egyre inkább erősödő funkcionális szemléletnek is megfelelően, és bár a dolgozatok első darabjai immár fél évszázadosak, az általuk megfogalmazott megállapítások ma is megállják helyüket, így a publikációkból összeállított, *Tanulmányok az igeragozás köréből* (Debrecen, 1999) című kötet az egyetemi oktatás segédkönyveként is bátran használható.

A fenti, igencsak személyesre sikerült sorok Jakab tanár úr pályájáról csak nagyon vázlatos áttekintésként értelmezhetők. (Munkáinak bibliográfiáját 2000-ben Hlavacska Edit állította össze: *Magyar Nyelvjárások* 38: 13–18.) Legutóbb, amikor a Csokonai-szótár megjelenése után érdeklődtünk a soron következő munka tervéről, azt válaszolta, elég volt, most pihenés következik. Én nem hiszek neki. Talán már ismét körvonalazódik benne egy újabb terv, s ha végre elmúlik a járvány, és ismét belátogat a tanszékre, remélem, megtudjuk tőle azt is, mi lesz az!

Addig pedig mindnyájunk nevében kívánok nagyon jó egészséget és boldog születésnapot, kedves Jakab tanár úr!

RÁCZ ANITA

Böszörményi zshiványnyelvi szójegyzékek

KIS TAMÁS

1. A magyar tolvajnyelv legkorábbi hiteles emlékei a 18. század utolsó harmadából származó zshiványnyelvi szójegyzékek (KIS 2020: 274–281), amelyeknek értékét az is növeli, hogy ezt a néhány glosszáriumot közel száz évig nem követték hasonlóak: majd csak a 19. század második felében találkozunk nagyobb mennyiségben újabb, ám korántsem ilyen közvetlen forrásból származó tolvajnyelvi adattal (vö. TORONYAI 1862: 27–33, BERKES 1888: 98–182).

A zshiványnyelvi szavak gyűjtésének fő oka a 18. században (és utána még hosszú ideig) a tolvajok könnyebb felismerése, elfogása és az elfogottak bűnösségének bizonyítása volt. A szójegyzékek összeállítói abból a feltevésből indultak ki, hogy aki a bűnözők nyelvét ismeri, használja, az maga is bűnöző, azaz felismerték, hogy a nyelv nem egyszerűen csak információközlésre szolgál, hanem identitásjelző eszköz is, a csoporthoz, közösséghez tartozás pregnáns kifejezője (KIS 2001: 251–252). Éppen ezért a bandákba szerveződött vásári tolvajok (vagy a saját magukra használt megnevezéssel: *zshiványok*) elleni perekben a bíróságok különös figyelmet fordítottak a tolvajnyelv megismerésére.¹

2. A zshiványokról a korabeli periratokból tudjuk, hogy vásárokról vásárokra jártak, és loptak mindent, ami mozdítható volt: pénzt, szövetet (gyolcsot), szoknyát, nadrágot, csizmát, kalapot, szűrt, bármit. Ha úgy adódott, a szekerekről a lezárt ládát is ellopták, amit aztán később egy nyugalmas helyen feltörték, de a zsebtolvajlás, zsebmetszés vagy a részek kifosztása is szokásos tevékenységük közé tartozott.

A fennmaradt iratokban megnevezett vásári tolvajok száma a százat is megközelíti.² Ezek a bűnözők alkalmilag egy-egy vásárban vagy vásárba menve kisebb csoportokba verődtek, mert a lopások sikeres elkövetéséhez több személy

¹ A magyar igazságszolgáltatás képviselőinek érdeklődését a bűnözők nyelve iránt jól mutatja, hogy 1783-ban a német argóról (Diebessprache) is készült hasonló szójegyzék (KIS 2001, HOFFMANN–KIS 2009).

² A zshiványok nagy számáról a büneiért 1776-ban halálra ítélt Czagány András így nyilatkozott: „Ha Böszörménytől fogva Nánásig csináltatnék az Akasztó fát, még sem férne reá, ha mind fel aggnának” (HBML IV. A. 1018/d. 2. cs.).

„munkamegosztására” volt szükség, majd dolguk végeztével osztoztak a zsákmányon. Az egyik 1775–1776-os egri per jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy sokan egy országos kiterjedésű, szervezett bandába tartoztak, amely kompániának fővezére és alvezérei voltak, tagjai esküt tettek, „tolvajiskolát” működtettek, jutalmazták a hallgatást a vallatások során,³ az újoncokat a tolvajlás trükkjein⁴ túl a zsványnyelvre is megtanították⁵ stb. Természetesen nem minden vásári tolvaj tartozott ebbe a péterváradi vezér által irányított bandába,⁶ de a különböző kisebb-nagyobb⁷ társaságokba tömörülő zsványok ismerték egymást.⁸

Ez a tisztességes társadalomtól viszonylag elkülönülő, erősen összetartó csoportokba való szerveződés lehetett a legfőbb oka annak, hogy a vásári tolvajok között kialakult a rájuk jellemző (saját elnevezésükkel) *nyalavinyelv*, amit ők maguk és a bíróságok is a zsványokhoz tartozás azonosító jegyeként ismertek el.⁹ A 18. századi vásári tolvajok zsványnyelvre országosan többé-kevésbé egy-

³ „Ha valamelyiketek rabságban többi Társaid ellen nem vall semmit, vané valami jutalma annak, es kitül? — Igen is van jutalma; Es az olyanokat a Tiszt[art]o szokta jutalmazni, s pénzt adni nékiek.” (BFL IV. 1223. e. 13. d., 1552. cs., 1. irat, 17. oldal; ugyanez: MNL HML XII-3/b. 16. d., C/1. cs., 12. oldal).

⁴ „Olyan Sívány is az Oláh Bokor Judith, hogy nállánál nagyobb sem kell eő tanított engemet erre’ a’ Síványságra, eő volt a’ Praceptorom mert már eő az előtt is jól tudott hozzá” (MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.).

⁵ „én ezeitől tanúltam a ZSivány Nyelvet, ugy mint Ujvársi Miskátul, Czipo Samutúl, és Joskátul, a kik nekem Le irták papirosra, mivel tudtam olvasni” (MNL HML XII-3/b. 16. d., C/1. cs., 3. oldal; ugyanez: BFL IV. 1223. e. 13. d., 1552. cs., 1. irat, 24. oldal).

⁶ „Az leg föllebb valo ZSivanyt kinek hijak közületek? — Lakatosnak nevezik [...] ritkan ZSivánkodik maga hanem eő hozzá hordják a ZSiványságot S minden lopott jószágoknak fele az övé, Péterváran allandoúl lakik Zsellérségben a Magyar Uczában a pirosi Kapunál: Tud Magyarúl Ráczul, Németül Deákul. Eő petsétet tart, írást tud, a többi ZSiványok[na]k Passusokat ad, az Császár hajós Kormanyossának írja magát lenni, ez mindenkor tizenkét tanítványokat tartt, és tanitt maga mellett, kiket vonyó, vagy is hajó huzó legények[ne]k nevez lakatosnak pedig hivatattik, mert annak előtte Lakatos Mester ember volt Sármelyéken Fejér Vármegyében Ennek iskolájában Panni Dorkával én is voltam Péterváran valami két hetig, az egész tolvaj Compagníának nevei Eő nála vannak föl írva. Ez parancsol mint a Tiszt[art]onak, mind a Kajszernek ki Után ezen Kettőt nagyobbak[na]k tartúnk többínél.” (BFL IV. 1223. e. 13. d., 1552. cs., 1. irat, 14–15. oldal; ugyanez: MNL HML XII-3/b. 16. d., C/1. cs., 12. oldal).

⁷ Egy-egy banda akár meglehetősen kiterjedt is lehetett. Vö. „Mennyiből áll az a Reszegi Zsivány Companiaja? (...) Csak emlékezzél reá, a’ többiekre is, mert azt mondgyák hogy az az eő Companiaja Tokajtul fogva a Dunáig tart?” (MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.).

⁸ „A Szemérül is meg ismérem, Ha’ Rea nezek, nem is ugy beszélnek eők mint mide nem Ertem a’ beszédgyeket, és Sokad magokkal szoktak jární” (MNL SzSzBML IV. 9. cc. 63. d., Fasc. 8., № 70., 6. oldal), „egymást egymás nyelvérülmeg ismérjük, és oszve akadván mindgyárt megismérjük egymást” (uo. 15. oldal).

⁹ „mind a’ nyelvet tudja, mind hasonló Sívány” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 16. d., 1776. № 14., 20r). „A’ Hajdú Városokon bizonyos ZSiványokat vagy is Vásári Tolvajokat meg fogtak, kik magokba térvén ki vallották hogy mitsoda Terminusokkal magok között szoktak élni: arra nézve F.[ölséges]H.[elytartó]K.[írályi] Magyar Tanátsnak Kegyelmes Parantsolattyából azon közöttök folyó Terminusok vagy is szók a’ végre hirdetteknek K[egye]l[me]tek között hogy azok-

séges és elterjedt lehetett¹⁰ köszönhetően annak, hogy e tolvajok szerte az országban¹¹ megfordultak.

Más bűnözők (ló- és marhatolvajok, pincefeltörők, betörők stb.) körében a tolvajnyelvnek semmilyen nyomát nem találtam ebben a korban a levéltári iratokat lapozgatva. Még a későbbi, 19. századi betyárok nyelvéről sincsenek adataink, jóllehet esetükben tudunk nagyobb létszámú bandák létezéséről, és ez alapján feltételezhetnénk közöttük valamiféle saját csoportnyelv meglétét.¹² Majd az 1800-as évek második felében feltűnő városi bűnözés és bűnbandák hoztak létre egy olyan — egyébként erősen német hatás alatt álló — tolvajnyelvet, amelyet legkorábbi tolvajnyelvi szótáraink mutatnak be (JENŐ–VETŐ 1900, Államrendőrség 1911).

3. A 18. század utolsó harmadából származó zsványnyelvi szójegyzékek keletkezése annak köszönhető, hogy 1775 és 1777 között Magyarország számos településén (Balkány, [Hajdú]Böszörmény, Debrecen, Eger, Miskolc, [Tisza]-Nagyfalu, Nagykálló, [Hajdú]Nánás, Pest, Szügy, Újfehértó stb.) folytak eljárások és büntető perek vásári tolvajok ellen. Három városban: Miskolcon, Egerben és Böszörményben a perben részt vevő hivatalos személyek úgy döntöttek, hogy a vádlottak által használt tolvajnyelvi szavakból külön listát állítanak össze. A vallatások vezetői rákérdeztek a zsványnyelv ismeretére,¹³ és a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a vád alá helyezett személyeknek efféle kérdéseket tettek fel: „Hát Zsiván Nyelven beszélni hol tanultál? — Egyéb helyen, s egyéb képpen nem tanulta[m], hanem mióta Veszprémyhez állottam azóta töllők tanulta[m] egynyehány szót”.¹⁴ A jegyzőkönyvekben magára a zsványnyelvre is találunk adatokat: „Azon idegen SZokon beszélő Tolvajóknak

ról azon Vásári káros Tolvajokat leg hamarébb észre vehessék, és mihelyest valakitől ollyas Terminusokat hallananak azonnal megragattassák” (OSZK, Fol. Hung. 1581., 4. füzet, 45v).

¹⁰ „Még másutt ezen a’ részen kívül hol vetted észre hogy illyen Sívány Tolvajok vagynak? és ezt a Nyelvet értik? — Tudom, hogy mikor Székes Fehér Vármegyében voltam kvartélyban ott leg többet láttam, és ott is ez a’ Nyelv vagyon.” (MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.).

¹¹ Miként az egyik vásári tolvaj vallotta: a zsványok „az egész országban el szoktak szélledni; Sött Horváth, Erdély és Lengyel, s több országokban is elegen vadnak Közülök, az országban szoktak Gyakrabban meg fordulni Kecskeméten Pesten nappal az Invalidában a’ Korcsmákban SZoktak lenni, ejjel SZélledve az a Vásárban: Szegeden Péter Várán, Győrt Komáromban, Fejér Vározt, Veszprémbe, Pápán, Miskolczon Debreczenben Váradon Tokajban, és ezek mind változott nevekkal élnek.” (BFL IV. 1223. e. 13. d., 1552. cs., 1. irat, 8–9. oldal; vö. MNL HML XII-3/b. 16. d., C/1. cs.). A jegyzőkönyvekben megnevezett településeket nézve is láthatjuk, hogy Szatmárnémetitől Győrig, Kassától Újvidékig terjedt a vásári tolvajok tevékenységi területe.

¹² A próbálkozások, amelyek a betyárok nyelvét akarták bemutatni, sikertelennek tekinthetők (lásd TÖMÖRKÉNY 1898: 37–48, 85–93, SIKLÓSSY 1933, vö. még LEHR 1914).

¹³ „Sívány vagy e’, és tudode’ a’ Sívány nyelvet?” (MNL SzSzBML IV. 9. cc. 63. d., Fasc. 8., № 38., 3. oldal).

¹⁴ MNL HML XII-3/b. 15. d. e/8. cs., 18. oldal.

Beszédjékrül, mit tudsz, mit hallottál? beszéldel. — Egyebet nem tudok, nem is hallottam azon SZóruul, hanem hogy egyszer előttem az utban a' Pista a' Disznót SZuszogonak ~~hivta~~ az ökröt pedig SZőrösnek vagy minek hivta, és egymás között Jancsival ezen a beszeden beszélgettek”.¹⁵

A büntető eljárások során a különböző településeken folyó pereket összekapcsolták, a bíróságok egymás között információkat cseréltek, leveleztek, valomás- és íratmásolatokat küldtek egymásnak, hiszen a perbe fogott vádlottak nem egy esetben ismerték egymást, együtt loptak, élettársak voltak, időnként közösen vándoroltak, esetleg (idény- vagy alkalmi) munkát végeztek ugyanazon a helyen stb. A bíróságok által egymásnak megküldött anyagban minden biznnyal ott szerepeltek a ma ismert szójegyzékek másolatai is. Erre tesz utalást 1775. december 6-án Almásy József, ezt írván Vécsey László egri püspöki fiskálisnak Miskolcra küldött levelében: „az adnectalt¹⁶ Vocabulat kedvesen vesszük, melyet ha együve Kapcsolunk az nálunk le írot Szavakkal, majd közel egy Nyelv telik belüle ezel.”¹⁷

4. Eddigi ismereteink szerint a 18. századból három zsványnyelvi szójegyzék(csoport) maradt fenn. Az a nyelvészek között élő hiedelem, hogy e korai tolvajnyelvi szójegyzékek száma ennél jóval nagyobb, annak köszönhető, hogy a Böszörményi szójegyzéket a Helytartótanács 1782-ben kinyomtatta, és egy körlevél mellékleteként országszerte szétküldte, így erről jó néhány (többnyire számos hibát is tartalmazó) kéziratos másolat készült az egyes települések protocollum currentaliumaiba, amiket aztán a 20. század folyamán egymástól független tolvajnyelvi szójegyzékként fedeztek fel és adtak közre a kutatók.

Az egyes zsványnyelvi szójegyzékek születésének idejét a rajtuk szereplő dátumozásból pontosan ismerjük, a szójegyzékeket tartalmazó iratcsomókban fellelhető további periratok alapján pedig keletkezési körülményeikre vonatkozóan is találhatunk információkat. A szójegyzékek készítői vélhetőleg támaszkodtak egymás gyűjteményeire (vagy legalábbis tudtak létezésükről, mint erre ez imént idézett miskolci levélrészlet is utal), de közvetlen, direkt másolás csak az egy csoportba tartozó szójegyzékek között figyelhető meg. (A szójegyzékek összefoglaló áttekintését lásd az 1. ábrán a 199. oldalon.)

4.1. Első ismert zsványnyelvi emlékünkn a **Miskolci szójegyzék** (MiskSzj.). Ez az 1775. május 9-ére dátumozott, a 28 adatában 28 különböző zsványnyelvi szót (28 önálló lexémát) tartalmazó, kézzel írott szójegyzék a Nógrád Megyei Levéltárban őrződött meg egy Szügyön tárgyalt per anyagai között,¹⁸ szövegét TÖRÖK GÁBOR tette közzé 1957-ben.

¹⁵ MNL HML XII-3/b. 15. d. e/7. cs., 7. oldal.

¹⁶ *adnectalt* 'mellékel'.

¹⁷ MNL HML XII-3/b. 15. d., e/1. cs.

¹⁸ MNL NML IV. 13. 12. d., Fasc. XLV. 36/1777, № 8., 12. oldal.

4.2. A MiskSzj.-et időben egy négy példányból (négy különálló szójegyzékből) álló, 281 adatot (86 lexémát) tartalmazó szójegyzékcsoport, az **Egri szójegyzékek** (EgriSzj.) követi. Ennek második és harmadik példánya az első példánynak közvetlen, az eredeti kéziratban látható módosítások alapján javított másolata. Ezt a három példányt *I. Egri szójegyzékek*-ként említhetjük. A negyedik példány, a *II. Egri szójegyzék* egy az előbbiektől némiképpen eltérő változat, de különbségei inkább formaiak, a szókészletet alig érintik, ezért ezt önálló szójegyzéknek nem tekinthetjük. (Az EgriSzj.-ről részletesebben lásd Kis 2020.)

4.2.1. Az első három egri szójegyzék 1775. november 28-i keltezésű, a bennük felsorolt adatok a vásári tolvajlásért elfogott Kovács János püspöki menedéket kérő fogolytól származnak. Az első példányt tekinthetjük az eredetinek (sőt a benne látható nagyszámú javítás miatt piszkozatként is felfoghatnánk, ha nem a hivatalos iratok között maradt volna fenn), amelyről két másolat (tisztázat) készült, azonban ezek nem teljesen egyformák, mert lemásolásuk az eredeti példány különböző javítottsági fokán történt. Az **I. Egri szójegyzékek** (EgriSzj.I.) három példánya 208 adatot (72 lexémát) tartalmaz.

4.2.1.1. A 2020-ban fellelt **I-1. Egri szójegyzék** (EgriSzj.I-1.) a Heves Megyei Levéltárban található,¹⁹ 67 sorában a módosításokkal, betoldásokkal együtt összesen 70 adat (68 lexéma) szerepel. Szövegét a lejegyzéssel egy időben történt javításokon kívül még legalább további három alkalommal változtatta meg és egészítette ki vélhetőleg az eredetit is jegyző kéz. (A szöveg közlését lásd Kis 2020: 282–285.)

4.2.1.2. A SCHRAM FERENC által 1962-ben publikált **I-2. Egri szójegyzék**-et (EgriSzj.I-2.) a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára őrzi,²⁰ ezért — hiszen 2020-ig nem volt ismeretes sem a forrása, sem keletkezésének helye — *Piarista szójegyzék* néven tartotta számon a szlengkutató. A szójegyzék 70 sorában 71 adat olvasható, ami az ismétlődések miatt 69 lexémát jelent. Az EgriSzj.I-2.-nek az előzmény EgriSzj.I-1.-től való lényeges eltéréseként a szöveg végére pótlásként beírt négy adatot említhetjük, a szöveg többi részében a szójegyzék az eredeti példánynak a második javítás utáni pontos másolata.

4.2.1.3. Az **I-3. Egri szójegyzék** (EgriSzj.I-3.) nem más, mint a piszkozati példány (azaz az EgriSzj.I-1.) végső tisztázata, készítője ugyanaz a személy volt, aki az eredetit is leírta. A „piszkozathoz” hasonlóan 2020-ban megtalált, 66 sorban 67 adatot (de egy ismétlődés miatt csak 66 lexémát) tartalmazó EgriSzj.I-3. is a Heves Megyei Levéltárban található.²¹ (A szöveg közlését lásd Kis 2020: 282–285.)

¹⁹ MNL HML XII-3/b. 16. d., C/1. cs.

²⁰ PMKL I.1.a, For. 43 (Varia), Fasc. 1., № 16.

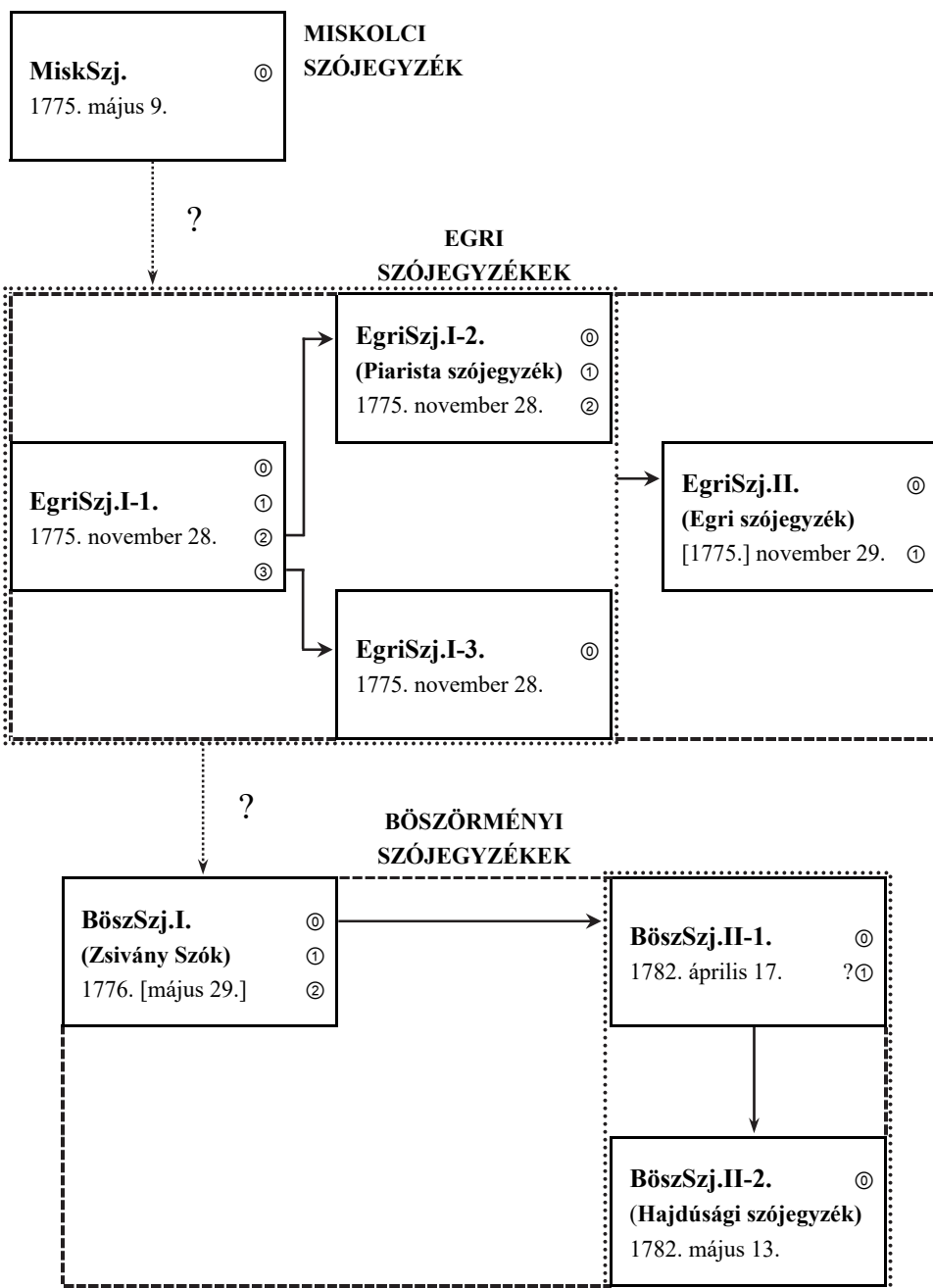
²¹ MNL HML XII-3/b. 15. d., e/1. cs.

4.2.2. Az Egri szójegyzékek közé tartozik még a szakirodalomban korábban is *Egri szójegyzék*-ként említett és 19. század elejéig számon tartott (valójában azonban — mint ez napjainkra tisztázódott — 1775. november 29-i keltezésű) **II. Egri szójegyzék** (EgriSzj.II.), amely Raphaélis Takáts 1811-ben keletkezett kéziratos Lexicon Ungaricumában található az MTA kézirattárában egy a könyv végére betett, önálló, de a könyv 310. leveleként beszámozott lapon.²² Ez a szójegyzék nem közvetlen másolata a másik három egri zsványszójegyzék-példány egyikének sem (talán erre utal a címében használt *Dictionarium Novum* ’új szótár’ kifejezés is), keltezési dátuma is egy nappal későbbi. Eltéréseinek jelentős része azonban csak „szerkezeti” jellegű: a november 28-i datálású három példány és a november 29-i dátummal jegyzett szójegyzék szavai között majdnem teljes egyezést találunk, pusztán a szavak sorrendje tér el, bár több terjedelmes blokkon belül még ez a sorrend is azonos. Emiatt a HEINLEIN ISTVÁN által 1908-ban publikált, 71 sorában 73 adatot/lexémát felsoroló EgriSzj.II.-nek önálló, az Egri szójegyzékek nyelvemlékcsoporton kívüli számontartása nem indokolt. (Az EgriSzj.I. és az EgriSzj.II. összefüggéseiről lásd KIS 2020: 275–281.)

4.3. A harmadik 18. századi zsványnyelvi szójegyzékcsoport Böszörményben (ma: Hajdúböszörmény) készült: a többszöri javítások nyomát magán viselő **I. Böszörményi szójegyzék** (saját címe szerint: *Zsvány Szók*) 1776-ban, majd ennek kéziratos másolata és az erről készült nyomtatott változat, a **II. Böszörményi szójegyzékek** 1782-ben. Ez utóbbi, *Hajdúsági* vagy az aláíró főjegyzőről *Jablonczay-féle szójegyzék*-ként is ismert zsványnyelvi emlékünkn országos hírnévre tett szert: több másolatát megtalálták és tették közzé a nyelvészeti folyóiratokban, érdekességgként napilapokban közölték, sőt Dugonics András révén hamar bevonult a szépirodalomba is. Ez a szójegyzékcsoport összesen 240 adatot tartalmaz, az ezekben előforduló lexémák száma 80–98 között van, attól függően, hogy mely alakváltozatokat számoljuk egybe vagy külön (vö. *coff/caff*, *kasznya/kasnya*, *perge/pergő*, *pléde/plédez* stb.).

Annak ellenére, hogy sokan máig úgy tudják, hogy az 1782-es Jablonczay-féle szójegyzék az első magyar tolvajnyelvi emlékünkn (pl. BOROSS–SZÜTS 1987: 10), a **Böszörményi szójegyzékek** (BöszSzj.)-nek együttes, filológiaiilag megbízható közzététele eddig még nem látott napvilágot. Mostani munkámban ezt a hiányt szeretném pótolni.

²² MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: M. Nyelvt. 4-r. 33. sz.

1. ábra. Zsiványnyelvi szójegyzékek. (A számok az adott példány módosításait jelzik:
 ①: alapváltozat (lejegyzés), ①—③: 1–3. javítás, kiegészítés)

5. A Böszörményi szójegyzékek első példánya, (az első oldal tetején a *Zsivány Szók*, a második lap versóján a *ZSIVÁNY Nelv* címet viselő) **I. Böszörményi szójegyzék** (BöszSzj.I.) egy 1775. február 7-én Nánáson indult és a Hajdúkerület bíróságán Böszörményben 1776. május 29-i dátummal lezárt iratcsomóban található különböző (javarészt böszörményi, továbbá nánási, miskolci, debreceni, nagykállói és tiszalúci keltezésű) jegyzőkönyvek társaságában a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.²³ Az akkor még Debrecenben őrzött szójegyzékre NAGY SÁNDOR jogtörténész bukkant rá, és ő publikálta a Múzeumi Kurírban 1970-ben (NAGY 1970).

A szójegyzékről, amely a Czagány András, Balázs Mihály, Görög Sámuel és Csengeri István „gyanús tolvajok” ellen indított eljárás irataihoz van csatolva, NAGY SÁNDOR azt írja, hogy az említett ügy nyomozása során „beszerezték a Borsodban akasztófára ítélt Oláh András kihallgatásáról Debrecenben 1775. május 10-én készült jegyzőkönyvet is. Oláh András vallomásában több olyan kifejezés szerepelt, amelynek jelentését a kihallgatást végző nótárius nem ismerte, ezért megmagyaráztatta magának[,] és a használt kifejezés közkeletű jelentését is belefoglalta a jegyzőkönyvbe. A hajdúkerület valamelyik nótáriusa aztán ennek és nyilván több hasonló jegyzőkönyv alapján összeállított egy jegyzéket a »Zsivány nyelv«-ről, illetve »Zsivány szók«-ról és azok jelentéséről[,] és ezt a valóságos kis szótárt a Czagány András és társai ellen folyt bűnügy irataihoz csatolta” (NAGY 1970: 34).

NAGY SÁNDOR megállapításait korántsem vehetjük készpénznek, az iratok között nem találtam olyan adatokra, amelyek megerősítenék a szójegyzék készülésének körülményeiről szóló, egyéb vonatkozásban is pontosításra szoruló kijelentéseit. Oláh András vallomása kapcsán például semmi sem utal arra, hogy Debrecenben készült volna,²⁴ sőt egészen bizonyos, hogy Miskolcon jegyezték le,²⁵ hiszen Oláh András és társai ügyét ott tárgyalták, Oláh is egyike volt annak a négy kivégzett vásári tolvajnak, akiknek ügyiratai között őrződik a MiskSzj., amit épp a halálos ítéletet tartalmazó irat utolsó lapjának hátoldalára jegyzett fel a bíróság döntését írásba foglaló nótárius. Ez a Borsodban elítélt négy zsivány egyébként, akiről 1775. május 9-én Miskolcon kimondták, hogy „életeknek meg jobbitásához már semmi Reménség nem lévén Sóváry Joseff ugyan, Oláh András, és Szabó Miska akasztó fára, Varga Ersok pedig fővételre Szententiaz-

²³ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 16. d., 1776. № 14., 17r–18v oldal.

²⁴ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 16. d., 1776. № 14., 19–20. oldal.

²⁵ A miskolci keletkezést bizonyítja az egyik jegyzőkönyvi kérdés is: „A’ Bundással itt Miskolczon hogyloptad el Szabó Pál pénzét” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 16. d., 1776. № 14., 20r).

tatnak”,²⁶ mind Czagány András (alias Konyás) bandájához tartoztak, Varga Erzsók Czagálynak élettársa (nem hites felesége: *cafká*-ja) is volt.²⁷

Mindezek alapján joggal feltételezhetnénk, hogy egyéb iratok mellett a MiskSzj. egy másolata is elkerült Bőszörménybe, azonban ennek semmi nyoma nincs, sőt terjedelme és szókészlete alapján inkább az EgriSzj. valamelyik (esetleg a most ismertekkel nem is megegyező) változata szolgálhatott mintául a bőszörményi szójegyzéknek, amelynek összeállítására az is sarkallhatta akár Jablonczay Petes Jánost (aki ekkoriban a Hajdúkerület főjegyzője, majd később 1790–1809 között főkapitánya volt), akár egy ismeretlen munkatársát, hogy a Miskolcra és Egerből²⁸ megküldött iratokban rendre találkozhattak a zshivány-nyelvet firtató kérdésekkel.

NAGY SÁNDOR kijelentésével ellentétben arra sem találni bizonyítékot a 61 számozott lapnyi bőszörményi anyagban, hogy a jegyző megmagyaráztatta volna a zshiványszavakat. Mindössze arról értesülünk egy Debrecenben található (és másolatban Szügyre is megküldött) iratból, hogy Czagány András ismerte a szójegyzéket, és mintegy jóváhagyólag megerősítette a benne lévő szavak hitelességét, amikor 1776. június 5-én így nyilatkozott: „a’ magyar ZSiványokat, a’ nyelveken lehet meg esmérni, a pedig a’ nyelvek, a mely itt előttem el olvastott”.²⁹ Azt viszont, hogy ezt a bőszörményi szójegyzéket miként, kitől gyűjtötték, nem tudjuk. Az mindenesetre tény, hogy az iratcsomóban (a szójegyzéken kívül) Bőszörményben feljegyzett argószavak nincsenek, egyedül a Miskolcra megküldött vallomásokban találhatók zshiványnyelvi adatok,³⁰ de azok közt olyan

²⁶ MNL NML IV. 13. 12. d., Fasc. XLV. 36/1777, № 8., 11. oldal.

²⁷ Varga Erzsók azt mondja vallomásában, hogy „Konyástul a Ki Boszormenyben fogva van Fattyat vettem váradon” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 16. d., 1776. № 14., 23r).

²⁸ A BőszSzj.I.-et tartalmazó iratok között Egerből származók nincsenek, ellenben az egri per anyagában fellelhető egy Debrecenből postázott levél (MNL HML XII-3/b. 15. d., c/1. cs.). Bizonyára azért kértek az egriek Debrecenből információt, mert az egyik vádlott, Somogyi, avagy Veszprémi Pista épp Debrecenben és környékén keveredett a Bőszörményben (és Miskolcon) vád alá helyezett vásári tolvajok és társaik közé, és adta fejét zshiványságra. Bár Egerben készült dokumentumokat Bőszörményben nem találunk, mégis több jel mutat arra, hogy az egri és a bőszörményi bíróság között kölcsönös volt az irattovábbítás, és vélhetőleg az Egri szójegyzékek valamelyik példányának egy ismeretlen másolata is elkerült Bőszörménybe, ahol alapjául szolgált az ott készülő szójegyzéknek, például úgy, hogy szóanyagát a Bőszörményben fogva tartott vásári tolvajoktól kikérdezve gyűjtötték össze a BőszSzj.I.-et. Az Eger → Bőszörmény irányt valószínűsíti egy másolási hibának tűnő alak a bőszörményi szavak között (vö. EgriSzj. *szlepicska* → BőszSzj. *szlepriska*) és néhány olyan szó (*kajzer*, *tisztartó*), amelyek az egri iratokból magyarázhatók meg. (Ez utóbbiakra lásd Kis 2020: 279–280.)

²⁹ HBML IV. A. 1018/d. 2. cs.

³⁰ „A’ Gyóltst Putzinak, a pénzt Leves[ne]k, a’ mentet Palinak, a’ nadrágot fel huzó, a’ csizmat fel rántonak, a’ Sebbe valo órat tsengetjűnek, a’ szűrt, gubát fel vevő a’ süveget, kalapot fel tevőnek hijják a’ hust szalonnát, sodort, [olvashatatlan]. Az Aszszonyok Szokták mondani, tsak csapták” (MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 16. d., 1776. № 14, 19v), „mikor en oda érkeztem

szavak is kerülnek, amelyek a Böszörményi szójegyzékben (a miskolci vagy az egri szójegyzékekkel ellentétben) nem szerepelnek (*bak, bali, puci*), azaz nem ezeknek a jelentését akarták a hivatalos személyek megfejtetni.³¹

A BöszSzj.I.-ről tehát csak gyanítjuk, hogy felhasználtak hozzá korábban máshol összeállított szójegyzéket, de nem tudjuk pontosan, miként és kitől gyűjtötték az anyagát, sőt még elkészítésének éve is bizonytalan, ugyanis a Böszörményben elítélt vásári tolvajok ellen folytatott per 1775-ben indult (Czagány le-tartóztatása már 1775 februárjában megtörtént Nánáson), úgyhogy ez alapján nem zárható ki, hogy a BöszSzj.I. első (javítások, kiegészítések előtti) változatát akár 1775-ösnek tekintsük. Mindazonáltal a címdalán látható feljegyzés szerint (fotóját lásd VARJASI 2018: 112) 1776-ban iktatták az iratcsomóhoz, ezért célszerű továbbra is 1776-ban keletkezettként kezelnünk ezt a szlengemlékünket, pontosabb időpontnak pedig a (Czagányra nézve halálos ítélettel végződött) pert lezáró 1776. május 29-i dátumot tekinthetjük.

Az 1782-ben országszerte szétküldött BöszSzj.II.-et (ami a BöszSzj.I. másolata) Jablonczay Petes János nevéhez szokás kötni, aki a Hajdúkerület főjegyzőjeként aláírója volt a Helytartótanács-hoz felküldött szójegyzéknek, melynek szövegét is teljes egészében ő jegyezte le. Azt azonban, hogy Jablonczaynak valójában mennyi köze volt a Böszörményi szójegyzék elkészítéséhez, nem tudhatjuk. A BöszSzj.I. nincs aláírva, lejegyzőjét nem ismerjük, pusztán azt tudjuk, hogy ez a személy nem azonos a Helytartótanács-hoz küldött példány leírójával, azaz Jablonczay Petes Jánossal: más a helyesírása, más a betűformázása, jól láthatóan eltér Jablonczay kézírásának máshonnan ismert duktusától, azaz az biztosan kijelenthető, hogy a BöszSzj.I.-et nem Jablonczay Petes János vetette papírra.

6.1. A BöszSzj.I. egy félbehajtott ív három oldalára van jegyezve, a negyedik (hátsó) oldal hosszában összehajtván a szójegyzék külső címlapjaként funkcionál. A szójegyzék a szavak fölé írott „Zsivány Szók” címet nem számolva 78 sorból áll, ez azonban a javítások és betoldások miatt 90 adatot és ugyanennyi szótári egységet jelent. A módosítások következtében több alakváltozattal talál-

már neki akkor volt pénze, akkor dítsekedett hogy tud ő Levest szerezni” (uo. 20r). „a’ Rásárt [o: Vásárt] Kuksi az embert bakk az arany pénzt gagyi neven hívjak” (uo.).

³¹ TÖRÖK GÁBOR vetette fel, hogy a Böszörményi szójegyzéknek esetleg a MiskSzj. szolgált alapjául: „Ugyanebben az csomóban találtam egy 1776. június 5-i dátumú ügyiratnak a másolatát, melynek eredetije »Per Joannem Jablonczay District ord Notār« íratott. Ebből kiderül, hogy J a b l o n c z a y már 1776-ban ismert egy tolvajnyelvi szójegyzéket, mert hiszen az iratban »Czagány alias Konyás András« így vall: »a’ Magyar Zsiványokat a nyelveken lehet meg esmérni, a’ pedig a’ nyelvek a mely itt előttem el olvastatott...« — Talán nem merész feltevés, ha ez a felolvasott szójegyzék az általam közöltnek valamilyen másolata, s JABLONCZAY számára forrásul szolgált későbbi szójegyzéke összeállításakor.” (TÖRÖK 1957: 273–274). TÖRÖKnek — aki az 1776-os BöszSzj.I.-ről 1957-ben még nem tudhatott, csak a szójegyzék 1782-es másolatát ismerte — ez a feltevése téves: Czagány előtt nem a Miskolcon összeállított glosszáriumot olvasták fel, hanem a Böszörményben készült BöszSzj.I.-et.

kozunk a szójegyzékben: *Perge* > *Pergő*, *Meg ruházták* > *Meg ruhízták*, *Puczi-ka* > *Pucziha*, *Poszterom* > *Poszteriom*, *Kasznya* > *KaSnya*, *Szlepriska* > *Szlepr-er[???]ka*, *Szingula* > *Szingyula*, *Plede* > *Plédez*, valamint *Kis viz* és *Nagy viz*. Ha ezeket a változatokat egy-egy lexémaként számoljuk, akkor 81, ha a *Leter-geng* > *Lebernyeg* javítás eredményeként létrejött párt is egynek vesszük, 80 szó-tári egység található a BöszSzj.I.-ben.

6.2. A szójegyzékben legalább három kéz írását láthatjuk. Az 1. kéz készítet-te az utolsó két szópár kivételével a szójegyzéket (néhány javítást is tett rögtön a lejegyzés során), a 2. kéz az utolsó előtti szópárt írta be (további átírások, javít-ások valószínűleg nem köthetők hozzá), a 3. kéz néhány szót írt be a szójegy-zékbe az egyes szavak után vagy fölé, illetve lehúzott és átírással is javított né-hány helyen. Valószínűleg tőle származik a pótlólag betoldott utolsó szópár is.

Az első kéz (BöszSzj.I.[Ⓢ]) 76 sort, benne 76 adatot jegyzett le, ez a szójegy-zék eredeti változata. Az első kéz vélhetőleg néhány ponton már a lejegyzés so-rán kiigazította a szöveget, összesen három javítást kapcsolhatunk hozzá (a 13, 29 és 72 számmal jelzett sorokban), de ezek a módosítások a lexémák számán nem változtatnak. A szójegyzéknek ez az első változata (ám korántsem biztos, hogy ez a példány) volt az, amelyikről a BöszSzj.II-1.-et másolták. Ezt abból tudhatjuk, hogy az első kéz végezte javítások — szemben a későbbi módosítá-sokkal — belekerültek az 1782-es második példányba.

A második kézhez (BöszSzj.I.[Ⓢ]) egy új adat (77) beírását kapcsolhatjuk, ez-által a szójegyzék terjedelme 77 sorra és 77 adatra nőtt.

A legtöbb módosítást a harmadik kéz végezte a szójegyzéken (BöszSzj.I.[Ⓢ]). Javításainak idejét nem tudjuk. Mivel a harmadik kéz által bejegyzett változtatá-sok, új adatok nem kerültek bele az 1782-ben másolt példányba, akár azt is felté-telezhetnénk, hogy ezek 1782 után készültek, azonban ennek különösebb realitása nincs, hiszen a szójegyzék az 1775–1776-ban zajlott per anyagában található, ezért azt valószínűsíthetjük, hogy a módosítások is ekkor, nem sokkal az alapvál-tozat lejegyzése után kerültek a szövegbe, a javításoknak pedig az 1782-es válto-zatban azért nincs nyomuk, mert nem ezt a példányt használták a másoláshoz.

A harmadik kéz — az eredetileg beírt zsványszó meghagyása mellett — egy szinonimát (61b), illetve a szöveg végére további egy új adatot (78) jegyzett be, egy helyen pedig (47) a jelentésmegadást egészítette ki, így nyerte el a szójegy-zék a végső 78 sornyi és 79 adatnyi terjedelmét, azonban a korábbi állapothoz ké-pest további új lexémákat is tartalmaz, ugyanis a harmadik kéz kilenc esetben ja-vítással módosította az eredeti alakot (17a→17b, 23a→23b, 25a→25b, 50a→50b, 51a→51b, 54a→54b, 57a→57b, 70a→70b, 71a→71b), két ízben pedig tö-rölte a korábbi zsványszót, és helyükre újat írt be (45a→45b, 55a→55b).

A módosított szavak eredeti és új alakjait, továbbá az újonnan beírt szavakat összeszámolva kapjuk meg a BöszSzj.I. 78 sorában a 90 adatot és az alakválto-zatok egybe vagy külön számításától függően a 80–90 szótári egységet.

6.3. A BöszSzi.I. az utólagos beszúrásoktól eltekintve gondos, jól olvasható kézírással készült, helyesírása megfelel a 18. század második felében használatosnak. Átírásában nehézséget néhány szókezdő *a*, *e*, *g* és *v* betű kis- vagy nagybetű voltának megállapítása okozott, ugyanis ezek szó eleji helyzetben kisbetű alakú, de nagybetű magasságú (vagy legalábbis a kisbetűknél magasabb) betűkkel is vannak jelölve. Mivel a szójegyzékben a zsványnyelvi kifejezések és a jelentésmegadások első szavai következetesen nagy kezdőbetűvel íródtak (továbbá a főneveket is gyakran így írta a lejegyző helyzetüktől függetlenül), ezeket a szókezdő „nagy kisbetűket” nagybetűvel írtam át. Így tett egyébként a szójegyzék 1782-es másolója, Jablonczay Petes János is. (Mivel eljárásom esetleg vitatható, lábjegyzetben megjelöltem ezeket a helyeket.)

Megemlíthetők még a szójegyzék *k* betűi is, bár átírásuk problémát nem jelentett. A *k*-nak három főbb alakváltozata fordul elő a szövegben: egy nagy *K* és kétféle kis *k*. Ez utóbbiak esetében a szokásos kisbetű forma mellett használatos a nagy *K*-ra emlékeztető kisbetű is. Ennek azonosítása nem okozott gondot, ez a nagy *K* alakú kisbetű jól felismerhetően megkülönböztethető a nagybetű *K*-któl, amelyeknek szárán egy hurok látható az alapvonalnál.

A magánhangzók írása kapcsán megemlíthetjük, hogy a lejegyző a korabeli gyakorlatnak megfelelően azonos betűvel írva nem különböztette meg a nagy *I*-t és a *J*-t. Én ezt a betűt a hangértéktől függően *I*-vel vagy *J*-vel írtam át abban a két szóban, amelyekben előfordul (*Idem*, *Jordán*). Említést érdemel még, hogy a szójegyzék lejegyzője többnyire nem tett különbséget az *ö* és az *ő*, illetve az *ü* és az *ű* között, ezeket egységesen *ö*-vel, illetve *ü*-vel írta, azonban két-két esetben — mind a négy helyen hosszú magánhangzót jelölve — *ő*-t, illetve *ű*-t találunk. Az utolsó előtti sorban álló zsványnyelvi szó (*Dánkűrti*) második magánhangzóját *ü*-ként azonosítottam. Ennek okairól a 67. lábjegyzetben írok a 208. oldalon.

6.4. A szövegek lejegyzésével kapcsolatosan el kell mondanom, hogy bizonyos észszerűségi korlátok között törekedtem a betűk paleográfiai változatainak visszaadására is. Ugyan ezeknek a betűknek a használatát a szójegyzék idézésekor feleslegesnek tartom, azonban épp a Böszörményi szójegyzékek második példányában fordul elő egy olyan másolási hiba (erről lásd a 211. oldalon írottakat), amit egy betű egyik paleográfiai variánsának téves olvasása magyaráz meg, ezért szükségesnek látom a szöveggözlésben az érintett betűváltozatokat elkülöníteni (\mathfrak{z} , $\mathfrak{z} = z$, $\mathfrak{\beta} = sz$, $\mathfrak{f} = s$, $\mathfrak{d} = d$).

A szójegyzék átírásában meghagytam a rövidítéseket, feloldásukat lábjegyzetben adom meg. A felülírással javított helyeken a javító szándéka szerinti szót közlöm (félkövérrel kiemelve az átírt betűket és szögletes zárójelben álló kérdőjelekkel jelölve az olvashatatlan betűket), azonban — amennyiben és amennyire olvasható — lábjegyzetben megadom az eredeti szót is. A fentebb felsoroltakon kívül minden további megjegyzés is a lábjegyzetekben található.

7. Az I. Böszörményi szójegyzék szövege betűhű átírásban a következő:

[17. recto]

Z s i v á n y S z ó k .

1.	Fejes „	„	„	„	Tiſt Úr.
2.	Kutya „	„	„	„	Hajdú.
3.	Tiſtartó „	„	„	„	Második Bemély, a' Fő ZSiványokk ³²
4.	Rikkantó „	„	„	„	Kácsa
5.	Sógor „	„	„	„	Német.
6.	Ördög „	„	„	„	Lakat.
7.	Fazék „	„	„	„	Fély.
8.	Lobogo „	„	„	„	Keſkenő.
9.	Topánka „				- Bor, Pálinka.
10.	Meg topánkáſodott				= Meg réſbegeedett.
11.	Füſtölő „	„	„		- Pipa.
12.	Szűr hordő.	„	„		Kondás.
13.	Gagyi ³³ „	„	„		Arany.
14.	Nagy Viz. ³⁴ „	„	„		Sokaság a' Vájár ³⁵ .
15.	Kis Viz. ³⁶ „	„	„		Kevés ember a Vásárban
16.	ZSivány „	„	„		Tolvaj.
17.	Pergő ³⁷ „	„	„		Kocſi.
18.	Leves. „	„	„		Pénz, Ezüſt. ³⁸
19.	Komnyik „	„	„		- Or Gazda. ³⁹
20.	Rút ember „				Hóhér.
21.	Meſter „	„	„		Idem ⁴⁰

³² = ZSiványok közt

³³ A lejegyző 1. kéz eredetileg Gaggi-t írt, amit valószínűleg már ugyanő Gagyi-ra javított.

³⁴ A szókezdő v-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy V-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

³⁵ = Vájárban

³⁶ A szókezdő v-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy V-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

³⁷ A lejegyző 1. kéz Perge-t írt, a javító 3. kéz módosította Pergő-re.

³⁸ A szókezdő e-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy E-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

³⁹ A szókezdő g-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy G-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

⁴⁰ Latin *idem* 'ugyanaz', azaz a Meſter szó jelentése a felette írott Rút ember-ével megegyezően: Hóhér.

22.	Kanaforia „	„	Akaßtó fa.
23.	Meg ruhízták. ⁴¹	„	Meg verték, meg cŕapták.
24.	Ruhi „	„	Csapás
25.	Pucziha ⁴² „	„	Ruha.
26.	Jordán „	„	ZSiódó.
27.	Czafka „	„	Kurva.
28.	Balék „	„	- Az ⁴³ Ura.
29.	Kozákolni ⁴⁴ „	„	Az Embereket ⁴⁵ a Vásár ⁴⁶ öŕzve Boritani.
- nyalavi⁴⁷

[17. verso]

30.	Nyalavi. „	„	„	Az Új ZSivanyok közt leg jobb ZSivány
31.	Szußogo. „	„	„	Dißnó.
32.	Kuksi „	„	„	Vásár.
33.	Czoff. „	„	„	Forént.
34.	Vágván „	„	„	Bicŕak.
35.	Czoltováj „	„	„	Fizess.
36.	Csácsogó „	„	„	Kutya.
37.	Honterozd „	„	„	Tagadd.
38.	Nehaðuvaj „	„	„	Ne kiálcsd ki.
39.	Parás „	„	„	Pénz ZSebb ⁴⁸ Erßény nélkül
40.	Kigyó a' ðerekán			= Tüßö Pénz. ⁴⁹
41.	Paribó „	„	„	Mente.
42.	Gyertyázz „	„	„	Vigyázz. ⁵⁰
43.	Feltévő „	„	„	- Kalap.

⁴¹ A lejegyző 1. kéz *Meg ruházták*-ot írt, a 3. kéz ráírással *Meg ruhízták*-ra javította.

⁴² A lejegyző 1. kéz *Puczika*-nak írta, majd a javító 3. kéz a *k* betűt felülírva *Pucziha*-ra módosította. A javító a nagy *K* formájú betű sor fölé nyúló karját három vonallal lehúzta.

⁴³ A szókezdő *a*-t mérete miatt (és mivel a jelentésmegadás első betűje) nagy *A*-val írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

⁴⁴ A lejegyző 1. kéz eredetileg *Kezákolni*-t írt, majd ráírással *Kozákolni*-ra javította.

⁴⁵ A szókezdő *e*-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy *E*-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

⁴⁶ = *Vásárban*

⁴⁷ Ezt a lap alá írta és díszítő aláhúzással ellátott, a következő lap első szavát előjelző *nyalavi* szót a javításokat végző 3. kéz írta be.

⁴⁸ = *ZSebben*

⁴⁹ A szókezdő *p*-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy *P*-vel írom át, bár amiatt, hogy szára az alapvonal alá nyúlik, kisbetűnek is tekinthetnénk. A *p* efféle írása egyébként egyedi betűforma a szövegben, sem a szó belsejében és végén írott *p*-kkel, sem a szavak első betűiként előforduló *P*-kkel nem azonos.

⁵⁰ A szókezdő *v*-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy *V*-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

44. Felrántó „ „ „ „ Csizma
 Fel huzó⁵¹
 45. ~~Lábra való~~ „ „ Naðrág.
 46. Rajzolni „ „ Lopni.
 47. Kapkodás „ „ Szür, ðolmány. Kankó.⁵²
 48. Pozdorja. „ „ „ Gatyá, Gyólcs,⁵³ Váðon.⁵⁴
 49. Csengettyü „ „ ZSebbe való Óra.
 50. Poßteriom⁵⁵ „ „ Tömlöcz.
 51. KaSnya⁵⁶ „ „ Szoknya.
 52. Füles „ „ Ló.
 53. Buga „ „ Ökör.
 54. Lebernyeg⁵⁷ „ „ Köpönyeg.
 55. Szörös Gyapjas⁵⁸ „ „ Bunda.
 56. Koporfo. „ „ Láða.
 57. Szlepr[??]ka⁵⁹ „ „ - Katona
 58. Olvafó. „ „ Bilincs.

Piarißta⁶⁰

⁵¹ Ezt a szót az alatta lévő szó lehúzása után a 3. kéz írta be a sor fölé, azaz a javító szerint *Lábra való* helyett *Fel huzó* a *Naðrág* zsványnyelvi elnevezése.

⁵² A *Kankó*-t a 3. kéz írta be utólag a jelentésmegadást lezáró pont után.

⁵³ A *gyólcs* szó első betűjét mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy Gy-vel írom át, bár alakja miatt a g-t kisbetűnek is tekinthetnénk.

⁵⁴ A szókezdő v-t mérete miatt (és mivel egy főnév első betűje) nagy V-vel írom át, bár alakja miatt kisbetűnek is tekinthetnénk.

⁵⁵ Az 1. kéz eredetileg *Poßteriom*-ot írt, a szó utolsó két betűjét átírva (az *m*-et már a sorvezető első macskakörömré betoldva) valószínűleg a 3. kéz javította *Poßteriom*-ra.

⁵⁶ Eredetileg *Kaßnya* volt. Az átírással javított rész nehezen olvasható, valószínűleg *KaSnya*-ra módosította a 3. kéz. A kis *s* helyetti nagy *S* használatát azzal magyarázhatjuk, hogy a nagybetűvel az eredeti *ß*-et akarta elfedni a javító. NAGY SÁNDOR szövegközlésében *Kacsnya*-ként szerepel a szó (1970: 35), de ez a *KacSnya* olvasat meglehetősen valószínűtlen, a még felvethető *Kacnya* (esetleg *Kacßnya*) pedig teljességgel kizárható, miután a *ß* egyáltalán nem, a *c* pedig csak a *cs*-kben és a *cz*-kben fordul elő. (Az *ß* felülírására használt, *c*-re emlékeztető alsó résszel írott *S* egyébként kezdőbetűként több helyen is előfordul a szövegben.)

⁵⁷ A lejegyző 1. kéz eredetileg *Letergeng*-et írt, a 3. kéz felülírással javította *Lebernyeg*-re.

⁵⁸ A *Gyapjas* szót kisebb betűkkel a 3. kéz írta a sorvezető macskakörmökre, a *Szörös* lehúzása is tőle származik.

⁵⁹ Az 1. kéz által lejegyzett szó a *Szleprifka* volt (ez szerepel *Szlepriska*-ként a BöszSzj.II.-ben is). A 3. kéz ráírása miatt az *r* és a *k* közötti rész olvasata bizonytalan, ezért a javító szándékát nem lehet megállapítani. Az *f*-betű előtt két satirozás között mintha egy *c* lenne kivehető, az *f*-betű után pedig talán egy *h* látszik, viszont egy *Szleprcfhka* olvasat fonotaktikai okokból is teljesen elképzelhetetlen. A szó etimológiailag jól magyarázható (vö. GREGOR 1972: 169) és az EgriSzj.-ből is ismert alakja a *szlepicska*, ez alapján leginkább egy *Szlepricfka*-ra vagy egy *Szlepicfka*-ra történő javítás szándékát feltételezhetnénk, de erre semmilyen bizonyítékunk nincs.

⁶⁰ Ezt a lap aljára írott és díszítő aláhúzással ellátott, a következő lap első szavát előjelző *Piarißta* szót a javításokat végző 3. kéz írta be.

[18. recto]

59.	Piariſta „ „ „	Pulyka.
60.	Banya ⁶¹ „ „ „	Lúd.
61.	Kaparó Vakarcs ⁶² „ „ „	Tyúk.
62.	Delivator „ „ „	Bicſkás, Tolvaj.
63.	Kájzer „ „ „	ZSiványok Kis Birája.
64.	Kút „ „ „	ZSeb.
65.	Kútazni „ „ „	ZSebből Lopni.
66.	Nyalavi nyelv.	= ZSivány nyelv.
67.	Mindennapi „ „	Kenyér.
68.	Profiterium „ „	Vármegye Kenyere.
69.	Pufra innya „ „	Hitelb ⁶³ innya.
70.	Szingyula ⁶⁴ „ „	Kurva.
71.	Plédez ⁶⁵ „ „ „	Szalagy.
72.	Meg kapatuvalnak ⁶⁶ „ „	Meg fognak
73.	Sok gyertya ég utánad	Sokan vigyáznak utánad
74.	Sógor fel rántó „ „	Stibll.
75.	Sógor Lábra való „ „	Plundra.
76.	Sógor Kapkodás.	Német Kabát.
77.	Dánkürti ⁶⁷ „ „	Ravaß ember. ⁶⁸
78.	Peterfia -	Szúr ujj ⁶⁹

⁶¹ Az első *a* fölött egy a szokásos ékezetnél jóval hosszabb, feltehetőleg nem ékezetnek szánt vonás látható. A tinta színe alapján biztosra vehető, hogy az 1. kéz ejtette — valószínűleg véletlenül — ezt a vonást. A szót NAGY SÁNDOR is *Banya*-nak olvasta (1970: 35), és *banya*-ként szerepel az EgriSjz.-ben is.

⁶² A *Kaparó* utáni nehezen olvasható *Vakarcs* szót (a *Tyúk* egy másik zshiványnyelvi megnevezését) utólag írta be a sorvezető macskakörmökre a javításokat, kiegészítéseket végző 3. kéz.

⁶³ = *Hitelbe*

⁶⁴ Eredetileg *Szingula* volt, valószínűleg a 3. kéz javította *Szingyula*-ra néhány vonallal módosítva a betűket.

⁶⁵ Eredetileg *Plede* volt, az első *e* betűhöz a szokásosnál közelebb eső, sőt ahhoz hozzáérő ékezetet és a sorvezető első macskakörmökre ráírt szóvégi *z*-t a 3. kéz toldotta be.

⁶⁶ A *p* betű utáni *a*-t valószínűleg már a lejegyző 1. kéz lehúzta, azaz szándékai szerint a szó: *Meg kaptuvalnak*.

⁶⁷ A szó második magánhangzójának *ü*-ként való azonosítása nem egyértelmű, ugyanis az ékezetnek tekintethető két vízszintes vonás egymástól viszonylag távol helyezkedik el, az egyik az *u*, a másik pedig a bizonytalan olvasatú *r* és a *t* fölött (nagyjából ilyen formán: *Dánkürti*). Az érintett betű *ü*-nek olvasása ellen az szól, hogy a szó első magánhangzóján, az *á*-n látható, hosszúságot jelölő ékezet sokkal hosszabb, és dőlt vonással van írva.

⁶⁸ Ez az utolsó előtti sorba beírt szópár a szójegyzékben máshol nem azonosítható 2. kéz bejegyzése lehet.

⁶⁹ Az utolsó sor (figyelembe véve például a szövegbe beírt javítások betűinek vonalvezetését és a vonalak vastagságát) valószínűleg a javításokat, betoldásokat végző 3. kéztől származik, bár nem elképzelhetetlen az sem, hogy az eredeti lejegyzést készítő 1. vagy esetleg egy 4. kéz beírása.

8.1.1. Az I. Böszörményi szójegyzék egy-egy részéről fotók a következő publikációkban találhatóak: KIS 2013: 13, VARJASI 2015: 169, 2016: 7, 2018: 112–113. (VARJASI írásainak az BöszSzj.I.-re vonatkozó részei alapvetően — és többnyire hivatkozások nélkül — KIS TAMÁS 2013-as cikkéből származnak.)

8.1.2. Az I. Böszörményi szójegyzék teljes fakszimiléje ezen a helyen érhető el: http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/regi/zsivanyny_1776_szines.pdf.

8.2. Az I. Böszörményi szójegyzék szövegét az eddigiekben az alábbi publikációkban tették közzé: NAGY 1970, KIS 2002: 69–70.

9. A II. Böszörményi szójegyzékek (BöszSzj.II.) közé a BöszSzj.I. 1782-ben a Helytartótanácshoz elküldött kéziratos másolata és ennek a Helytartótanács által kinyomtatott változata tartozik.

Ez a szójegyzék szintén egy vásári tolvajok elleni büntető eljárásnak köszönhető: a Czagány-féle banda tagjainak 1775–1776-os bebörtönzése és a főkolomposok kivégzése után az 1780-as évek elején Böszörmény környékén újabb vásári tolvajokat fogtak el. Perük 1782-ben zajlott a Hajdúkerület székhelyén. Mivel ezek közül a bűnözők közül többen kapcsolatban álltak a pár évvel azelőtti perekből ismert zsványokkal,⁷⁰ a törvényszéken előkeresték és bizonynyal felhasználták a korábbi perek iratait is. Így kerülhetett át az 1776-ban készült Zsvány Szók címet viselő BöszSzj.I. másolata az 1782-es per dokumentumai közé.

Ez utóbbi pernek az anyaga a hajdúböszörményi levéltárban csak töredékesen maradt fenn,⁷¹ és ezek között az iratok között a nevezetes zsványnyelvi szójegyzék nem található meg. A Jablonczay Petes János főjegyző által aláírt szójegyzék egy hiteles példánya azonban az Országos Levéltárban megőrződött, ugyanis Mária Terézia „1756-ban elrendelte, hogy a halálbüntetést kiszabó ítéleteket kihirdetésük előtt az összes iratokkal együtt a Helytartótanács útján hozza fel kell terjeszteni a kegyelmezési jog gyakorlását illető döntés végett” (NAGY 1990: 70). Ennek köszönhetően a Bessenyei Mihály, Reszegi János, Cséplő Sára, Bokor (Oláh) Judit és mások ellen indított pernek az ügyiratai a Helytartótanácsához kerültek, melynek anyagában jelenleg is megtalálható a

⁷⁰ Bokor Judit és Czagány András kapcsolatáról például ezt vallja Cséplő Sára: „Hogy nagy baráttya’ volt Bokor Judith CZagánnak, mert a’ mikor már itt Böszörményben meg Sententiáztatott ’s imádkoztatott CZagány, Bokor Judithot magához hívatta, ’s egész nap is ott volt véle a’ Házban Söt azt mondotta nékem Bokor Judith, hogy a’ Zsvány Kis Késit is mellyel a sebeket szokták ki vagdalni, azt is CZagány Bokor Judithra’ hagyta, és átaladta néki.” (MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.). Vö. még „Tudod e’ hogy Bokor Judith Zsványkodott együtt CZagánnal? — Azt nem tudom: mert egyebet nem hallottam tülle, hanem hogy Tanitványa volt.” (uo.).

⁷¹ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 25. d. 1782. № 2.

Hajdúböszörményben készült és onnan felküldött szójegyzék kézirata.⁷² Címe: *Annô 1782. Die 17^a Aprilis, sub Sedria Districtûs Privilegiator[um] Oppidorum Hajdonicalium Causarum Criminalium Revisoria, in Oppido Böszörmény celebrata, Consignatio Terminorum, et Vocum, quibus Fures Nundinales, vulgô 'Sivány, seu Vásári Tolvaj, in mutuo colloquio, occasione patrandorum furto- rum uti consueverunt, azaz: Az 1782. év április 17-én a kivételezett hajdú vá- rosok kerületi törvényszéke bűnügyi vizsgálóbizottságának ülése, melyet Bö- szörmény városában tartottak; azon szavak és kifejezések jegyzéke, melyet a vásári tolvajok (közönségesen 'Sivány, vagy Vásári Tolvaj) egymás közt folyta- tott beszélgetése in a tolvajlás végrehajtása alkalmával használni szoktak.*

Ez az Országos Levéltárban őrzött kéziratos példány a II-1. Böszörményi szójegyzék.

10. A II-1. Böszörményi szójegyzék (BöszSzj.II-1.) másolat, ezért ennek szókészlete nem elkészülte idejének, hanem az eredeti példányban található anyag gyűjtési évének nyelvéllapotát mutatja. Mivel azonban a kettő között mindössze hat-hét esztendő eltérés van, ráadásul ugyanaz tolvajbanda újabb ge- nerációjának nyelvét hivatott bemutatni, akkor is a valós, korabeli zsványnyel- vet tükrözné, ha nem ellenőrizték volna a szavakat 1782-ben, hanem csak me- chanikusan lemásolják az 1776-os példányt. Az ellenőrzés azonban nem maradt el, a szójegyzéket felolvasták a zsványok előtt (legalábbis Bessenyei Mihály előtt biztosan), mint ezt az alábbi jegyzőkönyvi bejegyzés bizonyítja: „El olvas- tatván előtte a' Sivány Tolvajoknak Nyelvek, azokat azon módon a' mint írva Vagyon elmagyarázta.”⁷³

A szójegyzék mellett az 1782-es per iratai is nagyobb mennyiségben tartal- maznak zsványnyelvi szavakat, azonban ezek egy része nem található meg a szójegyzékben, ami azt mutatja, hogy a bíróság munkatársai nem törekedtek ar- ra, hogy a szójegyzék anyagát kiegészítsék az előkerült újabb szavakkal, bár a jegyzőkönyvekből azt is láthatjuk, hogy a törvény képviselői erősen érdeklődtek a zsványnyelv és ennek ismerete iránt. A vallomások szövegében (a bűnözőkön kívül a vallatást vezetőik kérdéseiben is) gyakran találunk zsványszavakat: „Rajzoltál é akkor valamit, kikkel, és mit?”, „Nem rajzoltam Semmit is”⁷⁴ (*raj- zol* 'lop'), „bé mentünk mi a' Kuksi végire”⁷⁵ (*kuksi* 'vásár') stb. Van arra is példa, hogy magára a zsványnyelvre kérdeztek rá. Bessenyei Mihály és a bíró között például a következő párbeszéd zajlott le: „Ugy é hogy vagyon a' Sivány

⁷² MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

⁷³ MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

⁷⁴ MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

⁷⁵ MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

Tolvajoknak különös Nyelvek. — Vagyon valami”, „Kitől tanultad ezt a nyelvet? — Azoktól a’ Jóktól, a’ kiket elől számláltam, és szellyel az Országban.”⁷⁶

Cséplő Sára vallomásában a szavak felsorolása mellett zsványnyelvi mondatokat is találunk: „Mond el hát mit tudsz azon a’ Nyelven, és hol tanítottak? — Midőn Debreczenbe mentünk volna leg először lopni, melly Zsvány ságra Bokor Judith és Fejér Sára tanítottak, ugyan ekkor ezt mondták. Ha Zsványokat talállok úgy mondgyam csak *Bezzeg vólt jó viz Nyalék pozdorját* az annyit téssen, hogy sok ember volt a’ Gyolcs Árulóknál lehetett lopni Gyolcsot, *Nyalni*, azt tész *lopni*. *Pozdorja* Gyolcs. *Jó viz*, Sok ember. *Lobogo* Sellyem Keszkenő. *Kuksi Vásár Dóka* December,⁷⁷ *Kutya* Hajdú[,] Város cselédgye. | Mikor a’ Thedejen tavally meg fogtak bennünket akkor Reszegi, Fejér Sári Bokor Judith ott együtt lévén Reszegi mondtotta Fejér Sárinak, *Jó viz vólt most mert rajzolt Fejér Sári*. *Jól rajzolni*, annyit téssen mint Pénzt lopni. de többet nem tudok.”⁷⁸

11. A BöszSzj.II-1. eredetije a BöszSzj.I.-nek az első kéz által lejegyzett (azaz a későbbi javítások előtti) változata (BöszSzj.I.®) volt, amely 76 sorában 76 lexémát tartalmaz. A BöszSzj.I. végső változatában még további két kéz módosításai láthatók, ezért valószínűsíthetjük, hogy az 1782-es másolat alapja nem a hajdúböszörményi levéltárban jelenleg fellelhető példány, hanem annak egy esetleg másik ügyirathoz csatolt vagy valamelyik jegyzőnél őrzött változata lehetett. Ennek a köztes példánynak a létezését egy a BöszSzj.II-1.-be íráshibával bekerült alak is alátámasztani látszik. A BöszSzj.I.-ben a *fázik* ’fél’ ige *Fazék* (tkp. *Fázzék*) alakban, *z*-vel szerepel, a BöszSzj.II-1.-ben viszont már ezt találjuk: *Fasék*. Ennek a hibának a legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy a másoló egy olyan példányt használt (a BöszSzj.I. nem ilyen), amelyikben a *Fazék* szóban a *z* betű *3*-vel volt írva, és ezt a *3*-t tévesztette össze az írott *s* betű fordított *c*-re (Ϸ, ϸ) emlékeztető változatával. (A *3* paleográfiai változat a BöszSzj.II-1.-ben egyébként három ízben előfordul.)

Találunk további arra utaló jeleket is — akár létezett a köztes példány, amiről esetleg a BöszSzj.II-1.-et másolták, akár nem —, hogy a BöszSzj.I. Hajdúböszörményben megőrződött példánya volt a BöszSzj.II-1. végső eredetije. Ezt mutatja például a következő betűtévesztés: az egri szójegyzékekből tudjuk, hogy a ’lúd’ zsványnyelvi elnevezése a *banya* volt. Ez a szó így szerepel a BöszSzj.I.-ben is, azonban az első *a* betű fölött egy a szokásos ékezetnél jóval hosszabb, elég nyilvánvalóan nem ékezetnek szánt, véletlenül ejtett vonás látható. A BöszSzj.II-1.-ben a *banya* *á*-val, *Bánya*-nak van írva, aminek oka ez az *a* feletti, ékezetnek vélt vonás lehet. (A helyzetet kissé bonyolítja, hogy a

⁷⁶ MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.

⁷⁷ *December* ’posztóval borított prêmes bunda; bokáig érő, ujjatlan báránybőr bunda’.

⁷⁸ MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62., ugyanez: MNL HBML HbFl IV. A. 505/e. 25. d. 1782. № 2., 35r, 53v, 76r–76v és 135r–135v.

BöszSzj.II-1.-ben a *Bánya* szón látható ékezet színe sötétebb a betűkénél, és a többi ékezettől eltérő dőlése alapján valószínűsíthető, hogy utólag lett beszúrva az *a* fölé. Ez azonban nem gyengíti az előbbi okfejtést, ugyanis talán az történhetett, hogy a másoló először *Banya*-t olvasott, majd a szöveget visszanezte, és utólag úgy ítélte meg, hogy a bizonytalan olvasatú eredeti szóban inkább *á* van írva, ezért pótlólag kitette az ékezetet. Mivel a BöszSzj.II-1. javításai nem látszanak későbbinek az alapszöveg lejegyzésénél, ezt a „javítást” vélhetőleg már rögtön a másolással egy időben megejtette.)

Van még egy további olyan rontott alak a BöszSzj.II-1.-ben, amit szintén a BöszSzj.I.-ből tudunk megmagyarázni, ez pedig a *Kaßakolni*. A BöszSzj.I.-ben ez *Kozákolni*-ként szerepel, amit viszont a lejegyző eredetileg *Kezákolni*-nak írt, majd ezt ráírással kijavította. Valószínűleg e miatt a felülírt betű miatt olvasták a szót tévesen *Kaßakolni*-nak.

A BöszSzj.II-1. eltér még az 1776-os előzményétől abban is, hogy terjedelme két sorral rövidebb (74 sor), mivel kimaradt belőle két ismétlődő jelentésűnek ítélt szó, a 15. (*Kis víz*) és a 21. (*Mester*). A szójegyzék két szavában (*banya* → *bánya*, *profiterim* → *profiterium*) találunk javítást, ezek azonban az adatok számán (74 adat) nem változtatnak, hiszen nem másik létező zsványnyelvi szót töröltek vagy írtak át a javításokkal, a cél pusztán a másolási hibák kiigazítása volt. (A BöszSzj.I. második és harmadik kéz által beírt módosításai, pótlásai természetesen szintén hiányoznak a BöszSzj.II.-ből.)

A BöszSzj.II-1. a BöszSzj.I.-nek a szavak sorrendjét is megtartó, pontos másolata, bár az eddig felsorolt kisebb eltéréseken túl találunk továbbiakat is, amelyek egyrészt a másoló helyesírásából adódnak (pl. az *ß* helyett időnként *sz*-et vagy a *cs* helyett *ts*-t ír, az igeikötőket kötőjellel kapcsolja az igehez stb.), másrészt pedig a zsványyszavak alakján és jelentésük megadásán is változtat a szójegyzék készítője: van, ahol kiegészíti a jelentést (pl. a *Rikkantó* esetében *Kácsa* helyett *Katsa*, vagy *Rútza*), előfordul, hogy az igei alak helyett főnévi igenevet ad (pl. *Meg topánkáfodott* helyett: *Topánkásodni*), vagy egyes hosszabb szerkezeteket szónyi terjedelmű formákkal cserél fel (pl. a *Kigyó a' derekán* — *Tűßő pénz* helyett *Kigyó* — *Tűsző*) stb.

12. A BöszSzj.II-1. (azaz Jablonczay Petes János főjegyző) írásképe kifejezetten szép, gondos, helyesírása következetes. A bizonytalan helyek olvasatában sokat segít, hogy ezt a példányt használta a BöszSzj.II-2.-et szedő nyomdász is, így a nyomtatott változatból korabeli válaszokat kapunk a felvetődő kérdésekre. Ilyen kérdés lehet a BöszSzj.II-1.-ben is a nagybetűs-kisbetűs átírás egyes szavak első betűje esetében. Ugyan néhány zsványnyelvi kifejezés és jelentésmegadás kezdőbetűjét alakja alapján kisbetűnek is tekinthetnénk, elfogadva a nyomdásznak a BöszSzj.II-2.-ben alkalmazott megoldását, ezeket következetesen nagybetűkkel írtam át.

Az egyes betűk paleográfiai változatai kapcsán a *z* érdemel említést. Ez a betű négy főbb alakváltozatban fordul elő: a *z*, a *3* és a *z* (amit gyakran a következő betűk alá nyúló hosszú alsó vonallal írt a lejegyző), valamint az utóbbi két változat „keresztézése”, amikor a *3* alja egy olyan alsó vonalban végződik, mint amilyen a *z*-knél látható. Ezeket a „keresztezett” *3* betűket is *z*-vel jelöltem.

[recto]

Oppidorum Hajdonicalium Causarum Criminalium Revisoria, in
Oppido Bőszörmény celebrata, Consignatio Terminorum, et Vocum,
q̄vibus Fures Nundinales, vulgō 'Sivány, seu Vásári Tolvaj,
in mutuo colloquio, occasione patrandorum furtorum uti con-
sueverunt.

Interpretatio Hungarica.

- ⁷⁹ = *Privilegiatorum*

213

19. Rút Ember – – – – – „Hóhér
20. Kanaforia – – – – – „Akaßtófa
21. Meg = ruházni – – – – – „Verni, vagy csapni
22. Rúhi – – – – – „Csapás
23. Púczi – – – – – „Rúha
24. Jordán – – – – – „'Sidó
25. Czaffka – – – – – „Kúrva
26. Balék – – – – – „Az Űra
27. Kaßakolmi – – – – – „Öszve szoritani a' Vásárt
28. Nyalavi – – – – – „Az újj 'Siványok Közt leg jobb
29. Szúfogó – – – – – „Disznó
30. Kúxi – – – – – „Vásár
31. Czaff – – – – – „Egy forint
32. Vágván – – – – – „Bitsak, vagy Penna czilús
33. Czoltovaj – – – – – „Fizes
34. Csatsogó – – – – – „Kútya
35. Hontirozð – – – – – „Tagaðð
36. Nehaðúváj – – – – – „Ki ne Kiálðsð

[verso]

37. Para'z⁸¹ – – – – – „Ersény nélkül pénz a' zsebbe
38. Kigyó – – – – – „Tüszö
39. Paribó – – – – – „Mente
40. Gyertyázz – – – – – „Vigyázz
41. Fel = tévő – – – – – „Kalap
42. Fel = rántó – – – – – „Csizma
43. Lábra való – – – – – „Naðrág
44. Rajzolni – – – – – „Lopni
45. Kapkodás – – – – – „Kankó
46. Pozðorja – – – – – „Gyólts váðon
47. Csengettyü – – – – – „Zsebbe való óra
48. Posterium – – – – – „Tömlötz
49. Kasznya – – – – – „Szoknya
50. Füles – – – – – „Ló
51. Búga – – – – – „Ökör
52. Letergeng – – – – – „Köpönyeg
53. Szörös – – – – – „Búnda

⁸¹ A *Para'z* szóban látható ékezet formája az aposztrófok írásával mutat egyezést. A *Para'z* alak létrejöhetett a *Para's* ~ *Parázs* írásmódok keveredése miatt, de az is lehetséges, hogy az *a* után (az *a'* névelő hatására) automatikusan írta az aposztrófot a lejegyző (vö. a 70. lábjegyzetben: *baráttya'*, *Judithra'*, MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.).

54. Koporsó – – – – – „Láda
 55. Szlepriska – – – – – „Katona
 56. Olvasó – – – – – „Bilints
 57. Piárista – – – – – „Púlyka
 58. Bánya⁸² – – – – – „Lúd
 59. Kaparó – – – – – „Tyúk
 60. Delivator – – – – – „Bitskás Tolvaj
 61. Kajzer – – – – – „'Siványok Kis = Birája
 62. Kút – – – – – „Zseb
 62. Kúta – – – – – „Zsebből lopni
 64. Nyalavi nyelv – – – – – „Zsivány nyelv
 65. Mindennapi – – – – – „Kenyér
 66. Profiterium⁸³ – – – – – „Vármegye Kenyere
 67. Púffra⁸⁴ innya – – – – – „Hitelbe innya
 68. Singula – – – – – „Kúrva
 69. Plede – – – – – „Szaladj
 70. Meg = Kaptúválnak – – – – – „Meg = fognak
 71. Gyertya ég – – – – – „Vigyáznak
 72. Sógor fel = rántó – – – – – „Stibli.
 73. Sógor lábra való – – – – – „Plúndra
 74. Sógor Kapkodás – – – – – „Kapút.

Per Joannem Petes Jablonczay

*mp*⁸⁵

*District orō JurNotarium*⁸⁶

14.1.1. A II-1. Böszörményi szójegyzék egy apró részletéről készült fotó a következő publikációkban található: KIS 2013: 14, VARJASI 2015: 170.

14.1.2. Az II-1. Böszörményi szójegyzék teljes fakszimiléje ezen a helyen érhető el: <http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/regi/boszszyii1.pdf>.

14.2. A II-1. Böszörményi szójegyzék szövege eddig az alábbi helyen jelent meg: KIS 2002: 71–73.

⁸² A betűkénél sötétebb színe és a többi ékezetből eltérő dőlése alapján feltételezhető, hogy az ékezetet utólag, de még a szöveg lejegyzése folyamán írta be Jablonczay Petes János.

⁸³ Valószínűleg egy eredetileg hibásan *Profiterim*-nek írott szó lett átjavítva úgy, hogy a szóvégi *m* harmadik lábára és az ebből induló betűfarokra írt rá a javító, ezáltal az *m*-et *um*-má alakítva. A javítás akár utólag, nem a lejegyzéssel egy időben is keletkezhetett.

⁸⁴ A két *ff* alsó felén húzódó *S*-szerű vastag vonallal valószínűleg a második *f* alsó hurkát kívánta megerősíteni a javító.

⁸⁵ *mp* 's. k.' (< latin *manu propria* 'saját kezével').

⁸⁶ = *Per Joannem Petes Jablonczay mp Districtus ordinarius Juratum Notarium* 'Jablonczay Petes János s. k. a Kerület hites főjegyzője által'.

15. A Böszörményi szójegyzékek harmadik változata a II-2. Böszörményi szójegyzék (BöszSzj.II-2.), ami a BöszSzj.II-1.-nek a nyomtatott verziója. Történetéről tudjuk, hogy a hajdúkerületi fellebbviteli törvényszék (Sedria causarum criminalium revisoria) Böszörményben 1782. április 17-én hozott ítéletet a hajdú városokban elfogott vásári tolvajok ügyében. Ennek a pernek az anyagához csatolták az 1776-ban készült BöszSzj.I. másolatát. A Jablonczay Petes János által másolt tolvajnyelvi szójegyzéket (BöszSzj.II-1.) a Hajdúkerület az ügy egyéb iratainak társaságában felterjesztette a Magyar Királyi Helytartótanácshoz, mely Pozsonyban 1782. május 13-án tartott ülésén 3247. sz. alatt foglalkozott vele. Miután a Helytartótanács úgy ítélte meg, hogy a zsványnyelvi szavak révén a vásári tolvajok könnyebben felismerhetők, úgy döntött, hogy a BöszSzj.II-1.-et megküldi a vele levelezésben álló helyi hatóságoknak. „Az összes hatóságokhoz szóló körleveleket (circularia), személyleírásokat stb., nem kézzel másolták le, hanem nyomdába adták. A korrektúrát maga a kiadó, vagy segéde végezte, ő sürgette a nyomdát s gondoskodott róla, hogy a nyomtatványok gyorsan és pontosan elkészüljenek és időben rendeltetési helyükre jussanak.” (EMBER 1940: 149–150). Így készült el a BöszSzj.II-2. is, amit a Helytartótanács egy körlevélhez csatolva szétküldött szerte az országban (IMPLOM 1957: 270–271). A körlevél a zsványnyelvi szójegyzékkel kapcsolatban a következő információkat közölte:

„**3247.** A magyar nyelven *Zsványnak* vagy *Vásári Tolvajnak* nevezett vásári tolvajok bizonyos kifejezéseiről, amelyeket ezek használni szoktak, és akik jó néhány éve az egész királyságban a köz és a magánosok roppant nagy kárára garázdálkodnak. Ezek közül a Kivételezett Hajdú Városokban jó néhányat elfogtak, és azok alapos vizsgálatából kiderült, hogy a tolvajok ezen veszélyes társasága megszokta, hogy hivatásszerűen rablásból él, és különösen a vásárok résztvevőit, ahol sokan szoktak összejönni, igen nagy mértékben megkárosítja, továbbá hogy e tolvajokhoz az elbocsátott katonák közül sokan csatlakoznak, és a katonai állapot védelme alatt régóta sokkal szabadabban garázdálkodnak, mint másutt. Továbbá a szigorú vizsgálatból az is kiderült, hogy az említett tolvajok az emberek becsapásának és a tolvajlások elkövetésének minél nagyobb megkönnyítésére, a célból, hogy ahová az egész Királyságban csak eljutnak, ezen elvetemült emberek saját fajtájukat felismerhessék, megszokták, hogy sajátos kifejezéseket használnak.

Ennélfogva fent említett uraságokkal a Helytartótanács e szavak vagy kifejezések birtokában azokat magyar értelmezésükkel ellátva csatoltan közli, hogy az említetteket elfogják, azokat is leleplezzék, akik a vásárokon ezen kifejezéseket szokták használni, ami a legbiztosabb jele annak, hogy a tolvajok említett társaságába tartoznak. [Mindezt azért közöljük,] hogy minél biztosabban elfoghassák őket; hogy ki-ki az ilyesféle rosszakaratú emberektől óvakodhassék, és hogy azokat minél könnyebben megfigyelhessék, továbbá ugyanezen fent emlí-

tett uraságotok saját kebelükön belül ezt a tényállást a megszokott módon köz-zétehessék.

A Pozsonyi Magyar Helytartótanács 1782. év május havának 13. napján hozott határozata alapján.”⁸⁷

16. Ez az 1782-ben szétküldött értesítés és a hozzá csatolt félices nyomtatott zsványnyelvi szójegyzék (BöszSzj.II-2.) legtöbb levéltárunkban fellelhető a Helytartótanács körlevelei között, bár arra is ismerünk példát, hogy a levéltári anyagban csak utalást találunk rá, de maga a szójegyzék már nincs meg. Veszprém vármegye közgyűlése például 1782. június 17-én tárgyalta a körlevelet,⁸⁸ azonban a körlevélhez tartozó iratanyag nem maradt fenn, így a jegyzőkönyvben (612. lap) megemlített zsványnyelvi szójegyzék sem.⁸⁹ Tudjuk, hogy Pécs Szabad Királyi Város is megkapta a körlevelet,⁹⁰ de maga az irat itt sincs meg.

Mindazonáltal a BöszSzj.II-2. megőrződött példányainak száma így is meglehetősen nagy lehet. Az általam ismertek a következők:

Baranya vm.: MNL BaML IV. 1. b. (Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 296–299/1782.)

Békés vm.: MNL BéML IV. A. 1. b. 216/1782.

Bihar vm.: MNL HBML IV. 1/b. 153. doboz. (Bihar vármegye nemesi közgyűlési iratai. Közgyűlési iratok. 298/1782.)

Buda: BFL IV. 1002. e. (Buda város Tanácsának iratai. Helytartótanácsi rendeletek. 922/1782.)

Debrecen: MNL HBML IV. 1011/c. 23. doboz. (Debrecen város tanácsának iratai. A M. Kir. Helytartótanács rendeletei. 51/1782.)

Fejér vm.: MNL FML IV. 1. c. (Fejér vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Acta politica. Közgyűlési iratok. 135/1782. sz.)

Győr: Győr Megyei Jogú Város Levéltára, jelzete: IV. A. 1056/f/25. 3612. (Helytartótanácsi rendeletek közigazgatási ügyekben)

Győr vm.: MNL GyMSMGyL IV. A. 1. c. 76. doboz. (Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 371/1782.)

⁸⁷ A fordítást TEGYEY IMRÉNEK köszönöm. A körlevél latin nyelvű szövegét IMPLÓM JÓZSEF tette közzé (1957: 271), eredeti kézirata a helytartótanácsi levéltárban található közvetlenül a szójegyzék után (MNL OL C 43 – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62.).

⁸⁸ MNL VeML IV.1.a: 107/1782. június 17.

⁸⁹ Ugyanez a helyzet a Somogy Megyei Levéltárban is: a nemesi közgyűlési jegyzőkönyv 1782. évi kötetének 122–126. oldalán található bejegyzés a helytartótanácsi körlevéllel kapcsolatban (MNL SML IV. A. 1. b. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlés és Albizottsága iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 53. kötet; 1782. július 15. kgy. 23. sz.), ugyanis a vármegye 1782. július 15-i közgyűlésén 23. szám alatt foglalkozott a kérdéssel, ám az iratok közül a szójegyzék hiányzik (MNL SML IV. A. 1. a. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlés és Albizottsága iratai. Közgyűlési iratok. 100. d. 1782. július 15. kgy. 23. sz.).

⁹⁰ Pécs Város Levéltárának jegyzőkönyvébe a 310–311. oldalon vezették be (MNL BaML IV. 1003. a. Pécs város Tanácsulási jegyzőkönyvei. 567/1782.).

Heves vm.: MNL HML IV-1/b 133. doboz. (218/1782.)

Moson vm.: MNL GyMSMGyL ML IV. A. 502. b. 68. doboz. (Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1729/1782.)

Nógrád vm.: MNL NML IV.1/b. Fasc. A. (234/1782.)

Székesfehérvár: Városi Levéltár és Kutatóintézet, VLKI IV. A. 1002. (Székesfehérvár város Tanácsának (senatus) iratai. b. Tanácsi és törvényszéki ügyviteli iratok. Fasc. 2. 163. oldal.)

Tolna vm.: MNL TML IV. 1. b. (Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok. Fasc. 3. № 9/1782.)

17.1. A BöszSzj.II-2. szövegét a nyomdában a kéziratos BöszSzj.II-1.-ről szedték, ezért természetesen ez is 74 sorból áll, és 74 adatot tartalmaz. A két szójegyzék közötti eltérések vagy a szedő által okozott és a korrektor által észre nem vett nyomdahibák (vagy → vágy, Tagadd → Tagad, Közt → kozt, Zsivány nyelv → Zsiványs nyelv, Plundra → Plündra, Kapút → Kapót), vagy helyesírási eltérések (Szür hordó → Szürhordó, 'Sivany → Sivany, Úra → Ura, Kajzer → Kaizer, szaladj → szalagy stb.). Minden másban a két szójegyzék tökéletesen megegyezik.

17.2. BöszSzj.II-2.-nek mint nyomtatott szövegnek az olvasásával értelem-szerűen nincsenek nehézségek, tipográfiai sajátosságként mindössze a ligatúrák (ct, ff, fi, li, ft) használatát lehet megemlíteni. Az alábbi közzétételben ezeket és a régies betűformákat (f = s) megőriztem.

18. A II-2. Böszörményi szójegyzék szövege betű- és tördelэшű átírásban a következő:

[recto]

Annô 1782. Die 17ma Aprilis, sub Se-
dria Distriçtûs Privilegiatorum Oppidorum Haj-
donicalium Caufarum Criminalium Reviforia in Oppido Bö-
fzörmény celebrata, Consignatio Terminorum, & Vocum, quibus
Fures Nundinales, vulgò 'Sivány, feu Vásári Tolvaj, in mutuo
colloquio, occasione patratorum furtorum uti confueverunt.

*Peculiares Voces Fu- Interpretatio Hunga-
rum nundinalium. rica.*

1.	Fejes	-	-	-	-	Tifzt Úr.
2.	Kútya	-	-	-	-	Hajdú. ('Siványok közt.
3.	Tifztartó	-	-	-	-	Második Személy az feő
4.	Rikkantó	-	-	-	-	Katsa, vagy Rútza.
5.	Sógor	-	-	-	-	Német.
6.	Ördög	-	-	-	-	Lakat.

7.	Fasék	-	-	-	-	Fély
8.	Lobogó	-	-	-	-	Kefzkenő.
9.	Topánka	-	-	-	-	Bor, Pálinka.
10.	Topánkásodni	-	-	-	-	Rézfegeskedni.
11.	Füftölő	-	-	-	-	Pipa.
12.	Szürhordó	-	-	-	-	Kondás
13.	Gagyi	-	-	-	-	Arany.
14.	Nagy Viz	-	-	-	-	Sokaság a' Vásárban.
15.	Sivany	-	-	-	-	Tolvaj.
16.	Perge	-	-	-	-	Kotfi, vágy Szekér
17.	Leves	-	-	-	-	Ezüft pénz.
18.	Komnyik	-	-	-	-	Orgazda,
19.	Rút Ember	-	-	-	-	Hóhér.
20.	Kanaforia	-	-	-	-	Akafztófa.
21.	Meg - ruházni	-	-	-	-	Verni, vagy csapni.
22.	Rúhi	-	-	-	-	Csapás.
23.	Púczi	-	-	-	-	Rúha.
24.	Jordán	-	-	-	-	'Sidó.
25.	Czaffka	-	-	-	-	Kúrva.
26.	Balék	-	-	-	-	Az Ura.
27.	Kafzakolni	-	-	-	-	Öfzve fzorítani a' Vásárt.
28.	Nyalavi	-	-	-	-	Az újj 'Siványok kozt leg
29.	Szúfzogó	-	-	-	-	Difznó. (jobb.
30.	Kúxi	-	-	-	-	Vásár.
31.	Czaff	-	-	-	-	Egy forintos.
32.	Vágván	-	-	-	-	Bitsak, vagy Penna czillús.
33.	Czoltovaj	-	-	-	-	Fizes.
34.	Csatsogó	-	-	-	-	Kútya.
35.	Hontirozd	-	-	-	-	Tagad.
36.	Nehadúváj	-	-	-	-	Ki ne kiáldsd.
37.	Paráz	-	-	-	-	Erfzény nélkül pénz a' Zfeb-
38.	Kigyó	-	-	-	-	Tüfzö. (be.
39.	Paribó	-	-	-	-	Mente.

[verso]

40.	Gyertyázz	-	-	-	-	Vigyázz.
41.	Fel - tévő	-	-	-	-	Kalap.
42.	Fel - rántó -	-	-	-	-	Cfizma.
43.	Lábra való	-	-	-	-	Nadrág.
44.	Rajzolni	-	-	-	-	Lopni.
45.	Kapkodás	-	-	-	-	Kankó.

46.	Pozdorja	-	-	-	Gyólts váfzon.
47.	Csengettyü	-	-	-	Zfebbe való óra.
48.	Posterium	-	-	-	Tömlözt.
49.	Kafznya	-	-	-	Szoknya.
50.	Füles	-	-	-	Ló.
51.	Búga	-	-	-	Ökör.
52.	Letergeng	-	-	-	Köpönyeg.
53.	Szörös	-	-	-	Búnda.
54.	Koporsó	-	-	-	Láda.
55.	Szlepriska	-	-	-	Katona.
56.	Olvasó	-	-	-	Bilints.
57.	Piárista	-	-	-	Púlyka.
58.	Bánya	-	-	-	Lúd.
59.	Kaparó	-	-	-	Tyúk.
60.	Delivator	-	-	-	Bitskás Tolvaj.
61.	Kaizer	-	-	-	'Siványok kis - Birája.
62.	Kút	-	-	-	Zseb.
62.	Kútazni	-	-	-	Zsebbül lopni.
64.	Nyalavi nyelv	-	-	-	Zsiványs nyelv.
65.	Mindennapi	-	-	-	Kenyér.
66.	Profiterium	-	-	-	Vármegye Kenyere.
67.	Púffra innya	-	-	-	Hitelbe innya.
68.	Singula	-	-	-	Kúrva.
69.	Plede	-	-	-	Szalagy.
70.	Meg-Kaptúválnak	-	-	-	Meg - fognak.
71.	Gyertya ég	-	-	-	Vigyáznak.
72.	Sógor fel-rantó	-	-	-	Stibli.
73.	Sógor lábra való	-	-	-	Plündera.
74.	Sógor Kapkodás	-	-	-	Kapót.

Per Joannem Petes Jablonczay.
*Diftrict. ord. Jur. Notarium.*⁹¹

19.1.1. A II-2. Böszörményi szójegyzék egy részéről fotó a következő publikációban található: VARJASI 2015: 171.

19.1.2. A II-2. Böszörményi szójegyzék teljes fakszimiléje a következő helyeken érhető el: http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/regi/zsivanyny_1782.pdf, VARJASI 2018: 114–115.

⁹¹ = *Per Joannem Petes Jablonczay. Districtus ordinarium Juratum Notarium 'Jablonczay Petes János. a Kerület hites főjegyzője által'.*

19.2. A II-2. Böszörményi szójegyzék szövegét többször publikálták (jobbra olyan cikkekben, amelyek mindössze a korábbi közlemények hibáit javították ki, vagy a szójegyzék anyagának csak egy részét mutatták be).⁹²

1. DUGONICS ANDRÁS 1794. *Jeles történetek*. Mellyeket a' magyar játék-színre alkalmaztatott DUGONICS ANDRÁS királyi oktató. Első könyv. Pesten, Fűskúti Landerer Mihály költségével és bötűivel. 270–274. (A szójegyzék az Etelka Karjelben 12. lábjegyzete.)

1.1. SIMAI ÖDÖN 1903. A magyar tolvajnyelv legelső gyűjteménye. *Magyar Nyelvőr* 32: 399–401. (SIMAI DUGONICS munkájából közli a szójegyzéket.)

2. [Név nélkül] 1908. Tolvaj-nyelv. *Budapesti Hirlap* 28/91 (1908. április 14.): 25. (MOENICH KÁROLY, Székesfehérvár nyugalmazott levéltárosa bocsátotta a lap rendelkezésére a szójegyzéket, amit az újságban modernizált helyesírással tettek közzé.)

3. A SZERKESZTŐSÉG 1915. A magyar tolvajnyelv legelső gyűjteménye. *Magyar Nyelvőr* 44: 140. (KEMÉNY LAJOS kassai levéltárostól került a nyomtatvány a szerkesztőséghez, akik a SIMAI-féle közlés (1.1.) néhány adatát igazították helyre a hozzájuk eljuttatott példány segítségével.)

4. IMPLÓM JÓZSEF 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 270–272. (IMPLÓM csak SIMAI cikkének (1.1.) a helytartótanácsi nyomtatványtól eltérő formában közölt helyeit adja meg.)

5. KARCSAI-KULCSÁR IMRE 1964. Fejes, buga meg a többiek. (Kétszáz éves tolvajnyelvészótár). *Kisalföld* 20/172 (1964. július 24.): 3. (A újságcikkbe a hajdani mosonmagyaróvári vásárok ürügyén szötte bele a zsvány nyelv szavait a szerző, de nem ismervén ezek pontos jelentését, írása nem több pusztá érdekességnél.)

20. A Helytartótanáccsal közvetlen kapcsolatban álló helyi hatóságok a hozzájuk érkezett rendelkezéseket (gyakran magyarra fordítva, rövidítve) kéziratos másolatokban továbbították az alájuk rendelt településeknek, ahol a megkapott körleveleket bemásolták a helyi protocollum currentaliumokba. 1782 kora nyarán ezt az utat járta be a Jablonczay Petes János kerületi főjegyző aláírásával kibocsátott nyomtatott szójegyzék is, amely többszörös másolások után számos város körrendeleti jegyzőkönyvébe belekerült. A BöszSzj.II-2. ezen nyomtatottból immáron ismét kézírásossá vált (és ennek során nem kevés másolási hibát, szövegromlást összeszedett) példányait önálló, az adott településen keletkezettnek hitt szójegyzékként fedezték fel a kutatók a 20. században, és többször is közzétették a BöszSzj.II-2. helyi variánsait, a korábbi közleményeket nem is okvetlenül ismerve (vö. CSEFKÓ 1925: 71–72; BÁRCZI 1932: 8–9, 1942: 73 és 1956: 228; SCHEIBER 1956: 230).

⁹² Az itt megadott publikációkat az irodalomjegyzék nem tartalmazza.

Az egyes települések körrendeleteinek jegyzőkönyveit átnézve bizonyára számos további másolat is előkerülne, nekem a következő protocollum currentaliumokban megőrződött korabeli, azaz 1782-es bejegyzésekről (továbbá ezeknek az itt felsorolt közzétételeiről) van tudomásom:⁹³

1. Békés: Országos Széchényi Könyvtár, jelzete: „Fol. Hung. 1581.” 4. füzet. 45v–46r lap.
 - 1.1. IMPLÓM JÓZSEF 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 270–272. (IMPLÓM egy VERESS ENDRE által készített másolat, és nem az eredeti alapján közli a Békésen bejegyzett szöveg eltéréseit.)
 - 1.2. ZOLNAY VILMOS–GEDÉNYI MIHÁLY 1945–1967. *A magyar fattyúnyelv szótára. I.* (Kézirat). Budapest. 0227–0232. (ZOLNAYék az eredeti békési kézirat alapján, IMPLÓM közleményét helyreigazítva közlik a szójegyzéket.)
2. Füzesgyarmat: MNL BÉML V. A. 314. a. 19. doboz. Currens könyv 1782. év. 101–102. (103–104.) oldal.
3. Jászárokszállás: MNL JNSzML V.901. Jászárokszállás város tanácsának iratai. Prothocollum Currentalium 1781–1784. 126–168. lap.
 - 3.1. HOFFMANN TAMÁS 1956. Zsivány-argot 1782-ből. *Magyar Nyelv* 52: 89–91.
4. Jászberény: MNL JNSzML V.1.d. Jászberény város tanácsának iratai. Körlevelek jegyzőkönyve. Prothocollum Currentalium 1781–1783. 124–126. lap.
5. Kiskunfélegyháza: MNL BKML V. 101. c. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai. Körlevelek, hirdetések 1748–1848. Körlevelek jegyzőkönyve (Protocollum Currentalium) 1781–1782 T. IX. Fasc. 4. Prot. 4. 103–105. lap.
 - 5.1. [Név nélkül] 1982. Gagy, perge és társai. *Petőfi Népe* 37/107 (1982. május 9.): 4. (A cikk részleteket közöl a szójegyzékből.)
6. Kiskunhalas: MNL BKML V. 201. c. Kiskunhalas Város Tanácsának iratai. Körlevelek jegyzőkönyvei és közhirdetmények 1732–1850. X. kötet 1781–1782. 161–162.
 - 6.1. NAGY CZIROK LÁSZLÓ 1965. *Betyárélet a Kiskunságon*. Budapest, Magvető Kiadó. 326–328.
 - 6.2. NAGY CZIROK LÁSZLÓ 2002. *Kiskunhalasi krónika. Töredékek Kiskunhalas múltjából. A város néprajza, története, anekdotái a szájhagyomány és régi írások alapján*. Thorma János Múzeum Könyvei 13. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum–Halasi Múzeum Alapítvány–Kiskunhalas Történeti Kutatása Közalapítvány. 178.
7. Kisújszállás: MNL JNSzML V.201.d. Kisújszállás város tanácsának iratai. Körlevelek jegyzőkönyve. Prothocollum Currentalium 1778–1782. Currenta-

⁹³ Az itt megadott publikációkat az irodalomjegyzék nem tartalmazza.

les a die 20a Mensis May Anni 1782 usque dein 19ata mensis 7bris anni 1782. 29. lap.

8. Kunhegyes: MNL JNSzML V.1701.c. Kunhegyes város tanácsának iratai. Körlevelek jegyzőkönyve. Prothocollum Currentalium 1781–84. 204–205. lap.
9. Kunmadaras: MNL JNSzML V.1801.c. Kunmadaras város tanácsának iratai. Körlevelek jegyzőkönyve. Prothocollum Currentalium 1781–1783. 232–233. lap.
10. Kunszentmárton: MNL JNSzML V.1901.c. Kunszentmárton város tanácsának iratai. Körlevelek jegyzőkönyve. Prothocollum Currentalium 1780–83. Protocollum Currentale № 17. 89–91. lap.
11. Makó: MNL CSML ML V. 1. c. 3. k. Körrendeletek jegyzőkönyvei (currentsek) 1782. 77 lap.

11.1. VÍGH ZOLTÁN 1989. Adatok Csanád vármegye közbiztonságáról a feudalizmus utolsó évszázadában. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 14: 77–102.

12. Szabadszállás: MNL BKML V.376. a — Szabadszállás nagyközség iratai (1819–1871-ig mezőváros); A mezőváros feudális kori iratai (1622) 1692–1857. 3. sorozat — Külön kezelt tanácsi iratok. 45. doboz. Körlevelek jegyzőkönyve 1781–1782. 255–256.
13. Túrkeve: MNL JNSzML V.501.c. Túrkeve város iratai. Körlevelek jegyzőkönyve. Prothocollum Currentalium 1780–83. 602–605. lap.

13.1. GYÖRFFY [o: GYÖRFFY] ISTVÁN 1910. Tolvajszótár 1782-ből. *Magyar Nyelvőr* 39: 328–329.

14. Anno 1782 az Hajdú Városokban meg fogattatott bizonyos sereg vásári tolvajok között, a lopás mesterségének könnyebb üzése végett gyakoroltatni szokott némely szóknak le írása. (BALASSA JÓZSEF a Lantos r. t. könyvesboltjában bukkant rá 1780 és 1810 közötti bejegyzések között a szójegyzékre egy a bolt tulajdonát képező könyvben, mely „*Gabrielis Gúlátsy de Eadem*” tulajdonában volt hajdan. Ennek a kéziratos könyvnek a meglétéről nincs tudomásom, a szójegyzéket BALASSA közzétételéből ismerjük.)

14.1. BALASSA JÓZSEF 1924. A magyar tolvajnyelv legrégibb emléke. *Magyar Nyelvőr* 53: 5–8.

14.1.1. ZOLNAY VILMOS–GEDÉNYI MIHÁLY 1945–1967. *A magyar fattyúnyelv szótára. I.* (Kézirat). Budapest. 0231–0232.

14.2. BALASSA JÓZSEF 1924. A régi magyar tolvajnyelv. *Detektiv Szemle* 6/4 (1924. április 5.): 10–11.

14.3. BALASSA JÓZSEF 1924. A magyar tolvajnyelvről. In: SZIRMAY ISTVÁN, *A magyar tolvajnyelv szótára*. Összeállította SZIRMAY ISTVÁN „A Rend” munkatársa. Bevezető tanulmánnyal ellátta DR. BALASSA JÓZSEF a „Magyar Nyelvőr” szerkesztője. (Mindent Tudok Könyvtár 16. sz.) Budapest, Béta Irodalmi Részvénytársaság, é. n. 3–14. (A szójegyzék a 7–9. oldalon található.)

Rövidítések

BöszSzj. = Böszörményi szójegyzékek
BöszSzj.I. = I. Böszörményi szójegyzék
BöszSzj.II. = II. Böszörményi szójegyzékek
BöszSzj.II-1. = II-1. Böszörményi szójegyzék
BöszSzj.II-2. = II-2. Böszörményi szójegyzék
EgriSzj. = Egri szójegyzékek
EgriSzj.I. = I. Egri szójegyzékek
EgriSzj.I-1. = I-1. Egri szójegyzék
EgriSzj.I-2. = I-2. Egri szójegyzék
EgriSzj.I-3. = I-3. Egri szójegyzék
EgriSzj.II. = II. Egri szójegyzék
MiskSzj. = Miskolci szójegyzék

BFL = Budapest Főváros Levéltára
MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
MNL BéML = Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára
MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
MNL CSML ML = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára
MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
MNL GyMSMGyL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára
MNL GyMSMGyL ML = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára Mosonmagyaróvári Fióklevéltára
MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
MNL HBML HbFl = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Hajdúböszörményi Fióklevéltára
MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára
MNL JNSzML = Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára
MNL NML = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL SML = Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára
MNL SzSzBML = Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
MNL TML = Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
MTA KIK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
PMKL = Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára

Irodalom

- Államrendőrség 1911 = [Név nélkül] 1911. *A tolvajnyelv szótára*. Melléklet az „Államrendőrség” 44-ik rendkívüli számához. Budapest, A Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bünyügyi Osztálya.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1942. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Néprajz* 4: 71–89.
- BÁRCZI GÉZA 1956. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 52: 228–230.
- BERKES KÁLMÁN 1888. *A tolvaj élet ismertetése*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.
- [BOROSS JÓZSEF–SZÜTS LÁSZLÓ] 1987. *A mai magyar argó kisszótára*. Összeállította BOROSS JÓZSEF–SZÜTS [o: SZÜTS] LÁSZLÓ. Budapest, Idegenforgalmi, Propaganda- és Kiadványvállalat, é. n.
- CSEFKÓ GYULA 1925. Adalékok tolvajnyelvi szótáraink könyvészetéhez. *Magyar Nyelv* 21: 70–72.
- EMBER GYÖZÖ 1940. *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848*. Budapest, A M. Kir. Országos Levéltár kiadványa.
- GREGOR FERENC 1972. Észrevételek a magyar tolvajnyelv néhány szlovák eredetű szaváról. *Magyar Nyelv* 68: 160–169.
- HEINLEIN ISTVÁN 1908. Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv* 4: 268–269.
- HOFFMANN, OTTÓ–KIS, TAMÁS 2009. Wörterverzeichnis der Diebessprache aus Pinkafeld (Ungarn). In: EFING, CHRISTIAN–LESCHBER, CORINNA szerk., *Geheimsprachen in Mittel- und Südosteuropa*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, Peter Lang. 103–126.
- JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE 1900. *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Irta és gyűjtötte: JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE. Budapest, A szerzők sajátja.
- KIS TAMÁS 2001. Német tolvajnyelvi szójegyzék a 18. századból. *Folia Uralica Debreceniensis* 8: 251–262.
- KIS TAMÁS 2002. XVIII. századi zsványnyelvi szójegyzékeink. *Börtönügyi Szemle* 21/2 (2002. június): 67–76.
- KIS TAMÁS 2013. Zsványnyelvi emlékek Böszörményben. *Hajdúsági Tükör* 6/1 (2013. március 15.): 12–14.
- KIS TAMÁS 2020. Két újabb 18. századi zsványnyelvi szójegyzék Egerből. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 24/1: 274–286.
- LEHR ALBERT 1914. A betyárság kifejezései. *Magyar Nyelv* 10: 45–47, 90.
- NAGY SÁNDOR 1970. Zsvány nyelv a XVIII. században. *Múzeumi Kurír* 2. (1970. február): 34–36.
- NAGY SÁNDOR 1990. A hajdúkerületi törvényszék büntetéskiszabási gyakorlata lopás miatt indított bűnügyekben 1757–1850. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 7: 67–115.
- SCHEIBER SÁNDOR 1956. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 52: 230.

- SCHRAM FERENC 1962. Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 58: 107–109.
- SIKLÓSSY LÁSZLÓ 1933. A betyár beszéde. *Pesti Hírlap Vasárnapja* 55/14 (1933. április 2.) 22–24.
- TORONYAI KÁROLY 1862. *A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseül összeíratott és kiadattatott a köznépnek ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedésekre Toronyai Károly által Békés Csabán.* Pest.
- [TÖMÖRKÉNY ISTVÁN–CSERZY MIHÁLY (?)-BÉKEFI ANTAL (??)] 1898. *Betyárlegendák. Az alföldi rablóvilág történetei.* Szeged, Engel Lajos kiadása.
- TÖRÖK GÁBOR 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 273–274.
- VARJASI IMRE 2015. Érdekességek a Hajdúkerület iratanyagából. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 34: 161–175.
- VARJASI IMRE 2016. Eleink öröksége. Néhány érdekesség a Hajdúkerület büntetőbíráskodásából. *Hajdúsági Tükör* 9/2 (2016. június 20.): 5–7.
- VARJASI IMRE 2018. „Zsivány Nyelv — Zsivány Szók”. Jogtörténeti–nyelvtörténeti emlékek a Hajdúságban. In: MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN szerk., *A jogszolgáltatás története Hajdúböszörményben.* Debrecen, Debreceni Törvényszék. 112–115.

Glossaries of Outlaw Language from Böszörmény

The earliest authentic records of Hungarian cant are represented by glossaries dated from the final third of the 18th century, compiled in the process of criminal lawsuits against market thieves in Miskolc, Eger and [Hajdú]Böszörmény. The first glossary from Böszörmény was made in 1776 with its handwritten and print versions made in 1782. This paper is the first collective, philologically-reliable publication of the Böszörmény glossaries, which also introduces additional information related to these glossaries.

Keywords: outlaw language, cant, market thieves, linguistic record, glossary, Böszörmény

Kis Tamás
ORCID: 0000-0002-9500-7525
Debreceni Egyetem
tkis62@gmail.com

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

MATICSÁK SÁNDOR: **A magyar nyelv eredete és rokonsága.**

Budapest, Gondolat Kiadó, 2020. (589 lap)

1. A kézikönyvvel a szerző a középiskolai tanárokat, a magyar és történelem szakos egyetemistákat és azokat szólítja meg, akiket mint „művelt nagyközönséget szokás emlegetni” (10). A kötet CSÚCS SÁNDOR közelmúltban megjelent *Miért finnugor nyelv a magyar?* (Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2019) című könyvéhez hasonlóan egyetemi kurzusok tananyagaként is megállja a helyét, de annál többre is vállalkozik: a magyar nyelv uráli/finnugor eredetét alátámasztó hangtani, alaktani, mondattani és szókincset érintő bizonyítékok bemutatásán kívül áttekintést ad a nyelvünk eredetének és rokonsági viszonyainak alaposabb megértését segítő, de azokhoz sokszor inkább csak áttételesen kapcsolódó témákról is.

2. A kötet több évtized oktatási tapasztalatain alapul, s követi a szerző által a Debreceni Egyetemen tartott *A magyar nyelv eredete* című előadások gondolatmenetét és logikáját. Szerkezete nyolc nagy fejezetre tagolódik, ám több mint száz oldalt tesznek ki a mellékletek is (Nyelvek, Helyek, Emberek, Nyelvészeti alapfogalmak, Irodalom, Rövidítésjegyzék, Ábrák és térképek jegyzéke, Névmutató). Ezek nagy terjedelme a kötet általános céljával magyarázható, mely a magyar nyelvvel kapcsolatos ismeretterjesztés, illetve tévhitek eloszlatása és a közvélekedésben gyakran megjelenő áltények cáfolata (9). E célt szolgálja az is, hogy bár a jelenségek alátámasztásához nélkülözhetetlen a nagyszámú nyelvi adat használata, a szerző ezeket a szöveg könnyebb olvashatósága érdekében lábjegyzetekben elhelyezve mutatja be, az új fogalmakat pedig magyarázattal ellátva vezeti be.

A nyolc fejezet tematikailag négy részre tagolódik: a) általános tudnivalók a nyelvekről, azok kapcsolatairól és rokonságáról, illetve a magyar nyelv tudománytalan rokonításáról (1–4. fejezet); b) az uráli nyelvet beszélő népek bemutatása és jellemzése (5. fejezet); c) a magyar uráli nyelvekkel való rokonságának

bizonyítékai (6. fejezet), d) a magyar nép őshazájával kapcsolatos tudnivalók (7. fejezetek). Az ezektől elkülönülő utolsó, A finnugor nyelvtudomány rövid története címet viselő 8. fejezet főképpen a magyarországi finnugrisztika történetéről és mai állapotáról ad áttekintést, de általa röviden a finnországi finnugrisztikai kutatásokba is betekintést nyerhetünk.

Nyelvünk eredetének és rokonságának kérdései előtt az első fejezetben maga a magyar nyelv áll a központban: a szerző elhelyezi a magyart a nyelvtípusok között és a nyelvek demográfiáját tekintve. Ez a kitekintés igen hasznos a mélyebb nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkező olvasók számára, hiszen ebben a fejezetben számos nyelvünket érintő babonát, téves ismeretet cáfol a szerző. Ám az „alapozó ismeretek” megfogalmazása (épp a megcélzott olvasóközönség ismereteinek vélhető hiányai miatt) olykor megtévesztő: A nyelvek tipológiai rokonsága (18–23) és A nyelvek eredet szerinti rokonsága (23–26) alfejezetek címében szereplő *rokonság* kifejezés jelentését érdemes lett volna egyértelműsíteni vagy más terminussal helyettesíteni.

A finnugrisztikai tudományok alaptézise, a nép és nyelv elkülönítésének s ezek eredetbeli különbségének kérdése igen didaktikusan, sok példával alátámasztva jelenik meg a kötet második, Nép és nyelv nem azonos című fejezetében (29–59). A szerző rámutat arra, hogy mivel Magyarország nyelvileg viszonylag homogén ország, egy hivatalos nyelve van, a nyelvjárások között sincsenek nagy különbségek, továbbá a kisebbségek nyelvei nagyon kis mértékben vannak jelen a közéletben, közigazgatásban, sajtóban és tömegkommunikációs felületeken, ezért nálunk sokkal termékenyebb talaja van az „egy nép – egy nyelv” gondolatnak, ahonnan csak egy ugrás a nép és nyelv azonosítása (31). Ugyanebben a részben mutatja be a szerző — finnugrisztikai munkáktól szokatlan részletességgel — az archeogenetika új kutatási eredményeit is (47–58). Ezek az eredmények azonban nem cáfolják nyelvünk finnugor/uráli eredetét, hiszen nem hozhatók kapcsolatba azzal. Szerzőnk KLIMA LÁSZLÓT idézve írja: „Ha azt mondjuk, hogy a DNS-minták alapján a honfoglalók nem beszélhettek magyarul, akkor mit mondjunk a magyarokról? A kézenfekvő válasz, hogy ők (vagyis mi) aztán végképp nem vagyunk magyar anyanyelvűek. Holott de. Az archeogenetika a saját eredményei alapján nem illetékes megcáfolni, hogy a magyar finnugor nyelv.”

A 3. fejezetben (59–75) nyelvünk rokonításának objektív és szubjektív problémáit tekinti át a szerző. A *rokonság = kölcsönös érthetőség* közkeletű tézisért cáfolja a fejezet első részében, amikor szövegek véletlenszerű hasonlóságaival szemben szisztematikus, rendszert alkotó eltéréseket mutat fel a finnugor nyelveket összekötő, azok közös alapnyelvből való származását alátámasztó bizonyítékként. A fejezet A nyelvrokonítás nyelven kívüli mozgatórugói című részében magyarázatot kapunk arra is, hogy a hasonlóságokon, a kölcsönös megértésen

kívül milyen nyelven kívüli okok motiválják azokat, akik nem fogadják el nyelvük uráli/finnugor eredetét. A szerző összegzi azokat a motivációkat, melyek szerepet játszhatnak a magyar nyelv nyelvészeti eszközökkel már egyértelműen bizonyított eredetének megkérdőjelezésében: szó esik a Habsburg-összeesküvésről, a nem létező Trefort Ágoston-féle idézetről, a második világháború után a szovjetek által támogatott s ezért rossz hírbe kerülő finnugor kutatásokról, illetve az 56-os emigránsok által kialakított külföldi „kutatóközpontokról”.

Az előző két fejezethez szervesen kapcsolódik a Nem finnugor teóriák a magyar nyelv eredetére című, negyedik fejezet (75–159), mely részletesen és történeti áttekintést is adva mutatja be a legfontosabb rokonítási irányokat, illetve azokat a nyelveket, melyekkel legtöbbször hozták rokonságba a magyart (szkíta, héber, török, sumér). Kitér az egyéb rokonítási kísérletekre, illetve a magyart ősnyelvnek tekintőkre is. A fejezet végén írástörténeti áttekintés is helyet kapott (151–158), mely a székely rovásírás révén támasztja alá azt a megállapítást, hogy egy nyelv eredete és annak írásmódja között nem mutatható ki kapcsolat.

Az Uráli (finnugor és szamojéd) népek és nyelvek című ötödik fejezet (159–328) nagy értéke, hogy nemcsak átfogó képet nyújt legnagyobb rokon nyelveket beszélő népekről, hanem azokat is részletesen megismerhetjük, amelyek eddig mostohagyermekai voltak a finnugrisztikai kutatásoknak, vagy amelyekkel eddig elsősorban szociolingvisztikai szempontú kutatások foglalkoztak. Részletesen bemutatja például a meänkieli és a kvén nyelvet (179–185), melyek a finnek közeli rokon nyelvei (ún. *likikielik*), s önálló történetük az elmúlt évtizedtől számítható. Az észthez közeli nyelvek is bekerültek a monográfiába, például a szetu és a vöru (195–198). E részen belül vizsgálja a szerző az oroszországi finnugor népek szociológiai helyzetét (317–327). Az arktikus viszonyok közt élő népek anyanyelvi beszélőinek száma (sőt általában népességszáma) ugyanis folyamatosan csökken. Ennek okát MATICSÁK a szakirodalommal egybehangzóan az itt lakók földrajzi és időjárási körülmények okozta szeparáltságával, illetve mentális egészségének romlásával (az alkoholizmus és az öngyilkosság megdöbbentően magas arányával) magyarázza. Az egyes népek lakóhelyének bemutatását 16 térkép is segíti.

A nyelvrokonság bizonyítékai című fejezet száz oldalán (329–430) a szerző a nyelvünk eredetére vonatkozó bizonyítékok öt típusát mutatja be. Vizsgálja az alapnyelvi szókészletet, az alapnyelvi szófajokat, a szabályos hangmegfeleléseket, illetve hangtani és alaktani bizonyítékokat is hoz. A szókincs vizsgálatakor nemcsak az alapnyelvig visszavezethető szavak számát és a mai magyar szókincsben betöltött szerepüket emeli ki, hanem emellett számos érdekes példát hozva utal a jelentések megváltozása miatt ma már nem feltétlenül felismerhető összefüggésekre az egyes finnugor példák jelentései között. Ugyanezt látjuk az

ősi szókincs szemantikai csoportjainak vizsgálata során is: lábjegyzetekben kifejezetten sok (e fejezetben szám szerint 184) kiegészítés, pontosítás ad háttérinformációt az olvasónak.

Az őshazaelméletekkel foglalkozó 7. és A finnugor nyelvtudomány története című 8. fejezet témája szorosan összekapcsolódik egymással. A szerző a legkorábbi (Castrén és Wiedemann nevéhez fűződő) őshazaelméletekkel kezdi a tárgyalást, s mindegyikhez módszertani háttérrel is ad. A magyarság ősi szállásterületeinek bemutatását az ugor egységből való kiválással, illetve az ugor őshaza jellemzésével indít, s Magna Hungaria, Levédia és Etelköz bemutatása után László Gyula kettős honfoglalás elméletének nyelvészeti szempontú kritikáját is adja.

A mellékletek nagy száma és terjedelme is a kötet tankönyvként, kézikönyvként való használatát erősíti. A Nyelvek, a Helyek és az Emberek című részekben minden olyan nyelv, hely és személy neve megjelenik, aki vagy ami a kötetben előfordult, rövid, egy-két soros, de maximum egy bekezdésnyi terjedelemben jellemezve. A Nyelvészeti alapfogalmak című részben — bár meglehetősen lakonikusan, de — a kötetben szereplő minden nyelvészeti terminust magyarázattal lát el a szerző. Az egyes alfejezetek végén csak a legfontosabb szakirodalmat sorolja fel, a kötet végén azonban a továbbvivő kutatások számára is hasznos bő irodalomlistát kapunk.

3. MATICSÁK SÁNDOR munkája minden bizonnyal sikeresen használható lesz a magyar nyelv eredetét bemutató kurzusok tankönyveként, másfelől pedig egyúttal monografikus igényű alapos filológiai munka is egyben, gazdag adatanyaggal, friss szakirodalmi eredményekkel alátámasztva. A cél a nyelvészeti módszerek, tények és eredmények bemutatása ebben a (Magyarországon) sok esetben politikai állásfoglalásként is értelmezett kérdésben. Ahogy a szerző ezt a bevezetésben le is szögezi: „A nyelvészet nem ítélkezik. Könyvemben azokat a tudományos módszereket mutatom be, amelyekkel kétséget kizáróan igazolni lehet, hogy a magyar nyelv (nem a nép, hanem a nyelv!) finnugor eredetű. A többi az olvasókon múlik.” (11).

TAKÁCS JUDIT
ORCID: 0000-0002-8665-0893
Eszterházy Károly Egyetem
takacs.judit@uni-eszterhazy.hu

FEHÉR KRISZTINA: A nyelv grammatikája. A nyelvtudomány és a kognitív pszichológia határán. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. (394 lap)

1. A nyelvről való tudás rendszerezését mindig is meghatározó feladatnak tekintették a tudásépítő közösségekben. Az ókortól kezdve a modern nyelvtudomány kialakulásán át folyamatosan formálódott és formálódik a mai napig az az igény, hogy hogyan lehet a természetes úton elsajátítható nyelvekről olyan ismereteket kialakítani, amelyek a nyelvhasználó közösségek számára hasznosnak bizonyulnak. Amikor valaki arra vállalkozik, hogy ennek a rendkívül összetett emberi jelenségnek rendszerszerű leírását adja, akkor következőképpen választás elé kerül: meg kell határozni saját viszonyát a nyelvhez. Ez a viszony pedig kijelöli az alapvető irányt a nyelvleírás útján.

Fehér Krisztina *A nyelv grammatikája* című munkájában bemutatja a különböző nyelvleírási irányokat, alaposan körbejárja a lehetőségeket, felhívja a figyelmet az akadályokra, hogy végül határozott iránymutatást adjon az olvasónak. A strukturalizmusra épülő, valamint a generatív és posztgeneratív irányzatok formalizáló szemléletével szemben a funkcionális és a társasnyelvészettel érintkező kognitív nyelvészet közelítésmódjára irányítja rá a figyelmet a szerző. Ez a kétféle nyelvészeti hagyomány merőben más úton közelít a nyelvhez, és ennek megfelelően lényegien más oldaláról mutatja be azt. A formalizálásra törekvő irányzatok felfogásában a szabályokkal, bináris és zárt kategóriákkal leírható nyelv modulárisan részekre bontható, amelyek hierarchikusan épülnek egymásra. A kognitív közelítésmód szerint ezzel szemben a valószínűségi adatok alapján modellálható hálózatos nyelv egymással kölcsönös viszonyban lévő elemek kontinuumából alakul ki a viszonyok dinamikus formálódásával.

A szerző ez utóbbi megközelítést az egyes tudományterületek — nevezetesen a nyelvtudomány és a kognitív pszichológia —, valamint a nyelvészeti részterületek — a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika, a fonetika és a fonológia — eredményeinek szintetizálására alapozva jelöli ki. A munka vállaltan törekszik a területek közötti párbeszéd megteremtésére és erősítésére, ezáltal termékenyítőleg kíván hatni a grammatikairásra. Fehér Krisztina ezen törekvését már korábban is jelezte a kutatómunka részeredményeiről publikált számos tanulmánya. Az interdiszciplináris szemlélet eredményeként azonban nem egyfajta taxonómikus grammatikát dolgozott ki a szerző, hanem sokkal inkább egy olyan elméletileg és módszertanilag megalapozott koncepciót vázolt fel, amely kiindulópontot jelenthet a nyelvtanírás számára. Ehhez a szerző ugyan korábbi munkák eredményeire támaszkodik, mégis elmondható, hogy e vizsgálatok áttekintésének szisztematikussága, illetve a pszicholingvisztikai és fonetikai kísérletek,

továbbá a korpuszelemzések eredményeinek közös keretbe ágyazása újabb lényegi szempontokat világít meg a nyelvleírás gyakorlatában. Ebben a tekintetben a könyv megállapításait azonban tovább árnyalhatta volna, ha szerzője még szervezettebben kapcsolódik a funkcionális és kognitív nyelvelméleti munkákhoz (pl. HALLIDAY 1978, 1994, LANGACKER 1987, 2008, BYBEE 2010), és explicit módon fogalmazza meg a hozzájuk fűződő viszonyát.

A könyv fejezetei sokféle témakört tárgyalnak, amelyek látszólagos különbségük ellenére koherens gondolatmenetbe épülnek be. Az első fejezetek tudománytörténeti áttekintésében a szabály és analógia értelmezése kerül középpontba, valamint ezzel összefüggésben az algebrai és a statisztikai tanulást veti össze a szerző. A statisztikai megközelítésre támaszkodva a skalaritás fogalmának bevezetése egy átmenet-valószínűségeken alapuló nyelvtani koncepciót vetít előre. Ezt követik a könyv azon részei, amelyek módszeresen elemzik a formális nyelvtani leírásokkal kapcsolatban felmerülő kérdéseket a kognitív pszichológia területén végzett kísérletek tükrében. A formalizálás nyomán jelentkező nehézségek áttekintését követően a szerző a lexikon, a morfológia és a fonotaxis statisztikai alapú leírásának lehetőségét mutatja be a munka következő fejezeteiben. A könyv második fele a hangtani vizsgálatokra fókuszál: a fonológia, fonetika, dialektológia és kognitív pszichológia eredményeinek bevonásával válnak meghatározhatóvá a szótagalkotó hangkombinációk a beszédpercepció alapegységeiként. Végül a nyelv hangzós tulajdonságainak kiemelt szerepére tekintettel a pródiá–fonotaxis–lexikon–morfológia–szintaxis kontinuumát felölelő dinamikus hálózatnyelvtan ismertetésével zárul a munka. A bemutatott statisztikai nyelvtani hálózatmodell erénye, hogy nemcsak az elméleti keretek összehangolásának eredményeképpen jött létre, hanem a hozzá társuló módszertanban is ötvöződnek a kognitív pszichológia kísérletes megközelítései a korpuszvizsgálat lehetőségeivel.

A kognitív tudományi és nyelvészeti területek elméleti és módszertani apparátusának egymásra vonatkoztatásával az emberi megismerést, a nyelvhasználat tényeit és az empíriát a középpontba állító munka e közelítésmódjával illeszkedik a nyelvtudomány nemzetközi gyakorlatához. Ezt jelzi a könyv gazdag szakirodalmjegyzéke is.

2. Fehér Krisztina könyvének legfőbb tézise, hogy „a nyelvtan nem más, mint maga a nyelvi működés” (15). Ebből a Humboldtra visszavezethető gondolatból következik, hogy egyrészt a nyelvtan minden nyelvi jelenség együttes rendszerét magában foglalja, másrészt pedig hogy a nyelv működése teljes folyamatában — az egyes egyének nyelvvelsajátításától a generációkon át tartó nyelvhasználaton keresztül — értelmezhető. Egy ilyen rendszert az egyének mentális tevékenysége mellett a társas interakciók szerveznek, és ebből adódóan eredendően sajátja lesz a változatosság és a változás. Ennek megfelelően a szerző a nyelvtant a társas

interakciók során elsajátítható és működtethető rendszerszerű tudásnak tekinti. Egy ilyen nyelvtan a kontinuumelvnek megfelelően nem von éles határt a fonológia, a morfológia, a lexikon és a szintaxis között, mivel a nyelvtani szerkezeteket a hangkapcsolatok különböző komplexitású megjelenéseiként azonosítja. A nyelvleírás hatókörét a prozódia–fonotaxis–lexikon–morfológia–szintaxis kontinuumával jelöli ki a szerző, melynek jellegét a szociolingvisztika és a pragmatika szemléletmódja határozza meg. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi szerkezetek és azok jelentései csak a társas interakciókban kialakuló kontextus révén határozhatók meg. Az ilyen típusú funkcionális megközelítések az általános elméleti megállapításokat az empirikus megfigyelések tükrében sorozatosan vizsgálják, vagyis az elméleti tételek és az empirikus adatok folyamatos kölcsönhatásában formálódik a leírás kerete. Egy funkcionális modell ebből adódóan nem vállalkozhat a nyelv teljes és végérvényes leírására: nem állhat ugyanis rendelkezésére minden adat a teljesnek tekinthető leírásához, mivel eredendően változónak tekinti a vizsgált jelenséget. Ezzel összefügg, hogy a nyelvi leírásban nem a megjósolhatóság, hanem a valószínűsíthetőség lesz az elsődleges szempont. A leírás keretét tehát úgy szükséges kijelölni, hogy ezekhez a jellemzőkhöz illeszkedjen.

Ebből a szempontból a nyelvi rendszer leírásában két különböző elv figyelhető meg a nyelvtudományban: a szabály és az analógia. A könyv első fejezetei arra mutatnak rá, hogy a nyelvtudomány történetét áttekintve érdemes a két fogalom meghatározását végiggondolni: míg a szabályt olyan absztrakt formulának lehet tekinteni, amelybe a maradéktalanul megfeleltethető nyelvi elemek helyettesíthetők csak be, addig az analógiának azt a tulajdonságát célszerű kiemelni, hogy skálaszerű értékekkel jellemezhető. A nyelv leírását szabály alapon megközelítő irányzatok — tekintettel a szabály kategorikusan merev voltára — nehezen alkalmasak a különböző formákban megjelenő nyelvi változatosság és a nyelv változásában tetten érhető folyamat jelleg megragadására. Az analógia ezzel szemben hasonlósági alapon valószínűsíti a kapcsolatokat, emiatt statisztikai szempontból fokozatosságot feltételez.

3. Az analógianyelvtan koncepcióját a szerző empirikus módszerrel végzett vizsgálatok — kognitív pszichológiai tesztek — eredményeire alapozza. Ehhez a nyelvelsajátítás kérdésében az algebrai és a statisztikai tanulás összehasonlítása jelentett kiindulópontot. Az algebrai tanulás ugyanis ebből a szempontból a bináris választáson alapuló szabálynyelvtan koncepcióját erősíti, a statisztikai tanulás átmenet-valószínűségeket feltételező mechanizmusa viszont az analógianyelvtanét. Ez azzal magyarázható, hogy az algebrai tanulás absztrakt összefüggéseken alapuló szabályokra épít, amely szabályok egyértelmű megfeleltetéseket eredményeznek, és általános érvénnyel bírnak. Chomsky innatista koncepciója szerint ezeknek az absztrakt szabályoknak a felismerése genetikailag van kódolva, tehát egy előre programozott nyelvelsajátító eszköz, egy nyelvi modul felel azért, hogy

a nyelvek összességére érvényes univerzális szabályokat vonatkoztatni tudják a gyerekek a nyelvelsajátítás folyamán saját kiépülő nyelvükre. Ez az elgondolás egyben feltételezi, hogy egy univerzális grammatikában a nyelvtani kategóriák apriorinak és abszolút azonosíthatónak tekinthetők. A statisztikai tanulás ezzel szemben az észlelt adatokból meghatározható átmenet-valószínűségekre helyezi a hangsúlyt, ezáltal fokozatosságot tételez fel. Korábbi kutatásokra támaszkodva a nyelvelsajátítás folyamatában a gyerek általános kognitív képességei és kapacitása mellett a szociális környezet szerepét is figyelembe veszi a gyerek nyelvi fejlődésében. Az egyéni képességek és a környezeti hatások eltérő mértéke változatos és változó nyelvi tudást eredményez. Ahogyan arra a szerző rávilágít, a témában folytatott kísérletek módszertanára és eredményeire való tekintettel nem lehet kétséget kizáróan cáfolni a nyelvtannak sem a statisztikai, sem az algebrai alapú elsajátítását. Mivel a kísérletek között nem volt olyan, amely grammatikai struktúrák statisztikai korrelációktól mentes tanulását példázná, ugyanakkor arra van példa, hogy az emberek az elemek közti átmenet-valószínűségekkal jellemezhető nyelvtant sajátítsanak el, ezért a statisztikai tanulás lehetőségével mindenképpen érdemes számolni.

A nyelvelsajátításra vonatkozóan — ezen belül a nyelvi fejlődés szempontjából lényeges szószegmentáció kérdésében — érdemes továbbá említést tenni a hangsúlyhelyek prozódiai jellemzőinek szerepéről a szóhatárok kijelölésében. E szerint a megközelítés szerint a csecsemők a hangsúlyos szótagokat úgy kezelhetik, hogy azok egy új nyelvi egység kezdeteként funkcionálnak. Az elképzelésről laboratóriumi körülmények között az derült ki, hogy a csecsemők kezdetben valóban a hangsúlyhelyeket tekintik elsődleges támpontoknak, majd a prozódiai szegmentációból adódó tévedéseket a nyelvelsajátítás során később korrigálják. A hangsúlyalapú szegmentációról azonban ugyancsak elmondható, hogy statisztikai jellegű, ugyanis a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok ritmikus váltakozása kombinatorikus mintázatot eredményez. A prozódiai és a fonotaktikai mintázatok szegmentálhatósága között nem szembenállást kell feltételezni tehát, hanem olyan átmenetet, amelyben a prozódiai szerkezetek durvábban, a fonotaktikai struktúrák finomabban tagolhatók elemeikre. Ez a nyelvelsajátítás szempontjából azt jelenti, hogy a csecsemők a nyelvi tapasztalat bővülésével a kezdeti, nagyobb statisztikai (prozódiai) mintázatok az azok belső (fonotaktikai) szerkezeteiként elemzik tovább. Összességében megállapítható, hogy a szerző a tanuláselméletek közül a nyelvelsajátításban is lényegi szerepet betöltő átmenet-valószínűségeken alapuló statisztikai tanulás mellett érvel, ami összhangban van a nyelvi folyamatok kontinuumaként értelmezhető analógianyelvtan koncepciójával.

4. A nyelvelsajátítás tanulmányozása révén egyértelműen megállapítható, hogy a hangtani jellemzők feldolgozásának kiemelt szerepe van az egyén nyelvi

fejlődésének folyamatában, a munka ezzel együtt pedig arra is rámutat, hogy a nyelv általános működésének feltérképezése szempontjából is érdemes hangsúlyt fektetni a prozódiai és fonotaktikai jelenségekre. A nyelveket prozódiai szempontból — a ritmikai szerkezetük alapját képező egységnek megfelelően — a hangsúlyalapú, a szótagalapú és a moraalapú nyelvek kategóriáiba szokás besorolni. A szerző azonban rávilágít arra, hogy az empirikus adatok fényében ez a kategorizálás nehézségekbe ütközik: például bizonytalan a francia vagy a spanyol nyelv szótagalapúsága, valamint kérdéses a japán egyértelmű moraalapúsága, illetve problémát jelent a finn besorolása. Minderre megoldás lehet, ha olyan tipológiai rendszert alkalmazunk, amely a beszédfolyamban előforduló magán- és mássalhangzók arányát veszi figyelembe, pontosabban az egy magánhangzó után átlagos időközönként megjelenő újabb magánhangzót. A magán- és mássalhangzók feltűnésének időszerkezetére épülő rendszer szerint az egyes nyelvek egymáshoz képest egy kontinuumon helyezhetők el, szemben a hagyományos megközelítés zárt kategóriaosztályaival. A szerző emellett felhívja a figyelmet arra, hogy a tipológiai rendszer tovább pontosítható, ha a nyelveket szótag alapon rendszerezük. Ez esetben a korábban szótagalapúnak tekintett nyelvekben az egy szótagnyi egység, a hangsúlyalapú nyelvekben a hangsúlyos szótag és az azt követő hangsúlytalan szótagok együttese izokrón, a moraalapú nyelvekben pedig az azonos moraszámú szótagok időtartama egyforma. Ennek a rendszernek a szótag képezi az alapját a következő meghatározással: szótagnak tekinthetjük „azon szótagmagot alkotó hangokat (jellegzetesen magánhangzókat, illetve bizonyos nyelvekben ritkábban nagy hangzósságú mássalhangzókat), illetve azon szótagmaggal rendelkező hangkombinációkat, amelyek a beszédpercepció közvetlen egységeiként szolgálnak” (291). Ez a definíció összhangban van az anyanyelv fonotaktikai mintázatainak átmenet-valószínűségekkel történő felismerésével, amely a beszédpercepció során magánhangzók és hangkombinációk gyakoriságszomszédsági eloszlásának azonosításával megy végbe. Összegezve megállapítható, hogy a gyakorisági eloszlások mentén alakuló átmenet-valószínűségek nyelvtől függetlenül szerepet játszanak a nyelvi rendszer működésének irányításában, a nyelvek tipológiája pedig egy ezzel a folyamattal összehangolható szótagalapú rendszerre épülhet.

5. A könyv a nyelvek közötti azonosságok és különbségek megállapítása mellett, a nyelvek rendszerének leírásában is a gyakorisági mutatók vizsgálatára támaszkodik a lexikon, a morfológia és a fonotaxis területén egyaránt. Ebből következően a vázolt nyelvtani modell érzékeny a változásra és a változatosságra is. A lexikon területén például a lexikai egységek kijelölése szempontjából fontos kérdés a szavak határainak megállapítása. Az átmenet-valószínűségeken alapuló modell erre nem azzal a kérdéssel keres választ, hogy „mi a szó?”, hanem a „mi egy szó?” kérdést teszi fel. A válasz pedig azon a megállapításon alapul,

hogy két szomszédos szó esetében a szó belseji együttjárási-gyakorisági mutatók magasabbak az első szó vége és a második szó eleje között lévőknél, ami azt jelenti, hogy egy-egy szó azonosítása a szóvégek és a szókezdetek közötti alacsonyabb átmenet-valószínűségek alapján történik. A szerző ezzel együtt azt is kiemeli, hogy mivel az emberek különféle nyelvi tapasztalatokat szereznek, ezért a hangsorok együttjárási-gyakorisági mutatói személyenként eltérhetnek, vagyis a rendszer az adatok függvényében dinamikusan változhat. A szóhangalakok statisztikai azonosításának lehetősége felveti továbbá, hogy a szóelemek (tövek, toldalékok) esetében is hasonló gyakorisági mutatók működnek, azaz a szóalakok tövei és toldalékai között lévő átmenet-valószínűségek is jelentősebb eltérést mutatnak, mint a tövek és a toldalékok hangtestén belüliek. Egy ilyen statisztikai morfológia nem más, mint egy hangsorszerkezeti (fonotaktikai) alapú morfológia — amelyben az elemzés alapegységei a hangkapcsolatok —, ugyanis az egyes szavak hangsorrészletei közti átmenet-valószínűségek fogják kijelölni, hogy az adott szóalakok milyen morfológiai mintázatokkal jellemezhetők. A gyakorisági-együttjárási mutatók függvényében különböző korpuszokban és eltérő időben más-más lehet a mintázat, vagyis egy-egy szóalakhoz többféle, dinamikus morfológiai struktúra társítható, amelyek egymáshoz képest eltérő hangalakú és számú szóelemeket tartalmaznak. A statisztikai morfológia ennek alapján az alaktani változatokról és a változási folyamatokról nem bináris, hanem skaláris modell keretei között adna számot, aminek így szerves részét képezik például a tövek és a toldalékok közti átmenetek. Az elhangzó hangsorok elemzésére épülő átmenet-valószínűségi morfológiának persze tekintettel kell lennie a koartikulációra is, mivel a beszédpercepció során ezeknek a statisztikai információit lehet feldolgozni.

E felfogás értelmében a morfoszintaktikai mintázatok a fonotaktikai struktúrákon keresztül alakulnak ki, azaz a fonotaxis, a lexikon, a morfológia és a szintaxis voltaképpen egyazon nyelvtani jelenség kontinuumaként értelmezhető. Mindent együttvéve úgy tűnik, hogy a szerző által bemutatott, a nyelvhasználatból származó adatokra épülő statisztikai nyelvtan dinamikus keretként képes modellálni a nyelvet, annak változatosságával és változásával összhangban.

6. A statisztikai nyelvtan skalaritásának és kontinuum jellegének — a modulárisissal szemben — a hálózatos szerveződés felel meg. A szerző a hálózatot nemcsak az emberi elme nyelvtanának hatékony modellezésére tartja alkalmasnak, hanem a nyelvi rendszer társas vonatkozású reprezentálására is, azaz emberek közötti viszonylatok feltérképezésére. A statisztikai analógianyelvtan valószínűségi, szomszédossági és gyakorisági mintázatai a nyelvi tapasztalatok függvényében alakulnak, vagyis az emberek közötti kommunikációs kapcsolatok határozzák meg, hogy az egyes személyek milyen nyelvi elemekkel és milyen gyakran találkoznak. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az egyén mentálisan szerveződő nyelvi rendszere, hanem az elmék interakciójával kialakuló nyelvi

viszonyrendszer is dinamikus hálózatot alkot. A mentális nyelvtanok olyan kognitív hálózatként működnek, amelyekben a nyelvi elemek a csúcspontok, s a nyelvi elemek közötti kapcsolatok a csúcspontokat összekötő éleknek feleltethetők meg. A mentális nyelvtanok pedig szociális hálózatba szerveződnek, amelyekben az egyes emberek elméjének nyelvtani rendszerei a csúcspontok, és a köztük lévő kapcsolatok az ezeket összekötő élek. Ahogyan a két rendszer egymásba ágyazódik, úgy áll egymással kölcsönhatásban is, azaz az egyének mentális nyelvi hálózatai kölcsönösen formálódnak a társas nyelvi interakciókkal. A szerző végső konklúziója ebből adódóan az, hogy a kognitív nyelvtanhálózatok műveletei csak társas közegükben, a társas nyelvi hálózatok folyamatai pedig csak kognitív kontextusukkal együtt ragadhatók meg.

7. A szerző a hálózatmodell és az analógianyelvtan közös alkalmazhatóságát hangsúlyozza, mivel a statisztikai tanulás valószínűségi, szomszédsági és gyakorisági mintázatainak változó és változatos természetéhez így megfelelő modell kínálkozik. Az analógia és a hálózat fogalmával kapcsolatban azt a közös jellemzőjüket lehet kiemelni ugyanis, hogy mindkettő hasonlósági alapon feltételezi a kapcsolatokat az egyes elemek között. Ebből pedig az is következik, hogy a hasonlóság mértéke szerint a kapcsolatok eltérő erősségűek lehetnek, tehát a rendszer kategóriáit fokozatosság alapján lehet meghatározni, és ennek megfelelően besorolni azokba az elemeket. Eszerint egy hálózatban a gyakoribb, prototipikusabb elemek több kapcsolattal rendelkeznek, ami megfelel annak, hogy a gyakoribban együtt előforduló és magasabb átmenet-valószínűségekkel kapcsolódó nyelvi elemek között erősebb kognitív kapcsolattal kell számolni. A kevésbé gyakori, periférikus elemek viszont kevesebb kapcsolattal ágyazódnak be a hálózatrendszerbe, ami analóg azzal, hogy a ritkábban megjelenő és kisebb átmenet-valószínűséggel rendelkező elemkombinációk tagjainak esetében gyengébb kapcsolatokra számíthatunk. Ennek megfelelően a nyelvtan hálózatmodellje képes követni a változásokat, azaz a kapcsolaterősségek módosulását a nyelvi tapasztalatok függvényében, továbbá természetes tulajdonsága a változatosság is, tehát egyidejűleg többféle grammatikai változatra kiterjedhet. Az analógia egy ilyen nyelvtani koncepcióban az egyes elemek közötti viszony magyarázatára alkalmazható elv lehet, a hálózat pedig az elemek együttes rendszerének szerveződését modellálja. Ebből következően pedig a „[h]álózatmodellel számolva a grammatika csakis egyféleképpen, méghozzá a legtágabban értelmezhető: a nyelv működésének hogyanja nem lehet más vagy kevesebb annál, mint a nyelv, a maga teljességében” (339).

8. Mindent összevetve A nyelv grammatikája sikeresen teljesíti azt a kitűzött célt, hogy a különböző nyelvtudományon kívüli és belüli területek között párbeszédet teremtsen a nyelveírás elméleti és módszertani kereteinek meghatározásához. Fehér Krisztina a kognitív pszichológiai kísérletek, eszközfonetikai

mérések, szociolingvisztikai felmérések, valamint a dialektológiai adatgyűjtésekből származó nyelvi anyagok korpusznyelvészeti eszközökkel vizsgált eredményeit megfelelően szintetizálta egy új nyelvtani modellben. A nyelvelsajátításra, nyelvi percepcióra és produkcióra vonatkozó kutatásokra alapozva egy statisztikai alapú, hálózatosan szerveződő analógianyelvtan koncepciója bontakozik ki a könyvben, amely dinamikusságából adódóan kezelni tudja a nyelvi változást és változatosságot. A munka sok tekintetben illeszkedik a funkcionális és kognitív nyelvészeti irányzatok hazai és nemzetközi megközelítéseihez, itt csak két munkát említek azok közül, amelyekkel különösen rokonítható: a TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerkesztette *Nyelvtan* (2017) című kötetet, valamint JOAN BYBEE fentebb már idézett monográfiáját (2010); a három mű eredményesen egészítheti ki egymást a nyelv működésének megértésében. Mindezzel együtt elmondható, hogy Fehér Krisztina *A nyelv grammatikája* című kötete a nyelvről való tudás útvesztőjében értékes iránymutatást ad.

Irodalom

- BYBEE, JOAN 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. 1978. *Language as Social Semiotic, the social interpretation of language and meaning*. London, Edward Arnold.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London, Edward Arnold.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.

K. MOLNÁR EMESE

ORCID: 0000-0002-2755-8595

Eötvös Loránd Tudományegyetem
emesekmolnar@gmail.com

1. Péntek János és Benő Attila *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* című kötete a szociolingvisztikai szakirodalom egyik legújabb színfoltja. A Kontra Miklós szerkesztésében megjelent, a Magyarországgal szomszédos külső régiókat tárgyaló sorozat utolsó darabjaként látta meg a napvilágot. Ebben a szerzők nyolc fejezetben, nyolc egymáshoz szorosan kapcsolódó témakör keretében tárgyalják a társadalom és nyelvhasználat között lévő összefüggéseket. Mindezt elsősorban az erdélyi magyarok helyzetére, a velük kapcsolatos kérdésekre, lehetőségekre vonatkoztatva teszik.

2.1. A kötet sorozatszerkesztői előszóval kezdődik. Kontra Miklós kezdő gondolatai szerint „tabukat feszeget” és „méhkasba nyúl” az, aki a külhoni magyarok helyzetével foglalkozik. Így volt ez a rendszerváltás utáni években, amikor a sorozat első kötetei kerültek az olvasók elé (lásd CSERNICKSKÓ 1998, GÖNCZ 1999, LANSTYÁK 2000), de valamelyest érvényesek ezek az állítások a közelmúltra (lásd SZÉPFALUSI és mtsai 2012, FANCSALY és mtsai 2016) és napjainkra is, noha az elmúlt években jelentősen enyhültek a kutatásokat gátló körülmények. Bár a sorozat záró kötetére kicsit többet kellett várnunk, a szerzők többszörösen is kárpótolnak bennünket a késlekedésért. A kilencvenes évek óta eltelt idő távlatából azt mondhatjuk ugyanis, hogy a romániai magyarokat érintő kérdések számos új aspektussal bővültek, amelyekre a szerzők — az olvasók örömeire — nem vonatkoznak kitérni. Ezeknek a szempontoknak a tárgyalását pedig nem pusztán az 1995–1996-os RSS-kutatás (a kutatást támogató iroda, a Research Support Scheme nevének betűszava alapján), hanem egy 2009-ben megvalósult, erdélyi szociológiai vizsgálat is lehetővé tette, és tovább is árnyalta az olvasóközönség számára.

2.2. A sorozatszerkesztői előszót a bevezetés követi. Ez egyrészt olyan tényezőkre irányítja rá az olvasó figyelmét, amelyek a későbbi megállapításokhoz végig szervesen kapcsolódni fognak, másrészt a már említett alapkatásokat ismereteli részletesebben. A könyv olvasása során egy pillanatra sem vonatkoztathatunk el attól a ténytól, hogy az erdélyi magyar nyelvű közösség az egyik legnagyobb nyelvi és etnikai kisebbség Európában. Ennél fogva sajátos igényei vannak, és egészen másfajta jogok kellene megillessék, mint a nála jóval kisebb és kevésbé koherens közösségeket. Sem az európai, sem a romániai szabályozás nem tud mit kezdeni ezzel a „nagy kisebbséggel”. Éppen ezért gyakran hoznak olyan döntéseket, amely révén e közösség számát próbálják visszaszorítani. Ez a gondolat a

könyvben többször is visszaköszön, s ez egyáltalán nem véletlen. Témáról témára haladva ugyanis folyamatosan azzal szembesülünk, hogy az efféle döntések milyen sok szintéren és milyen jól érzékelhetően tetten érhetők.

Az erdélyi magyarok helyzetét és nyelvhasználati szokásait boncolgató elemzésekkel kapcsolatban itt csupán a fontosabb tudnivalókat emelem ki. Az RSS-kutatás Erdélyre vonatkozó része Szilágyi N. Sándor és Péntek János irányításával zajlott. Ez egy 216 fős kvótaminta alapján valósult meg, amelyet a magyarországi kontrollvizsgálat egy 107 fős mintával egészített ki. Az adatok alapján fellelhető összefüggéseket ebben az életkor, az iskolázottság, a nem, a településtípus és a foglalkozás változói szerint vizsgálták. Ebből a szempontrendszerből kiemelhetjük a határmentiség kérdését. Ugyanis a szociolingvisztikai, kontaktológiai kutatás szempontjából az is fontos körülmény lehet, hogy egy határmenti (az anyaország szomszédságában lévő) vagy egy belsőbb helyzetű településről származó adatokat elemzünk-e. Ennek külön figyelmet szenteltek a kutatók.

Az előbbivel összevetve a 2009-es vizsgálat — amelyet a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársai végeztek — egészen más jellegű volt. Ez esetben reprezentatív mintavétel történt. Egy több mint 4000 fős, erdélyi magyar adatközlőkre kiterjedő felmérést végeztek, az adatokat pedig az életkor, az iskolai végzettség és a régiók (tömb régiók, átmeneti régiók és szórványrégiók) alapján csoportosították. Jóllehet a kettőt összevetni már csak az elemszámok között mutatóközlő hatalmas különbség miatt sem lehet — s erre maguk a szerzők is felhívják a figyelmet —, a két vizsgálat nagyon jól kiegészíti egymást. Ez a könyv olvasása közben többször is igazolódni látszik, mivel a nagyobb témakörök kapcsán a szerzőpáros folyamatosan hivatkozik mindkettőre.

3.1. A könyv 1. fejezetében (Népek és nyelvek Erdély múltjában) és a kötet további fejezeteiben is az *Erdély, erdélyi régió* kifejezéseket a szerzők általában a mai magyar köznyelvi értelmének megfelelően használják, tehát Romániának a Kárpátok keleti vonulatától az országhatárig tartó részét értik rajta. A bevezető gondolatok szerint Erdély esetében rendkívül változatos és tagolt területet kell elképzelnünk, amellyel kapcsolatban sokunkban még ma is e régiónak a 19. század végi és 20. század eleji képe él. Bár az elmúlt időszak demográfiai folyamatai — kiváltképp a magyar közösség és a magyar nyelv szempontjából — meglehetősen kedvezőtlenül alakultak, ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy ez a térség még napjainkban is a magyar és a román nyelv egymással folyamatosan érintkező, egymást átfedő része a nyelvterületnek.

Ebben a fejezetben a szerzők nagyszámú adattal, de kellő tömörséggel vázolják az etnikai-népesedési és felekezeti viszonyok alakulását. A bemutatás a legrégebbi időktől, a megtelepedés idejétől veszi kezdetét, majd az önálló fejedelemség, a reformáció, valamint a Habsburg Birodalom korszaka és a kiegyezést

követő időszak tárgyalása után egészen az 1920-as és 1990-es évek közötti időszakig jutunk el. A történelmi korszakokról szóló alfejezetek alapján bebizonyosodik, hogy ez a régió sohasem volt teljesen független, minden időben része volt valamilyen birodalomnak vagy államalakulatnak; etnikai, nyelvi és felekezeti szempontból pedig mindig is rendkívül heterogén volt.

3.2. A 2. fejezet (A magyar nyelvközség néhány jellemzője a 21. század 2. évtizedében) hat kisebb alfejezetre tagolódik. Ezek olyan témakörök köré szerveződnek, mint a régió lélekszáma és részaránya, a földrajzi elhelyezkedés és településszerkezet, a gazdasági-társadalmi helyzet, a műveltségi szerkezet, az azonosságtudat és attitűd, valamint az asszimiláció kérdése. A következőkben eltérő részletességgel ezeket a kérdéseket veszem sorra.

A 2011-es népszámlálási adatok alapján Erdélyben jelenleg 1.227.623 magyar nemzetiségű személy él. Ez a szám az ország összlakosságához képest 6,1%-ot tesz ki, Erdély területére vonatkoztatva viszont 18,4%-ot. A politikai-oktatáspolitikai közbeszédben általában az országos arányra szokás hivatkozni, és ez nem véletlen. A hatalom érdekei ugyanis mindig is azt kívánták, hogy a magyarság a lehető legkisebb arányban jelenjen meg ne csak a statisztikai adatsorokban, hanem a köztudatban is, azaz hogy a romániai jelenlétüket és a szerepüket senki se tekintse mérvadónak. Visszatérve a népszámlálási adatokhoz: a Romániában élő kisebbségek közül egyedül a magyar esetében igaz, hogy jóval több a magyar anyanyelvűek száma, mint a magyar nemzetiségűeké. Országosan 32.291 fő, Erdélyben pedig 25.227 személy vallotta a magyart az anyanyelvének úgy, hogy közben nem a magyar nemzetiségűek közé sorolja magát. Ez az eltérés egyrészt abból adódik, hogy például a romániai cigányság (és más etnikai kisebbségek is) jelentős hányada szintén magyar anyanyelvű, másrészt pedig azzal a módszertanilag erősen kifogásolható döntéssel is magyarázható, hogy a népszámlálási adatfelvételnél nem volt lehetőség a kettős identitás jelölésére.

A kötet a földrajzi elhelyezkedés és településszerkezet témája kapcsán szintén tanulságos adatokat szolgáltat. A magyar népesség észak–déli megoszlását tekintve például kitűnik, hogy az északi rész 9 megyéjében él a magyarok 86,5%-a, ezzel szemben a déli oldalon mindössze 13,5%-a. Székelyföld három megyéjében él a magyarok 38%-a, Közép-Erdély két megyéjében a 20%-a, a Partium országhatármenti sávjában (köztük Szilágy megyében is) a 25%-a, Észak-Erdélyben a 17%-a, Dél-Erdélyben (köztük a Bánságban is) pedig a 10%-a. A település típusa és szerkezete kapcsán úgy tűnik, hogy a városok és falvak más-más feltételeit biztosítják a nyelvhasználatnak. Ugyanakkor a nyelv szempontjából arra is érdemes figyelni, hogy a szóban forgó közösség számszerű többséget alkot-e az adott településen és/vagy a régióban.

A gazdasági-társadalmi helyzetről szóló részből megtudjuk, hogy az erdélyi magyarok között a felsőfokú végzettségűek aránya kisebb a románokénál. Ehhez

kapcsolódik az a további észrevétel is, hogy például a törvényhozók, vezetők, értelmiségiek körében szintén jóval kisebb arányban vannak jelen a magyarok, mint a román nemzetiséghez tartozók. Az eredmények mögött több kedvezőtlen körülményt is találunk. Ilyen például a diszkriminatív érettségi, amelynek köszönhetően sok tehetséges magyar diák kényszerül arra, hogy abbahagyja a tanulmányait; de ugyanúgy gátló tényező lehet az is, hogy Romániában még mindig nem teljes körű a magyar nyelvű egyetemi és főiskolai oktatás.

A műveltségi szerkezet témájával kapcsolatban egyetlen fontos gondolatot emelek ki. A nemzetek közötti elhatárolódás és a különbségek ellenére a sokéves együttélés eredményeképpen a magyarok és románok közötti hasonlóságok is felfedezhetők, kiváltképp, ha az egymáshoz földrajzilag közel élő csoportokat vetjük össze egymással. Erre vonatkozóan a könyvben a mezőségi román és a mezőségi magyar lakáskultúra és étkezési kultúra jelenik meg példaként, amely csak olyan mértékben különbözik egymástól, mint például a mezőségi magyar a székelytől.

Az azonosságtudat és attitűd kérdése kapcsán a szerzők a cigányság és a románság viszonyulására ugyanúgy kitérnek, mint például a magyarok attitűdjeire. Ebből itt jómagam ez utóbbi kettőt kívánom kiemelni. Gereben Ferenc szociológus vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy a külhoni magyarok azonosságtudata nem annyira az állampolgárságukon alapszik, hanem sokkal inkább az anyanyelv, a szülőföld és a közösség tényezőin. Számukra a haza nem annyira az ország, hanem az a szűkebb régió, ahol a saját hagyományaik, szokásaik szerint élhetnek, ahol az anyanyelvüket használhatják, és ahol a többi magyarral egy közösségben élhetnek. Az ő felfogásukban a haza fogalma tehát lokálisan nagyon erősen kötött. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan ezeknek az embereknek csak kis része kötődik érzelmileg ahhoz az országhoz, amelyhez a hazának tartott szűkebb régió tartozik (idézi CSERNICSKÓ 1998: 133–134). Ez a megállapítás a romániai magyarok esetében ugyancsak megállja a helyét. Ehhez kapcsolódóan „Egészen más jellegű kettős és többes identitások adódnak abból, hogy az identitásoknak van egy függőleges szerveződése egy vertikális kontinuum mentén, az ilyeneké, mint az egyéni identitás → lokális identitás → regionális identitás (pl. a székely) → erdélyi magyar identitás → magyar (etnikai, nemzeti) identitás → közép-európai identitás → európai identitás.” — írja a szerzőpáros (73). A magyarok esetében tehát a magyar nyelv szimbolikus fölértékelődése figyelhető meg. Ez azonban Katona Hajnal Tündének a könyvben többször is idézett felmérése szerint gyakran nincs összhangban a mindennapi pragmatikus (például a nyelvválasztásra, iskolaválasztásra vonatkozó) döntéseikkel.

A magyarok nemzettudatával ellentétben a román identitás hivatalosan a politikai nemzet kategóriáján alapszik, amely az államnyelvet és az állampolgárságot helyezi mindenek fölé. Az alkotmány ugyan garantálja az etnikai és nyelvi

kisebbségek identitásának megőrzését, de azt is fenntartja, hogy az ezzel kapcsolatos intézkedéseknek „a többi román állampolgárhoz viszonyítva meg kell felelniük az egyenlőség és a megkülönböztetéstől való mentesség elvének” (77).

A fejezet utolsó része az asszimiláció — bár tagadhatatlan, hogy ez esetben rendkívül nehezen megragadható jelenségről van szó — megértéséhez ad fogódzókat az olvasók számára. A jelenség tárgyalásához a szerzők SZILÁGYI N. SÁNDOR meghatározását veszik alapul: „demográfiai értelemben asszimiláció minden olyan folyamat, amelynek eredménye valamely nyelvi, etnikai vagy felekezeti kritériumok szerint meghatározott népesség lélekszámának és/vagy reprodukciójának egy másik, ugyanolyan kritériumok szerint meghatározott népesség javára történő csökkenése.” (79). Az asszimiláció típusa tehát etnikai, nyelvi és felekezeti lehet. Az azt kiváltó tényezők közé elsődlegesen pedig a következő okok sorolhatók: az illető közösség alacsony számaránya az adott településen, az anyanyelvi oktatás hiánya, a vegyes házasság, a közösségi szerveződés alacsony szintje vagy hiánya és a diszkrimináció jelenléte.

3.3. A következő fejezetben (Nyelvváltozatok és regiszterek) a szerzők a lektusok kérdését a standard és a regionális köznyelv, a különböző területi változatok, a szaknyelvek és a szépirodalom nyelve szempontjából tárgyalják. A fejezet záró-kitekintő részeként pedig — egyedülálló feladatra vállalkozva — az erdélyi magyar beszélő szociológiai profilja alapján az erdélyi magyar beszélő verbális repertoárját kísérelik meg felvázolni.

A magyar nyelv standard változatáról tudjuk, hogy az északkeleti régióhoz és Kazinczy Ferenchez köthető a kialakulása. A 20. századi történéseket tekintve azonban más volt a standard mozgási iránya Magyarországon és más a határon túli régiókban. Egyfajta különfejlődési folyamat vette kezdetét, míg Magyarországon az oktatásban és nyelvművelésben jobbra egyfajta egységesítő, nyelvtisztító törekvés érvényesült — sok esetben akár a nyelvjárások rovására is, Erdélyben a standard használata jelentősen leszűkült. Az elmúlt száz évben a romániai magyar nyelv egyfelől megőrizte enyhén archaikus és regionális színezetét, másfelől a kétnyelvűség következtében kontaktuselemekkel és jelenségekkel gyarapodott.

A magyar nyelv földrajzi változataira térve: öt olyan nyelvjárási régió különíthető el, amely vagy részben, vagy teljes egészében Románia területén található. Ezek a moldvai, a székely, a mezősegi, a Tisza–Körös-vidéki és a bánsági nyelvjárási régiók. A szerzők külön-külön tárgyalják mindegyiket. A bemutatások alapján arra a következtetésre jutunk, hogy — mint ahogyan a Magyarországon — a Románia területén beszélt változatok sem veszítették el egyedi jellegüket, annak ellenére sem, hogy a globalizáció, a média stb. hatására mindahány nyelvjárás közelített a standard változathoz. A régiók mellett a szerzők külön alfejezetben tárgyalják a nyelv- és nyelvjárásszigetek és a szórványok kérdését. Az

utóbbi kapcsán kiemelik például, hogy a nyelv megmaradása szempontjából nem annyira helyzetként, mint inkább folyamatként kell az (etnikai) szórványokra tekintenünk. Ezekben az esetekben mindig ott lebeg a szórványosodás, a nyelvcsere lehetősége is. Noha fontos kérdés, hogy milyen népességszám esetében beszélhetünk magyar szórványokról, a számok ebben az esetben sem függetlenek a tágabb régiótól, a település típusától és a közösség belső kapcsolati hálójától.

Végül a szaknyelvekről és a szépirodalom nyelvéről olvashatunk ebben a nagyobb egységben. A határon túli szaknyelvekről tudvalevő, hogy az elmúlt száz évben folyamatos volt e nyelvi regiszterek leépülése. Ahogyan a többi határon túli régióban, úgy Romániában is jellemző volt, hogy bizonyos területeken megszűntek a magyar nyelvű szakoktatásnak és a magyar szaknyelvek használatának a feltételei. Ez sok esetben nyelvi hiányt eredményezett. Romániában ma már számos területen a kevert, ún. „helyi szaknyelvek” használata jellemző. A szépirodalom nyelvéről viszont minden elfogultság nélkül állítható, hogy rendkívül szorosan kapcsolódik az erdélyiséghez, valamint az erdélyi nyelvváltozat(ok)hoz, vagyis ahhoz a nyelvi közeghez, amelyet a szövegek megalkotói elsőként sajátítottak el.

A lektusokról szóló fejezet záró része az erdélyi magyar beszélő szociológiai profilját és verbális repertoárját hivatott bemutatni. Veres Valér kutatásai alapján az erdélyi magyar beszélők többsége a következőképpen jellemezhető: 41 év körüliek; alkalmazottként dolgoznak; szakmunkás vagy szolgáltatásbeli dolgozók; a munkahelyükön a román nyelvet is használják; középiskolát vagy szakiskolát végeztek, esetleg posztliceális képzésben vettek részt; városban élnek; házasság; a házastársuk nemzetisége magyar. E jellemzők és a két alap kutatás alapján Péntek János és Benő Attila az erdélyi magyar beszélő verbális repertoárját a következő módon határozza meg: az erdélyi magyarok többségének a mezőségi vagy a székel nyelvjárás az elsődleges nyelvváltozata; beszédükben a Magyarországon ma már kevésbé használt nyelvi formák, megőrzött régiségek is megnyilvánulnak; legalább társalgási szinten ismerik a román nyelvet; a szaknyelvi közléseikben román dominancia mutatkozik; mind a magyar, mind a román nyelvhasználatukban jelentkezhetnek a nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság tünetei; kétnyelvűségükre az anyanyelv-dominancia jellemző, amely rendszerint hozzáadó kétnyelvűség; a román és a magyar nyelv regiszterei között funkcionális elkülönülés jöhet létre.

3.4. Az erdélyi magyarok szemszögéből a politika kérdése három síkon kerül előtérbe: az állam kisebbségpolitikája és a domináns nyelvi ideológiák, a nemzeti kisebbségek jogállása és a nyelvek státusza, valamint a magyar nyelvközösség politikai törekvései szempontjából.

A 4. fejezet (Politika) bevezető része az általános politikai viszonyokat és a vonatkozó nyelvi ideológiákat ismerteti meg az olvasóval. Bár a könyvben a

korábbiakban is történt rá utalás, az itt felsorakoztatott példák alapján újra és újra meggyőződhetünk arról, hogy Románia a nemzeti kizárólagosság elvét vallja. Esetében a homogén nemzetállam eszméje uralkodik, amely alapján szinte minden területen a hivatalos nyelv kerül előtérbe, és élvez kitüntetett figyelmet. Az uralkodó nyelvi ideológiák között megtaláljuk a lingvicizmust, a nyelvi nacionalizmust, a nyelvi homogenizmust és a majoritívizmust. Ezek a kimondott és meglapuló gondolatok, illetve gondolatrendszerek többnyire mind azon a vélekedésen alapulnak, hogy a többnyelvűség, a nyelvi sokszínűség negatív jelenség, a kisebbségi csoportok és a kisebbségi nyelvek nem egyenértékűek a többségiekkel, éppen ezért célszerű a nyelvi és etnikai határokat az államhatárokhöz igazítani, stb.

Romániában egyedül a román nyelvnek lehet hivatalos státusza, ez a rendelkezés pedig nem képezheti alkotmánymódosítás tárgyát. Ez a kitüntetett nyelv szóban és írásban egyaránt szabadon használható, míg a kisebbségi nyelvek megtűrték, szóban és írásban csak bizonyos feltételek mellett használhatók. Ez a szemlélet nem pusztán a politikai közbeszédben, a közgondolkodásban érvényesül, de ugyanúgy jelen van például a gazdaságban és az oktatásban is.

Az elmúlt időszakban Erdélyben és országos szinten is a székely megyékben történt a legkevesebb fejlesztés. Ez a térség gazdaságilag elmaradottabb a társainál. Egy másik aggasztó adat szerint a romániai magyarok keresete jóval alacsonyabb az országos átlagnál. A munkahelyért folytatott versenyben a magyar nyelvtudás előnye nem képes ellensúlyozni a magyarokkal szembeni előítéleteket, a hátrányos megkülönböztetést. Ezek a tényezők pedig a fiatalok nagy arányú elvándorlásához vezethetnek.

A magyar kisebbségi oktatásnak az anyanyelven való tanulás jogából kellene kiindulnia. Ezzel a törekvéssel szembemegy az a többségi szemlélet, amely a magyarok számára is az államnyelvet tekinti kiindulópontnak. A legutóbbi, 2011-es oktatási törvény hatályba lépésével a kisebbségi oktatás ügyében történtek ugyan előrelépések, lehetővé tették ugyanis, hogy a román nyelv és irodalom oktatása saját tanterv és tankönyvek alapján valósuljon meg. Ez azonban messze nem elég ahhoz, hogy egyenlő esélyekről beszélhessünk. A történelem- és földrajztankönyvek továbbra is magyar ellenséggépet jelenítenek meg a szövegeikben, a román nyelv és irodalom vizsgák alkalmával pedig még mindig ugyanazokat a követelményeket támasztják a magyar anyanyelvű gyermekekkel szemben, mint a román anyanyelvűekkel. A román állam részéről látunk egyfajta megfelelési kényszert az európai normákhoz való igazodás terén, emellett azonban még mindig megjelenik a nemzetállami ideológiákhoz való ragaszkodás.

Ahogy a fentiekből is kitűnik, Romániában az államnyelv az egyedüli teljes funkciójú nyelv. Funkcióit tekintve az összes többi nyelv pedig különbözőképpen korlátozott. A nyelvhasználat számára gátat szab az is, hogy gyakran a hivatalos

nyelvet tekintik az egyedüli publikus nyelvnek. Ez szüli például a feliratok nyelve körüli állandó vitákat. A jól ismert klossi skálán — amelyen a kisebbségi nyelvek státuszát tudjuk rangsorolni — a magyar mint korlátozott funkciójú nyelv többé-kevésbé a harmadik szinten, tehát középen helyezkedik el. E szerint a használata a törvények által meghatározott módon engedélyezett. Megjelenik a privát szférában, a társadalmi közlések informális színterein, az etnikai (magyar) jellegű intézményekben, rendezvényeken, valamint a hitéletben. Az érdekképviselő feladatának tartja, hogy javítson a helyzeten, és bővítse a lehetőségeik körét. Ezek a próbálkozások azonban gyakran ütköznek a többségiek által felállított akadályokba.

A magyarok esetében gyökeres változást valószínűleg csak a különböző autonómiaformák kialakítása hozhatna. Ezeknek a megvalósulására egyelőre azonban nincs sok kilátás. Az elmúlt évek fontosabb történései között szerepel a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának az 1995-ben történt aláírása. Az ezt követő időszakban az ország teljesítette a jogharmonizációra vonatkozó legfontosabb feltételeket, míg végül 2008-ban sikerült ratifikálni a chartát. A felsorolt eseményeknek köszönhetően bővültek a kisebbségben élők lehetőségei, gyarapodtak a nyelvhasználati jogok. A végső cél eléréséig azonban még hosszú az út. Ez a nacionalizmus minimalizálása, az alárendeltség megszüntetése és a jogegyenlőség kivívása lenne.

3.5. A szerzők a Nyelvhasználati színterek című fejezetben hét terület — az oktatás, a tudományművelés, a kultúra, a hitélet, a média, a nyilvános és a kibertér — esetében vizsgálják a nyelvhasználat színtereinek kérdését. A felsoroltak közül az oktatásról szóló rész kapja a legnagyobb hangsúlyt. Ennek megfelelően áttekintésemben én magam is erre az aspektusra térek ki részletesebben. A témával kapcsolatos gondolatok sorát Péntek János és Benő Attila azzal a nagyon fontos felismeréssel indítja, miszerint a primer közösségek körében teljesen természetes és magától értetődő az anyanyelvhasználat, a nyelvhasználati szabadság valójában a nyilvánosságban kezdődik.

Az oktatást mint nyelvhasználati színteret a közoktatás és az egyetemi oktatás szemszögéből látatják. A közoktatással kapcsolatosan a tannyelvválasztás és a tannyelv váltás, a magyar mint iskolai tantárgy és tananyag, a tantervek és tankönyvek, a szerzők és kiadók, a pályáztatás és a vizsgák kérdései kerülnek terítékre.

A 2010-es évek Romániájában — ahogyan sok más területen — a közoktatásban is megfigyelhető egyfajta pozitív irányba történő elmozdulás. A szakemberek új tantervek és tananyagok kidolgozásába fogtak. A 2017-ben jóváhagyott magyar nyelv és irodalom tanterv például abban tér el az elődeitől, hogy nem a grammatika oktatását tekinti fő feladatának, hanem az anyanyelvi kompetencia, vagyis a nyelvi érzékenység fejlesztését. Öröndöletes, hogy az elmúlt években ebben a

szellemiségben több új magyar nyelv és irodalom tankönyv és feladatbank is napvilágot látott. Az ide vonható kérdések kapcsán a szerzők azonban a tankönyvkiadás nehézségeiről is beszámolnak. Romániában még ma is kérdéses, hogy lehet-e saját tankönyve a kisebbségnek. A román ideológiák közvetítése mellett a rendszer ugyanis még mindig a román szerzőknek és a román kiadóknak kedvez.

A felsőoktatással kapcsolatban a kötet szerzői azokat az intézményeket veszik sorra, amelyekben magyar nyelvű képzés folyik. Ezek közül a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemet emelik ki mint az erdélyi tudományosság központját. Péntek János és Benő Attila szerint a tudományművelés Erdélyben elsősorban mindig is az oktatási intézményektől és szakmai egyesületektől függött. Tudományos kutatóintézetekből viszont a mai napig komoly hiány van.

A nyelvhasználati szinterek kapcsán összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelv legfőbb nyelvhasználati színtere Romániában a család. A kisebbségben élő magyarság a magánszférában használja leginkább az anyanyelvét. A közélet egyes színterein (pl. szociális élet) is többnyire pozitívak az erre vonatkozó beszámolók. Magasabb intellektuális szinten, a tudományművelésben, a közírásban és a sajtóban a magyar és a román nyelvűség között azonban éles határvonal húzódik meg: mivel ezek általában vagy csak az egyik, vagy csak a másik nyelvhez köthetők. Minden olyan nyelvi közegben viszont, amely valamilyen módon a formalitáshoz köthető, az ország nyelvének van kitüntetett — gyakran kizárólagos — szerepe. A többségi nyelvek legbiztosabb pontjai közé a hivatali élet, a munkahely és az orvosi vizsgálatok színterei tartoznak. A magyar nyelven való megszólalás ezeken a területeken jelentkezik a leggyakrabban problémaként.

A médiumok szintjén úgy tűnik, hogy a kisebbségi magyar nyelvváltozatok szóban szinte mindenütt jelen vannak, írott nyelvként viszont nem terjed ki minden területre a használati körük. A hivatalos iratok többsége román nyelvű, s ezek mellett a hivatalokban csak lassan terjed a magyar nyelvű nyomtatványok és űrlapok használata. A rendszerváltás és a technika robbanásszerű fejlődése idézett elő ezen a téren nagyobb váltást. Az internet megjelenésével a magyar közösségek előtt is — mind az anyanyelvhasználat, mind pedig a román nyelv és a világnyelvek irányába — új lehetőségek nyíltak meg. Kérdés, hogy akarnak-e és tudnak-e élni vele.

3.6. A Kétnyelvűség a romániai magyar beszélőközösségekben című fejezetben elsőként a nyelvismeret és a nyelvek értékelése szempontjából olvashatunk a romániai magyarok kétnyelvűségéről. A szerzők ezt követően térnek rá a kétnyelvűség meghatározására, a kétnyelvűség típusainak és erdélyi változatainak a bemutatására, valamint a kétnyelvűség dinamikája és a nyelvcseré témájára.

Becslések szerint az erdélyi magyarok 80–90%-a magyar–román kétnyelvűnek tekinthető. Az abszolút többségük magasabb anyanyelvi kompetenciával rendelkezik, vagyis a magyar-domináns kétnyelvűek táborába tartozik. Nem pusztán a régiók, hanem a település típusa is meghatározónak mutatkozik a kétnyelvűség szempontjából: minden adat arra mutat, hogy a városokban nagyobb mértékben jelentkezik a magyar–román kétnyelvűség, mint vidéken.

A nyelvek presztízsének a kérdése a szociolingvisztikában azért érdemel kiemelt figyelmet, mert két- vagy többnyelvű környezetben valamely nyelvváltozat alacsony megítélése (több más tényezővel együtt) akár nyelvcseréhez is vezethet. A románság részéről a negatív megítélés a történeti tudat mélységeiben gyökerezik, amelyet a modern kori nacionalizmus csak még inkább felerősít bennünk. A vizsgálatok szerint az erdélyi magyarok pozitívan értékelik a saját regionális nyelvváltozatukat. Ennek az eredménynek azonban némiképp ellentmondanak azok a felmérések, amelyek szerint a romániai magyarok a legtöbbször a törvény által biztosított nyelvi jogaikkal sem élnek. A magyar nyelv értékelését a tannyelv (az, hogy az adatközlő magyarul vagy románul végezte-e az elemi, az általános és a középiskolát), az otthon használt nyelv (csak magyar, nagyrészt magyar, fele-fele arányú, nagyrészt román stb.) és a régiók (tömb, átmeneti és szórvány) tényezői szintén befolyásolják. Azok az adatközlők például, akik magyarul végezték az elemi iskolát, nagyobb arányban jelölték az erdélyi magyar változatot a legszebbnek, mint azok, akik román tannyelvű iskolába jártak. A válaszok alapján úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi magyarok körében minél természetesebb a magyar nyelv használata, annál valószínűbb, hogy az erdélyi magyar nyelvváltozatot fogják a legszebbnek tartani.

A felmérés e pontja alapján a kutatók két különböző típusú erdélyi magyar beszélőt vélnek azonosítani. Az elsőbe tartozó személy magyar tannyelvű osztályba járt; vagy etnikai-nyelvi többségi helyzetben, vagy az átmeneti régió valamelyikében él; a hagyományos történeti egyházak valamelyikéhez tartozik; a családtagjaival magyarul beszél; magyar nyelvű beszélőtárs esetén pedig nem vált át román nyelvre. A másik csoportba tartozó beszélő román tannyelvű iskolába járt; szórványhelyzetben él; nem feltétlenül tagja valamely történelmi egyháznak; a családban románul is beszél; magyar beszélőtárs esetén sem ritka, hogy átvált románra.

A kétnyelvűségről szólva megállapítható, hogy amint a többi határon túli régióban, úgy Erdélyben is több formában él e jelenség. A különböző szempontok figyelembevételével a kétnyelvűség lehet népi vagy elit, egyoldalú vagy kétoldalú, kiegyenlített vagy egyenlőtlen, hozzáadó vagy felcserélő stb. Igen sajnálatos, hogy (a fentebb ismertetett körülmények folytán) az oktatási rendszer a román tanulók számára egyáltalán nem szorgalmazza vagy támogatja a kisebbségi nyelvek elsajátítását.

A hatodik fejezet utolsó pontja a kétnyelvűség dinamikájáról és a nyelvcsere folyamatáról szól. Egyértelmű, hogy a kétnyelvűség és a nyelvcsere között érintkezés van, leginkább abban az értelemben, hogy a nyelvcsere mindig a kétnyelvűség előzi meg. Ez a kijelentés azonban korántsem jelenti azt, hogy a kétnyelvűség mindig nyelvcsere eredményez. A nyelvcsere legtöbb esetben a helyzet kényszere okozza. A funkcionális tévesztéssel gyengül a beszélők anyanyelvi kompetenciája. Ez a folyamat azt a szintet is elérheti, hogy az anyanyelv már csupán az egyházi nyelvhasználatban és a családi szférában lesz használatos. Innen pedig már csupán egy lépésnyire van a belső beszédbe való belekényszerülés. A vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a közvetett és közvetlen kontaktusjelenségek együtt alakítják át a nyelvi rendszert: a szórendet, a hangképzést éppúgy nem kímélik, mint az intonációt és a raghasználatot. A megfigyelések szerint a nyelvcsere tehát strukturálisan is végbemegy.

3.7. A nyelvi jelenségek szempontjából a könyv legérdekesebb részének Az érintkező nyelvek kontaktusnyelvészeti kérdései című hetedik fejezetet tarthatjuk.

A bevezető részben a román és a magyar nyelv érintkezésével kapcsolatban a különböző típusú kölcsönzésekről és a kölcsönzések okairól olvashatunk. Az egyes kölcsönzésekről (például a gyakoriságukról, ismertségükről) azért nehéz megállapításokat tenni, mert az elterjedési körük igencsak változó lehet, még egyazon régióon belül is nagy. Emellett az is nyilvánvaló, hogy ezeknek az elemeknek a használata a beszédtemáktól és a műfajoktól sem független.

Tapasztalatok szerint a kontaktushelyzet az erdélyi magyar beszélőkben bizonytalanságot és frusztrációt eredményezhet. Ezek a tünetek főként akkor jelentkeznek, amikor az erdélyiek anyaországiakkal folytatnak beszélgetéseket. Ugyanis leginkább ilyenkor szembesülnek — esetleg szembesítik őket — azzal, hogy a kettejük nyelvváltozata között vannak eltérések, hogy bizonyos szavakat és kifejezéseket nem ismernek vagy máshogyan ismernek, mint a magyarországiak. A Magyarországtól való elszigetelődés következtében például az adminisztrációs, gazdasági, kereskedelmi stb. szférához köthető szavak egy része kiesett vagy be sem került az erdélyiek lexikonjába, az erdélyiek beszédében helyettük ún. „hiánykölcsönzések”, románból átvett szavak jelentek meg.

A fejezet az erdélyi nyelvváltozat konzervativizmusára, a megőrzött régiségek kérdésére is kitér. A Magyarországon ma már régiesnek, elavultnak számító kifejezések egy része a külső régiókban — így például Erdélyben — továbbra is a közmagyarban használatos. A legújabb kontaktológiai kutatások szerint e szavak az erdélyi nyelvváltozatban lévő pozíciójukat részben annak köszönhetik, hogy a többségi nyelvben létezik analóg párjuk (pl. az *internátus* 'diákotthon, kollégium' szó esetében ilyen a román *internat*).

A következő rész a relatív kontaktusjelenségekről és nyelvi változókról szól. A szerzők úgy vélekednek, hogy az erdélyi nyelvváltozatban az analitikus szerkezetek (pl. *tagsági díj*, szemben a *tagdíj*-jal) terjedése, a feminizálás (pl. az *igazgatónő*, szemben az *igazgató*-val), a kicsinyítés (pl. *bankkönyvecskéket*, szemben a *bankkönyveket*-tel), az idegenes szórend (pl. *Elment vásárolni cipőt...*), a szokatlan többszám (pl. *sok dolgokat*), valamint a településnevek sajátos ragozása (pl. *Craiován*, szemben a *Craiovában*-nal) relatív kontaktusjelenségeknek minősülnek. A felmérések tanúsága szerint az erdélyi válaszadók a választásos feladatoknál ezeket a formákat nagyobb mértékben preferálták a magyarországi megkérdezetteknél. Valószínűsíthető tehát, hogy e formák elfogadottsága a két nyelvűséggel és a román nyelvi hatással hozható összefüggésbe.

A kontaktusnyelvészeti témák sora a szókészleti, hangtani, alaktani, mondat-tani jelenségek és a kódváltás tárgyalásával zárul. A szókészleti jelenségeken belül például a közvetlen lexikai átvételek kérdését (pl. *buletin* 'személyi igazolvány', *karióka* 'filctoll', *agronóm* 'agronómus') éppúgy kifejtik, mint a közvetett lexikai hatás (pl. *órarend* 'nyitvatartás', *munkarégiség* 'szolgálati idő') és a hibridszerkezetek különböző eseteit (pl. *licencvizsga* 'egyetemi záróvizsga', *pót-szesszió* 'pótvizsgaidőszak'). Mint tudjuk, a román nyelv a magyar standardot csak szókészletében érintette, s a standard esetében is csupán néhány (az adatok alapján 14) szóról tudjuk biztosan állítani, hogy a románból került át a magyarba. A román hatás tehát főként regionális jellegű.

3.8. A kötet utolsó fejezete, amely az Összegzés címet kapta, tulajdonképpen az első hét fejezet ismereteit foglalja egybe és gondolja tovább. A könyv előző részeihez képest újdonság a Feladatok a nyelvi tervezésben és A magyar nyelv jövője Erdélyben című alpontokban található.

A szerzők szerint a nyelvközösség érdekeinek és céljainak felderítése után a nyelvi tervezésnek a státusztervezés, a nyelvi állomány tervezése és a presztízstervezés fázisain kellene végigmennie. A státusztervezés a romániai magyar nyelv esetében hosszabb távon azt jelentené, hogy — legalább regionálisan — egyenlő szintre kerüljön az államnyelvvel. A nyelvi állomány tervezésekor a regionális és a kétnyelvű változatok beszélőit is bátorítani kellene az anyanyelv-használatra. Ehhez mindenképpen meg kellene változtatni az anyanyelv-pedagógia standardközpontú szemléletét, amely eltántorítja a beszélőket anyanyelvük használatától. A presztízstervezés szellemében pedig a törekvéseknek arra kellene irányulniuk, hogy javuljon a magyar nyelv külső megítélése.

A kutatások, a rendezvények és a publikációk zöme a múltat helyezi középpontba. A jövő kérdésével — bár kitüntetett figyelmet érdemelne — kevesen foglalkoznak. Azok a tudósok, akik a divatos tendenciáknak hátat fordítva „ittthon”, Erdélyben dolgoznak, a jövőnek dolgoznak. Nekik és mindenki másnak, akik a romániai magyarságot szeretnék megszólítani, biztatást és méltóságot közvetítő

beszédmódot kellene választaniuk. Az „önmagát kisebbitő diskurzus” ugyanis nem vezet jóra.

4. A kötetről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy érdemes volt az érdeklődőknek várniuk rá. Olyan kérdéseket és problémákat feszeget, amellyel ezidáig kevesen mertek foglalkozni. Számos olyan információt közöl és kérdést tisztáz, melyekkel kapcsolatban általában hibásak vagy hiányosak az ismereteink. Éppen ezért bátran ajánlom bárkinek a kötetet, akit az erdélyi magyarok helyzete kicsit is foglalkoztat. A fejezetek egyébként nem feltétlenül csak egymást követően olvashatók, önállóan is megállják a helyüket. A könyv stílusát tekintve pedig szinte folyamatosan egyfajta jótékony, kritikus szemléletet közvetít, amellyel csak még hitelesebbé teszi a leírtakat az olvasók számára.

Irodalom

- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- FANCSALY ÉVA–GÚTI ERIKA–KONTRA MIKLÓS–MOLNÁR LJUBIČ MÓNICA–OSZKÓ BEATRIX–SIKLÓSI BEÁTA–ŽAGAR SZENTESI ORSOLYA 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. Budapest–Eszék, Gondolat Kiadó–Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- GÖNCZ LAJOS 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- SZÉPFALUSI ISTVÁN–VÖRÖS OTTÓ–BEREGSZÁSZI ANIKÓ–KONTRA MIKLÓS 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Budapest–Alsóőr–Lendva, Gondolat Kiadó–Imre Samu Nyelvi Intézet–Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA

ORCID: 0000-0002-3686-4455

Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyváradi
szilazsu@gmail.com

LANSTYÁK ISTVÁN: **Nyelvalakítás és nyelvi problémák.** Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Gramma Nyelvi Iroda, 2018. (356 lap)

1. „A strigákról pedig, mivel ilyenek nincsenek, semmiféle vizsgálat ne tartassék” írta Könyves Kálmán királyunk a 12. század elején. Nyelvi problémákról pedig, mivel ilyenek vannak, így azokról, joggal várhatjuk, hogy sokféle vizsgálat tartassék most, a 21. század elején is.

E vizsgálatok egyik fontos és kiemelkedő színvonalú eredménye Lanstyák István *Nyelvalakítás és nyelvi problémák* című, 2018-ban a Fórum Kisebbségkutató Intézet és a Gramma Nyelvi Iroda által megjelentetett kötete, mely szerteágazó nyelvi problémák sokszempontú elemzését tartalmazza.

A kötet — mely a szerző 2009 és 2016 között megjelent írásainak felhasználásával íródott — szerkezetileg az alábbi négy egységre oszlik: a *Nyelvalakítás*, *A nyelvi problémák típusai*, *A nyelvi problémák kezelésének lehetőségei* és *A szlovákiai magyar beszélőközösség nyelvi problémái*. A fejezetek címei adják egyúttal azokat a gondolati csomópontokat, melyek köré az egyes fejezetek szerveződnek. A kötet négy témaköre összesen 12 fejezetet foglal magába, az egyes fejezetek korábbi tanulmányok újragondolásával, egységes kontextusba helyezésével jöttek létre. A kötet egyik erénye, hogy a különféle nyelvi és kommunikációs problémákat nem egyetlen perspektívából tárgyalja a szerző, hanem olyan többértékű megközelítést nyújt, melynek segítségével az olvasó különféle nézőpontokból ismerheti meg a nyelvi problémákat és az azok megoldására tett javaslatokat.

A szerző az Előszóban tér ki részletesen azokra a közelítési módokra, melyeket írásaiban figyelembe vesz, indokolva a különféle nézőpontok szükségességét a nyelvi jellegű problémák mind teljesebb elemzése, leírása érdekében. Elemzési szempontjai a következők: nyelvi (nyelvhez kapcsolódó kommunikációs) problémák, nyelvideológiai, nyelvalakítási, illetve nyelvi problémakezelési és általános problémakezelési megközelítés; e szempontok alkalmazása a négy témakörön végigvonul.

2. Az első témakör a *Nyelvalakítás* témaköre, melyben *A nyelvmenedzseléselmélet és a nyelvi problémák*, *A nyelvalakítás szakaszai*, *A Nyelvi problémák és ideológiai problémák* című fejezetek kaptak helyet. Az első fejezetben a szerző kifejti azt az elméleti keretet, melyben a nyelv fogalmát értelmezi. Eszerint a nyelvek konstruktumok, s ily módon ideologikumok, vagy Lanstyák fogalmával élve — mivel az, amit nyelven és sok más nyelvi fogalmon értünk, illúzióhoz hasonló — illuzórikumok (illúzió + ideologikum) (18). A továbbiakban részletesen elemzi a nyelvmenedzselés elméletét — nyelvi példákkal is szemléltetve

annak aspektusait —, s indokolja, hogy a nyelvmenedzselés fogalma helyett miért a *nyelvalakítás* kifejezést használja írásában, amit a nyelvmenedzselés egyik fajtájának tart. Felfogása szerint „a *nyelvalakítás* olyan metanyelvi tevékenység, melynek célja meglévő vagy jövőbeli beszéléstermékek (diskurzusok) nyelvi megvalósulásának tudatos befolyásolása vagy magának a gondolati valóságként létező nyelvi rendszernek, ill. az abban található elemeknek a megváltoztatása, azaz hagyományosan fogalmazva nyelvi változások előidézése” (20). Ebben a fejezetben határozza meg a *nyelvi probléma* fogalmát, s fejti ki azt a gondolatot, hogy a nyelvmenedzselés elméletében a nyelvi probléma meglétét maga a hétköznapi beszélő dönti el. A nyelvmenedzselés-elmélet központi fogalma a nyelvi probléma, melyet Lanstyák háromféle megközelítésben tárgyal: a közösség normarendszeréhez viszonyítva, a következményei felől és az általában vett problémákból kiindulva. A közösség normarendszeréhez viszonyuló nyelvi problémák esetében a nyelvi problémák megjelenésére hatással van a standardizmus nyelvi ideológiája. A központosultnak nevezett közösségekben a nyelvhasználók beszédjüket különböző nyelvhasználati színtereken egy elképzelt s nagy tekintélyűnek gondolt nyelvváltozathoz próbálják igazítani, s az attól való vélt vagy valós eltéréseket érzékelik hibaként. A nem tömbben élő — ebből a szempontból szórtnak nevezett — Kárpát-medencei magyar nyelvi közösségek, bár a nyelvi standardizmus ideológiája körükben is erős, nyelvhasználatukban kevésbé követik a standard normáját.

A nyelvmenedzselés hatókörének tárgyalása is ebben a részben kapott helyet, s Lanstyák kiáll amellett a nézet mellett, hogy a nyelvmenedzselés szakemberei ne csak azokkal a nyelvi problémákkal foglalkozzanak, melyek megoldásának kimondottan nyelvi, kommunikációs céljai vannak, hanem szükséges a társadalmi, politikai ideológiák hatására felmerülő, a nyelvben kifejezésre jutó problémákkal való foglalkozás is. Ide tartozik többek között a nyelvi alapú diszkrimináció csökkentése, mint például a *roma* szó alkalmazására a *cigány* helyett, vagy a *fogyatékos* helyett a *fogyatékkal élő* kifejezés használatának elterjesztése.

A 2. fejezet tárgyalja a nyelvvalakítás szakaszait, melyeknek az a kiindulópontja, hogy a nyelvi problémák kezelésére irányuló nyelvvalakítás folyamat jellegű. Ez azt is jelenti, hogy a folyamat ugyan szakaszokra bontható, de az egyes szakaszok nem merev határkijelölést jelentenek. A kötet szerzője a nyelvmenedzselés elméletén kívül általános problémakezelési elméletek tanulságait is felhasználva a következőképpen tagolja a nyelvvalakítás szakaszait: a nyelvi probléma észlelése (a), mely a normasértésen alapul; a problémaazonosítás szakasza (b), mely — bár a különböző csoportok és nyelvhasználók egy adott nyelvi problémát más-más módon értékelhetnek — a normasértés negatív értékelésén alapul. Mivel hangsúlyozottan folyamatról van szó, külön szakaszt jelent magának a

problémának az elemzése (c), melyben Lanstyák szerint már meg kell jelennie a célnak, annak az ideális állapotnak, amelyet a nyelvvalakítás elérni kíván. A részletes és szakmai elemzés vezethet el a cselekvési terv kidolgozásához (d), s ez után szükségszerű számbavenni a felhasználható anyagi és más forrásokat (e), melyek felmérése a következő szakaszhoz, a cselekvési terv (f) létrehozásához elengedhetetlen. A nyelvvalakítási folyamat végén szükség van az eredmények sikerességének értékelésére (g), ellenőrzésére, mely egyben visszacsatolást is jelent a nyelvvalakítás további folyamataihoz.

A Nyelvi problémák és ideológiai problémák című fejezet kiindulópontja az, hogy a nyelvi problémákkal való foglalkozáshoz elengedhetetlen a nyelvideológiai háttér ismerete, elemzése, figyelembevétele. Lanstyák a nyelvi ideológiákon olyan „gondolatokat, gondolatrendszereket ért, melyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvműködéssel, a nyelvhasználattal stb. [...] kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak” (75). Meglátása szerint a nyelvi problémák létrejöttét és értékelését, de ugyanígy a problémák kezelését is a különféle nyelvi ideológiák nagymértékben befolyásolják. A nyelvi ideológiák, melyek többek között meta-nyelvi megnyilvánulásokban érhetők tetten, verbalizáltsági fokuktól függően explicit, implicit módon, illetve verbalizálatlanul jelenhetnek meg. A szerző megállapítja, hogy a nyelvi ideológiákat önmagukban nem tekinthetjük helyesnek vagy helytelennek, jónak vagy rossznak. Megítélésük attól függ, hogy milyen céllal használják őket.

3. A kötet második nagy témaköre A nyelvi problémák típusai címet viseli. Mivel a nyelvi problémák minden társadalomban jelenlevő s minden nyelv- és beszélőközösségben létező problémák, létezésüket a szerző nyelvi univerzálénak tartja. A velük való foglalkozás alapvető nyelvvalakítási feladat. Rendszerezésük lehetővé teszi, hogy a hasonló nyelvi problémák egy csoportba kerüljenek, s ily módon kezelésük, megoldásuk sikeresebbé válhat, hiszen a hasonló vagy azonos típusú problémák megoldása is hasonló lehet. Általános áttekintésében Lanstyák a nyelvi problémák tipizálásában 10 főtípust különít el. A nyelvi problémák vizsgálhatók összetettségük (1), kiterjedtségük (2), tartósságuk (3), megoldhatóságuk (4), súlyosságuk (5) szerint, valamint következményeik szerint konkrét interakcióban (6), tudatosultságuk (7), explicittségük (8), a nyelvi rendszerben elfoglalt helyük (9) és nyelvi jellegük szerint (10). Az itt felsorolt 10 problémátípuson belül további alcsoportok állapíthatóak meg, melyek vizsgálhatók mikro- és makroszinten is. Az egyes problémacsoportokat, és azok altípusait gazdag nyelvi példaanyaggal szemlélteti, ami nagymértékben megkönnyíti az egyes típusok közötti különbségek megértését.

A fenti problémacsoportok közül a nyelvi jellegük szerint elkülöníthető problémákkal külön fejezet foglalkozik. A fejezetben bőséges, főleg empirikus kutatásokból (például nyelvi naplókbl) származó példaanyag segítségével mutatja

be a szerző az általa kidolgozott kategóriákat: a nyelvi jellegük szerint elkülöníthető problémák altípusait. Ismertetésük során a szerző a problémák ideológiai háttérére is rávilágít. Négy altípust mutat be, melyek a következők: a nyelvhasználat kontextusából adódó nyelvi problémák, a beszéd megvalósulásának zavarait tükröző nyelvi problémák és a nyelvi hiányból adódó nyelvi problémák. A bemutatott kategóriákon belül a nyelvi problémák típusainak minél teljesebb leírása végett további — mikro- és makroszinten egyaránt problémát okozó — altípusok bemutatása is megtalálható. Részletes tipizálásának célja, hogy a nyelvi problémák kezelésében ne kelljen minden egyes konkrét nyelvi probléma megoldására külön stratégiát kidolgozni, javaslata szerint így lesz lehetséges és elégséges csupán az egyes típusokra vonatkozó problémakezelési mód kidolgozása.

Különösen érdekes és előremutató fejezet a kötet 6. fejezete, amely az ún. *kusza* problémákkal (*wicked problems*) foglalkozik. A fogalom a magyar nyelvészeti szakirodalomban ismeretlen, de Lanstyák meggyőzően érvel amellett, hogy a problémákkal általánosságban foglalkozó szakirodalom e kifejezése a nyelvi problémák leírására is használható. Ismerteti a kusza problémák legfontosabb jegyeit s magát a problémakezelési folyamatot is.

A kusza problémák egyedi, megoldási elveik nem alakíthatók ki oly módon, hogy azok minden kusza probléma megoldására érvényesek legyenek. A megoldásukra tett próbálkozások során új és további kusza problémák jelenhetnek meg, melyek szintén új és további megoldásokat igényelnek. A kusza problémák rosszul strukturáltak, a kusza probléma több, mint egyes összetevőinek összege. Összetevőik kölcsönhatásban állnak egymással és az egész rendszerrel: az egyik részprobléma kezelése előre nem látható változásokat idézhet elő más részproblémákban, illetve a rendszer egészében.

A kusza problémák további jellemzői sokarcúságuk vagy többdimenziójúságuk, ami abból ered, hogy a társadalmi élet különféle területeit érinthetik. „A társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális, vallási, etnikai, faji, nemi, lélektani, fizikai stb. dimenzió kerül egy-egy kusza probléma révén egymással kapcsolatba, s hatnak egymásra, ugyanakkor alakítják magát a problémát is” (142). A kusza problémák ellentmondásosak, amely jellemzőjük könnyen érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy sokféle társadalmi csoportot érintenek, melyek érdekei eltérőek vagy ellentétesek lehetnek egy problémakörön belül. A kötet tárgyát képező nyelvi típusproblémák több szempontból is a kusza problémák közé tartoznak, hiszen nehezen strukturálhatók, az egyes társadalmi csoportok érdekei eltérők, s a társadalmi élet különféle területeit érintik. A kusza problémák további tulajdonsága határtalanságuk: nehéz elhatárolni a problémák sorának kezdő- és végpontját, mivel sok esetben ok-okozati viszonyban és bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalmak állandó változásai állnak a kusza problémák változékonysága mögött, mely változások a megoldási lehetőségekre is kihatnak.

A kusza problémák — összetettségük, struktúrájuk nem átlátható mivoltánál fogva — kezelési sajátosságai, folyamatai is eltérnek az általános problémakezelés folyamatmodelljeire épülő problémakezelésről, maga a problémakezelési folyamat is kusza. Már a probléma azonosítása, elemzése és leírása is nehézségbe ütközhet, egyediségük, ellentmondásosságuk, határtalanságuk miatt. A problémák okainak feltárása a problémakezelés elsődleges tényezője, azonban már az okok is sokszor kusza problémák. A probléma kezelőjének válogatnia kell a sokféle ok közül, így maga a probléma leírása is csak hiányos lehet a kusza problémák esetében. Mindezek nemcsak a cselekvési terv kidolgozását nehezítik, hanem — Lanstyák érvelése alapján ez könnyen belátható — a célkitűzés meghatározását is, amely az eddig leírtak alapján csak önkényes lehet, ami további konfliktusokhoz vezethet. Mindebből következik, hogy a kusza problémák megoldása algoritmizálhatatlan, megoldásukra nem létezik egyetlen jó eljárás mód. Kivitelezésüket nehezíti a probléma feltáratlan, bizonytalan és változó elemeinek sokasága, s a probléma megoldására tett erőfeszítés, vagyis a kezelési folyamat értékelése is mindezek miatt nehézségekbe ütközik. Az eredmények értékelése eltérő lehet a résztvevők eltérő érdekei, attitűdjei, világlátása stb. miatt.

4. Ez a fejezet vezeti át az olvasót a következő nagy témaegységhez: A nyelvi problémák kezelésének lehetőségeihez. A különféle kezelési stratégiák kifejtését a 7. fejezet tartalmazza, hangsúlyozva a nyelvi problémák ideológiai meghatározottságát is. A nyelvi problémák megoldására vonatkozó stratégia Lanstyák megfogalmazásában olyan tevékenységi tervet jelent, amely „meghatározott nyelvi vagy nyelvi vonatkozású társadalmi, politikai, gazdasági, lélektani stb. cél elérésére irányul” (160). Tágabb értelemben magát a nyelvalakítást s esetleg más jellegű metanyelvi tevékenységet is jelent. A nyelvi problémakezelés kiindulópontja annak meghatározása, hogy mire vonatkozik maga a „kezelés”. Az irányultsága szerint Lanstyák a nyelvalakítás három területét különbözteti meg. A D-alakítás tevékenységei (diskurzusalakítás, szövegalakítás) konkrét beszédhelyezetek diskurzusa iránynak, ide tartozik például beszéd közben egy-egy szó vagy kifejezés javítása a beszélő által, vagy az írott szövegek utólagos javítása. K-alakításról (körülmenyalakításról, státuszalakításról) akkor beszélhetünk, ha a tevékenység célja a nyelvi helyzet (általános vagy konkrét beszédhelyezet) körülményeinek megváltoztatása: az ilyen típusú változtatás általában szervezett nyelvalakítást kíván. A G-alakítás (gondolatalakítás, ideológiaalakítás, korpuszalakítás) során folytatott tevékenység célja egy adott nyelvi problémáról, jelenségről való, különféle nyelvi ideológiák mentén (is) kialakult gondolkodás megváltoztatása.

Lanstyák megemlíti egy negyedik stratégiát is, az N-alakítást („nemalakítást”), mely azt a helyzetet jellemzi, mikor a probléma semmilyen módon nincs kezelve, hiszen egy létező probléma megkerülése vagy akár elszenvedése szintén egyfajta problémakezelési mód. Lanstyák ugyanakkor leszögezi, hogy mivel a nyelv

illuzórikum, s így „sem a nyelvet, sem a standard nyelvet, sem semmilyen más nyelvváltozatot nem lehet alakítani; amit ténylegesen alakítunk, azok a nyelvről mint illuzórikumról alkotott gondolataink, nyelvi ideológiáink. Gondolataink alakítása vagy közvetlenül, gondolati ráhatással történik (G-alakítás), vagy közvetve, a körülmények megváltoztatása (K-alakítás), ill. diskurzusok megváltoztatása (D-alakítás) által” (167).

A fejezet második része a nyelvalkító, nyelvi problémakezelési stratégiákat veszi számba, részletesen elemezve s számos példa segítségével jól körülírva azokat. E stratégiák közé tartozik a probléma megoldásának elemzése, a probléma megszüntetése, a probléma enyhítése és könnyítése, a probléma megelőzése, a probléma elkerülése, a probléma áthárítása, a probléma letagadása, elhallgatása és lekicsinylése, a probléma elfogadása, valamint a probléma elszenvedése.

A fejezet összegzésében a szerző hangsúlyozza, hogy a nyelvi probléma természetete nem határozza meg abszolút módon a problémakezelési stratégiát, s a konkrét helyhez és időhöz köthető eseti, illetve a sok konkrét problémából álló típusproblémák között nagy különbség van. A nyelvalkítási stratégiák tanulmányozása során az egyszerű és a szervezett nyelvalkítást külön kell választani, s az egyes stratégiákat külön-külön kell tanulmányozni, mielőtt közös fogalmi keretbe történő integrálásuk megtörténik.

A szerző külön fejezetben foglalkozik a névalakítás problémájával. A névalakítási tevékenységek közé tartozik az új nevek létrehozása, a névadás, a névváltoztatás. Ezek a tevékenységek s az ebből esetlegesen fakadó problémák, amennyiben a beszélőközösség problémaként érzékeli, egyaránt érinthetik a személyneveket (a keresztnéveket és a családneveket is), a helyneveket és az intézményneveket. A szerző különbséget tesz a névmenedzselés és a névalakítás fogalma között. Míg az előbbi minden, a nevekre irányuló metanyelvi tevékenységet jelent, a névalakítás a nyelvi változások előidézésére irányuló nyelvi tevékenység. Névtani vonatkozásban is megkülönböztethető egyszerű és szervezett névalakítás. Az egyszerű névalakítás esetében a névadás, a ragadványnevek, becenevek használata, a helynevek vonatkozásában a hivatalos és nem hivatalos helynevek használata során felmerülő nyelvi problémák feltárására van szükség. Ilyen problémák megjelenhetnek egynyelvű környezetben is, de kisebbségi nyelvhasználók esetében számos olyan probléma is felmerül, melyek csupán kétynyelvű környezetben jelentkeznek. Mivel a tulajdonnevek használói számára személyes és etnikai identitást is kifejeznek, ez a terep a politikai hatalom számára kiváló lehetőséget nyújt az etnikai, illetve nyelvi kisebbségek identitásának manipulálására. Problémaként jelenhet meg többek között a kisebbségi keresztnemeknek a többségi keresztnemekre történő lefordítása, a személynevek két változatban — kisebbségi és többségi formában — való használata, a kisebbségi helységnevek feltüntetésének módja a helységnévtáblákon, a személynevek, főleg

a vezetéknevek írásmódjának megváltoztatása, és a sor még folytatható lenne. A problémamegelőzés stratégiájához tartoznak például a szlovákiai magyar szülők eltérő stratégiái, mikor gyermekük számára keresztnévet választanak. Az eltérő választások mögött eltérő ideológiák állhatnak. A keresztnevéből adódó esetleges problémák megelőzése céljából a szülők egy részének választása inkább olyan nevekre esik, melyek közel állnak a szlovák keresztnevekhez, vagy olyan nemzetközi neveket részesítenek előnyben, amely egyik nemzethez sem köthetők szorosan. Más ideológia alapján döntenek azok a szülők, akik szlovákra lefordíthatatlan nevet választanak gyermekük számára, magyar identitásuk kiemelésére.

Az előbbiektől eltérőnek tűnnek a helységnévtáblák kétnyelvű feltüntetése körüli problémák, melyek mögött azonban ugyanúgy ideológiák állnak, mint a már említett esetekben. Mivel számos, a névalakításhoz tartozó kérdés ideológiai eredetű, kezelésüknek a problémát okozó ideológiáknak a felcserélésére kell irányulniuk, esetünkben a kétnyelvűséget nem hátránynak, hanem értéknek tekintő nézetekkel.

A névalakítás problémájára való kitekintés után a szerző a kötet 9. fejezetében a standardizálással mint nyelvvalakító tevékenységgel foglalkozik. Ismerteti a standard háromféle felfogását: 1) a standard mint eszményi s a nyelvhasználó által célként elérendő nyelvváltozat; 2) a standard mint valójában létező, általában a társadalmi elithez köthető és az egész nyelvközösség számára javasolt nyelvváltozat; 3) a standard mint ideológiai konstruktum, mely mint ilyen, befolyásolja az emberek nyelvhasználatát. A standard meghatározásai közül Lanstyák a harmadik felfogást érzi leginkább a magáénak, a standard tárgyalását mégsem a standard ideológiai konstruktum mivoltának kiindulópontjából végzi el — ehhez, mint írja, a szociolingvisztikában használt fogalmak dekonstruálása lenne szükséges —, hanem a hagyományos szociolingvisztika keretei között teszi meg. A standard nyelvváltozat alapvető tulajdonságai a szabályozottság, a sokfunkcióság és a nagymértékű ideologizáltság. A standarddal mint szemléletmóddal és a standardizálással kapcsolatos nyelvi ideológiák közül a legfontosabbakat a szerző roppant szellemesen a kötet 229–235. oldalán foglalja össze.

Lanstyák szerint a standardizálás olyan nyelvvalakítási folyamat, melynek célja egy nyelvváltozatnak a többi fölé emelése. E folyamat több részre osztható: elsőként a koinésodás, melynek lényege, hogy nyelven belüli vagy nyelvközi dialektusokból új, kompromisszumos, stabil dialektus jön létre, a koiné. Ezt követi a kiválasztás korpuszalakítási folyamata, melynek során a kijelölt nyelvváltozat (makroszinten) és nyelvi változók konkrét variánsai (mikroszinten) a formálódó standardba bekerülnek. Lanstyák ezt G-alakítási tevékenységnek nevezi (lásd felsebb). A folyamat eredményét a kodifikálás rögzíti. A nyelvi és jogi kodifikálás átfedődésére jó példa az 1995-ben megalkotott és azóta többször, legutoljára 2016-ban módosított szlovák államnyelvtörvény.

A korpuszalakítás további szakasza a fejlesztés, ami a standard nyelvváltozatnak újabb és újabb funkcióban való használatra való kiterjesztését jelenti. A nyelv egésze szempontjából ez hangsúlyozottan csupán egy nyelvváltozat fejlesztését, míg a többi dialektus visszaszorítását jelenti. Az így kialakított standard dialektus „karbantartására” szolgál a nyelvművelés, amely szintén G-alakítás, a nyelvváltozatba bekerülő egyes elemek önkényes, nyelvi és nem nyelvi ideológiák mentén történő megítélése alapján. A komplex nyelvalakítás további folyamata a standard nyelvváltozat elsajátítása, amely történhet vagy szervezett formában — másodnyelvként —, vagy a szülők adják át már anyanyelvként a standard dialektust gyermekeiknek. A standard nyelvváltozat elsajátításának motivációiban több ideológiai nézet szerepet játszik, melyek közül kiemelkedik a standardizmus ideológiája. Fontos szerepet kap ebben a folyamatban a D-alakítás, amire „szükség van ahhoz, hogy a standard(izmus) az új nemzedék nyelvi tudatában is elfoglalja méltó helyét, és így befolyásolja nyelvhasználatukat” (250).

5. A kötet befejező témaköre, mely A szlovákiai magyar beszélőközösség nyelvi problémái címet kapta, azokat a legfontosabb nyelvi problémákat veszi sorra, melyek a szerző saját és más kutatók empirikus kutatásai alapján a szlovákiai magyar beszélőközösség körében leggyakrabban felmerülnek. A szerző ezeket elsősorban az oktatás nézőpontjából közelíti meg: a témakörön belül olyan problémák leírására, elemzésére kerül sor, melyek az anyanyelvoktatással, a tankönyvek nyelvezetével, fordításukkal, a másodnyelv oktatásával kapcsolatosak.

A nyelvi probléma és az iskola című fejezet az oktatással kapcsolatos nyelvi problémákat ismerteti. Ezeket a korábban bemutatott szempontrendszer szerint tekinti át, vagyis a nyelvhasználat kontextusa, a beszéd megvalósulásának zavarai, a nyelvi hiány és a nyelvbeli hiány szempontjából, mikro- és makroszinten egyaránt elemezve azokat. A nyelvhasználat kontextusából adódó hiányok közé tartoznak a stílusproblémák, melyek mikro- és makroszinten egyaránt jelentkezhetnek. Ilyen mikroszintű probléma jelenik meg például olyankor, mikor a beszélő nem megfelelő stílusértékű nyelvi formát vagy nem megfelelő (egy adott beszélőközösség által elvárt és számára normatív) nyelvváltozatot használ. A stílusproblémák sajátos csoportját képezik a nyelvhelyességi kérdések, melyekkel az oktatás a mai napig a nyelvi standardizmus ideológiája alapján foglalkozik. Kontextustól függetlenül ítéli el használatukat, az oktatás által közvetített ismeretek alapján nyelvhelyességi problémát okozó kifejezések (például a direkt kölcsönszavak) használata helytelennek minősül, a nyelvi problémát okozó elem így nem kontextusában értelmeződik, hanem eleve helytelennek minősítve stigmatizálódik. Mindezek megoldására a legfontosabb eszköz a tudományos nyelvszemléletnek az oktatásban való érvényesítése (lenne),¹ a legfontosabb

¹ Ez a tagmondat teljes abszurdításában világít rá a mai anyanyelvi nevelés alapvető problémájára.

nyelvi ideológiák beépítése a tananyagba, s annak tudatosíttatása, hogy a nyelv-helyességi kérdések nem nyelvi, hanem kulturális (és sokszor hatalmi) kérdések.

A fejezetben a szerző kitér a beszéd megvalósulásának zavaraiából adódó olyan nyelvi problémákra, mint a megakadásjelenségek, nyelvbtlások, továbbá a nyelvi hiányból — a beszélők nyelvtudásbeli hiányosságából — adódó nyelvi körülményekre s azok kezelésére. Kisebbségi helyzetben a standard dialektus el-sajátítása és használata sok esetben csupán az iskolai nyelvhasználatra szűkül le, így a nyelvi hiány mérséklésének leghatékonyabb eszköze a kisebbségi nyelv nyelvhasználati színtereinek bővítése lenne. Ez olyan makroszintű intézkedéssorozat igénylő összetett feladat, melynek lehetősége és megvalósítása a minden-kori hatalomtól függ. Ily módon az oktatásra hárul az a feladat, hogy a tanulók dialektus- és regiszterkészségét tudatosan bővítse, feltárja és kezelje a nyelvi hi-ány és stílusbeli problémák létének okait és azok megoldási módjait. Lanstyák a fejezet összefoglalásában a következőképpen fogalmaz: „[s]zakítani kell azzal a szemlélettel, amely a standard nyelvváltozatot — amely a maga »tisztaságában« a kislebbségi többsége számára szinte elérhetetlen — felmagasztalja más nyelvvál-tozatok rovására. [...] hiszen standard nélkül a nyelvek élnek és virulnak (a világ legtöbb nyelvének máig sincs standard nyelvváltozata), de ha egy nyelv elveszti mindennapi beszélt nyelvi regisztereit, gyakorlatilag megszűnik létezni” (274).

A nyelvmenedzselés-elmélet és a tankönyvek című fejezetben a szerző a nyelvmenedzselés-elmélet alkalmazásának lehetőségeivel foglalkozik a tankönyv-kutatásban és tankönyvírásban. A tankönyvek esetében nyelvi probléma lehet az a körülmény, hogy a tankönyv nyelvezete akadályozza a diákot a hatékony tanu-lásban. Ez lehet eseti nyelvi probléma, de lehet az egész beszélőközösséget érin-tő kérdés a tankönyvek nehézkes, nehezen érthető vagy nem a korosztálynak megfelelő nyelvezetéből és rossz fordításból származó nyelvi hibákból követe-zően is. A tankönyvhasználók nyelvi problémái közé tartoznak a magyarországi és más régióban tanulóknak a szaknyelvi terminológia különbségeiből adódó kommunikációs nehézségei. Ennek okai lehetnek a szlovákból (vagy más állam-nyelvből) fordított tankönyveknek a magyarországitól eltérő nyelvezete, vagy magyar-magyar kommunikációs problémák esetében az eltérő terminológia hasz-nálata. A tankönyvek nyelvi problémakezelési stratégiája az egyszerű és a szer-vezett diskurzusalakítási stratégiákon alapulhat. Ehhez — eddig még nem elvég-zett — háttérkutatásokra lenne szükség, például a tankönyvszerzők, -fordítók kiválasztásának, a nyelvi lektorálás körülményeinek a vizsgálatára, a tanárok és a diákok szaknyelvhasználatának, az egyes szakterületekre vonatkozó nyelvi normáknak a feltárására. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a szaknyelvi terminológia szabatos használatát illetően tisztázni kellene, hogy a tankönyvek melyik normarendszert vegyék figyelembe, a magyarországit vagy a szlovákiai magyart. Amennyiben a nyelvmenedzselés elméletéből indulunk ki, állapítja meg

Lanstyák, a diákok és a tanárok érdekeit kell figyelembe venni. Ebben az esetben azonban, különösen a természettudományi regiszterek használata terén, két érdekcsoport meglétére kell figyelmet fordítani. Azoknak a diákoknak, akik Magyarországon szeretnének továbbtanulni vagy munkát vállalni, a magyarországi terminológia és regiszterek elsajátítása, a Szlovákiában maradók számára a szlovákiai magyar terminológia ismerete lehet előnyösebb, hiszen számukra ennek a terminológiának a használata csökkentheti a két nyelv közötti távolságot. A fejezetben foglaltak meggyőző érveket szolgáltatnak ahhoz a megállapításhoz, hogy a nyelvmenedzselés elmélete megfelelő keretet nyújt a tankönyvek nyelvezetéből adódó gondok, illetve a tankönyvírók és -fordítók nyelvi problémáinak feltárására és kezelésére.

A kötet utolsó fejezete a szlovákiai magyar beszélőközösség társadalmi szintű, nehezen megoldható nyelvi típusproblémáival foglalkozik Nyelvi problémák a szlovákiai magyar beszélőközösségben címmel. A fejezetben ismertetett nyelvi problémák bemutatása a Misad Katalin Nyelvi kontaktusok című, 2009-ben megjelent kötetének eredményeire épül. A fejezetben Lanstyák három témakört elemez, ismertetve Misad megállapításait, kiegészítve saját kutatásainak eredményeivel.

Az első témakörben a szlovákiai magyar szaknyelvek problémáit tárgyalja a szerző, kitérve a fordítások problémáira is. Úgy látja, annak megítélése, hogy egy-egy fordítási megoldás megfelelő-e, csak a kontextus alapján lehetséges. Megállapítja, hogy a szaknyelvekben a variabilitás nem felel meg az egyértelműség követelményének, emiatt a következetes terminológiahasználat ebben az esetben előnyt jelent. A fejezetben Misad nyomán Lanstyák kitér azokra a fordítási problémákra, melyekhez az empirikus adatokat a kétnyelvű termékkatalógusok, szórólapok vagy a hivatali nyelvhasználatban megjelenő kifejezések vizsgálata adta.

A fejezet második témaköre az anyanyelvi nevelés problémáival foglalkozik. Lanstyák sarkalatos megállapítása szerint a szlovákiai magyar iskolákban „a gyermekeknek a tényleges anyanyelvüktől való elidegenítése, az anyanyelv tekintélyének aláásása, a gyermekek nyelvérzékének az elbizonytalanítása, nyelvi készségeinek rombolása folyik” (296). Mindezek mögött azok a nyelvi ideológiák állnak (többek között a nyelvi standardizmus, nyelvi homogenizmus, purizmus), melyek nem a nyelv működése, szerkezete megértését, a különböző nyelvi regiszterek megismerését tűzik ki célul, hanem homályos indoklású nyelvi babonákon és mítoszokon alapuló nyelvszemléletet közvetítenek. Lanstyák hangsúlyozza, hogy amennyiben az iskola „a gyermek nyelvét elutasítja, a benne található jelenségek egy részét nyelvhelyességi hibaként bélyegzi meg, más részüket nyelvjárásiasságként, egy további részüket szlovakizmusoknak vagy egyenesen szlovák szavaknak titulálja és szintén helytelennek ítéli” (297), akkor

a gyermek számára jóval nehezebb kialakítani a pozitív érzelmi kötődést saját anyanyelvátváltozatához, miközben csak ez az erős érzelmi kötődés ellensúlyozhatja a többségi nyelv hasznosságát. Ez a káros szemlélet csak úgy változtatható meg véleménye szerint, ha az oktatás segít tudatosítani e nyelvátváltozat fontosságát, helyreállítva a „mindennapi beszélt nyelv becsületét”.

A szerző ebben a fejezetben érinti a szlovák nyelv oktatásának témakörét is. Misad írásai alapján kitér a szlovák nyelvvelsajátítás alacsony szintjének okaira, melyek közül néhány tényezőt részletez. Ilyen a tankönyvek életszerűtlensége, vagyis hogy a tankönyvi szövegek távol állnak az adott korosztálytól, s a mindennapi beszélt nyelv csupán minimálisan jelenik meg az oktatásban. További problémát jelent, hogy a nyelvtudásban levő regionális különbségek semmilyen módon nem mutatkoznak meg sem a tananyagban, sem a követelményrendszerben. A tömbben élő magyar közösségek a szlovák nyelvet az oktatásban szervezett formában sajátítják el, míg a szórványban élő közösségek gyermekei természetes körülmények között is folyamatosan találkoznak a szlovák nyelvvel. Lanstyák megfogalmazza a szlováknyelv-oktatás sikertelenségének kevésbé hangsúlyozott okát is, mely szerint a jelenlegi szlovákiai kétnyelvűségi helyzet inkább felcserélő, mint hozzáadó, s amely helyzet — védekező magatartást indukálva — lélektani akadályokat épít ki, akadályozva a szlovák nyelv elsajátítását.

6. A kötet végén rövid szlovák nyelvű összefoglaló található, mely nemcsak a szlovák olvasót ismerteti meg a kötet témájával, de a szlovákiai magyar nyelvészek számára is hasznos a szlovák szakterminológiai ismereteik bővítéséhez. A kötet szakirodalmi hivatkozás jegyzéke szintén további szakirodalmi búvárlatokhoz nyújt nagy segítséget. A kötetben taglalt elméleti alapvetés megértésében a kötet egészen végigvonuló gazdag nyelvi példaanyag segíti az olvasót.

Lanstyák István e kötetével olyan hiánypótló mű jelent meg magyar nyelven a nyelvalkításról és a nyelvi problémákról, mely az elméleti szakirodalom részletes bemutatásán kívül tartalmazza a szerző következtetéseit, miközben logikusan felépítve visz végig a nyelvmenedzselés és a nyelvalkítás problematikáján is. Teszi mindezt úgy, hogy végig figyelembe veszi az ismertetett elmélet gyakorlati hasznosíthatóságát, különös tekintettel a kétnyelvű nyelvi viszonyok között élő nyelvközösségre, hiszen kisebbségi helyzetben, a kétnyelvűség viszonyai között a nyelvi problémák és főleg azok megoldatlansága a nyelvközösség életének minden területén jelen van, s folyamatosan új és új problémák is megjelennek.

Külön szeretném hangsúlyozni az oktatással kapcsolatos témakör fontosságát. Meggyőződésem, hogy az oktatás a leginkább alkalmas szintér (lenne), mely felkészítheti (felkészíthetné) a nyelvi problémák kezelésére az egymás után következő nemzedékeket. Kiemelendő az a körülmény, hogy a témakörben tárgyalt nyelvi problémák elméleti elemzése mellett Lanstyák olyan feladatmegjelöléseket és célokat is megfogalmaz, melyek segítségével az oktatás sikeres(ebb)

lehetne a nyelvi problémák felismerésében, megoldásában. Mindehhez — a kötet egyik terminusával élve — K-alakítás, vagyis az oktatás körülményeinek, tartalmának rendszerszintű megváltoztatására lenne szükség, melyet sajnos az elmúlt 30 évben szlovákiai magyar viszonylatban sem sikerült elérni.

A kötet egyetlen negatívumaként említhető, hogy a tartalomjegyzék csupán a fő fejezetcímeket közli. Sokat segített volna az egyes fejezetek altémáiban való eligazodásban, ha a tartalomjegyzék is megadja azok címeit.

Jelen könyvismertetés, annak ellenére, hogy igyekezett a kötetet alkotó írások lényegi összefoglalására, csak arra vállalkozhatott, hogy felvillantsa azokat a gondolatokat, melyek leginkább megragadták a recenzens figyelmét. A kötet problémakifejtése azonban olyan sokrétű, hogy csak biztatni lehet mindenkit: türelmesen kísérje figyelemmel Lanstyák István logikus sorrendbe szedett fejezeit és a bennük részletesen kifejtett gondolatait a nyelvalakításról és a nyelvi problémákról. Kiváló szellemi kalandban lesz része.

VANČO ILDIKÓ

ORCID: 0000-0002-4915-4217

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

ivancova@ukf.sk

CSEERNICKSKÓ ISTVÁN–TÓTH MIHÁLY szerk.: **The Right to Education in Minority Languages. Central European Traditions and the Case of Transcarpathia.** Uzhhorod, Autdor-Shark, 2019. (72 lap)

CSEERNICKSKÓ ISTVÁN–HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA–KARMACSI ZOLTÁN–MÁRKU ANITA–MÁTÉ RÉKA–TÓTH-OROSZ ENIKŐ. **Tévút az ukrán nyelvpolitikában. Ukrajna törvénye „Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról” (elemző áttekintés).** Törökbálint, Termini Egyesület, 2020. (96 lap)

A két kötet aktualitását az új, 2019-ben elfogadott ukrán államnyelvi törvény adja, amely „Az ukrán nyelv állami nyelvként való működésének támogatásáról” szól. Az új jogszabály a kisebbségi nyelvi jogok komoly korlátozását vonja maga után, szemben az ország korábbi joggyakorlatával. Különösen aggasztó, hogy az új törvény általánosan visszaszorítja a kisebbségi nyelvek oktatási nyelvként való használatát.

A két kis kötet változó mértékben forrásközlés és elemzés. A Csernicskó István és Tóth Mihály által szerkesztett kötet (2019) inkább forrásközlés, mivel javasolt részletes elemzés nélkül eredetiben és angol fordításban mutatja be a

Kárpátalját története során birtokló államok oktatási nyelvpolitikájára, az oktatás nyelvére vonatkozó törvényi rendelkezéseit. A könyv így részletezi, dokumentálja azt az alapvető jogfosztást, amit a legújabb ukrán államnyelvtörvényben hozott változás jelent az oktatás nyelvére vonatkozóan.

A korábbi Kárpátalján hatályos törvények és a környező országok, Magyarország, Szlovákia és Románia jelenlegi rendelkezései egyaránt lehetővé teszik, hogy a kisebbségi nyelveket az oktatás nyelveként használhassák az oktatás minden szintjén. Ezt a történeti és a tágabb régióban általános jogot elvette Ukrajna parlamentje, amikor elfogadta a 2017-es oktatási törvényt és a 2019-es államnyelvi törvényt. A Csernicskó István és Tóth Mihály által szerkesztett kötet így arra is rámutat, hogy a nyelvi jogokat történeti és areális összefüggésben kell értelmezni. A nyelvi jogok így nem univerzálisak, van például számos olyan tekintélyes nyugat-európai ország, ahol az oktatás nyelve a modern korban kezdettől csak az állam hivatalos nyelve lehetett, ezek között nem is volna kakukktojás Ukrajna új államnyelvtörvénye.

A szerzők arra törekszenek, hogy olyan szempontból világítsák meg az ukrán államiság legutóbbi eseményeit, amely nem egyszerűsíti a nyelvpolitika kapcsán kibontakozott vitát pusztán arra, hogy az ukrán nyelv került meghatározó pozícióba a korábban domináns orosz helyett. Noha egy ilyen általános megközelítés mind a belső, elsősorban választási kampányokban, mind pedig a nemzetközi politikai diskurzusban eredményes lehet, a szerzők felvázolják, hogy a nyelvpolitika és a többnyelvű valóság gyakorlati megnyilvánulása — változatos kisebbségekkel és regionális többségekkel — a felszíntől eltérő képet mutat. Mivel nemzetközi szinten kevésbé ismert az oroszon kívüli nyelvi kisebbség helyzete, azért is fontos és üdvözlendő, hogy a két hiánypótló kötet (először) angolul jelent meg.

Ez a két rövid, az ukrán nyelvpolitikáról szóló összefoglaló füzet átfogó áttekintést nyújt a téma legfrissebb fejleményeiről és azok gyökereiről, jogi és társadalmi háttéréről. A volt keleti blokk országai között talán Ukrajnában terhelték a nyelvpolitikát a leginkább érzelmek és indulatok. Az ország 1991. évi függetlensége óta a nyelvi jogi szabályozások kidolgozása közben a Verhovna Rada (a kijevi parlament) üléstermében zajló ökölharcokról szóló hírek az egész világot bejárták. A szerzők ukrainai magyar kisebbségi kutatók, akik összehasonlító és holisztikus perspektívát mutatnak az ukrán nyelvpolitikáról általában, és magyarázatot adnak az ukrainai történetekre, mégpedig a kritikus bennfentes szempontjából. A szerzők az 1990-es évek óta foglalkoznak az ukrán nyelvpolitikával, így a téma vezető szakértőivé váltak Európában.

A kisebbségi nyelven oktató iskolák kulturális és nyelvi „oázisok”. Az ukrán–magyar államhatárhoz közeli ukrainai falvak és városok nagy részében a magyar kisebbség alkotja a helyi többséget, és a magyar nyelvet a történelem folyamán mindvégig használták oktatási nyelvként a régió oktatási intézményeiben,

ideértve azt az időszakot is, amikor a térség a Szovjetunió része volt. A kisebbségi nyelven oktató iskolák szükségességét egyrészt a gyermekek nyelvi repertoárja magyarázza: a magyar domináns gyermekek erőszakos bementése az ukrán nyelvbe nemzetiségi konfliktusokhoz vezet, tömeges kivándorlást eredményezhet Magyarországra, és a fennmaradó magyar kisebbség egy-két generációnyi időszakra súlyosan hátrányos helyzetbe kerülhet. Ugyanakkor a magyar többségű régiók története a Magyar Királyság részeként, valamint a magyar közösség kulturális és vallási sajátosságai alig jelennek meg az ukrán nemzeti narratívákban vagy az ukrán nemzeti történelmi diskurzusban. Vagyis ez a „magyar” régió történelmi senki-földjeként vagy fehér foltként jelenik meg Ukrajna kulturális térképén. A magyar nyelvű általános és középiskolai oktatás révén a kisebbségi közösség lehetőséget kap önmaga megismerésére, sokrétű tudást nyer múltjáról, és pozitív képet alkothat kulturális örökségéről. Az állam hivatalos nyelvét az anyanyelven oktató iskolában is meg lehet tanulni. Az Ukrajnában dolgozó magyar nyelvészek a többség, vagyis az ország hivatalos nyelvének oktatásához kontextus alapú, kétnyelvű pedagógiákat fejlesztettek ki. Csak az anyanyelvi oktatás és a nemzeti nyelv elsajátításának kifinomult egyensúlya és a kétnyelvűvé nevelés segítheti elő ugyanis a pozitív önazonosságot, valamint a regionális nemzetiségi identitást és az országhoz tartozás érzését, lojalitást.

Ukrajna számára a kisebbségi nyelvi közösségek — köztük a magyar közösség — gazdasági, kulturális és nyelvi értéket képviselnek. Jelenlétük kiemeli a kárpátaljai régiót mint kulturális és nyelvi szempontból gazdag turisztikai célpontot is. Az ukrainai magyar kisebbség — a magyarországi ukránokkal együtt — hídként szolgál a szomszédos országok között. Egy viszonylag erős regionális nyelvi kisebbség, így az Ukrajnában élő magyarok életképességének és számának fenntartása érdekében szükséges a kisebbségi nyelven folyó oktatás, mégpedig az oktatás minden szintjén. Amint azt sok kutatás kimutatta, a kisebbségi nyelven beszélők száma globális szinten — beleértve Ukrajnát is — minden körülmény között folyamatosan csökken. Ukrajnában veszélyes lépést jelent az aránytalanul erőszakos törekvés, a kisebbségi nyelven domináns gyermekek átirányítása az ukrán nyelvű képzésbe és ezzel a többségi kultúrába. Egy ilyen lépést a rendelkezésre álló alkalmazott nyelvészeti ismeretek és az európai jogi álláspontok (lásd a Velencei Bizottság véleményeit) egyaránt megkérdőjeleznek. Ez az erőszakos jogi eljárás egyértelműen ellentétes nemcsak az ukrainai kisebbségek (köztük a magyarok), hanem az ukrán nyelvű többség gazdasági, kulturális és nyelvi jólétével és érdekeivel is.

PETTERI LAIHONEN
ORCID: 0000-0002-3914-0954
University of Jyväskylä
petteri.laihonen@jyu.fi

PARAPATICS ANDREA: **A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok.** Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2020. (136 lap)

A Tinta Könyvkiadó az elmúlt években több olyan kiadványt jelentetett meg, melyek a nyelvjárások témakörét érintik, s a felsőoktatásban és közoktatásban is jól hasznosíthatók. Ezt a sort folytatja az a 2020-ban napvilágot látott munka, mely Parapatics Andrea nyelvjárásokkal, illetve az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos kutatásainak jól szerkesztett, átfogó gyűjteménye.

Nem véletlen az a nagyfokú figyelem, ami a nyelvjárásokra mint a laikusok szerint „kihalóban lévő” nyelvváltozatra irányul. Számos empirikus kutatás igazolta, hogy mind Magyarországon, mind a határon túli területeken nagy arányban elsődlegesen valamely helyi nyelvváltozatot sajátítanak el s használnak ma is a magyar anyanyelvű beszélők. A kérdéssel foglalkozó nyelvészek körében ezek a körülmények vitathatatlanok. Ennek megfelelően számos olyan tanulmány született az elmúlt évtizedekben, mely sürgető feladatként határozta meg az anyanyelvoktatás módszereinek megújítását, s az anyanyelvváltozatot figyelembe vevő hozzáadó szemlélet hatékonyságát kívánta igazolni. Bár történtek pozitív irányú változások az anyanyelv oktatását szabályozó dokumentumokban, a több-normájú szemlélet egyelőre csak elméletben van jelen a magyar tannyelvű oktatási intézmények legtöbbszörében. Amíg ez így van, negatív megkülönböztetésben részesül(het) nagyon sok magyar anyanyelvi beszélő anélkül, hogy bármilyen alapja lenne a diszkriminációnak. Mindezek okaként a hiányos, kevésbé tudatos metanyelvi ismereteket említik a kérdés kutatói.

Parapatics Andrea a tudományosan megalapozott metanyelvi ismereteknek a terjesztését végzi hosszú évek óta nyelvészként, egyetemi oktatóként, gimnáziumi magyartanárként. Az elmúlt tíz évben hazai és nemzetközi folyóiratokban magyarul és idegen nyelven megjelent kutatási eredményeinek, tanulmányútjainak tapasztalatait, továbbá gyakorló pedagógusként eredményesen alkalmazott feladatgyűjteményeit szerkesztette egésszé az itt ismertetett kötetben. A munka szemléletén érződik az elhivatottság, a személyes érintettség és az alapos szakmai tájékozottság, felkészültség. Az alcím előrevetíti a szerző sikeresen megvalósított célkitűzését: 1. a legfrissebb magyar és nemzetközi szakirodalom alapján vázolt elméleti keretben ismerteti meg az olvasókat a regionalizmusokkal, a megítélésükkel kapcsolatos tényekkel, 2. változatos módszerekkel gyűjtött és elemzett adatokon keresztül szemlélteti a megoldásra váró problémákat, 3. külföldi példákat élénk állítva, gazdag módszertani anyagot mellékelve javaslatokat tesz ezeknek a megoldására is. Eközben a bemutatott helyzetért nem tesz felelőssé senkit, különösen nem a pedagógusokat. Ezt már az előszóban s a szövegben is többször olvashatjuk. A közös problémákra közös megoldást keres és mutat a kötet.

A szerzői előszót öt nagyobb fejezet, kétnyelvű összegzés s gazdag szakirodalmi jegyzék követi.

Az első fejezet felvázolja azokat a társadalmi változásokat, amelyek hatására kétségtelenül módosult a nyelvjárások használati köre: a köznyelv nagy mértékben hatott a nyelvjárásokra, ugyanakkor a területi változatok bizonyos elemei beszivárogtak a köznyelvbe. A globalizációs folyamatok mellett egyre inkább erősödik a helyi, regionális kötődések jelentősége. Az egyre szélesebb körben terjedő *glokális* jelző (a *globális* és a *lokális* szavak kontaminációja) a nyelvváltozatok esetében a regionális köznyelviség funkcióját is kifejezheti. Hiszen ez a változat a nyelvjárási háttérű beszélők számára a standard szerepét töltheti be, ugyanakkor jelzi a szűkebb helyi és közösségi identitást is. Ezek pedig korántsem a kihalás szélén álló változatok, hanem a kettősnyelvűvé vált emberek mindennapos kommunikációjának eszközei. Bár ennek legtöbbször az adott beszélők sincsenek tudatában, nem kívánnak azonosulni az alacsony presztízsű regionális nyelvváltozattal.

A második fejezet elején azt vázolja a szerző, hogy ennek az általános megbélyegző attitűdnek — mely sok esetben lingvicizmushoz vezethet — az okai között fellelhető a következetlen, sokszor ellentmondásos információáradat, mely a regionális változatokkal kapcsolatban akár a köznevelésen, akár a nyilvánosságon keresztül hat a beszélőkre. Ez különösen érvényes a centralizáltabb, (volt) diktatórikusabb társadalmakra, ahol a nyelvek, nyelvváltozatok közötti hierarchia érvényesül, s egyetlen „helyes” nyelvi megoldásként a standardot fogadják el. Ennek alátámasztásként két kutatás eredményeit ismerhetjük meg a fejezetben.

Az első, online kérdőívvel végzett felmérés 548 nappali tagozatos egyetemistát kérdezett „hólabdamódszerrel” a nem köznyelvi változatokról. A vizsgált csoporttól érkezett válaszok hiteles képet rajzolnak a korábbi évek közoktatásának a nyelvjárásokhoz, a nyelvjárási beszélőkhöz fűződő attitűdjéről, s előrevetítik (többek között) a társadalom leendő pedagógusainak metanyelvi tájékozottságát. Bár korrelációs elemzésekre nem kerül sor a fejezetben, az összesített adatok így is tanulságosak. A fiatalok nagy arányban (az adatközlők közel fele) számoltak be arról, hogy javították már ki őket regionális színezetű beszédük miatt, 43,4%-uk pedig egy ötfokú skálán az egyest (legkevésbé), 28,5%-uk a kettést jelölte meg arra a kérdésre válaszolva, hogy milyen mértékben beszél tájszólásban. A kutatás során megkérdezett adatközlők „elméleti síkon többnormájúságot és toleranciát hirdetnek, a gyakorlatban viszont ezek az adatközlők is kijavítottak, illetve kinevettek már pusztán helytelennek gondolt, egyébként regionális nyelvi jelenségeket” (21).

Az idősebb korosztály vélekedését a nyelvváltozatokról az Új magyar nyelvjárási atlasz szociolingvisztikai kérdőívével gyűjtött adatok alapján elemzi a szerző: 8 kutatópontról 51 adatközlővel készült beszélgetés anyaga alapján igazolja

vagy éppen cáfolja hipotéziseit. A vizsgált személyek pozitívan nyilatkoztak saját lakóhelyük nyelvhasználatáról, és toleránsak más vidékek regionális jegyeivel szemben is. Csupán öt ember számolt be arról, hogy negatív élménye adódott nyelvjárási beszédéből. Azt is megtudjuk, hogy bár a kapott eredmények nincsenek összefüggésben az adatközlők iskolai végzettségével; az idősebb korosztály metanyelvi ismeretei hiányosabbak ugyan, mégis elfogadóbbak a nyelvi változottsággal szemben. Különösen azok, akik érzékelik, fel-, illetve elismerik saját beszédük regionális jegyeit.

A harmadik fejezet eredményei nagy mértékben hozzájárulhatnak ezeknek a regionális jegyeknek a tudatosításához: olyan empirikus kutatások során, passzív módon vagy éppen résztvevő megfigyeléssel gyűjtött nyelvi adatokat elemez a szerző, melyek bizonyítják, hogy a fiatal korosztály is ismer, sőt használ tájszavakat szóban és írásban egyaránt.

Parapatics Andrea 2014-ben (112 tanuló) és 2018-ban (200 tanuló) tapolcai gimnazisták körében végzett kérdőíves gyűjtést: A magyar nyelvjárások atlaszának 88 tájszaváról kérdezte a fiatalokat. Mindkét vizsgálat adatai alapján kijelenthető, hogy a 14-18 éves fiatalok ismerik, használják a felsorolt szavak egy részét ma is, persze különböző arányban. Ugyanez mondható el a 2019-ben megkérdezett (60 tanuló) siófoki fiatalokról is. Tízéves tapolcai magyartanári gyakorlata során résztvevő megfigyelésre is lehetősége adódott a szerzőnek: ezek alapján állíthatja, hogy a nyelvjárási régió jellemzői a tanulók iskolai szóbeli és írásbeli produkcióiban is megfigyelhetők. Ezeket a tapasztalatokat számos dolgozat, érettségi vizsgadolgozat részleteivel támasztja alá, s igazolja, hogy a témakör nemcsak „hagyományként”, „érdekességként” van jelen az oktatásban, hanem a mindennapi nyelvhasználat részeként is.

A mindennapi nyelvhasználat vizsgálatakor nem kerülhető meg a digitális tér nyelvészeti elemzése sem. Parapatics Andrea objektív és szubjektív nyelvi adatokat gyűjtött véletlenszerű mintán, nyilvános bejegyzésekben és privát beszélgetésekben hipotéziseinek igazolására. Azt feltételezte, hogy ezekben a bejegyzésekben számos esetben találkozhatunk nyelvjárási jegyekkel, s ezek valamilyen reakciót is kiváltanak az olvasókból. Azt is feltételezte, hogy ezek a megnyilvánulások az egynormájú nyelvszemléletet tükrözik inkább. Hipotézisei beigazolódtak: az előforduló regionalizmusokra érkező reakciók hiányos ismereteken alapuló, különböző nyelvi mítoszokat terjesztő hozzászólások, melyek széles körben, gyorsan terjed(het)nek a különböző nyilvános, sokszor ismeretlen embereket tömörítő csoportokban. Éppen ezt a lehetőséget lenne fontos kihasználni a tudományos alapú, hiteles információk terjesztésére: akár a nyelvjárásokról. Hiszen ezek nemcsak mások nyelvhasználatával szemben tehetik toleránsabbá a közöséget, hanem saját lokális (nyelvi) identitásukban is megerősíthetik a beszélőket (62).

A következő fejezet a magyarországi hivatalos köznevelési dokumentumok (a kézirat leadásakor érvényben lévő 2012-es NAT) anyanyelvoktatással kapcsolatos célkitűzéseivel összefüggésben mutat be egy pedagógusok körében végzett empirikus felmérést. Korábbi vizsgálatok is bizonyították, hogy a hivatalos dokumentumokban megfogalmazott többnormájú, toleráns szemlélet gyakorlatban való megvalósulása lassú folyamat, hiszen a pedagógusok valóban magukévá kívánják tenni a hozzáadó szemléletet, valójában viszont nincsenek felkészülve a megfogalmazott célok elérésére. Ebből adódóan sokszor diszkriminatív módon nyilvánulnak meg a nem standard változatot használó tanulókkal szemben, gyakran szándékuk ellenére. Ezt támasztja alá a szerző által 170 pedagógus bevonásával végzett kérdőíves felmérés is. A válaszadók elfogadó attitűdről vallottak, valójában azonban számos tévhit határozta meg válaszaikat. A nyelvjárási beszédet leginkább a falusi, az idősebb, a határon túli, az alacsony iskolai végzettségű személyeknek tulajdonították. Tanítványaik nyelvi megnyilatkozásaiban csupán 21 személy ismerte fel, illetve ismerte el a tájszólást. Arról is vallottak, hogy felsőfokú tanulmányaik során nem hagyott „mély nyomot” bennük a dialektológia óra, és sokszor mellőzik pedagógiai gyakorlatuk során a nyelvjárások témakörét más, fontosabbnak vélt tananyag javára. A kollégák azt is felvetették, hogy hasznos lenne gyakorlati anyagok készítése a témakörhöz.

A kötet ötödik fejezetében ezekből is ízelítőt kaphat az olvasó. Először a magyar és a nemzetközi szakirodalom alapján vázolja fel Parapatics Andrea azokat az érveket, követendő mintákat, amelyek a nyelvjárások és a köznyelv egyenrangúságának tényét támasztják alá, és segítik a kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő attitűd terjesztését. Olaszország, Németország, Franciaország, Észtország, Lengyelország, Finnország, Skócia, Észak-Ciprus nyelvi, nyelvjárási helyzetéről színes, tanulságos beszámolókat kapunk. Norvégia gyakorlata tűnik legelfogadóbbnak, éppen ezért követendőnek. A norvég kettősnyelvű tanulók bizonyítottan kimagaslóan teljesítenek a különböző tanulmányi felméréseken. Ez azokat a kutatásokat támasztja alá, melyek a kettősnyelvűség kapcsán (a kétnyelvűség előnyeihez hasonlóan) kiemelik annak a kognitív fejlődésre gyakorolt pozitív hatásait. A továbbiakban olyan segédleteket, internetes oldalakat, alkalmazásokat ismerhetünk meg, melyek ennek a kettősnyelvűségnek a kialakítását segíthetik a magyar nyelvterületen. A szerző által közölt feladatok nemcsak a közoktatás szintjén, hanem a felsőoktatásban is haszonnal alkalmazhatók a nyelvi regionalitás tudatosítása, az elfogadó szemlélet terjesztése céljából akár Magyarországon, akár a külső nyelvi régióban. Eredményesen használható az a két elemzés is, mely Nagy László és Szabó Magda irodalmi munkássága alapján vázolja a helyi nyelv-változat szerepköreit, jelentőségét. Hiszen ezekben az alkotásokban nem csupán stilisztikai eszközként jelennek meg az otthonról hozott nyelvi jelenségek: a helyi kötődést, az összetartozást is jelzik használatukkal a szerzők.

A munkát két nyelven közölt összegzéssel zárja a szerző, melyben megfogalmazza meggyőződését, miszerint a megfelelően felkészített pedagógusok toleránsan kezelik tanítványaik regionális nyelvi megnyilatkozásait, s ezzel ezt a szemléletet adják tovább a felnővekvő nemzedéknek. Azzal is tisztában van azonban, hogy ez széles körben csak összehangolt, következetes „többlepcsős nyelvi nyelvjárási stratégiával érhető el, amely lépcső valamennyi fokán mindenki teljesíti a tőle elvárt befektetést, legyen szó energiáról, erkölcsi vagy anyagi támogatás biztosításáról” (116).

Parapatics Andrea könyve több mint ezer különböző korú, nemű, iskolai végzettségű adatközlő bevonásával, többféle módszerrel gyűjtött adatokat elemez. Mégis egységes munkát alkot, mivel a gazdag szakirodalmat bemutató elméleti keretbe helyezve mindegyik kutatás olyan problémát jár körül, mely az anyanyelvoktatás hatékonysága, a pozitív nyelvi öntudat, a magabiztos nyelvhasználat szempontjából kiemelt fontosságú. Az elemzések közben megfogalmazott javaslatok, a regionális jegyek tudatosítására felvázolt lehetőségek valóban hozzájárulhatnak ahhoz a célhoz, amit a szerző a következőképpen fogalmaz meg: „legalább a magyartanár képes legyen meggyőzni diákjait a nyelvjárások értékeiről, létjogosultságáról, a megbélyegzés alaptalanságáról és helytelenségéről, hogy valóban azt „gyomlálhassa ki” a felnővekvő nemzedékekből, amit kell: nem a nyelvi sokszínűséget és az ahhoz kötődő lokális identitást, hanem a hiányos műveltségen alapuló előítéletes gondolkodást” (89).

A nyelvjárásokhoz, a nyelvjárási beszélőkhöz kapcsolódó tévhitek eloszlatásához, a metanyelvi ismeretek fejlesztéséhez a kiadvány szerzője nagy mértékben hozzájárult eddig is mind a felsőoktatásban, mind a köznevelésben, mind pedig a tudományos ismeretterjesztés területén kifejtett elhivatott, tudományosan megalapozott, hiteles törekvéseivel. Az itt bemutatott kötet jól áttekinthetően, közérthetően foglalja össze ezeknek a törekvéseknek az eredményeit.

DUDICS LAKATOS KATALIN

ORCID: 0000-0003-1354-4421

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
dudics.katalin@kmf.org.ua

BAUKO JÁNOS: Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2019. (228 lap)

Bauko János, a határon túli magyar névtudomány kiemelkedő alakja, tevékenységével fontos szerepet vállal a határon túli magyar névhasználat sajátosságainak feltárásában. Legújabb munkájának köszönhetően — mely a Magyar Névtani Értekezések 8. köteteként jelent meg — betekintést nyerhetünk a szlovákiai magyar vonatkozású névtani kutatásokba, a szlovákiai magyarok névhasználatába, a tulajdonnevek körében megjelenő magyar–szlovák kontaktusjelenségekbe. A tematikusan összefüggő tíz fejezet különböző szempont alapján tárgyalja a társadalom és a tulajdonnév-használat témakörét, a szlovákiai magyarok személynévnévhasználatát, a magyar–szlovák kétnyelvűség tulajdonnevekre gyakorolt hatását, valamint aktuális terminológiai kérdésekkel is foglalkozik.

Az első fejezetben a szerző kijelöli az onomasztika helyét a nyelvtudomány és a társtudományok rendszerében, valamint a társadalom és névhasználat összefüggéseivel foglalkozó szocioonomasztika kutatási területeit tekinti át. E szemle során kitér a névpolitika és a névtervezés, a névdivat és a névattitűd, a névkonktológia és a kisebbségi névhasználat számtalan aspektusára. Bauko ezen kérdéskörök tárgyalására a későbbi fejezetekben is vissza-visszatér, s így kellő alaposággal mutatja be azokat.

A következő fejezet a szlovákiai (a szlovák és a szlovákiai magyar) onomasztikai kutatások történetét tárgyalja. Hangsúlyozza az intézményi háttér — a Szlovák Tudományos Akadémián belül működő Szlovák Névtudományi Bizottság — jelentőségét, mely fontos szerepet tölt be névtani konferenciák, tanácskozások, valamint monografikus jellegű névtani munkák körüli teendők koordinálásában.

Bauko János e fejezetben kitér a szlovákiai magyar névkutatás aktuális feladataira is. Hasznosnak tartaná a felvidéki témával foglalkozó névkutatók (elsősorban a szlovákiai illetékességűek) gyakoribb eszmecseréjét, tematikus tanácskozások megszervezését. Foglalkozik az onomasztika egyetemi képzésben való megjelenésével is, hangsúlyozva a névtudományi ismeretek tantárgyi kereteken belüli oktatásának létjogosultságát. „Fontosnak tartom az egyetemeken a »névtan/onomasztika« tantárgy oktatását, amelynek köszönhetően népszerűsíthetjük a névtudomány eredményeit [...], s a hallgatókat is bevonhatjuk a kutatói tevékenységbe” (49). A szerző ezen felvetésével teljes mértékben egyetérthetünk, mivel a nevek mint történelmünk és művelődéstörténetünk becses tanúi, közösségünk múltjáról és jelenéről számtalan információt közvetítenek. Ezek ismerete

kiemelten fontos a határon túli magyar közösségek identitástudatának megtartása, erősítése szempontjából.

A harmadik fejezet terminológiai kérdéseket érint. A vonatkozó szaknyelvi kutatások rövid áttekintését követően Bauko összehasonlítja a magyar és a szlovák (szláv) névtani terminológiát. A vizsgálat alapjául terminológiai szótárak és a témával kapcsolatos tanulmányok szolgáltak. Általános tapasztalatként azt szűri le, hogy: „míg a magyar névtani terminológiára a magyar terminusok használata (hungarocentrikusság), a csupán egyetlen nyelvben élő terminusok alkalmazása, addig a szlovák (szláv) névtani terminológiára az idegen terminusok használata (internacionalizmusra való törekvés), a több nyelvben is hasonló alakban és jelentésben élő terminusok alkalmazása jellemző” (61).

A többségi hatalom befolyásolhatja, korlátozhatja a kisebbségi nyelvű tulajdonnevek nyilvános használatát. Bauko ezzel a kérdéskörrel foglalkozik a negyedik fejezetben, amelyben a szlovákiai kisebbségi névpolitika jellemzőit, a hivatalos személynév-, helynév- és intézménynév-használatot befolyásoló névtörvényeket tárgyalja. Kitér a rendszerváltást követő, a nyelv- és névhasználatot korlátozó szabályozásokra, valamint az önálló Szlovákia megalakulása utáni fokozatos jogbővülésre.

A tulajdonnevek standardizálásának és az anyanyelvi névtervezés szlovákiai eredményeinek bemutatásával az ötödik fejezet foglalkozik. Ennek keretében külön tárgyalja a szerző a személy-, hely- és intézménynevek használatára vonatkozó standardizációs folyamatokat. Beszámol a készülő magyar–szlovák keresztnévszótárral kapcsolatos munkálatokról, mely befolyásolhatja az anyanyelvi névtervezés, illetve a szlovákiai magyarok személynéveinek anyanyelven történő anyakönyvezésének további alakulását.

A tulajdonnevek etnikai szimbólumként való működéséről, a tulajdonnév identitásjelölő funkciójáról a hatodik fejezetben olvashatunk. Az identitás fontos kifejezőjeként a nevek utalhatnak az egyén, illetve a közösség etnikai hovatartozására. Mindez hatványozottan igaz kétnyelvű környezetben, amelyre vonatkozóan Bauko megállapítja, hogy „A szlovákiai magyarokra a magyardomináns kétnyelvűség a jellemző, s ez a névhasználatban is megmutatkozik. Az élőnyelvben és az informális írott nyelvben az anyanyelvi (magyar) névalakok használata dominál, a hivatalos írásbeliségben azonban az államnyelv hatására megjelennek a nem anyanyelvi (szlovák) névformák is” (96).

Az egyes emberek, illetve kisebb-nagyobb közösségek nevekhez fűződő viszonyát névattitűd-vizsgálatok révén tárhatjuk fel. A mindenkori névdivatot is nagyban befolyásolja a nevekhez való viszonyulás. Ennek okán a személynemekkel kapcsolatos attitűdvizsgálatok a névtudomány aktuális feladatai közé sorolhatók. Az egyes nevekhez való viszonyulást számtalan tényező befolyásolhatja. A lehetséges tényezőket a szerző — a nyitrai egyetemisták körében elvégzett —

attitűdvizsgálat eredményeinek bemutatása révén veszi számba. A kutatás arra kereste a választ, hogy a hallgatók közül kinek és miért tetszik, illetve nem tetszik saját család- és keresztnéve.

A szlovákiai keresztnévdívat változását, a magyar–szlovák kétnyelvű környezetben jelentkező névadási, névviselési, névhasználati sajátosságokat a hetedik fejezet tárgyalja. A keresztnév terminus használatának, illetve fogalmának tisztázása után Bauko sorra veszi a keresztnévek anyakönyvezésekor Szlovákiában és Magyarországon használatos névjegyzékeket, névkönyveket. Ezt követően a szlovákiai keresztnévdívat változásáról olvashatunk. A fiatalabb generációk neveiről az újszülötteknek 1995-ben, 2000-ben és 2013-ban adott leggyakoribb nevek országos adatai alapján kapunk átfogó képet. A névdívat jelentősebb változását figyelhetjük meg az idősebb korosztályok, az 1953-ban és az 1983-ban születettek névstatisztikáinak bevonásával. Fontos adalékul, viszonyítási pontként szolgálnak a csehországi és a magyarországi névgyakorisági adatok is. A fejezet végén a magyar–szlovák kétnyelvű környezet keresztnévhasználatot befolyásoló tényezőit ismerhetjük meg.

A nyolcadik fejezetben a szlovákiai magyarok személynév-használatában előforduló kontaktusjelenségekről olvashatunk. A szlovákiai magyarok döntő többsége a kommunikációs helyzetnek megfelelően mindkét nyelvet képes használni, és ennek megfelelően ismeri a magyar és a szlovák tulajdonnévformákat is. Ennek ellenére a tulajdonnévi kódváltás nem ritka jelenség sem a szóbeli, sem az írott nyelvben. Bauko megállapítja, hogy a szlovákiai magyarokra jellemző a kettős személynévhasználat, mely az adott személy család- és keresztnévének magyar és szlovák alakváltozatainak használatát jelenti. E fejezetből azt is megtudhatjuk, hogy a szlovákiai magyarok becenév- és ragadványnév-használata viszont magyardominánsnak tekinthető. „Minél nagyobb százalékban lakják a települést magyarajkú lakosok, annál nagyobb mértékben találkozzunk a nem hivatalos személynévek körében magyar eredetű nevekkal” (136).

A kilencedik fejezet Szlovákia magyarlakta településeinek névszemiotikai tájképét, a vizuálisan megjelenő személy-, hely- és intézménynév-használatot vizsgálja. Egy adott terület nyelvi tájképét az útjelző és reklámtáblák, a különböző típusú helynevek, a kereskedelmi egységek és hivatalok, iskolák feliratai stb. alkotják. Kétnyelvű környezetben természetesen a két nyelv feliratai együttesen alakítják a nyelvi tájképet. A feliratokon megjelenő különböző névfajták vizsgálatával az adott terület névszemiotikai tájképe írható le. A kisebbségek számára mindenütt az otthonosságérzés fontos forrása, hogy nyelvük tulajdonnevei a vizuális térben is megjelenhessenek.

Bauko sorra veszi a névszemiotikai tájképet befolyásoló tényezőket, miközben külön figyelmet szentel a szlovákiai magyar beszélőközösség kétnyelvű környezetének. „A kétnyelvű névtáblák értelmezésében fontos a történelmi, politikai,

szociokulturális összefüggések megértése, a látható, vizualizált kép létét meghatározó okozati háttér feltárása” (139) — állapítja meg. A fejezetben részletesen beszámol a személy-, hely- és intézménynevek feliratokon való megjelenéséről, a szlovákiai magyar települések névszemiotikai tájképének sajátosságairól.

A kiadvány utolsó, tizedik fejezete a magas-tátra-i magyar–szlovák hegynév-párok elemzésével foglalkozik a kétnyelvűség és a fordítás tükrében. A hegynév fogalmának értelmezését és a hegyrajzi köznevek bemutatását követően a hegynevek kutatásáról olvashatunk rövid összefoglalót. Ezt követően a Magas-Tátra hegységeinek magyar–szlovák névpárjait vizsgálja a szerző a töle megszokott alapossággal. Megtudhatjuk, hogy a névpárok egy része azonos indíték alapján jött létre, ezek egymás fordításaiént értelmezhetők. Az eltérő indíték alapján keletkezett névpárok esetében fény derül a névadást motiváló tényezőkre is. A magyar elnevezések döntő többségükben személynévből származó tiszteleti nevek, míg a szlovák megnevezések különböző motivációk alapján keletkeztek.

A kiadványt háromnyelvű összefoglaló és gazdag irodalomjegyzék zárja.

A Társadalom és névhasználat című munka a magyar névtudomány gazdag hagyományait gyarapítja. Bauko János kötetét meleg szívvel ajánlom a névtan iránt érdeklődő olvasóknak és a szakmai közönségnek egyaránt.

TÖRÖK TAMÁS

ORCID: 0000-0002-3116-9875

Selye János Egyetem, Komárom

torokt@uj.s.sk

SÁNDOR ANNA–TÓTH KATALIN: **Nyitragerencséri tájszótár. Sima Ferenc tájszóhagyatéka alapján.** Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2020. (288 lap)

2020 elején jelent meg a Nyitragerencséri tájszótár, mely a maga nemében egyedülálló és hiánypótló mű: az első szlovákiai magyar helyi tájszótár. A nyelvjárási szókészlettel foglalkozó szótáraknak többféle típusa létezik. A nyelvjárási lexikográfia a szótárak tipizálásakor különbséget tesz a helyi szótár és a helyi tájszótár között. A helyi szótár egyetlen település szókészletét ismerteti úgy, hogy a köznyelvvél megegyező és a köznyelvben ismeretlen szavakat is tartalmazza. A helyi tájszótár ezzel szemben egy településnek a köznyelvben nem használatos szavait dolgozza fel (vö. HEGEDŰS 2001: 400). A szlovákiai magyar nyelvjárások lexikai elemeivel számos kiadvány foglalkozik: vannak tájszó- és nyelvjárási szakszókincs-gyűjtemények (az áttekintésükre lásd PRESINSZKY 2009: 31–42), valamint jelent meg helyi szótár is (GÁGYOR 2003–2004), ám helyi tájszótárral mindeddig nem büszkélkedhettünk.

A kiadvány Sima Ferenc tájszóhagyatéka alapján készült, melynek adatait a neves nyelvjáráskutató több mint öt évtizeden át gyűjtötte. Az adatok feldolgozását, megszerkesztését és publikálását viszont betegsége és halála miatt nem tudta megvalósítani. Sándor Anna és Tóth Katalin a szótár elkészítésével így nemcsak feladatát is teljesítették. A munka első része bemutatja Sima Ferenc életét és munkásságát, a tájszóanyag gyűjtésének, valamint későbbi feldolgozásának körülményeit, továbbá tartalmazza a kutatási helyszín, Nyitragerencsér történetét, lakóinak bemutatását és nyelvjárásának rendszerszerű leírását. Az első nagy egység a felhasznált irodalom közlésével és szlovák nyelvű összefoglalóval zárul. A könyv második, fő része pedig maga a modern nyelvjárási lexikográfiai módszerekkel megszerkesztett szótár.

Sándor Anna bevezető gondolatai után Sima Ferenc nyelvész és tanári pályájának állomásairól és eredményeiről olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy a csitári hegyek alatt látta meg a napvilágot, és ez „szinte előre meghatározta felnőttkori tudományos érdeklődését, majdani nyelvészeti kutatásainak fő témáját, a szlovákiai, köztük különösen a Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások kutatását” (12). Pozsonyban érettségizett, ott szerzett szlovák–magyar szakos tanári oklevelet is. Ezt követően néhány évet a Pravda kiadónál dolgozott, majd 1953–1983 között a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének adjunktusa, később docense lett. Szakterülete a fonetika, a fonológia, a magyar és a finnugor nyelvtörténet, azonban legtermékenyebb a dialektológiában volt, elsősorban ez állt tudományos érdeklődésének középpontjában. A szlovákiai magyar nyelvjárások tájszavaival foglalkozó írásait nemcsak magyarul és szlovákul tette közzé, hanem németül, sőt angolul is megjelentek. Sima Ferenc legismertebb műve a Magyar nyelvtörténet 1. című tankönyve, amely főképpen a szlovákiai magyar szakos egyetemi képzést szolgálta. Néprajzi jellegű írásai közül a legjelentősebb a Vétessék ki szóló szívem című szlovákiai magyar néballada-gyűjteménye, melyet Ág Tiborral, a neves népzene-kutatóval adott közre. Magyar–szlovák szakosként felismerte, hogy a szlovákiai magyarság asszimilációjának egyik fő oka a hiányos szlováktudásból adódó nyelvi hátrány. Chrenka Edittel és Kazimír Máriával összeállított egy szlovák–magyar és magyar–szlovák zsebszótárt, „mely hiánypótló és nélkülözhetetlen lett a kétnyelvűségi lét mindennapjaiban” (16).

Sima Ferenc tájszóhagyatéka tizenkét Nyitra-vidéki magyarlakta község nyelvjárásának adatait tartalmazza több ezer cédula és a hozzájuk kapcsolódó, magyarázatokat közlő dossziék formájában. A nyelvi adatokon kívül a cédulákon feltüntette a gyűjtés és lejegyzés körülményeire vonatkozó információkat is (a gyűjtés ideje, az adatközlő monogramja, megjegyzések). Az adatgyűjtés legintenzívebben az 1950-es években zajlott, ezért az adatok nem tekinthetők szinkrón nyelvi anyagnak. Ebből a nagy hagyatékból a szótár készítőinek azért éppen a nyitragerencséri tájszóanyagra esett a választása, mert ez teszi ki a Sima-féle

gyűjtemény legnagyobb részét. A szerzők döntését az is befolyásolta, hogy munkájukkal nyelvi és kulturális értékeket mentsenek, ugyanis Nyitragerencsén rohamosan felgyorsult a magyar lakosság asszimilációja és csökkenése. Ennek legfőbb oka az, hogy a falu Nyitra város közvetlen szomszédságában fekszik. A 95%-ban szlovák nemzetiségű város tőszomszédsága a község nyelvi és néphagyományainak felbomlására és a magyarok számának erőteljes csökkenésére nagy hatással van. „Az etnikai arányok megváltozását a magyarság asszimilációján kívül az is befolyásolja, hogy a községben az építkezési telkek és a régi házak megvételével a szlovákok nem csupán hétvégi, hanem állandó lakhellyel rendelkező lakosokká váltak a faluban” (38).

A nyitragerencséri nyelvjárással a 19. század végétől foglalkoznak a nyelvjáráskutatók. A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjaként Imre Samu és Kálmán Béla is gyűjtöttek többek között a községben, melynek nyelvjárását az északnyugati palóc nyelvjárás csoportjához sorolták, bár ez a besorolás több kérdést is felvetett. A nyitragerencséri nyelvjárás besorolásával kapcsolatos kérdésekre A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza adta meg a választ. Eszerint „Nyitragerencsér a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoporton belül a középső alcsoportba tartozik. Az viszont kétségtelen tény, hogy e nyelvjárás a tőle délnyugatra fekvő kutatópontok néhány olyan vonásával is azonosságot mutat, mely hiányzik a középső alcsoport többi településének nyelvjárásából. Ilyen például a határozói ige-név *-va/-ve* képzőjének a viselkedése, mert míg Nyitragerencsén *fisővel* (= fősülve), *írvál*, *vāgvál*, addig a középső alcsoport többi kutatópontján *fisőve*, *írvá*, *vāgvá*” (SÁNDOR 2004: 40). A tájszótár első részének 8 alfejezetében a tájszóanyagból vett adatokkal gazdagon szemléltetve ismerhetjük meg a gerencséri nyelvjárás további hang- és alaktani, valamint mondattani jelenségeit.

A kiadvány nagyobbik része a tájszavakat tartalmazó szótár, melyet Sándor Anna és Tóth Katalin gondos válogatással és körültekintő szakmaisággal állítottak össze. A feldolgozás menetéről és a szócikkek szerkesztéséről külön alfejezetben olvashatunk. Ebből a kutatás-módszertani szempontból is fontos részből megtudhatjuk, hogy a nagy mennyiségű cédulaanyagból nem kerülhetett be minden adat a szótárba. Ennek egyik oka az volt, hogy néha ugyanaz a tájszó (más-más nyelvtani alakban, de azonos jelentésben) több cédulán is szerepelt. Más esetben pedig a cédulán szereplő szó a Magyar értelmező kéziszótár alapján nem minősült tájszónak. A tájszó típusát sem jelölte a gyűjtő, ezért ezt az információt a feldolgozás folyamán határozták meg a szótár összeállítói. A tájszótípust (a viszonyoszó és a tulajdonnevek kivételével) mindegyik címszó után rövidítéssel jelölik, ezáltal a Nyitragerencséri tájszótár „olyan többletinformációt is tartalmaz, mely az eddigi magyar tájszótárakból hiányzik” (28).

A szótárba öt tájszótípust vettek fel a szerzők: a valódi tájszavak két csoportját — a tulajdonképpeni (Vt) és a névbeli (Vn) tájszót —, ezenkívül a jelentésbeli

(J) és az alaki (A), valamint az alaki-jelentésbeli (AJ) tájszavakat. A tájszavak tipizálása több esetben nem volt problémamentes. A valódi tájszavak körében a többszörösen továbbképzett igék okoztak nehézséget, mert ezeknek „a köznyelvi-vel azonos szótövéhez a köznyelvtől eltérően több vagy más képző is kapcsolódott (pl. *ajándikoszkogyik* 'ajándékoz', *bokszókogyik* 'bokszol', *tréfākogyik* 'tréfál', *turkākogyik* 'turkál')” (29). Az ilyen típusú tájszavakat a szótár összeállítói a valódi névbeli tájszótípusba sorolták.

A tájszótárban nehézséget okozott az alaki tájszavak azonosítása is. Ez egyrészt az alaki tájszavaknak a nem egyértelmű, hol szűkebb, hol tágabb meghatározásával is összefügg. Az egyik felfogás szerint ugyanis az alaki tájszó a köznyelvi szótól alakjában, tehát legalább egy beszédhangjában különbözik. A másik felfogás szerint pedig nem lehet alaki tájszónak tekinteni a valamely nyelvjárásra általában jellemző, sok morfémára kiterjedő hangtani jelenségeket tartalmazó szavakat. Mindezekkel összhangban a Nyitragerencséri tájszótár készítői köztes megoldást választva „nem minősítették alaki tájszónak azokat a címszókat, melyek az érintett köznyelvi lexémához képest csupán a palóc nyelvjárásokra jellemző magánhangzókat tartalmazták, viszont a tendenciaszerűen jelentkező magán- és mássalhangzó-jelenségeket felmutató nyelvjárási szavakat alaki tájszóként határozták meg” (30). Így tehát például a *kír* 'kér', a *szomoró* 'szomorú' és a *szëzony* 'szezón' lexémák az alaki tájszók közé kerültek.

A könyvismertetésből természetesen nem maradhat ki a szótárrész belső szerkezetének a bemutatása sem. A szótár szócikkei a következő részekből épülnek fel: a címszó, a tájszó típusa, a nyelvjárási szóalak, a tájszó szófaja, jelentése(i), példamondat(ok), utalás(ok). A továbbiakban néhány különleges tájszót szeretnék az olvasók figyelmébe ajánlani. Elsőként a *pupácská*-t, mely „kelt tésztából készített, hüvelyknyi vastagságú rudak formájában megsütött, majd darabokra vágott és leforrázott tésztaféle” (229). Ezt Gerencséren kissé megszírozva, mézzel, mákkal vagy túróval ízesítve (karácsonyi ételként is) fogyasztják. Másodikként a *forma futott* tájszót emelem ki, mely „gyerekek megszólításában vagy szitkozódásban előforduló kifejezés” (131). Az e tájszót szemléltető példamondatok is nagyon találóak: „*Vargá Márcsá mondātā: tē būdös furmāfutott! – Bálkó néni még mondják máma is? – Hohó! perszehogy, igen, nágyon. Tē būdös furmāfutottya! Gyerēkēkrē*” (131). Harmadikként pedig a *kácsmarog* igét említem, melynek jelentése „udvarol valakinek, jár valaki után. *Még kácsmárogo utānnád? Bők ki vígre, Tēklā! – Csāk üllök otthon, mind ā szővīndēk, tē mēg ki tuggyā, hun kácsmārgó!*” (162).

A szemléltetett példák alapján is bizvást állítható, hogy a kiadványt nemcsak azért érdemes fellapozni, hogy lássuk, milyen az első szlovákiai magyar helyi tájszótár. Mindenkinek ajánlható, aki szeretné megismerni a régi gerencsériek életét, szokásait és gondolkodásmódját. Emellett gerencséri személy- és földrajzi

neveket is találhatunk benne. A Nyitragerencséri tájszótár tehát nemcsak a nyelvjáráskutatók számára nyújthat értékes információkat, hanem néprajzi és névtani kutatásoknak is hasznos forrása lehet.

Irodalom

- GÁGYOR JÓZSEF 2003–2004. *Tallósi szótár 1–2*. Pozsony, Madách-Posonium.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 375–408.
- PRESINSZKY KÁROLY 2009. A magyar nyelvjárások írott forrásai. In: MENYHÁRT JÓZSEF–PRESINSZKY KÁROLY–SÁNDOR ANNA 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem. 31–42.
- SÁNDOR ANNA 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

PRESINSZKY KÁROLY

ORCID: 0000-0003-3097-911X

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

kpresinszky@ukf.sk

JAKAB LÁSZLÓ–SZÜCS IMRE: **A Csokonai íásaiban szereplő szavak listája. Csokonai-szókincstár 4.** Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019. (508 lap)

A munka a Jakab László szerkesztette Számítógépes nyelvtörténeti adattár 14. tétele, és a befejező, negyedik része annak a sorozatnak, amelyben Jakab László a Csokonai-szókincs kérdéseivel foglalkozik. Ezzel teljessé vált a Csokonai-életmű szókincs szempontú feldolgozása.

Előljáróban szeretnék kitérni a Számítógépes nyelvtörténeti adattár egészére. Az előző 13 kötetet is első szerzőként, illetve egyedüli szerzőként Jakab László jegyzi. Amint egyszer egy beszélgetésünkben elmondta, ezt a fajta munkát még Papp István bízta rá, és a professzora kérését idejének és munkaerejének teljes „bedobásával” nagyszerűen teljesítette társszerzővel vagy egyedül. A sorozat első három kötetében (ezek a Jókai- és a Birk-kódex számítógépes adattárát és a Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlását taglalják), illetve a 6., 7. és 9. kötetében (azaz a Guary-, az Apór- és a Festetics-kódexek ábécérendes feldolgozásában) társszerzőként Kiss Antal neve áll. Bölskei András társszerző a 4., az 5., a 8. és a 11. kötetben (a XVI. századi orvosi könyv, a Csokonai-szókincstár 1., a Balassi-szótár munkálataiban és Zay Ferenc XVI. századi emlékiratának kiadásában). Hlavacska Edit volt a munkatárs a Csokonai szókincstár 3. részében. Jakab

László egyedüli szerzőként jegyzi a 10. és a 12., A Jókai-kódex mint nyelvi emlék és a Csokonai szókincstár 2. kötetet.

Azt hiszem, érdekes és tanulságos lehet a kötetek időrendbe állítása is. Az első 1978-as megjelenésű, majd sorban egymás után 1980, 1983, 1988, 1993, 1994, 1997, 2001, 2002, 2003, 2011 és 2017, 2019 a munkák megjelenésének éve. Jakab tanár úr igazán nem vesztegette az idejét, különösen ha arra gondolunk, hogy nem csak a Számítógépes nyelvtörténeti adattár szerzője és szerkesztője volt azokban az években (1995-ös nyugdíjazásáig biztosan nem). Hogy csak szótárírói munkásságát említsem meg: befejezte a Papp István által kezdett Magyar–finn szótárat, amelyet Papp István az *elszelel* szócikkkel bezárólag szerkesztett meg. Az Akadémiai Kiadónál 2013-ban jelent meg stílusosan kék-fehér köntösben a Magyar–finn szótár (Unkarilais-suomalainen sanakirja). A Diákszótár sorozatban, ugyancsak az Akadémiai Kiadó gondozásában elkészült a finn–magyar változat is.

A számítógépes adattári sorozat 14. kötetével Jakab László teljessé tette a Csokonai szókincset adató és vizsgáló munkáját. A négy egységből álló sorozat első része 1993-ban a színművek szókincsének feldolgozását tartalmazta szöveg-szótár és adattár formájában. Forrásul a Pukánszky Kádár Jolán által 1978-ban megjelentetett, a színművek kritikai kiadását tartalmazó kötet szolgált. A Csokonai-szókincstár 2. 2011-ben Csokonai prózai műveinek szókincset dolgozta fel a források fajtája szerint (szépprózai művek, levelezések, tanulmányok és feljegyzések) elkülönítve. A szépprózai művek és tanulmányok szókincse a kötet szókincstári részében; a levelezések, tanulmányok, feljegyzések szóanyaga adattárszerűen a kötet függelékében található. A 2017-ben megjelent 3. rész tartalmazza Csokonai verses műveinek teljes szóanyagát. Az ismertetendő 4. rész 2019-es megjelenésű, benne Csokonai életművének teljes szóanyaga megtalálható két lista rendezve.

Az első lista, A szavak ábécérendes felsorolása a 7–248. lapig terjed. Minden szóhoz két információ fűződik. Az első oszlopban a címszavak állnak. A következő oszlop megadja a szó szófaji minősítését. A harmadik oszlopban szereplő adat arról tájékoztat, hogy a címszó a gyakorisági lista hányadik helyén áll. A szófaji minősítések között áll az idegen szavakra történő utalás az angoltól a cigányon át a törökig. A betűrendes lista az *a* névelőtől a *zsúp* főnévig 22 139 lexémát tartalmaz, amelyek mögött Csokonai szövegeiben 222 291 szóelőfordulás található.

Az egyes szavak előfordulási gyakoriságában azonban természetesen nagy eltérések vannak. Ezeket a különbségeket mutatja be a könyv második nagy egysége, A szókincs gyakorisági megoszlása (240–259) és A szavak gyakoriság szerinti felsorolása (260–508) címek alatt.

A gyakorisági megoszlás statisztikai adatait, belső összefüggéseit táblázatok mutatják be. Az I. táblázat a különböző gyakoriságú intervallumok összehasonlítására szolgál. Az első intervallumba egyetlen szó esik, az *a* névelő a maga 14 260

előfordulásával, ami az összes szóelőfordulás 6,42%-át teszi ki. Ebből az is kiderül, hogy csaknem 12 ezer lexéma, azaz az általa használt szavak több mint a fele csak egyszer szerepel Csokonainál. A II. táblázat A szavak gyakoriságának eloszlása címet viseli, amelyből meg lehet tudni például azt, hogy pontosan 100 alkalommal egyetlen szó szerepel a szövegekben, s ezzel a gyakorisági listán a 282. helyen áll (az utána következő szólistából pedig az is kideríthető, hogy ez a szó a főnévi/melléknévi szófajú *fő*). A III/a táblázat a szófajok szerinti megoszlást mutatja be. A főnevek száma például 8860, az összes szóhoz viszonyított arányuk 40,02%. A következő oszlop az összes főnév előfordulásának számát adja meg: 60 962. A negyedik oszlopban áll ezek aránya az összes előforduláshoz viszonyítva: 27,42%. A kettős (III/b), illetve a hármas és négyes (III/c) szófajú szavak számáról külön táblázatban kapunk tájékoztatást. A IV. táblázat az idegen szavakat adja meg az átadó nyelvek ábécérendjében. Az átadó nyelvek száma 14. Nem meglepően a legtöbb latin eredetű (1125), csak egy-egy szó származik görög-latin, perzsa, szerb és török forrásból. Két-két szó jön az angolból és az arabból, 24 a cigányból. Az olaszt 63 szó képviseli, és spanyol is van 12. Százas nagyságrendű a francia (121) és a német (184) szavak száma.

A szavak gyakoriság szerinti felsorolása négyféle információt tartalmaz: a szavaknak a sorrendiségben elfoglalt sorsszámát, magát a lexémát, a szófaját és összes előfordulásának a számát. Ezernél nagyobb számú előfordulással mindössze 19 szó szerepel a listában: az *a* névelő után az *az* névelő áll (6387), ami még a felét sem teszi ki az első helyezett előfordulási számának. Ebben a tartományban csak névelő, kötőszó, határozószó és névmás áll a létige és az egyetlen *úr* főnév mellett. További igék és névszók csak a 31. előfordulás után szerepelnek: *nagy*, *szív*, *tud*, *jó*, *ember*, majd a 40. *szép*.

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a Csokonai életében fontos szerepet játszó néhány hely nevét is! *Debrecen* szerepel nála a leggyakrabban, 121 alkalommal, ami a rangsorban a 225. helyet jelenti, de van emellett további 37 *debreceni* is. *Pozsony* 16 említéssel, *Csurgó* pedig 13 alkalommal szerepel Csokonainál, ezek beférnek a kétezer leggyakoribb szó közé. Hiányzik viszont a listából a *Patak* tulajdonnév, amely sajnos eltűnik a *patak* köznevek között. Ezt mint engem érdeklő szót néztem meg, hiszen én pataki diák voltam, és iskolámban a neves tanítványok Sárospatakra utaló szövegeit könyv nélkül fűjtük. Tehát: „Debrecen és Patak / Messze estenek.” (Jövendülés az első oskoláról a Somogyban). Pedig Csokonai csak egy rövidre sikeredett tanévet töltött Sárospatakon 1795/96-ban. Az viszont meglepetés, hogy *Sárospatak* az egyszer előforduló szavak közt mégis ott van. A meglepetés nem az, hogy ott van, hanem inkább az, hogy a ma is közhasználatú *Patak* mellett/helyett a név hivatalos alakja is szerepel Csokonainál.

A költő saját neve, a *Csokonai* 115, a *Vitéz* 48 alkalommal található meg az előfordulások között, a *Mihály* 134-szer, de ez természetesen nem csak őt magát jelölhette, ahogyan az *én* sem a 2605 esetben történő említésével. A *poéta* szót

251 esetben említi, a *költő*-t viszont mindössze háromszor. Feltűnő, hogy az *anya*, illetve a *Lilla* milyen közel van egymáshoz a gyakorisági listában a 650., illetve a 655. helyen, 47 és 46 előfordulással.

Azt hiszem, a fenti példákból is világos: a száraz, csak adatokat tartalmazó listák is érdekes felismerésekre vezethetnek, ha jó szempontok alapján, figyelmen kívül hagyjuk őket. A szempontokat persze kinek-kinek az érdeklődése, a kutatási témája határozza meg. Csokonai Vitéz Mihály életművéhez ez a közelítés Jakab Lászlónak (és társszerzőinek) köszönhetően sokféle módon megtehető.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES
ORCID: 0000-0003-2572-7903
Debreceni Egyetem–Miskolci Egyetem
kornyagi@gmail.com

Beszámoló a 2019/2020. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatói a 2019/2020. tanévben az alábbiak voltak: dr. Hoffmann István és dr. Tóth Valéria egyetemi tanárok, dr. Kis Tamás és dr. Rác Anita egyetemi docens, dr. Dobi Edit, dr. Györffy Erzsébet, dr. Fehér Krisztina, dr. Gacsályi-Bába Barbara, dr. Póczos Rita és dr. Reszegi Katalin egyetemi adjunktus. Györffy Erzsébet a gyermekgondozási szabadságát töltötte, állására tanársegédként Bátor István került. Az előző év meghosszabbításával újabb egyéves, határozott idejű tanársegédi megbízatást kapott Gellért Rita is, aki a kutatói ösztöndíjon lévő Gacsályi-Bába Barbarát helyettesítette. A tanszék (a Finnugor Tanszékkel közös) könyvtárosa, Suszterné dr. Kazamér Éva 2020 júniusában tért vissza gyermekgondozási szabadságáról. Az intézet titkára Kecskemétiné Legoza Eszter, ügyvivő-szakértője pedig Szűcs Imre volt. A szak módszertani képzésbe továbbra is óraadóként kapcsolódott be dr. Kovács Szilvia, a Kossuth Lajos Gyakorló Gimnázium és Mászlainé dr. Nagy Judit, a Svetits Katolikus Gimnázium tanára.

A doktori képzés a Tóth Valéria professzor által vezetett Nyelvtudományok Doktori Iskolában a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Doktori Program keretében folyt Hoffmann István professzor irányításával. A magyar nyelvészeti alprogramot Tóth Valéria vezette. A doktori alprogram hallgatói a 2019/2020. tanévben az alábbiak voltak: I. évfolyam: Gyuróné Szenka Dóra, Kovács Csilla, II. évfolyam: Vékony Vivien (pályázati alkalmazáson), III. évfolyam: Hankusz Éva, IV. évfolyam: Adorján Imola, Kiss Anita. A doktori alprogram III. éves hallgatójának, Hankusz Évának a témabemutató előadása 2020. augusztus 24-én hangzott el. A doktoranduszok ebben a tanévben is bekapcsolódtak a tanszék oktatómunkájába. Katona Csilla 2019 szeptemberében summa cum laude eredménnyel védte meg A fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban című doktori (PhD) értekezését.

2020 februárjában Dobi Edit sikerrel tartotta meg habilitációs előadásait.

A tanszék mellett működő MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport összetételében ebben a tanévben is történtek változások. Továbbra is tudományos munkatársként dolgozott dr. Kovács Éva és dr. Köteles-Szöke Melinda. Tudományos segédmunkatárs volt Homoki-Mozga Evelin. Dr. Katona Csilla 2019. július 1.–2020. január 31. között tudományos segédmunkatárs, 2020. február 1-jétől tudományos munkatárs. Gyermekgondozási szabadságát töltötte Molnár-Béres Júlia, akit ekkor dr. Rác Anita helyettesített részfoglalkozású tudományos munkatársként. A kutatócsoport tagjai voltak még dr. Tóth Valéria

részfoglalkozású tudományos főmunkatárs, dr. Póczos Rita részfoglalkozású tudományos munkatárs, valamint Kecskemétiné Legoza Eszter asszisztens és Szűcs Imre informatikai munkatárs. A kutatócsoportot dr. Hoffmann István vezette. A kutatócsoport eredményei közül kiemelendő a Katona Csilla munkájaként napvilágot látott A fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban című könyv (A Magyar Névtárhívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020).

A Poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatócsoport munkájának eredménye a Tanulmányok Petőfi S. János emlékére című tanulmánykötet (szerk. Dobi Edit–Andor József. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2020).

2019-ben adta közre tanszékünk nyugalmazott docense, Jakab László (Szűcs Imre közreműködésével) a Csokonai-szókincstár 4., összegző kötetét (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó).

A Tóth Valéria vezetésével 2018. szeptember 1. és 2020. augusztus 31. között futó NKFI-OTKA pályázat keretében volt alkalmazásban 2019 szeptemberétől 2020 augusztusáig Vékony Vivien.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani tagozata, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoportja 2019. szeptember 26–28. között Síkfőkúton, a Debreceni Egyetem Soó Rezső Kutatóházában rendezett helynévtörténeti szemináriumot. Ennek keretében a tanszék, illetve a kutatócsoport oktatói, kutatói 5 előadásban számoltak be az általuk folytatott tudományos kutatási programokról s a legújabb kutatási eredményeikről.

A tanszék 2019 októberében helyesírási versenyt rendezett. 2019 novemberében két hallgatónk, Csibrány Lili és Ternován Barbara elnyerte a Nemzeti felsőoktatási ösztöndíjat.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja 2019 őszén öt felolvasó ülést tartott, amelyek előadói Bátori István, Hankusz Éva, Kenyhercz Róbert, Reszegi Katalin és Tóth Valéria voltak. A decemberi felolvasó ülés keretében megemlékeztünk tanszékünk professzora, Sebestyén Árpád születésének 90. évfordulójáról. A megemlékezés után megkoszorúztuk professzor úr sírját a debreceni temetőben.

A tanév folyamán a tanszék oktatói és a kutatócsoport tagjai számos konferencián vettek részt előadással, amelyek közül itt csupán a nemzetközi szerepléseket emelem ki.

A 2019. szeptember 3–5. között megrendezett 5th International Conference on Onomastics. Names and Naming. Multiculturalism in Onomastics (Baia Mare) nemzetközi konferencián Tóth Valéria Methodological Problems in Etymological Research on Old Toponyms of the Carpathian Basin címmel plenáris előadást

tartott. Ugyancsak ezen a konferencián vett részt Bába Barbara az Etymological Problems Related to Toponym Clusters, Homoki-Mozga Evelin a The Difficulties of Identifying the Etymologies of Anthroponyms, Kovács Éva az A Historical Linguistic Analysis of Old Hungarian Toponyms, Köteles-Szőke Melinda az A Historical Linguistic Analysis of Hungarian Toponyms in Non-Authentic Charters, valamint Reszegi Katalin a Cognitive Maps and Toponyms in a Broadening Geographical Horizon című előadásával. A konferencián Theory and Practice in Toponym Etymology címmel Tóth Valéria nemzetközi szimpóziumot is szervezett.

Fehér Krisztina 2019 szeptemberében a 4th Conference on Experimental Approaches to Perception and Production of Language Variation (2019. 09. 26–28., Münster, Németország) konferencián a Hungarian kindergarteners' attitudes towards their local dialect című előadásával vett részt. Ugyancsak ő 2020 augusztusában az online formában megrendezett Language and Disadvantage in Education (2020. 08. 20–21., University College, Dublin, Írország) konferencián Transmitting negative biases towards regional varieties in Hungarian early childhood education címmel tartott előadást.

2019 novemberében Tóth Valéria Meeting of Languages and Cultures in the Light of Toponymic Systems címmel tartott plenáris előadást a 4th International Scientific Aleksandras Vanagas' Conference „Onyms in Space and Space in Onyms” című konferencián (Vilnius, Litvánia, 2019. 11. 7–8.). Ugyanezen a konferencián Reszegi Katalin The Cognitive Map and Name Usage címmel tartott szekcióelőadást.

2019. november 8-án A Partiumi Magyar Tudomány Napja címmel megrendezett konferencián (Nagyvárad) Hoffmann István A helynevek mint a Kárpát-medence korai történetének forrásai című előadásával szerepelt.

A 2019–2020-as tanév folyamán az Intézet több munkatársa kapott díjat vagy nyert el ösztöndíjat. Reszegi Katalin a 2019–2020-as időszakra elnyerte az Új Nemzeti Kiválóság Program Bolyai+ kutatói ösztöndíját. E. Nagy Katalin 2019 szeptembere és 2020 júniusa között az Emberi Erőforrások Minisztériuma által kiírt Új Nemzeti Kiválóság Program Doktorjelölti ösztöndíjában részesült. Az MTA Debreceni Területi Bizottsága a 2020. február 26-i éves közgyűlésén Hoffmann István számára a hosszú időn át magas színvonalon végzett tudományos tevékenységének elismeréseként a DAB Pro Scientia díját adományozta. A díjazott az eseményen A helynév mint tudományos forrás címmel tartott előadást.

Hoffmann István akadémikusi bemutatkozó előadását 2019. december 10-én, a DE BTK-nak a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából megtartott ünnepi ülésén tartotta meg Megismerhetők-e a Kárpát-medence 11. századi nyelvi viszonyai? címmel.

Oktatóink tudományos munkáját különböző szakmai fórumok több formában is elismerték. 2020 áprilisában a Fiatal Kutatók Akadémiája 2020-as Tagválasztási Bizottsága Gacsályi-Bába Barbara számára a 2020–2025-ös periódusra FKA tagságot adományozott. Hoffmann Istvánt 2020. augusztus 1-től az MTA Doktori Tanács tagjává választották.

A Magyar Nyelvtudományi Munkabizottság 2020. január 23-i ülésén a Magyar Nyelvtudományi Tanszék munkáját Rácz Anita intézetigazgató mutatta be.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon, az akadémiai kutatócsoport tevékenységéről pedig az alábbi honlapon lehet tájékozódni: <http://mnynk.unideb.hu/>.

RÁCZ ANITA
ORCID: 0000-0002-9917-6625
Debreceni Egyetem
ranita@mnytud.arts.unideb.hu

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások 1., 7–13., 15., 17–24, 26–31., 33–37., 39–45., 47., 50–57. 1951–2019. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. CSÚRY BÁLINT, *A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzóinak története*. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. KOVÁCS ISTVÁN, *Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye*. Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. BÁRCZI GÉZA, *A városi népnyelv kérdéséhez*. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. KOVÁCS ISTVÁN, *Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben*. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. SZABÓ ISTVÁN, *Az í-zés esetei a békési nép nyelvében*. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. *Népnyelvi szövegmutatványok*. Közli Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. KNIEZSA ISTVÁN, *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei*. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. BAKÓ ELEMÉR, *Egy magyar szócsalád, hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. BÁRCZI GÉZA, *Jegyzetek a budapesti népnyelvről*. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. SZILÁGYI LÁSZLÓ, *A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében*. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. VARGA LAJOS, *Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben*. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. VÉGH JÓZSEF, *A békési népnyelv névszótövei*. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. PAPP LÁSZLÓ, *Az ú és ü hangok a hosszúpályi népnyelvben*. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. BENKŐ LORÁND, *A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár*. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. D. BARTHA KATALIN, *A szlavóniai nyelvjárás szóképzése*. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. SULÁN BÉLA, *Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához*. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. SULÁN BÉLA, *Magyar -ó < szláv -ou ~ ov?* Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft
42. IMRE SAMU–KÁLMÁN BÉLA, *Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből*. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
45. JAKAB LÁSZLÓ, *A felszólító módjel kérdéseiről*. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft

48. JAKAB LÁSZLÓ, *Az ingadozó igei végződések használata*. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. JAKAB LÁSZLÓ–KERESZTES LÁSZLÓ, *Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen*. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Kálmán Béla hetvenéves*. KISS ANTAL, *Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982)*. Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. KÁLMÁN BÉLA, *Vértés Edit 70 éves*. JAKAB EDIT, *Vértés Edit tudományos munkásságának bibliográfiája*. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. HLAVACSKA EDIT, *Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. Annotált bibliográfia*. Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkutató iskolájában*. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. KISS ANTAL, *Andrássyné Kövesi Magda 80 éves*. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez*. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. VÉRTES EDIT, *Vélemények és ellenvélemények*. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
66. HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye 2*. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
68. KIS TAMÁS, *A magyar szlengkutatás bibliográfiája*. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
71. KIS TAMÁS, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
80. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
82. ZAICZ GÁBOR–CSEPREGI MÁRTA, *Vértés Edit emlékezete*. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
86. TAKÁCS JUDIT, *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közzszoá válásának modellje*. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
88. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Szülföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásából*. Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft
89. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debrecen, 2011. (207 lap) 1800 Ft
90. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe*. Debrecen, 2012. (207 lap) 1800 Ft
91. DOBI EDIT–DOMONKOSI ÁGNES–PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről — sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára*. Debrecen, 2014. (332 lap) 3000 Ft
92. KATALIN RESZEGI, *The History of Onomastic Research in Debrecen*. Debrecen, 2017. (78 lap) 1500 Ft
93. KIS TAMÁS: *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. Debrecen, 2019. (98 lap) 1500 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár I*. Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft

6. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár*. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc, Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.)*. Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft
12. JAKAB LÁSZLÓ, *Csokonai-szókincstár 2*. Debrecen, 2011. (1024 lap) 3500 Ft
13. JAKAB LÁSZLÓ–HLAVACSKA EDIT, *Csokonai-szókincstár 3. Csokonai költeményeinek szótára. 1–2. kötet*. Debrecen, 2017. (1462 lap) 5000 Ft
14. JAKAB LÁSZLÓ–SZÜCS IMRE, *Csokonai-szókincstár 4. A Csokonai írásaiban szereplő szavak listája*. Debrecen, 2019. (509 lap) 3500 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*. 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*. (224 lap) 1600 Ft
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*. 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. 2009. (193 lap) 2000 Ft
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft

19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. (248 lap) 2500 Ft
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. (224 lap) 2500 Ft
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. (216 lap) 2500 Ft
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6*. 2011. (226 lap) 2500 Ft
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7*. 2012. (172 lap) 2500 Ft
25. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, 2012. (115 lap + 23 térkép) 3000 Ft
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. (134 lap) 2200 Ft
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8*. 2012. (172 lap) 2500 Ft
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. (222 lap) 2500 Ft
29. *Helynévtörténeti tanulmányok 9*. 2013. (172 lap) 2500 Ft
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*. 2014. (206 lap). 2500 Ft
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. (338 lap) 3500 Ft
33. SZÓKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. (244 lap) 2500 Ft
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. (238 lap) 2500 Ft
35. BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Debrecen, 2015. (473 lap) 5900 Ft
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*. 2015. (200 lap). 2500 Ft
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. (196 lap) 2500 Ft
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. (188 lap) 2500 Ft
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. (169 lap) 2500 Ft
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. (219 lap) 2500 Ft
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*. 2016 (155 lap) 2500 Ft
43. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye*. Debrecen, 2017. (115 lap) 3000 Ft
44. ÉVA KOVÁCS szerk., *A Survey of Historical Toponomastics*. Debrecen, 2017. (151 lap) 2000 Ft
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. (249 lap) 2500 Ft [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13*. 2017 (195 lap) 2500 Ft
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. (169 lap) 2500 Ft
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. (145 lap) 2500 Ft
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14*. 2018 (157 lap) 2500 Ft

50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* 2019 (223 lap) 2500 Ft
51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, 2020. (201 lap) 2500 Ft

HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA, *History of Hungarian Toponyms.* Buske, 2017. (313 lap) 3500 Ft

Onomastica Uralica

1. *Onomastica Uralica 1 a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages.* 2001. (469 lap) 2000 Ft
2. *Onomastica Uralica 2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages.* 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. *Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages.* 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. *Onomastica Uralica 4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages.* 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. *Onomastica Uralica 5.* 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. *Onomastica Uralica 7.* 2008. (168 lap) 2400 Ft
8. *Onomastica Uralica 8. Patrociny Settlement Names in Europe.* 2011. (249 lap) 2500 Ft
9. *Onomastica Uralica 9. Selected Bibliography of the Onomastics of the Hungarian Language 2000–2016.* 2017. (160 lap) 2000 Ft
10. *Onomastica Uralica 10.* 2018. (332 lap) 3000 Ft
11. *Onomastica Uralica 11.* 2018. (286 lap) 3000 Ft
12. *Onomastica Uralica 12.* 2018. (416 lap) 3500 Ft
13. *Onomastica Uralica 13.* 2018. (328 lap) 3000 Ft
14. *Onomastica Uralica 14.* 2018. (264 lap) 3000 Ft
15. *Onomastica Uralica 15.* 2019. (127 lap) 2000 Ft

Officina Textologica

3. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez.* Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. DOBI EDIT–PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diszkusszió.* Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan.* Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diszkusszió.* Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, téma–réma szerkezet.* Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. DOBI EDIT, *Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben.* Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft

9. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, tematikus progresszió*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkursusához*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
14. DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatóprogram 2*. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft
16. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára*. Debrecen, 2011. (158 lap) 1200 Ft
18. CSÜRY ISTVÁN szerk., *Fifteen years of research in text linguistics. The Officina Textologica project. In memoriam János S. Petőfi*. Debrecen, 2013. (134 lap) 1500 Ft
19. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2016. (214 lap) 2000 Ft
20. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Esettanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2017. (160 lap) 1500 Ft

Szlengkutatás

2. VLAGYIMIR JELISZTRATOV, *Szleng és kultúra*. Debrecen, 1998. (183 lap) 2000 Ft
7. KIS TAMÁS, *A magyar szlengkutatás bibliográfiája*. Második, javított, bővített kiadás. Debrecen, 2011. (237 lap) 2500 Ft
8. SZABÓ DÁVID–KIS TAMÁS szerk., *Szleng és lexikográfia*. Debrecen, 2012. (210 lap) 2500 Ft

Egyéb kiadványok

- KÁLNÁSI ÁRPÁD szerk., *Bakó Elemér, Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2*. Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–JAKAB LÁSZLÓ, *A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3*. Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5*. Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- NYIRKOS ISTVÁN, *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, 1987. (184 lap) 800 Ft
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Értsünk szót! Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban*. Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc, *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es így essewth (1535 k.)* Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közéteszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok

HONTI LÁSZLÓ: Névszói <i>-ik</i> végződéseink egyikének valószínű keletkezéstörténete	5
TÓTH MÁTÉ: A nyelvi metonímia körülhatárolásának lehetőségei	29
BÁBA BARBARA: A korai ómagyar kori <i>i ~ é</i> szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai	61
KENYHERCZ RÓBERT: A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek filológiai tanulságai	81
SZŐKE MELINDA: A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete	109
KOVÁCS ÉVA: A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai	121
MOZGA EVELIN: A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei	133
DUDICS LAKATOS KATALIN: Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről	165
GAZDAG VILMOS: Államnyelvi hatás a kárpátaljai magyar felsőoktatásban tanuló diákok nyelvhasználatában	175

Köszöntés

RÁCZ ANITA: Jakab László 90 éves	189
--	-----

Nyelvjárási adatok

KIS TAMÁS: Böszörményi zsványnyelvi szójegyzékek	193
--	-----

Ismertetések, bírálatok

TAKÁCS JUDIT: Maticsák Sándor: A magyar nyelv eredete és rokonsága	227
K. MOLNÁR EMESE: Fehér Krisztina: A nyelv grammatikája. A nyelvtudomány és a kognitív pszichológia határán	231
SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA: Péntek János–Benő Attila: A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)	239
VANČO ILDIKÓ: Lanstyák István: Nyelvalakítás és nyelvi problémák	252
	293

PETTERI LAIHONEN: Csernicskó István–Tóth Mihály szerk.: The Right to Education in Minority Languages. Central European Traditions and the Case of Transcarpathia. Csernicskó István és mtsai: Tévíút az ukrán nyelvpolitikában. Ukrajna törvénye „Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról”	263
DUDICS LAKATOS KATALIN: Parapatics Andrea: A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok .	266
TÖRÖK TAMÁS: Bauko János: Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában	271
PRESINSZKY KÁROLY: Sándor Anna–Tóth Katalin: Nyitragerencséri tájszótár	274
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Jakab László–Szűcs Imre: A Csokonai írásaiban szereplő szavak listája. Csokonai-szókinestár 4.	278
RÁCZ ANITA: Beszámoló a 2019/2020. tanévről	283

Számunk szerzői

- BÁBA BARBARA, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- DUDICS LAKATOS KATALIN, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, Beregszász, Ukrajna
- GAZDAG VILMOS, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna
- HONTI LÁSZLÓ, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Nyelvtudományi Intézet, Budapest
- KENYHERCZ RÓBERT, főiskolai docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet, Debrecen
- KIS TAMÁS, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES, Debreceni Egyetem–Miskolci Egyetem, Debrecen
- KOVÁCS ÉVA, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- LAIHONEN, PETTERI, tudományos főmunkatárs, Jyväskyläi Egyetem Alkalmazott Nyelvtudományi Központ, Jyväskylä, Finnország
- K. MOLNÁR EMESE, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest
- MOZGA EVELIN, tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- PRESINSZKY KÁROLY, adjunktus Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európa Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, Szlovákia
- RÁCZ ANITA, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, tanársegéd, Partiumi Keresztény Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad, Románia
- SZÓKE MELINDA, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- TAKÁCS JUDIT, egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Eger
- TÓTH MÁTÉ, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, Debrecen
- TÖRÖK TAMÁS, egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Komárom, Szlovákia
- VANČO ILDIKÓ, egyetemi docens, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, Szlovákia